

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.
BESCHERMHEER Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.

ELFDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1918.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH.
LEIDEN.

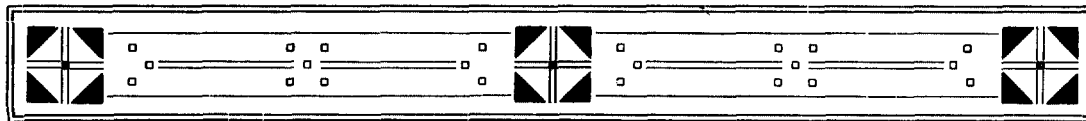
INHOUDSOPGAVE.

	Bladz.
Ledenlijst	1
Algemeene vergadering op 12 Januari 1918 te 's-Gravenhage	9
Algemeene vergadering op 27, 28 en 29 Juni te Delft	57, 191
Openingsrede van den voorzitter, door J. C. Overvoorde	195
Verslag van den secretaris, door E. J. Haslinghuis	199
Algemeene vergadering op 9 November 1918 te 's-Gravenhage	227
Officieele berichten	57, 101, 230
Staatsbegrooting voor 1918, door H. Teding van Berkhout.	23
Zorg voor monumenten en kunstschaten in oorlogstijd, door G. J. Hoogewerff	12
Monumentenbescherming in oorlogstijd, door J. C. Overvoorde	58
Archieven en musea, naar aanleiding van het verslag van het Drentsche Rijks-archief, door J. C. Overvoorde	45
Deensche wet op de bescherming van monumenten van 27 Februari 1918, door J. C. Overvoorde	242
De Pruisische wet op opgravingen, door J. C. Overvoorde	244
De nieuwe Nederlandsche afdeeling in het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, door A. W. Byvanck	118
Aanwinsten van het Mauritshuis, door W. Martin.	214
De schoonmaak van de »Regenten van het St. Elisabeth's gasthuis» van Frans Hals, door G. D. Gratama	245
Nijmegen in Romeinschen tijd, door A. W. Byvanck	76, 101
De karolingische kapiteelen van het voormalige Karels-paleis te Nijmegen, door J. J. Weve	70
Korte geschiedenis der stad Delft, door L. G. N. Bouricius	125
Oude gebouwen in Delft, door C. M. A. Gips	135
Nog eens: de St. Catharina of Kruiskerk te 's-Hertogenbosch, door H. P. Coster	41
Zesde voorloopig verslag omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St. Pancraskerk te Enkhuizen, door J. Six	68
Een stukje beeldhouwwerk, afkomstig van het voormalige Karmelieten-klooster te Woudsend, door H. Martin	203

	Bladz.
De doopschotel van de Ned. Herv. kerk te Makasser, door J. C. Overvoorde	218
Koorsluitingen, door L. A. J. Keuller	230
Willem, Danielsz van Tetrode, door E. W. C. Six.	207
Principael, door J. Six	252
Boekaankondiging	48, 124, 188, 220
Verslagen	51, 92, 95, 221, 253
Nederlandsche Klokken- en Orgelraad	121
Korte mededeelingen	55, 97, 188, 223, 256
Personalia	56, 226

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.
BESCHERMHEER Z. K. H. DE PRINS DER NEDERLANDEN.
EERELID DR. P. J. H. CUYPERS.

BESTUUR:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
Jhr. B. W. F. VAN RIEMSDIJK, Amsterdam,
onder-voorzitter.
Dr. E. J. HASLINGHUIS, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. H. P. COSTER, 's-Hertogenbosch, penningmr.
F. A. HOEFER, Hattem.
W. A. E. VAN DER PLUYM, Amsterdam.
Jhr. Mr. CH. RUYS DE BEERENBROUCK, Maastricht.
Jhr. Mr. A. F. O. VAN SASSE VAN IJSSELT,
's-Hertogenbosch.
Prof. Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden, voorzitter.
A. O. VAN KERKWIJK, 's-Gravenhage, secretaris.
Jhr. H. TEDING VAN BERKHOUT, Amsterdam.
Dr. A. W. BYVANCK, 's-Gravenhage.
Mej. Dr. E. NEURDENBURG, Amsterdam.
Mej. I. C. E. PEELEN, 's-Gravenhage.
Prof. Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland.

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, Mr. Dr. J. C. Overvoorde, secretaris, J. A. Frederiks en
Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie tot voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van musea:

Dr. Mr. S. Muller Fz., voorzitter, Mr. P. C. J. A. Boeles, Dr. C. Hofstede de Groot,
Dr. H. E. van Gelder, G. J. Honig, Dr. A. Pit en Dr. J. Veth.

Commissie tot voorbereiding van de samenstelling eener lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten:

Mr. Dr. J. C. Overvoorde, voorzitter, J. J. de Gelder, secretaris, Jhr. H. Teding van
Berkhout, Dr. C. Hofstede de Groot, Dr. E. J. Haslinghuis, Dr. J. de Hullu en Jhr. B.
W. F. van Riemsdijk.

LEDEN :

Alkmaar, Stedelijk museum.
Amsterdam, Koninklijk oudheidkundig genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Nederlandsch genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk museum.
Amsterdam, Nederlandsche bond van horlogemakers.
Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Arnhem, Arnhemsch genootschap van oudheidkunde.
Assen, Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drente.
Breda, Vereeniging »Stedelijk museum en oudheidkamer».
Delft, Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten».
Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
Gouda, Commissie voor de restauratie der St.-Janskerk.
's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der monumenten van geschiedenis en kunst.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het gemeentemuseum.
's-Gravenhage, Gevangenpoort.
's-Gravenhage, Vereeniging »Die Haghe».
's-Gravenhage, Genealogisch-heraldisch genootschap »De Nederlandsche leeuw».
Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het stedelijk museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
Haarlem, Vereeniging »Haarlem».
's-Hertogenbosch, Provinciaal genootschap van kunsten en wetenschappen.
Leeuwarden, Friesch genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk museum »De Lakenhal».
Leiden, Vereeniging »Oud-Leiden».
Maastricht, Provinciaal oudheidkundig genootschap.
Rotterdam, Academie van beeldende kunsten en technische wetenschappen.
Utrecht, St. Bernulphusgilde.
Utrecht, Kunsthistorisch instituut.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch genootschap.
Utrecht, Stedelijk museum van oudheden.
Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig».
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; onder-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch genootschap te Leeuwarden.
Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder stedelijk museum te Delft.
Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Buisman, H.; conservator Teylers museum te Haarlem.
Byvanck, Dr. A. W.; conservator Koninklijke bibliotheek te 's-Gravenhage.
Crookewit W.Azn., W.; secretaris Utrechtsche provinciale commissie, te Amersfoort.
Duparc, Mr. M. J.; referendaris afd. K. en W., te 's-Gravenhage.
Ebeling, H. J. M.; beheerder stedelijk museum te 's-Hertogenbosch.

Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster oudheidkamer te Zutphen.
 Erven Dorens, A. van, directeur openluchtmuseum te Arnhem.
 Frederiks, J. A.; oud-directeur museum van kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
 Gelder, Dr. H. E. van; directeur gemeentemuseum te 's-Gravenhage.
 Gelder, J. J. de; conservator Prentenkabinet te Leiden.
 Graaf, Mgr. J. J.; conservator Bisschoppelijk museum te Haarlem, te Overveen.
 Gratama, G. D.; directeur stedelijk museum te Haarlem.
 Grol, H. G. van; conservator stedelijk museum te Vlissingen.
 Groot, Dr. C. Hofstede de; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam, te 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, Dr. E. J.; adjunct-secretaris Rijkscommissie v. d. beschrijving der monumenten, te 's-Gravenhage.
 Haverkorn van Rijswijk, P.; oud-directeur museum Boymans te Rotterdam, te 's-Gravenhage.
 Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Hoefer, F. A.; directeur Overijselsch museum te Zwolle, te Hattem.
 Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Holwerda, Dr. J. H.; onder-directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.
 Hooff, C. G. 't; directeur museum Fodor te Amsterdam.
 Hoog Hz., G. de; architect Rijkscommissie v. d. beschrijving der monumenten.
 Hoogewerff, Dr. G. J.; secretaris Historisch instituut te Rome.
 Juynboll, Dr. H. H.; directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden.
 Kalf, Dr. J.; secretaris Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten, te 's-Gravenhage.
 Kam, G. M.; beheerder museum G. M. Kam te Nijmegen.
 Kellen Dz., J. Ph. van der; conservator Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Kerkwijk, A. O. van; directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Krom, Dr. N. J.; chef oudheidkundige dienst O.-I., te 's-Gravenhage.
 Ligtenberg, Dr. R. J.; privaat-docent Rijksuniversiteit te Utrecht.
 Looy van der Leeuw, Mej. Dr. E. van der; assistente Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
 Martens, W.; directeur museum Mesdag te 's-Gravenhage.
 Martin, K.; directeur Friesch museum, te Leeuwarden.
 Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Leiden, te 's-Gravenhage.
 Mulder, A. I. M.; rijksarchitect voor de monumenten, te 's-Gravenhage.
 Muller Fzn., Dr. Mr. S.; directeur stedelijk museum te Utrecht.
 Mijnsen, Mr. J. A. G. Verspyck; onderdirecteur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.
 Neurdenburg, Mej. Dr. E.; assistente Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Notten, M. van; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
 Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; directeur stedelijk museum te Leiden.
 Peelen, Mej. I. C. E.; onderdirectrice gemeentemuseum te 's-Gravenhage.
 Pit, Dr. A.; oud-directeur Nederlandsch museum te Amsterdam, te Laren.
 Polman Kruseman, Mr. W.; secretaris Zeeuwsch genootschap der wetenschappen te Middelburg.
 Pluym, W. A. E. van der; leeraar kunstnijverheidsschool te Amsterdam.
 Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
 Rientjes, A. E.; conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.
 Royer, J. A.; oud-administrateur afd. K. en W., te Wassenaar.
 Saher, E. von; directeur museum van kunstnijverheid te Haarlem.
 Schmidt Degener, F.; directeur museum Boymans te Rotterdam.
 Vogel, Prof. Dr. J. Ph., hoogleeraar in het Sanskrit en de Indische oudheidkunde.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G.; oud-waarn. directeur Rijksprentenkabinet te Leiden, te Amsterdam.

CORRESPONDEERENDE LEDEN:

- Alberts, G.; Twelloo.
 Alphen-Hovy, Douairière van; 's-Gravenhage.
 Arkel, G. van; Abkoude.
 Arntz, N.; Millingen.
 Assendelft, H. van; Gouda.
 Aulnis de Bourouill, Prof. Mr. J. baron d';
 Utrecht.
 Baak, H. A. van; Lyon.
 Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.
 Baelde, Mej. E.; Rotterdam.
 Bakels, Mr. Dr. R. S.; Hilversum.
 Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.
 Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.
 Bannier, Dr. W. A. F.; Utrecht.
 Bastert, J. J.; 's-Gravenhage.
 Bazel, K. P. C. de; Bussum.
 Beaufort-Hoeufft, Mevr. A. J. de; Utrecht.
 Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.
 Beekman, Dr. A. A.; 's-Gravenhage.
 Beelaerts van Blokland, Jhr. W. A.; Wassenaar.
 Begeer, C. J. A.; Utrecht.
 Bendien, J. G.; Bombay.
 Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg;
 Amerongen.
 Berden, J. W. H.; Amsterdam.
 Beresteyn, Jhr. Mr. Dr. E. A. van; 's-Gravenhage.
 Bergmans, Dr. Paul; Gent.
 Berlage N.zn., Dr. H. P.; Scheveningen.
 Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.
 Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.
 Bilderbeek, W. H. van; Dordrecht.
 Blauw, A. J.; 's-Graveland.
 Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.
 Blok, Mej. I.; Amsterdam.
 Blum, J. H.; Domburg.
 Bode, Dr. W. von; Charlottenburg.
 Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.
 Boele van Hensbroek, A. W.; Amsterdam.
 Bogert, A. van den; Barneveld.
 Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.
 Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.
 Bolsius, Mr. F. J.; Roermond.
 Bolt, Dr. M.; Groningen.
 Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.
 Boreel van Hogelanden, Jhr. Mr. J. W. C.;
 Velzen.
 Bosch, Dr. F. D. K.; Weltevreden.
 Bourdrez, J. J. L.; 's-Gravenhage.
 Brandeler, Jhr. Mr. P. A. J. v. d.; 's-Gravenhage.
 Brants, Mej. J.; Leiden.
 Bremmer, H. P.; 's-Gravenhage.
 Brenckman, G. J.; Lienden.
 Breuk, Joh. de; Haarlem.
 Brom Jr., A.; Utrecht.
 Brücken Fock, B. F. S. von; Middelburg.
 Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
 Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
 Buma, Mr. W. B.; Huizum.
 Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
 Bussy, Mr. A. de; Utrecht.
 Bijleveld, Mr. C. G. J.; Nijmegen.
 Bijleveld, W. J. J. C.; Leiden.
 Canter Cremers, Mej. W.; Groningen.
 Clarion, H. J.; Hoorn.
 Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
 Cohen, Dr. W.; Dusseldorp.
 Cohen Stuart, Mr. A. C.; Alkmaar.
 Colenbrander Jr., F. C.; Alkmaar.
 Collot d'Escury, Th. baron; Oost-Voorne.
 Collot d'Escury,—van Doorninck, F. barsse;
 Hontenisse.
 Cool, W.; Batavia.
 Coster, Dr. H. P.; 's-Hertogenbosch.
 Cremer, J. T.; Zandpoort.
 Creutz, Mr. S. baron; Arnhem.
 Crone, G. C. E.; Amsterdam.
 Cuypers, Ed.; Amsterdam.
 Cuypers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
 Cuypers, Dr. P. J. H.; Roermond.
 Dam, C. Hzn., H. H. van; Rotterdam.
 Daniels, M.; Rolduc.
 Deelder, C.; Utrecht.
 Deen, E.; 's-Gravenhage.
 Deinse, J. J. van; Enschedé.
 Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
 Desertine, Dr. A. H. J. V. M.; 's-Hertogenbosch.
 Destrée, J.; Brussel.
 Diepen, Jan; Valkenburg (L.).
 Dimier, L.; Parijs.
 Dingemans, W. J.; Gorinchem.
 Dissel, E. C. van; Goes.
 Does de Willebois, Jhr. P. J. J. S. M. van der;
 's-Hertogenbosch.
 Dolleman, M.; Amsterdam.
 Dongen, J. A. van; Breda.
 Doorn van Koudekerke-Schüssler, Mevr.
 E. S. T. van; Vlissingen.
 Doppler, Dr. P.; Maastricht.
 Dorhout Mees, B.; Groningen.
 Draisma de Vries, A.; Oosterbeek.

Drucker, J. C. J.; Londen.
 Dumont, L. C.; Haarlem.
 Dunlop, H.; Delft.
 Dutilh, Dr. J. M.; Rotterdam.
 Duyl-Sprenger, Mevr. K, van; Leeuwarden.
 Dijk, Ds. H. van; Zetten.
 Eeghen, Mr. Chr. P. van; Amsterdam.
 Eekhof, Prof. Dr. A.; Leiden.
 Enschedé, Mr. C.; Haarlem.
 Enschedé, J. W.; Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Erasmus, Dr. K.; New-York.
 Erp, F. van; 's-Gravenhage.
 Es, G. L. M. van; Rotterdam.
 Escher-Gleichmann, Mevr. S.; Oosterbeek.
 Evers, Prof. H.; Rotterdam.
 Everts, Mr. H. H.; Twelloo.
 Fabius, A. N. J.; Bussum.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Feen, Mr. P. J. van der; Doorn.
 Feith, Jhr. W. G.; Haren (Gr.).
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Fischer, H. W.; Leiden.
 Fockema Andreae, Mr. J. P.; Utrecht.
 Fokker, Mr. A. J.; Zierikzee.
 Fortuyn, G. B.; Nieuwpoort.
 Frederiks, Mr. Dr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Frederiks, Mr. W. J.; 's-Gravenhage.
 Friedländer, Prof. Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Fruin, Prof. Mr. R.; 's-Gravenhage.
 Gallois, Mr. H.; 's-Gravenhage.
 Gelder, Prof. Dr. H. van; Leiden.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geloos, R. graaf de; Eisden.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Giffen, Dr. A. E. van; Haren (Gr.).
 Gils, Jac. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutphen.
 Gips, Prof. A. E.; Delft.
 Gips, Mej. C. A.; 's-Gravenhage.
 Glück, Dr. G.; Weenen.
 Goekoop-de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goeyen, A. de; Zwolle.
 Gol, W. G. F. M. C.; Gouda.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Charlottenburg.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, Prof. W.; Maastricht.
 Gorkom, Mr. L. J. C. van; 's-Hertogenbosch.
 Gosses, Prof. Dr. I. H.; Groningen.
 Graft, Mej. Dr. C. C. van de; Utrecht.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Gratama, J.; Amsterdam.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. T. baron; 's-Gravenhage.
 Groot, H. J. de; 's-Gravenhage.
 Grootjans, G. J. H.; Heerlen.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijselaar, Jhr. Mr. Dr. N. C. de; Leiden.
 Haan, F. M.; Urmond.
 Haarst, J. W. G. van; Arnhem.
 Haas, W. de; IJzendoorn.
 Haastert, Mr. H. van; Rotterdam.
 Haeften, Mr. G. A. van; 's-Gravenhage.
 Haffmans, O.; Helden bij Venloo.
 Hake, Dr. J. A. Vor der; Rotterdam.
 Hanssens, A. P.; Stavenisse.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Harinxma thoe Slooten, Mr. M. J. P. D. baron van; Franeker.
 Harinxma thoe Slooten-Collot d'Escury, Douairière Mr. J. E. baron van; Leeuwarden.
 Hartevelt, H. C.; Timanggoeng (Java).
 Hartman, M. A. C.; 's-Gravenhage.
 Haslinghuis, J.; Rotterdam.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.
 Heek, J. H. van; Lonnekér.
 Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heeringa, Dr. K.; Middelburg.
 Heyden, L. J. van der; Didam.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Heyse-Tak, Mevr. B.; Middelburg.
 Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Rome.
 Hermsen, Th.; 's-Gravenhage.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hioolen, W.; Middelburg.
 Hirschmann, Dr. O.; Rijswijk (Z.-H.).
 Hövell tot Westerflier, Mr. E. baron van; Breda.
 Hogerlinden, J. G. A. van; Arnhem.
 Hoytema, D. van; Kuilenburg.
 Hoytema, W. van; Kuilenburg.
 Hollestelle, A.; Tolen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hooff-Gualthérie van Weezel, Mevr. W.; Deventer.
 Hooft Graafland, Jhr. J.; Wassenaar.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hoop van Slochteren, Mr. E. J. Th. à Th. van der; Sappemeer.
 Hoop van Slochteren, Mr. M. P. Th. à Th. van der; Breukelen.

Hooykaas Jr., I. B.; Rotterdam.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Houwink Hzn., R.; Meppel.
 Hubregtse, J. A.; Burg (Schouwen).
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Huffel, Dr. N. G. van; Utrecht.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huizinga, Prof. Dr. J.; Leiden.
 Hulsbergen, H. M.; Meppel.
 Hurgronje, Jhr. Mr. Dr. W. A. J. Snouck;
 Middelburg.
 Huybers, Dr. H. F. M.; Vucht.
 Huyser, Mr. J. G.; Winschoten.
 Ingen Housz, Mr. J. F.; Arnhem.
 Jacobsen, Dr. R.; Rotterdam.
 Janssen, Leon baron; Brussel.
 Jesse, Dr. R.; Renen.
 Jonge, Jkvr. Dr. C. H. de; Utrecht.
 Jonge, Jhr. Mr. J. A. de; 's-Gravenhage.
 Jonge van Ellemeet, Jhr. Mr. B. M. de; Assen.
 Jongh, H. C. de; Ammerzoden.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Groningen.
 Juten, W. J. F.; Bergen-op-Zoom.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Karnebeek, Jhr. Mr. Dr. H. A. van;
 's-Gravenhage.
 Kastele, Mr. J. van de; 's-Gravenhage.
 Kasteleyn-Beyerink, Mevr. H.; Scheveningen.
 Keppel, J. R. baron van; Ukkel bij Brussel.
 Kerling, J. B. J.; 's-Gravenhage.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjens, Jos.; Katwijk a/d. Rijn.
 Kloot Meyburg, H. van der; Voorburg.
 Knottenbelt, W. C.; Paterswolde.
 Knuttel, Dr. G.; Harderwijk.
 Koch, Mr. F. C.; Rotterdam.
 Kok, J. Jurriaan; 's-Gravenhage.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Korevaar-Hesseling, Mevr. E.; Rijswijk (Z.-H.).
 Kramer, J. C.; Vrijenban bij Delft.
 Kromhout Czn., W.; Rotterdam.
 Kronig, J. O.; 's-Gravenhage.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruitwagen, Bonav.; Woerden.
 Kruse, John; Stockholm.
 Krüsemann, B. D.; Bodegraven.
 Kuile, Mr. G. J. ter; Ambt-Almeloo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Kuyper, J. C. de; 's-Gravenhage.
 Kuyper, P. de; Rotterdam.
 Labouchère, A.; Rijswijk (Z.-H.).
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lantsheer, Mr. H. F.; Arnemuiden.
 Lanz, Prof. Dr. O.; Amsterdam.
 Lary, R.; Dordrecht.
 Lasonder, Dr. L. W. A. M.; 's-Gravenhage.
 Lede, C. van; Rotterdam.
 Leendertsz., P.; Nijmegen.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lennep, J. G. van; 's-Graveland.
 Leopold, Dr. H. M. R.; Gouda.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Leyssius, Jhr. Mr. Th. van Rheineck;
 's-Gravenhage.
 Ligtenberg, Mej. Dr. C.; 's-Gravenhage.
 Liliensfeld, Dr. H.; Leipzig.
 Lint, Dr. J. G. de; Gorinchem.
 Loosjes, Mr. A.; Amsterdam.
 Loudon, Jhr. H.; Wassenaar.
 Lugt, F.; Blarikum.
 Lulius van Goor, Mej. Dr. M. E.; Weltevreden.
 Luykx-van Oosterzee, Mevr. L.; Tulsa, Ver.
 St. v. Amerika.
 Macco, H. F.; Berlijn-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Maesen de Sombreff, Jhr. Mr. L. van der;
 Hulsberg (L.).
 Martens van Sevenhoven, Jhr. Mr. A. H.;
 Arnhem.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Bafloo.
 Meerkamp van Embden, Mr. A.; Middelburg.
 Meerman, G.; Geldermalsen.
 Meerman, Joh. A.; Delft.
 Mees, Mr. W. C.; Rotterdam.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meilink, Dr. P. A.; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutphen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meulen, Dr. W. W. van der; 's-Gravenhage.
 Meyer, J. de; Amsterdam.
 Michels, L. C.; 's-Hertogenbosch.
 Miedema, Dr. R.; Schoonhoven.
 Mock, Jhr. J. L.; Zandpoort.

Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaff, Prof. Mr. W. L. P. A.; Rotterdam.
 Molhuysen, Dr. A. J.; 's-Gravenhage.
 Moll, Dr. F. D. A. C. van; Rotterdam.
 Moll, Dr. L.; Ouderkerk a/d. IJsel.
 Moll, Mr. W.; 's-Gravenhage.
 Moll, Mr. A. A.; Dordrecht.
 Montijn, J. A. P.; Gouda.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Muller, Dr. H. P. N.; 's-Gravenhage.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Muschart, R. F.; Rotterdam.
 Muysken, C.; Baarn.
 Mijs, A.; Oostburg.
 Mijs, U. J.; Gouda.
 Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, M. A. van; 's-Gravenhage.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Nijhoff, W.; 's-Gravenhage.
 Nijk, R.; Leiden.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; 's-Gravenhage.
 Olst, G. J. van; Ressen (G.).
 Onnes van Nijenrode, M.; Breukelen.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Rome.
 Orbaan, Dr. J. A. F.; Rome.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendaal, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (G.).
 Pattist, Ds. J. N.; Aardenburg.
 Perquin, P. J.; Blitar (Oost-Java).
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Petri Jr., Dr. J. P. L.; Amsterdam.
 Philips, A. F.; Eindhoven.
 Pleyte, Mr. H.; Middelburg.
 Poelman, Dr. H. A.; Groningen.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Heemstede.
 Portheine Jr., H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bzn., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prinsen J. L.zn., Dr. J.; Nijmegen.
 Puyvelde, Prof. L. van; Scheveningen.
 Pijnacker Hordijk, Mr. P. A.; Leiden.
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren Limburg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Regteren Altena, Mej. J. Q. van; Apeldoorn.

Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N.H.).
 Reigersman, Jhr. Mr. A.; Breda.
 Ribbius Peletier, Jr., G.; Utrecht.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Roëll-Bierens de Haan, Baronesse; Utrecht.
 Romeny-Rooseboom, Mevr. E.; Wassenaar.
 Rooseboom, Dr. M. P.; 's-Gravenhage.
 Rouffaer, G. P.; 's-Gravenhage.
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutgers van der Loeff, Dr. A.; 's-Gravenhage.
 Rutten, M.; Limbricht (L.).
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van;
 's-Hertogenbosch.
 Sandberg, Jhr. Mr. W. B.; Haarlem.
 Sängner, Mr. A. W. F. H.; Groningen.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van;
 's-Hertogenbosch.
 Sassen van Vlieden, Mr. Ch.; Breda.
 Schaepkens van Riepst, J.; Maastricht.
 Schaepman, Mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Schaik, Mgr. J. A. S. van; Kuilenburg.
 Scheepens, W. C. L.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck v. d. Oye v. d. Poll en
 Nijenbeek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schneider, Dr. H.; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Scholtens, J.; Helden (L.).
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schrijnen, Prof. Dr. Jos.; Utrecht.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Six, Prof. Dr. Jhr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Six, Jhr. J. W.; 's-Gravenhage.
 Sluyterman, Prof. K. L.; Wassenaar.
 Smeth van Alphen, P. A. J. baron de;
 's-Gravenhage.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smit, J. A. J.; Breda.
 Smit, Mr. J. P. W. A.; 's-Hertogenbosch.
 Smit, Mr. W. P. A.; Arnhem.

Snoeck, Jhr. Mr. M. W.; Zwolle.
 Spoon, J. Jz., A.; Rotterdam.
 Staring, Mr. A.; 's-Gravenhage.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Heemstede.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.
 Stolk, Mej. G. P. van; Rotterdam.
 Stolk, J. B. van; Zeist.
 Stork, D. W.; Hengeloo.
 Stork, W.; Hengeloo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuers, Jonkvr. A. de; 's-Gravenhage.
 Stuijt, J.; 's-Gravenhage.
 Swaving, W. O.; Middelburg.
 Swinderen, Jhr. L. A. F. van; Groningen.
 Sypestein, Jhr. C. H. C. A. van; 's-Gravenhage.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aardenhout.
 Tellander, A.; Hilversum.
 Tellegen, Mr. J. A.; Groningen.
 Tenhaeff, Dr. N. B.; 's-Gravenhage.
 Tepe, A.; Dusseldorp.
 Térey, Prof. Dr. G. von; Boedapest.
 Terveer; Houtrijk en Polanen.
 Tex, K. den; Utrecht.
 Tienhoven, Mr. P. van; Haarlem.
 Tombe, J. W. des; de Bilt.
 Tonnet, Mej. M.; Calcutta.
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Delft.
 Tuyll van Serooskerken v. Zuylen, F. L. S. F.
 baron van; Zuilen.
 Tuyll van Serooskerken v. Heeze, S. J. baron
 van; Heeze (N.Br.).
 Tijen, C. van; Monnikendam.
 Unger, Dr. W. S.; Middelburg.
 Valentiner, Dr. W.; New-York.
 Valkenburg, Mr. M. M. van; 's-Gravenhage.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veenstra, G. J.; Leeuwarden.
 Verbeek, Dr. R. D. M.; 's-Gravenhage.
 Verheul Dzn., J.; Rotterdam.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeylen, Prof. Dr. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuier, Mr. W. F. K. baron van; Arnhem.
 Veth, Dr. J.; Bussum.
 Vierkant, G.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.
 Visser, Prof. Dr. M. W. de; Leiden.
 Vissering, Mr. G.; Amsterdam.
 Voet Jr., E.; Bloemendaal.
 Vogel, J. de; 's-Gravenhage.
 Voorst tot Voorst, M. A. E. J. baron van;
 's-Hertogenbosch.
 Voorthuysen, L. J. van; Domburg.
 Vos, Mr. P. H. de; Galle (Ceylon).
 Voûte, M. P.; Amsterdam.
 Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vries van Doesburgh, Mr. J. de; Leeuwarden.
 Vriesendorp, J.; Amsterdam.
 Vrijman, J. A. W.; 's-Gravenhage.
 Waller, J. D.; Heemstede.
 Weissman, A. W.; Amsterdam.
 Weiszäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Welcker, Mej. C. J.; Kampen.
 Wensen, Mej. A. van; Leiden.
 Wentink, J. C.; Utrecht.
 Wentink Jr., E. G.; Utrecht.
 Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond.
 Weve, J. J.; Nijmegen.
 Wieder, Dr. F. C.; Wageningen.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, F. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Wrangel, Dr. E.; Lund (Zweden).
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von;
 Amsterdam.
 Wurfbain, Mr. J. G.; Word-Reden.
 Wurfbain, Dr. J. W.; Velp.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 Wijngaarden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 IJzerman, J. W.; 's-Gravenhage.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zuiden, D. S. van; 's-Gravenhage.
 Zuyen, D. H. van; Breskens.
 Zuylen v. Nijvelt, Mr. J. A. H. baron van;
 's-Gravenhage.
 Zwierzina, W. K. F.; Leiden.
 Zijnen, B. A. J. van der Heggen; Utrecht.

Naar aanleiding van de vele aanvragen naar de »Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken», zooals die in de definitieve redactie zijn vastgesteld, is door den bond hiervan eene afzonderlijke uitgave verkrijgbaar gesteld, vermeerderd met eene inleiding van de hand van Dr. J. Kalf, den rapporteur der commissie. Exemplaren hiervan zijn voor f0.50 verkrijgbaar bij den secretaris van den Bond Dr. H. E. Haslinghuis, Sonostraat 69 te 's-Gravenhage.

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NED. OUDH. BOND OP ZATERDAG
12 JANUARI 1918 TE 2¹/₄ URE IN »CAFÉ HOLLANDAIS» TE 's-GRAVENHAGE.

Aanwezig: de leden Mr. Dr. J. C. Overvoorde (Lakenhal), Dr. C. Hofstede de Groot (Haagsch Gemeentemuseum), Dr. H. E. van Gelder (Die Haghe), Jhr. H. Teding van Berkhout, W. van der Pluym, Dr. A. W. Bijvanck, G. D. Gratama, Prof. W. Martin, Dr. M. P. Rooseboom, H. Buisman, P. Haverkorn van Rijswijk, Dr. E. Neurdenburg, I. C. E. Peelen, Dr. E. J. Haslinghuis, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Dr. J. Kalf, A. van Erven Dorens en Prof. W. Vogelsang; en de corresponderende leden: J. W. Enschedé, J. L. Schouten, D. S. van Zuiden, Mr. A. Loosjes en A. Brom Jr.

Te half drie opent de voorzitter de vergadering met een korte rede, waarin hij de bij de Tweede Kamer aanhangige voorstellen in zake de restauratie der monumenten gedenkt. Hij doet dit ook hierom, dat er van verschillende zijden berichten komen over de stille campagne, door enkele tegenstanders ertegen gevoerd. Strijd voor beginselen is billijk, doch het is te betreuren, dat die niet in het volle licht plaats heeft, waardoor de gelegenheid ontbreekt om de grieven der tegenstanders te weerleggen. Hij maakt daarom van deze gelegenheid gebruik om in het bijzonder drie tegenwerpingen te ontzenuwen: 1°. dat men het op den persoon van Dr. Cuypers zou gemunt hebben. Dit is onwaar, de jongeren doen voor niemand onder in vereering van den grijzen bouwmeester, eerlid van den Bond, maar boven de vereering van den persoon stellen zij het behoud der monumenten, dat een andere methode eischt, dan de tot voor korten tijd officieele; 2°. dat de nieuwe richting geen eerbied voor de monumenten heeft en deze wil gebruiken als proefveld voor jonge architecten. Ook dit argument is niet eerlijk, omdat elkeen die op de hoogte is, weet, dat zij juist aandringt op meer piëteit en zich verzet tegen de methode der ouderen om, tengunste van het bijwerken in ouden stijl en het aanbrenge van een nieuw-oud kleed, de documenteele waarde van het bestaande te vernietigen. De nieuwe richting wil alleen waar het oude ontbreekt of waar bijgebouwd moet worden, den kunstenaar van heden meer de vrije hand laten, en hiermede keert zij terug tot de methode, die vóór Viollet-le-Duc steeds gevolgd is; 3°. dat het dictatorschap-Cuypers plaats zal maken voor dat van een jonger kracht. Spr. voor zich heeft genoeg vertrouwen in de regeering om aan te nemen, dat zij in de nieuwe commissie mannen van verschillende richting zal benoemen, en hieronder geen napraters, maar mannen, die voor hun meening kunnen strijden.

De heer Haverkorn verzoekt den spreker een verslag zijner rede voor de pers af te staan.

Aan de orde komen nu:

1. *De twee aanvullende »stellingen» betreffende het bestuur enz. van musea*, welke in het Bulletin 1917, blz. 249—250, afgedrukt zijn. De eerste (Reiscollecties) wordt namens de Commissie ad hoc toegelicht door den heer van Gelder, die betoogt, dat de Commissie dit voorstel doet naar analogie van wat het Rijk met de rechterlijke en notarieele archieven verricht, als het die onder behoorlijke waarborgen ter beschikking der gemeentelijke

archieven stelt. De heer van Riemsdijk heeft ernstig bezwaar tegen het hier bepleite uitzenden van veelal zeer kostbare stukken; bovendien komen in de verzameling van het museum, dat de collecties uitzendt, voor een geruimen tijd hinderlijke gapingen — zeer ten ongerieve van den studeerenden bezoeker.

Op de vraag van den heer Gratama, of de Commissie ook zendingen naar buitenlandsche musea bedoelt, wordt ontkennend geantwoord. De heer Martin vraagt of de toelichting achter de voorgestelde uitbreiding van stelling 52 ook betrekking heeft op de onderhavige stelling; ook zou hij uitgedrukt willen zien, dat de deugdelijkheid der waarborgen ter beoordeeling van den museumbeheerder staat. Bedenkend hoe het met sommige als »stellingen” geformuleerde wenschelijkheden gegaan is, vreest hij voorts, dat men zich later ook ten dezen tegenover een weigerachtig directeur op een uitspraak van den Bond zal beroepen, en vindiceert daarom algeheele vrijheid voor den museumbeheerder. De heer Haverkorn acht het gelukkig, dat de particuliere bezitters van kunstvoorwerpen zich niet zoo angstvallig betoonen met het in bruikleen geven als enkele museumbeheerders schijnen te zijn. Nadat Mej. Neurdenburg en de heer Rooseboom hun bedenkingen tegen begrip en woord »keur-collecties”, en de heer Teding van Berkhout de zijne tegen den termijn van 2 à 3 maanden geopperd hebben, de heer Buisman zijn bezwaar tegen reis-collecties van oude teekeningen heeft doen hooren en de heer van Gelder eenige der gemaakte opmerkingen heeft beantwoord, wordt op voorstel van den secretaris besloten achter »collecties” in te voegen: »van voorwerpen, die de museumbeheerder hiertoe geschikt acht”. Dan wordt de stelling, met nog eene aanvulling, waarin voor de waarborgen verwezen wordt naar de toelichting bij de stelling (oorspr. nr. 32) over exposities, aangenomen met algemeene stemmen op ééne (v. Riemsdijk) na.

De aanvulling der stelling (oorspr. nr. 32) betreffend het deelnemen aan tentoonstellingen wordt, na toelichting door den heer Hofstede de Groot, aangenomen met algemeene stemmen en één onthouding (v. Riemsdijk).

2. *Architectuurmuseum.* De heer Hofstede de Groot legt uit, dat de Commissie voor de »stellingen” aangaande het beheer enz. van musea, het voorstel tot het stichten van een museum van architectuur plotseling heeft zien opduiken, toen zij met haar werk zoo goed als klaar was. De Commissie heeft over deze zaak nog niet vergaderd. Ook na de lezing van het artikel van den heer T. v. Berkhout in het laatste Bulletin blijven er voorloopig voor spr. eenige vraagpunten, die hij vervolgens formuleert: Wat denkt men met de verzameling van gipsafgietsels in het Rijksmuseum te doen? En wenscht men ook de bij dit museum opgestelde fragmenten weg te halen? Zal de verzameling ook voorbeelden van *buitenlandsche* bouwkunst moeten bevatten? Is het bezwaar van het wegraken van ontwerpen niet overdreven? Alleen de laatste vraag vindt beantwoording: de heeren van der Pluym en Kalf en de voorzitter geven, uit eigen ondervinding, voorbeelden van slordige behandeling en zoekraken van architectonische teekeningen, niet slechts oude, maar ook van moderne bouwmeesters.

De heer T. v. Berkhout zegt, dat de Commissie van voorbereiding met opzet eenige

punten vaag heeft gelaten, om de adviseerende commissie in spe niet te binden. De heer Hofstede de Groot acht het wenschelijk, dat de weldra verschijnende brochure over de musea volledigheidshalve een stelling over het Architectuurmuseum bevat. In de toelichting zou dan de verklaring kunnen staan, dat de Commissie zich onthoudt van nadere bespreking omdat er voor het Architectuurmuseum een afzonderlijke commissie ingesteld zal worden. De vergadering vereenigt zich hiermede.

3. *Uitgave van het Bulletin.* De voorzitter gewaagt met dankbaarheid van het subsidie van f500, dat de regeering hiervoor aan den Bond heeft willen geven. Besprekingen met uitgevers om, bij de tegenwoordige duurte van papier en druk, tot een minder kostbare wijze van uitgeven te komen, hadden voorloopig niet het gewenschte gevolg. Thans zal een andere papiersoort gebruikt worden, waarover met den drukker gecontracteerd is. De heer Enschedé dringt er krachtig op aan, dat men zich door een technicus degelijk late voorlichten over de kwaliteit van het papier. Het totnogtoe gebruikte kunstdrukpapier houdt het geen 50 jaar uit. Ook verlangt hij voor de illustratie een beter procédé dan de voor een wetenschappelijke uitgave onvoldoende autotypie.

4. *Subsidie (f300) voor de uitgave der brochure(s) over het beheer enz. der musea.* Toegestaan.

5. *Subsidie (f250) voor de Commissie-Repertorium van topografische afbeeldingen enz.* De voorzitter verwijst naar het op de Algemeene Vergadering te Groningen verhandelde en zegt dat besprekingen geopend zijn, die op medewerking van derden doen hopen, doch dat het bestuur uit de middelen van den Bond hoogtens f250 beschikbaar kan stellen. Namens de genoemde Commissie brengt de heer T. v. Berkhout, in herinnering, dat zij voor een afdoende proef, zooals zij die meent te moeten nemen, f750.— aangevraagd heeft. Kan de Bond die som niet verleen, dan is de Commissie tot haar spijt niet in staat de proef uit te voeren en verzoekt zij de zaak te laten rusten, totdat het Bestuur het gevraagde bedrag beschikbaar stelt, uit eigen middelen of uit subsidies van anderen. Aldus wordt besloten, waarna het crediet van f250 wordt toegestaan.

6. *Subsidie (f75) voor de Jury betreffende de prijsvraag-spits St. Jacobskerk te 's-Gravenhage.* Toegestaan.

7. *Crediet aan den Klokkenraad.* Er is een voorstel van den heer Mr. A. Loosjes ingekomen, om hieraan de voorwaarde te verbinden, »dat de Klokkenraad zich onthoude van alle beslissingen, welke in verband staan met de kwestie der al- of niet-wenschelijkheid van modernisatie onzer klokkenspelen.»

De heer Loosjes, zijn voorstel toelichtend, zegt, dat de raad thans eenzijdig is samengesteld, in het bijzonder ten opzichte van het stelsel-Denijn. Overigens misgunt hij den raad het aangevraagde crediet op zichzelf niet, maar verwijzend naar de Utrechtsche klokkenkwestie acht hij eenige waarborgen voor onbevooroordeeld optreden van dit lichaam wenschelijk. De heer Enschedé antwoordt hierop namens den raad. Het stelsel-Denijn moet van deze zaak afgescheiden gehouden worden. Hij meent, dat het stellen van de bovengenoemde voorwaarde juist partij kiezen van den Bond zou beteekenen. De voorzitter

wijst erop, dat volgens art. 2 zijner statuten de raad aan den Bond geen verantwoording voor zijn adviezen schuldig is. De heer Kalf meent, dat in de verhouding van den Bond tot den raad een gevaar schuilt, vooral daar deze laatste ook over moderne klokken spelen in moderne torens advies geeft. Er is de muzikale kwestie, waarin de Bond, en er is de architectonisch-oudheidkundige kwestie, waarin de raad onbevoegd is. Na eenige discussie trekt de heer Loosjes zijn voorstel in ten behoeve van een voorstel-Kalf, dat het bestuur verzoekt zich met den Klokkenraad te verstaan over een andere regeling van de verhouding der beide lichamen. Hierop staat de vergadering het crediet toe.

Nadat de secretaris nog eenige mededeelingen gedaan, en de voorzitter eenige vriendelijke woorden gesproken heeft tot het weergekeerde lid Rooseboom en den ingeleiden gast, prof. van Puyvelde uit Gent, valt de hamer.

E. J. HASLINGHUIS, *secretaris*.

ZORG VOOR MONUMENTEN EN KUNSTSCHATTEN IN OORLOGSTIJD.

Over de wijze waarop in Italië monumenten en kunstschaten worden verzorgd heeft schrijver dezes in dit tijdschrift tot tweemaal toe mogen spreken¹⁾. Er zijn allerlei omstandigheden denkbaar, waaronder de schoonheid van gebouwen, beelden of schilderwerken bedreigd kan worden, maar bij de wettelijke voorzieningen welke in 1907-'13 in Italië getroffen werden, was iedere gedachte aan oorlogsgevaar verre. En zelfs wie aan oorlog mag gedacht hebben was overtuigd, dat de begrippen van schoonheids-waardeering zoo saâmgegroeid waren met onze moderne beschaving, dat zekere verwoestingen, als waarvan de krijgsgeschiedenis uit vroeger eeuwen gewaagt, uitgesloten geacht mochten worden. En waren er niet de internationale bepalingen op de oorlogsgebruiken om die opvatting te staven?

Dat er thans maatregelen ter bescherming der monumenten en kunstschaten ook tegen opzettelijke, doellooze vernieling genomen moesten worden is wel zeer bedroevend. In hun bedoeling echter blijven deze maatregelen bij uitstek vredelievend en getuigen krachtig tegen de barbaarsheid van den modernen, beschaafden krijg.

Italië liggen de kunstschaten wellicht nader aan 't hart dan eenig ander land, en dus wekt het geen verwondering, dat hier de overheid er van het eerste oogenblik ernstig werk van maakte het erfdeel van 't verleden zoo doelmatig mogelijk te beveiligen. Toen Italië aan den oorlog begon deel te nemen, was er immers in België en N. Frankrijk reeds ondervinding opgedaan . . . . Aanstonds toog men aan 't werk, om de middelen, die na onderzoek en proefnemingen het meest dienstig bleken, toe te passen. Een gevel met beeldhouwwerken wordt anders beschermd dan een vrijstaand beeld; schilderwerken kunnen meestal worden weggenomen, maar geen fresco's of mozaïeken.

Voor Nederlanders, al bezitten wij weinig muurschilderingen en geen mozaïeken,

---

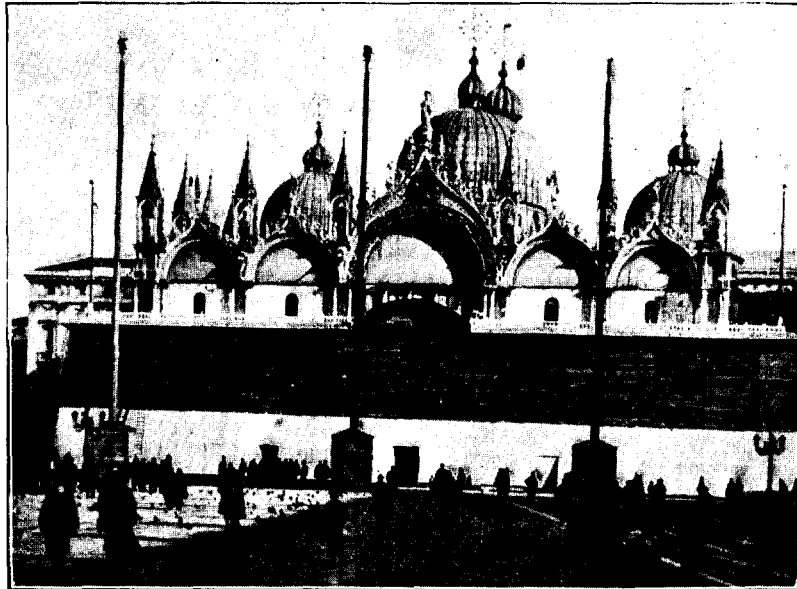
1) 1913, blz. 64 vlgg. en 1914, blz. 171 vlgg.

is het wel de moeite waard van de verschillende in Italië genomen voorzorgsmaatregelen kennis te nemen. Nu er ook op steden als Zierikzee en Sluis reeds bommen gevallen zijn, kan een dergelijk lot straks b.v. Middelburg ten deel vallen. Men houdt zijn hart vast voor Stadhuis en Abdij; en één enkele luchttorpedo zou toereikend wezen om een raadhuis als dat te Veere tot een hoop puin te maken . . . .

En dan: Nederland is zoo klein. Onder de oogen der Amerikaansche vliegers, die — naar men zegt — bij honderden (of duizenden) in het voorjaar zullen opdagen, misschien al eerder, is ons dierbaar plekje grond zoo nietig van afmetingen, dat zij moeite zullen hebben het in hun vogelvlucht te onderscheiden. Zij zijn in hun land aan zooveel grooter afstanden gewend; en 't is ook de vraag of zij vóór hun vertrek wel een examen in W. Europeesche

aardrijkskunde zullen afleggen. Maastricht met Aken te verwisselen zou een dier onbetekenende abuizen zijn, die met een verontschuldiging plegen te worden goedge maakt. — Maar gesteld eens dat wij na een (onverhoopte) gebiedschending, waartegen wij met de wapenen zouden moeten opkomen, niet bij vergissing doch met moedwil werden bestookt, dan zou er misschien

Afb. 1. San Marco te Venetië in oorlogsgewaad.

nog net tijd wezen onze beste schilderijen in veiligheid te brengen, doch de monumentale gebouwen zullen het zonder twijfel ontgelden. De Italianen hebben zich dienaangaande geen illusies gemaakt, laat ons het vooral ook niet doen. Amsterdam en Utrecht zijn vestingen, Rotterdam is een haven, van uit Den Haag worden leger en vloot bestuurd, andere steden zijn »knooppunten van verkeerswegen», »centra van nijverheid», of zij bezitten wegens hun ligging »strategische beteekenis». . . .

Dit wil niet zeggen, dat men een-twee-drie onze meest in 't oog vallende kerktorens in foudraal zou moeten steken, zooals de Italianen met het kostelijk-klein mausoleum van Galla Placidia te Ravenna hebben gedaan; maar waar men klaar staat om op een gegeven oogenblik de dijken door te steken, zou het daar zoo ongerijmd zijn, als men overwoog welke middelen en materialen er beschikbaar, *d.i. onmiddellijk bij de hand* waren, om de

belangrijkste monumenten en bouwkundige onderdeelen in den lande tegen oorlogsgeweld te beschermen? Is ons aan het graf van Willem den Zwijger minder gelegen dan den Venetianen aan een dogenmonument? En is Hendrik de Keyser's beeld van Erasmus ons Nederlanders minder waard dan Benvenuto Cellini's »Perseus'' aan de Florentijnen? — Te Gouda moge men het ook bedenken, dat één bom binnen 200 M. van de Grootte kerk ontploft al de beroemde glazen der Crabeth's onherroepelijk aan scherven zou slaan.

Er is iets roerends in, te zien hoe Italië zijn schoonheid omzichtig omhult, angstig wegbergt na de opgedane al te wreede ervaringen. Daar is allereerst Venetië. Waarom moest die stad telkens worden gebombardeerd? Er zijn arsenalen, er zijn werkplaatsen, doch ieder, die Venetië kent, weet dat die buiten de stad op een uithoek gelegen zijn. De Oostenrijksche vliegers, die dus gebouwen als San Marco of Palazzo Ducale tot mikpunt kozen van hun bommen, verspilden hun projectielen op kunstwerken, en aan de werven enz., waarop zij het gemunt heetten te hebben werd met een gat in het plaveisel der Piazzetta zeker geen schade toegebracht!

Soms moet men wel aannemen, dat »vergissingen'' werkelijk te goeder trouw gemaakt worden: Den 24^{en} October 1915 werd het gewelffresco van Tiepolo in de kerk der Scalzi door een neervallende bom geheel vernietigd, maar de kerk ligt vlak naast het station. Den 10^{en} Augustus 1916 sloeg er een bom in de koepel van S. Pietro in Castello en veroorzaakte een ernstigen brand, maar San Pietro ligt naast een kazerne en op een afstand van 500 M. van het Arsenal. De vlieger daarentegen, die den 13^{en} September 1916 de kerk van SS. Giovanni e Paolo trof en aan twee monumenten aanzienlijke schade zou hebben toegebracht, indien de bomscherven niet in de aangebrachte zandzakken waren gesmoord, die vlieger was al heel ver van de wijs of al heel moedwillig, want de kerk in kwestie ligt in 't hartje van de bevolkte stad en paalt aan het grootte stadsziekenhuis. Evenzeer in het centrum liggen andere getroffen en gedeeltelijk verwoeste gebouwen als S. Maria Formosa en de Sacola Grande di S. Marco, nu een hospitaal . . . . Een kaart van Venetië met kruisjes waar bommen gevallen zijn leert, dat vliegers altijd min of meer doelbewust zijn: *grootte gebouwen hebben voor hen een fatale attractie. Kunstvoorwerpen die zich in, aan of bij grootte gebouwen bevinden, — onverschillig van welken aard die gebouwen zijn, — loopen grooter gevaar dan andere.*

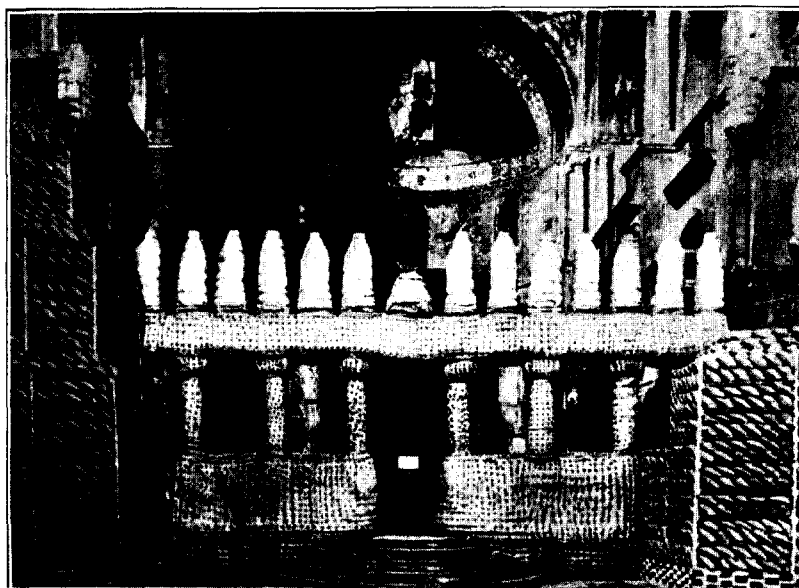
In Venetië begon het beveiligingswerk al in het voorjaar van 1915, zoodra er oorlogsgevaar dreigde. De directeur-generaal voor Oudheden en Schoone kunsten, Dr. Corrado Ricci, begaf zich zelf ter plaatse en nam de noodige beschikkingen. De paleizen te Venetië hebben geen kelders. Dus moesten de schilderstukken van Bellini, Carpaccio, Giorgione, Titiaan, Veronese en Tintoretto naar elders worden overgebracht. Zelfs plafond-schilderingen als de beroemde van Veronese werden, evenals Tintoretto's enorme »Paradijs,'' afgenomen en weggevoerd. Akelig houten geraamten, als sceletten, werden zichtbaar, voor het eerst sedert de meesters zelf daar hun werken aanbrachten.

Het ondernomen werk moest echter opeens onderbroken worden tengevolge van protesten door vereenigingen en zelfs door den gemeenteraad ingediend en openbaar gemaakt: —

D' aloude stad wilde, als zij ten onder moest gaan, den troost van haar schoonheid niet ontberen; Venetië wilde sterven omhuld van den ouden luister en met dien luister. Een Venetiaansch schilderij verbleekt het niet, wanneer het buiten Venetië wordt overgebracht? Waarom dan die doeken, welke één zijn met de stad, zoo goed als de stad één is met haar verleden, haar ontscheurd en in ballingschap gevoerd? Zoo wreed ook zouden de vijanden niet zijn over deze stad, die louter haar schoonheid is, opzettelijk verderf te brengen.

De vijand antwoordde zelf op het rekest: Den avond van den 23^{en} Mei 1915 werd door Italië de oorlog verklaard; den morgen van den 24^{en} verschenen boven de stad, die zich purperde in de eerste zonnestrallen, twee Oostenrijksche vliegtuigen. Er vielen vier bommen.

Daarmede was de bevolking overtuigd en 't werk van het in veiligheid brengen en beschermen der kunstwerken werd met maar al te noodig bevonden ijver voortgezet. Reeds den 27^{en} Mei 1915 werden de vier bronzen paarden van San Marco afgenomen. Hun positie boven den gevel was zoo, dat zij tengevolge van den schok eener ontploffing door eigen zwaarte licht voorover zouden kunnen storten. Boven den gevel werden voorts de mozaïeken in de lunetten met zeildoek overspannen,

Afb. 2. San Marco te Venetië van binnen.

ten eerste om te voorkomen dat het mozaïek door een heftigen luchtdruk zou loslaten en afvallen, ten tweede om de verraderlijke glinstering in maanschijnnachten weg te nemen. Om deze laatste reden werden ook alle gouden versierselen op de koepels omhuld, doch verder werd aan het uitwendige van de kerk vooreerst weinig verandering gebracht. Wel bracht men over heel het dak der kerk en over de koepels een systeem van buizen aan, waardoor het mogelijk werd in geval van brand ieder punt der bedekking met twee waterstralen te bereiken. Bovendien werd er een drijvende brandspuit in de onmiddellijke nabijheid van San Marco en Dogenpaleis gestationeerd. Toen deze spuit door het talrijker worden der bombardementen op andere punten der stad telkens noodig was, kocht het Ministerie van Onderwijs en Schoone kunsten een bijzondere motor-spuit om ter beschikking van de beide monumentale gebouwen te worden gesteld. Deze drijvende brandspuit ligt nu gemeerd onder de Brug der Zuchten. —

Nog een voorzorg die tegen brand genomen werd was deze: dat reeds in 1915 al het houtwerk van de koepelconstructies en alle binten met een oplossing van silicaat van soda werden bestreken, teneinde het uitbreiden van een brand zooveel mogelijk te vertragen. Ieder jaar wordt deze bewerking herhaald en zij is ook uitgestrekt over het houtwerk, dat binnen in de kerk tot schraging of tot tijdelijke afdekking is aangebracht. In 1917 is er een beter en duurzamer middel toegepast, waarvan de chemische samenstelling echter niet bekend is gemaakt.

Wellicht, — doch de overweging zij overgelaten aan hen die geroepen zijn hier advies te geven, — wellicht zou het aanbeveling verdienen ook ten onzent, en dan evenzeer in vreedstijd, éénmaal 's jaars het dakwerk van de meest belangrijke gebouwen met zulk een oplossing aan te strijken. Indien proeven bevredigende uitkomsten mochten opleveren en de maatregel niet op geldelijke bezwaren stuit, zou voortaan een ramp, als die welke onlangs de Nieuwe Kerk te 's-Gravenhage overkwam, zool niet geheel voorkomen dan toch tot zoo gering mogelijken omvang teruggebracht kunnen worden. Oude monumenten zijn nu eenmaal niet als moderne archieven en bibliotheken »brandvrij» gebouwd, maar men zou ze met beschikbare middelen minder »brandbaar» kunnen maken. Doch een wet zou dan de eigenaars tot het nemen der maatregelen moeten verplichten. Zonder wet . . .

Vermindering van brandgevaar was voor San Marco te meer wenschelijk, wijl alle deuren, vensters en koepelluiken van de kathedraal dag en nacht open moeten blijven staan, om te voorkomen dat de luchtdruk door een eventueel inslaande bom veroorzaakt heilloozer schade zou aanrichten dan een begin van brand doen zou. (Het gewelffresco der Scalzi is ook niet beschadigd door omvliegende bomscherven, maar door de geweldige luchtverplaatsing van de ontploffing in het schip is het geheele gewelf *neergestort*.)

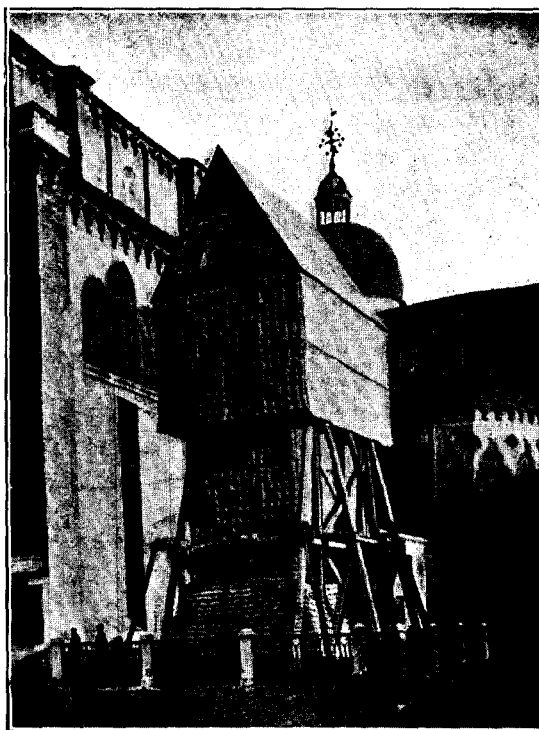
In het inwendige van San Marco werden voorts allerlei werkzaamheden verricht. De koepelconstructies werden versterkt. Alle brons- en beeldhouwwerk werd, met inbegrip van de zuilen en hun kapiteelen, omwikkeld met opgestopte dekens of dunne matrassen. Deze matrassen zijn gemaakt van geolied linnen en opgevuld niet met wol, paardenhaar of iets dergelijks, maar met geprepareerd *zeewier*, dat het voordeel heeft bijna onbrandbaar te zijn en in de lagune in overvloed wordt gevonden. Altaren, ambonen en al wat verder niet omwikkeld kon worden werd beveiligd door opgestapelde zandzakken, rustend op een constructie van baksteen, welke zoo worden opgestapeld dat lucht wordt doorgelaten. (Zie afb. 2). Er blijft nl. altijd een kleine tusschenruimte tusschen den berg zakken en het beschermde kunstwerk. — Ook in het inwendige werd een waterleiding aangebracht. Er zijn nu vijf brandkranen binnen de kerk en drie er buiten, vóór den gevel. De mozaïeken werden ten slotte ook binnen met zeildoek overspannen, om het afvallen bij een ontploffing te verhinderen. Al deze werken werden door de regeering bekostigd, doch uitgevoerd door het bestuur der kerkfabriek met medewerking van deskundige officieren.

Den 9^{en} September 1916 viel er een brandbom op slechts twee meter afstand van den hoofdingang. Dit was aanleiding den ganschen gevel door opgestapelde zandzakken te beschermen, reikend tot de loggia, waarop vroeger de paarden stonden. Deze wal van

zakken werd voorts van buiten bedekt met een hechte planken betimmering en deze overtrokken met platen van cement beneden en van asbest boven. (Zie afb. 1.) Ook de flanken van den portico werden op zoodanige wijze beschermd. — Meer brandvrij dan San Marco thans is, kan wel geen oud monument worden gemaakt.

De Campanile, waaruit de klokken zijn weggenomen, mag onder geen voorwaarde voor uitkijk of voor andere militaire doeleinden worden gebruikt. Het legerbestuur heeft op dit punt aan de stad een stellige verzekering afgelegd en liet de gemeente ook in het bezit van den sleutel. Als dus een Oostenrijksche vlieger beweert van den torentrans door een machinegeweer beschoten te zijn, dan berust dat — zacht geoordeeld — op onjuiste waarneming. Maar wat deed die vlieger boven het Kerkplein?

Over andere gebouwen is het niet noodig hier even uitvoerig te zijn als over den San Marco. Van het Dogenpaleis (Palazzo Ducale) rusten de gevels, zooals met weet, op kolonnaden. Gesteld dus dat een granaat van uit zee geschoten maar één der zuilen wegsloeg, dan zou dit een hoogst ernstige instorting tengevolge kunnen hebben. Daarom werden de bogen beneden door stevig muurwerk geschoord, terwijl de open arcaden van de eerste verdieping met steunsels van balken werden voorzien. Metselwerk kon hier niet worden toegepast, daar de belasting van den portico anders te groot geworden zou zijn. — Er mag de aandacht op worden gevestigd, dat bij het opmetselen der steunmuren geen kalk werd gebruikt, daar die bij het indrogen te zeer aan volume verliest. Ook gips kon als bindmiddel niet gebezigd worden, daar dit

Afb. 3. Verrocchios ruitersandbeeld van Colleoni te Venetië.

door invloed van vocht uitzet. Dus was men op cement aangewezen. Maar een steunmuur daarmede gevoegd zou op een hevigen druk als een monolieth reageren en zich verplaatsen. Bovendien zou later het weder wegbreken te moeilijk zijn. Dus werden de steunmuren opgetrokken uit zware vierkante blokken, bestaande uit met cement gevoegde baksteen. Deze blokken, aangebracht met een kleine zijdelingsche onderlinge tusschenruimte, werden op elkaar gestapeld en *niet* gemetseld. Later kunnen zij nog dienst doen. De hoeken van het gebouw werden met dergelijke blokconstructies nog op bijzondere wijze versterkt.

Ook in dit paleis werden uitvoerige maatregelen tegen brand genomen, op dergelijke

wijze als in San Marco is geschied. Bovendien is hier een wacht der brandweer met materiaal ondergebracht, versterkt door soldaten van de genie.

Alle schilderijen waren reeds weggebracht vóór men tot het nemen van al deze voorzorgsmaatregelen overging. Zij werden met dun doek beplakt, om het afspringen van de verf te voorkomen, en daarna afgenomen. De kleinere doeken werden in kisten verpakt, de grootere (en dat waren de meeste) werden zorgvuldig op houten cylindervormen gerold van 60 tot 80 c.M. middellijn. Van den omvang van dit werk kan men zich een denkbeeld vormen, wanneer men weet dat alleen uit dit eene paleis 6000 M². aan doek werd weggevoerd.

Eveneens werden uit de kerken en verdere openbare gebouwen zoo goed als alle

Afb. 4. Maatregelen genomen in San Vitale te Ravenna.

kunstwerken weggebracht, of, voor zoo ver dit niet kon, werden zij met opgehangen wiermatrassen en met zandzakken beschermd. In de kerk van SS. Giovanni e Paolo werden de gekleurde glasvensters zorgvuldig uitgenomen, ondanks het protest der paters Dominicanen. — Dit protest veranderde in een dankbetuiging aan de overheid, toen de kerk door een bom werd getroffen en alle

andere ruiten werden verbrijzeld. De venster-openingen werden met geolied doek afgesloten. Het groote glasraam van Vivarini alhier meet 80 M².

Dat bergingsmaatregelen als deze niet overbodig waren bleek, toen het inwendige van S. Maria Formosa den 10^{en} Augustus 1916 door een bom werd verwoest. Het beroemde altaar van Palma Vecchio bevond zich toen niet meer ter plaatse. De meeste beelden van kunstwaarde uit de verschillende kerken werden omwikkeld en in zuiver droog zand op voldoende diepte begraven; niet in de open lucht. De musea werden zoo goed als geheel ontruimd. Een standbeeld als de Colleoni van Verrocchio werd door om het hooge voetstuk gestapelde zandzakken en door een stevige omtimmering beschermd. Tegen de laatste werden zeewier-matrassen opgehangen, terwijl onder de uit staalplaten bestaande puntdak-bedekking, op twee »zoldertjes» weder zandzakken

zijn aangebracht. (Deze interessante beveiliging is op afb. 3 duidelijk zichtbaar).

Een bescherming van zandzakken alleen is niet doelmatig en ook niet duurzaam gebleken, wanneer de zakken aan de invloeden van regenwater en weder zijn blootgesteld. Een waterdichte betimmering is onontbeerlijk, en zelfs dan kan het noodig blijken de zakken soms te vernieuwen. (Dit moest b. v. bij de overigens zeer soliede beveiliging van Sansovino's »Loggietta» aan den voet van den Campanile tot tweemaal toe geschieden.) Van boven mag de afdekking nooit plat wezen, maar dient spits te worden aangebracht onder een helling van minstens 70°. Moet een wal van zakken over een groot oppervlak met een bedekking worden beschoten, dan kan men in plaats van een betimmering ook metselwerk toepassen.

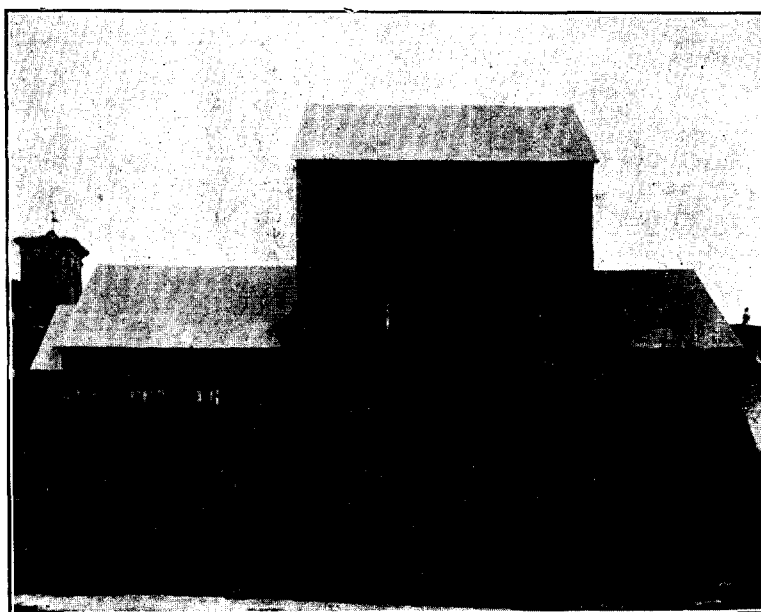
Deze laatste beveiliging werd b. v. te Verona gekozen, waar zoowel de portalen van Domkerk, S. Zeno en S. Anastasia als de beroemde monumenten der Scaligers worden beschermd door zandzakken omhuld van een zwaar metselwerk van baksteen.

Eveneens werd te Padua het hoogaltaar van Donatello in de kerk van S. Antonio door een combinatie van zandzakken en baksteen beveiligd. De steenen werden hier op hun platten kant gelegd met een zijdelingsche tusschenruimte van telkens 1 cM., terwijl de lagen *alleen in*

verticalen zin met kalk werden gevoegd. Enkel de bovenste laag steenen werd op gewone wijze gemetseld en de binnen deze ommuring gestapelde zakken bedekken tevens de heele steenconstructie met een dubbele laag.

In dit geval werden de beschermingsmaatregelen door de kerk zelf bekostigd. Donatello's ruitersstandbeeld werd op dergelijke wijze omhuld als de Colleoni te Venetië.

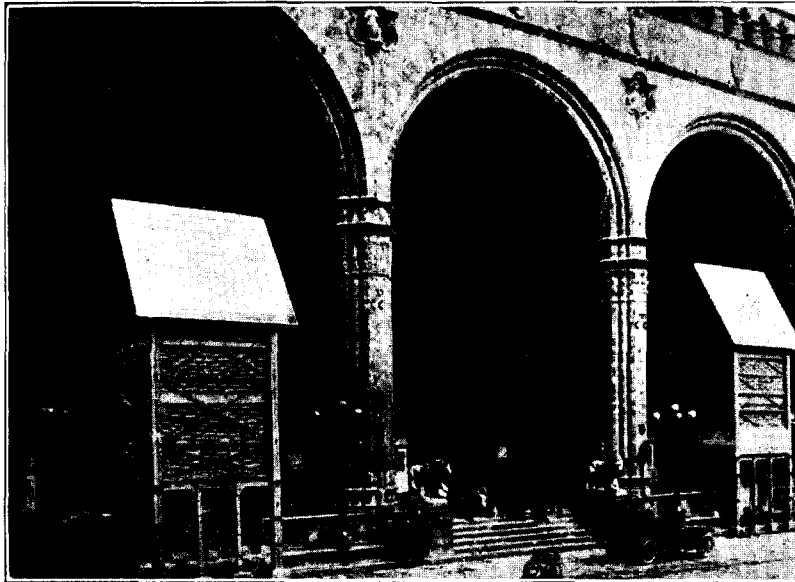
Merkwaardig en leerzaam is voorts de wijze waarop hier te Padua de fresco's van Giotto en Mantegna, respectievelijk in S. Maria dell' Arena en in de kerk der Eremitani, beveiligd zijn. Hier zijn aan stellingen van ijzeren balken en stangen de meergemelde matrassen van zeewier opgehangen en wel *niet* tegen de muurschilderingen aan, maar op een afstand van 1.50 M. Bovendien zijn er in de lengte respectievelijk van kerk en koor,

Afb. 5. Het Mausoleum van Galla Placidia te Ravenna.

en ook overdwers, zulke matrassen bevestigd. Slaat er dus een bom in, dan worden de scherven in die dikke drapeeringen gesmoord. — De matrassen zijn aan de horizontale stangen, in rijen boven elkaar stevig bevestigd, doch hangen vrij, zoodat zij weinig kans hebben door den luchtdruk van een ontploffing te worden afgescheurd. Elke matras is 2 M. hoog, 3.60 M. breed en 0.15 M. dik. Bovendien werd op de vloeren een laag droog zand aangebracht van 60 cM. dikte. Ook hier te Padua werden de dakconstructies terdege versterkt.

Te Ravenna waren het geen fresco's maar mozaïeken die beschermd moesten worden, en dit geschiedde op een andere wijze. Mozaïeken, als gezegd, kunnen door een schok zeer licht afspringen; dus zouden zij door opgehangen matrassen onvoldoende beschermd zijn. Men ging dus anders te werk. Er werd in San Vitale van ijzeren balken en staven

Afb. 6. De »Loggia dei Lanzi» te Florence.

een steigerwerk aangebracht, vrij dicht tegen de wanden, en men maakte een constructie die veel gelijkt op de ijzeren boekenrekken van een moderne, brandvrije bibliotheek. Op de horizontale riggels werden dan beneden telkens drie lagen zandzakken gestapeld, en boven balen zeewier, wijl die zooveel minder wegen. De opstapeling van zakken en balen geschiedde zoo, dat de mozaïeken niet alleen

worden bedekt, doch dat daarop tevens een zekere druk wordt uitgeoefend. Grafmonumenten enz. werden onder hooge stapels zandzakken bedolven. De zuilen van het Presbyterium werden omwoeld. Het graf van Dante, hoewel van geen grootte kunstwaarde, werd eerbiedig beschermd. Ook hier in San Vitale werd de vloer met een dikke laag zand bedekt. (Zie afb. 4, naar een foto toen het werk in voortgang was.)

Om de mozaïeken van het Baptisterium te Ravenna te beveiligen moest een vernuftige gewelfconstructie van ijzer en hout onder het eigenlijk gewelf worden aangebracht. De tusschenruimte tusschen beide werd dan met zandzakken aangevuld. Het Mausoleum van Galla Placidia werd, nadat binnen de noodige veiligheidsmaatregelen genomen waren, geheel overdekt en beveiligd als met den gevel van San Marco geschied was. (Afb. 5.)

De genomen maatregelen bleken ook hier alles behalve overbodig. Den 12^{en} Februari

1916 werd de kerk van Sant' Apollinare Nuovo door een bom uit een vliegtuig getroffen, waardoor de fraaie portico voor meer dan de helft werd vernield en er een groot gat in gevelmuur en dak werd geslagen. De mozaïeken werden ernstig beschadigd en drie der statige Apostelfiguren geheel vernield. Doelmatige beschermingswerken had men toen in deze kerk nog niet kunnen aanbrengen.

Verder moet hier volstaan worden enkele voorzorgsmaatregelen in andere plaatsen genomen alleen bij wijze van voorbeelden te vermelden. Zij strekken zich behalve over de kuststrook der Adriatische zee over heel de Povlakte uit en zelfs aanmerkelijk zuidelijker. Te Milaan en Bologna werden, evenals te Venetië geschied was, de geschilderde glasvensters uit de domkerken weggenomen, en in eerstgenoemde stad ging men er toe over o.a. het »Avondmaal» van Leonardo da Vinci achter zandzakken en hechte betimmeringen te barricadeeren. Te Brescia werd de gevel van de domkerk beschermd door een afdekking van planken, opgevuld met zandzakken. Te Bologna werd het portaal van San Petronio, een werk van Jacopo della Quercia, op dergelijke wijze beschut. Te Ancona gaf men voor de beveiliging van façade en portaal van San Ciriaco aan een combinatie van zandzakken en metselwerk (als te Verona) de voorkeur. In verscheidene plaatsen werden — tenzij *alle* de roerende kunstwerken werden weggevoerd — boven de voornaamste altaarstukken en reliefs wierdekens aangebracht, die 's nachts of zoodra er gevaar dreigt neergelaten worden. Ook koorstoelen kunnen met zulke dekens worden beschermd, beter en makkelijker dan met de zware zandzakken.

Te Florence werden de voornaamste schilderijen uit kerken en musea weggenomen en in veiligheid gebracht. De koepeldaken der beide sacristijen van San Lorenzo meende men niet onbeschermd te mogen laten. Van de oude sacristij, door Brunelleschi gebouwd, bleek de constructie zoo sterk, dat zij het gewicht van zandzakken zonder eenig bezwaar dragen kon. De nieuwe sacristij, van Michelangelo, werd (merkwaardig genoeg) lang niet zoo soliede bevonden: Een bijzondere versterking moest hier worden aangebracht.

Belangrijke fresco's, als die van Masaccio in S. Maria del Carmine, werden door tegen steil steigerwerk opgestapelde zandzakken beschermd. De voornaamste beeldhouwwerken zijn op dergelijke wijze »scherfvrij» gemaakt. De »Perseus» van Cellini en de »Maagdenroof» van Giovanni da Bologna, onder de »Loggia dei Lanzi» werden door zandzakken en houten kratten

Afb. 7. Ghiberti's deuren van het Baptisterium beveiligd.

beveiligd, overdekt door spitse schutdaken (afb. 6). Donatello's »Judith» werd weggenomen en onder een der gewelven van het »Bargello» opgesteld. — De vermaarde »Marzocco», zinnebeeld der stad, werd met zandzakken bedekt en ingetimmerd. De bronsfiguren van de fontein van Giovanni da Bologna op de »Piazza della Signoria» werden weggenomen.

De beeldhouwwerken in de nissen van »Or San Michele» zijn, onder schuine afdaken, behandeld als de beelden onder de »Loggia dei Lanzi». Op het Domplein ziet men de reliefs van den »Campanile di Giotto» door op stellages rustende zandzakken beschermd, terwijl hier de marmeren beelden uit de hooge nissen zijn weggenomen. Ghiberti's beroemde deuren van het Baptisterium zijn opengezet, waarna de ingangen met een balkconstructie en zandzakken zijn gebarricadeerd en aan de buitenzijde met een stevigen plankwand afgesloten (afb. 7). — De »David» van Michelangelo bleef staan in zijn Tribuna, doch zag zich omhuld in een weinig uitdagende, zeer plumpe en meterdikke omschansing; om eigen bestwil nochtans en om dat der gemeente.

Te Rome zijn de belangrijkste schilderijen uit de staatsverzamelingen ondergebracht in Castel Sant' Angelo en wel in den grafkelder zelf van keizer Hadrianus, welke ten eenenmale bomvrij mag worden geacht. De Wolvin en de Kapitolijnsche Venus zijn in de kelders van het Kapitoel onder zandzakken, die op zware balken rusten, weggeborgen. Bernini's beelden in de Galleria Borghese zijn ingepakt in een soort opgevolde en met blik geblindeerde schildwachthuizen. — Enz.

Te Rome kan men zien, dat de maatregelen niet met die stelselmaat genomen zijn als in Venetië en andere N.-Italiaansche steden het geval is. Doch de beveiliging kan hier ook minder dringend worden geacht. Men liet aan de verschillende directies de vrijheid zulke voorzorgen te nemen als zij in het belang hunner verzamelingen het meest noodig oordeelden. Wel werden algemeen de bovenverdiepingen der musea zooveel mogelijk ontruimd. Een en ander bracht mee, dat de meeste musea voor het publiek gesloten zijn.

Naar het uiterlijk echter ziet de hoofdstad van Italië er, ook in artistiek en oudheidkundig opzicht, uit als anders. In de kerken werd geen enkele maatregel voor de beveiliging der kunstschaten genomen, blijkbaar om het publiek niet noodeloos te verontrusten. Alleen de Mozes van Michelangelo in San Pietro in Vincoli, een hooggelegen kerk, is door een driedubbele omwalling van zandzakken beschut. De fonteinen werpen onafgebroken, als anders, en even rijkelijk hun waterstralen omhoog en op het kapitoel staat Marcus Aurelius te paard, als anders, wachtend tot hij wederom verguld zal worden door nieuwe glorie van Romuli nakroost. Want zoo luidt de legende.

De mededeelingen hier gedaan berusten grootendeels op twee recente publicaties: Ugo Ojetti, *I Monumenti Italiani e la Guerra*. (A cura dell' Ufficio speciale del Ministero della Marina.) Milano 1917. In 4°. met 140 afbeeld. *La Difesa dei Monumenti Italiani contro i pericoli di guerra*. (Materiale raccolto dalla Direzione Generale delle Antichità e Belle Arti.) Rome 1917. In F°. met 145 afbeeld.

Rome, November 1917.

G. J. HOOGEWERFF.

NASCHRIFT.

Nadat het bovenstaande was geschreven, werd nog de »Colleoni" uit Venetië weggebracht. Voorts werden na de jongste bombardementen uit de lucht op Padua de allervoornaamste kunstwerken dezer stad, waaronder *Donatello's hoogaltaar* in S. Antonio en *Gattemalata*, »naar elders" vervoerd.

DE STAATSBEGROOTING VOOR 1918.

In het voorloopig verslag wordt dankbaar erkend, dat de Minister ook voor de belangen der kunst door eene nieuwe beschikbaarstelling van gelden wenscht op te komen. Hierbij wordt nog opgemerkt, dat ook op dit gebied achterstand is in te halen, dat met name hetgeen is uitgetrokken voor aankopen voor musea op verhooving aanspraak mag maken, waarbij verwacht wordt, dat de noodige beperking en de verhouding tot de andere belangen van het departement niet uit het oog zullen worden verloren.

De Minister erkent, dat er op dit gebied achterstand is in te halen en geeft toe, dat verhooving van de bedragen voor de aankopen voor musea wellicht wenschelijk zou zijn, doch meent met het oog op 's lands financiën voorshands niet verder te mogen gaan. De voor deze afdeeling aangevraagde verhoovingen bedragen in totaal slechts plm. 6.5 pct. van het voor 1917 beschikbaar gestelde bedrag, wat zeker niet overdreven mag heeten, als men in aanmerking neemt, dat sinds het uitbreken van den oorlog in 't bijzonder op de uitgaven ten behoeve der kunsten en wetenschappen zeer groote bezuiniging is toegepast en, zooals terecht is opgemerkt, op dit gebied achterstand is in te halen.

De in het voorloopig verslag uitgesproken wensch, dat ook het Koninklijk Munt- en Penningkabinet over ruimer middelen zou beschikken, beantwoordt de Minister door erop te wijzen, dat voor dit instituut geen artikel voor aankopen bestaat en dat dit hem ook niet noodig voorkomt. Het artikel, waaruit deze aankopen worden gekweten is van f5.000.— op f10.000.— gebracht.

I. MONUMENTEN.

Rijkscommissie voor de Monumentenzorg.

In de memorie van toelichting herinnert de Minister eraan, hoe hij verleden jaar in de memorie van antwoord meedeelde, dat hij de instelling overwoog van een commissie, die de Regeering van advies zou kunnen dienen bij restauratie-aangelegenheden en aan welke bovendien een meer stelselmatig toezicht op de monumenten kon worden opgedragen. De Nederlandsche Oudheidkundige Bond en verschillende kunstenaarsverenigingen hebben sedert in adressen op de instelling eener dergelijke commissie aangedrongen en de Minister vindt alle redenen hiertoe over te gaan, omdat de wijze, waarop tot heden van Regeeringswege

in de zorg voor de monumenten wordt voorzien, z. i. niet langer voldoende is te achten.

Reeds bij de samenstelling van de Staatsbegroting voor 1903 bepleitte de toenmalige ambtsvoorganger van den Minister de wenschelijkheid van de instelling van eene commissie voor de monumenten, welke adviezen grooter zekerheid zouden kunnen geven, dat meer stelselmatig dan vroeger te werk zou worden gegaan bij de beoordeeling der waarde van te herstellen monumenten en van de volgorde, waarin zij voor ondersteuning van Rijkswegen in aanmerking behooren te komen. — Bedoelde ambtsvoorganger wilde aanvankelijk deze zaak opdragen aan dezelfde commissie, die met de inventarisering en beschrijving der monumenten zou worden belast. Blijkbaar omdat hij er van overtuigd werd, dat deze laatste arbeid schade moest lijden, indien hij gepaard moest gaan met het geven van advies over restauratie-aangelegenheden, is van dit voornemen afgezien, zoodat de bij Koninklijk besluit van 7 Juli 1903, No. 44 ingestelde Rijksc commissie uitsluitend met het inventariseeren en beschrijven der monumenten werd belast.

De belangstelling voor onze oude monumenten is intusschen zeer toegenomen, de bemoeiingen der Regeering met het behoud daarvan zijn uitgebreid, maar de organisatie der Rijksmonumentenzorg is onveranderd gebleven. De Regeering mist ook thans nog een college, dat zou kunnen adviseeren over de keuze en de volgorde der met Rijkssubsidie te restaureeren monumenten; het toezicht over herstelde bouwwerken bleef opgedragen aan een drietal ambtenaren van een aan het Departement van Binnenlandsche Zaken verbonden bureau, die tevens adviseerden over de wijze, waarop restauratiewerken behoorden te geschieden, terwijl in sommige gevallen het advies werd gevraagd van den architect der Rijksmuseumgebouwen dr. P. J. H. Cuypers. — Klachten over gebrek aan systeem bij de keuze der te restaureeren gebouwen, over onvoldoend toezicht en voornamelijk over de wijze waarop restauraties worden volbracht zijn niet uitgebleven.

Het spreekt van zelf, dat een uitsluitend door een klein bureau uitgeoefend toezicht op gerestaureerde monumenten, ook bij de grootste toewijding van de zijde der daaraan verbonden ambtenaren, op den duur te kort moet gaan schieten, tenzij men, naar gelang der toeneming van de objecten, die toezicht behoeven, steeds het aantal dier ambtenaren zou willen vermeerderen. — Is reeds om deze reden de instelling eener commissie, die door de benoeming van correspondenten zich door het geheele land van de kostelooze hulp van vrijwillige krachten kan verzekeren, zeer gewenscht, de vraag omtrent de volgorde, waarin de monumenten voor Rijkssubsidie in aanmerking komen, en vooral het vraagstuk van de wijze van restauratie maakt haar waarlijk noodzakelijk.

Over de wijze van restaureeren toch bestaan, al zoolang er gerestaureerd wordt, verschillende meeningen en tengevolge hiervan werden over voltooide restauraties menigmaal afkeurende oordeelvellingen vernomen. Zoolang deze kritiek weinig instemming vond en meestal details der uitvoering betrof, kon de Regeering den door haar ingeslagen weg blijven volgen. In later jaren evenwel, vooral in het laatste decennium, hebben over de beginselen van het restaureeren nieuwe inzichten steeds meer veld gewonnen in ons land, — inzichten, reeds veel vroeger in het buitenland verdedigd, o.a. door mannen van zoo

uitnemend gezag als Ruskin, William Morris en Rodin. Waar deze nieuwe opvattingen de tot heden gevolgde methode van restaureeren veroordeelen, en thans in Nederland niet door enkele personen, doch door vele der voornaamste tegenwoordige bouwmeesters en bevoegde oudheidkundigen worden aanbevolen, is de Regeering niet verantwoord, indien zij langer uitstelt, zich bij dit vraagstuk te verzekeren van de voorlichting eener commissie van deskundigen.

Evenals zijn toenmalige ambtsvoorganger acht de Minister het ongeraden deze adviseerende taak aan de inventarisatiecommissie op te dragen, omdat zij daarop niet berekend is en haar eigenlijk werk door een zoo omvangrijke nieuwe opdracht te zeer op den achtergrond zoude geraken. — Daar evenwel het werk der inventarisatiecommissie en dat van eene commissie van advies als bovenbedoeld, ten nauwste samenhangen, terwijl beide over kunsthistorisch en technisch geschoolde ambtenaren moeten beschikken en beide dezelfde wetenschappelijke hulpmiddelen en eene fotografische uitrusting noodig hebben, is de Minister te rade geworden, eene »Rijkscommissie voor de Monumentenzorg» in te stellen, bestaande uit twee afdelingen: ééne voor de inventarisatie en beschrijving van monumenten en ééne voor hun behoud en herstel, aan welke commissie mede ware op te dragen het beheer der Rijksmonumenten, en die tevens advies zal kunnen geven bij de voorbereiding van de wettelijke regeling tot bescherming van monumenten. — Het ligt in de bedoeling den secretaris van de tegenwoordige inventarisatiecommissie te benoemen tot secretaris van de laatgenoemde afdeling en hem tegelijkertijd te belasten met het algemeen secretariaat der geheele commissie. De tegenwoordige adjunct-secretaris der inventarisatiecommissie is de aangewezen persoon om als secretaris van de afdeling voor de inventarisatie en de beschrijving der monumenten op te treden. Diens tegenwoordige werkzaamheden zouden moeten worden opgedragen aan een nieuw te benoemen ambtenaar, aan wien de titel van commies ware te verleen. — Voorst ligt het in de bedoeling aan de nieuwe commissie te verbinden een »Rijksbureau voor de Monumentenzorg», waarvan de algemeene secretaris der commissie tevens directeur zoude kunnen zijn terwijl de secretaris der inventarisatieafdeling tot onderdirecteur ware te benoemen en het overige personeel van de tegenwoordige inventarisatiecommissie en van het aan het Departement van Binnenlandsche Zaken verbonden bureau voor de monumentenbewaring benevens de bovengenoemde commies gezamenlijk het verdere personeel van het nieuwe Bureau voor de Monumentenzorg zouden kunnen uitmaken. — Door de instelling van dit bureau zullen de belangrijke bibliotheek en het verdere wetenschappelijke apparaat van de inventarisatiecommissie voortaan ook aan de voorbereiding van restauratiewerken ten goede komen, terwijl de verzamelingen van afbeeldingen van monumenten, opmetingen, foto's, enz., thans bewaard bij de inventarisatiecommissie, het tegenwoordige monumentenbureau en het Departement van Binnenlandsche Zaken, zullen worden vereenigd tot een »Nederlandsch Monumentenarchief», dat wellicht mettertijd ook voor het publiek toegankelijk kan worden gesteld. — Met betrekkelijk geringe kosten zal aldus van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg een voortreffelijk uitgerust orgaan worden geschapen.

Blijkens het voorloopig verslag betuigden bij het afdeelingsonderzoek verscheidene leden hun instemming met 's Ministers plannen; eenige andere vroegen zich af, of de wijze waarop de Regeering de inventarisatiecommissie en de commissie voor advies voor de restauratie der monumenten in verband met een Rijksbureau voor de monumenten zoekt ineen te schakelen wel aanbeveling verdient. Het voorstel zal tot gevolg hebben, dat aan één en denzelfden persoon de algeheele leiding wordt toevertrouwd, terwijl deze de afdeeling van het Departement, waaraan de zorg voor dezen tak van dienst is opgedragen, feitelijk te zijner beschikking zal hebben. Op die wijze zal, zoo meende men, voor de behartiging van de restauratie van oude monumenten het vroegere zeer persoonlijke régime terugkeeren, met dit verschil, dat anders dan voorheen de verantwoordelijkheid feitelijk zal rusten op een buiten het Departement staanden ambtenaar. De strijd, welke juist in de laatste jaren gevoerd wordt over de beginselen, die bij de restauratie van monumenten moeten worden gevolgd, maakt het nog minder gewenscht alle zeggenschap feitelijk in één persoon te vereenigen. Het gevaar bestaat, dat bepaalde opvattingen worden doorgedreven en met dat doel sommige personen worden vooruitgeschoven, anderen, die zoodanige opvattingen niet deelen, worden uitgesloten. Aldus kan de door den Minister voorgestelde maatregel eer schadelijk dan voordeelig voor onze kunstbelangen werken. — Inlichtingen werden gevraagd omtrent de wijziging, welke het plan in de verhouding van het personeel bij den Rijksbouwkundigen dienst zal brengen.

Anderzijds werd het gevaar, dat de leiding geheel in de handen van één persoon wordt gelegd, niet gevreesd. Immers van de commissie van advies, waarin verschillen van inzicht tot hun recht zullen kunnen komen, zal groote invloed kunnen uitgaan. Bij de benoeming van de leden der commissie zal er echter mede rekening moeten worden gehouden, dat de verschillende opvattingen daarin vertegenwoordiging vinden; het is derhalve zaak, dat die benoeming buiten den invloed wordt gehouden van dengene, die door zijne vereeniging van functiën uiteraard de meeste gelegenheid heeft zijn inzichten te verwerkelijken.

Eenige leden meenden dat het thans niet het oogenblik is tot deze reorganisatie over te gaan. De groote vraag, of restauraties zullen plaats hebben naar de eischen van vroeger dan wel naar hedendaagsche kunstinzichten, heeft nog geen oplossing gevonden. Daarom achtten zij het gewenscht den post voor reorganisatie thans terug te nemen en weder in te dienen als na voorlichting, die waarborgen biedt tegen eenzijdigheid, de te kiezen richting meer vastheid heeft verkregen.

Hiertegenover werd opgemerkt, dat over het vraagstuk der restauratie geruimen tijd door deskundigen van gedachten is gewisseld en op verschillende jaarvergaderingen van den Oudheidkundigen Bond deze zaak aan de orde is geweest, waarbij van omljinde begrippen op het gebied van restauratie gebleken is. Bovendien zal het juist de taak zijn dezer commissie, waarin deskundigen met verschillenden kijk op de zaken zitting zullen verkrijgen, den Minister voor te lichten, indien eenige restauratie moeilijkheid oplevert. De leden hier aan het woord meenden, dat het niet gewenscht was, den Minister de adviezen van deskundigen, waarop hij blijkt prijs te stellen, te onthouden.

Voorts werd gevraagd of het de bedoeling is het voorgenomen Architectuurmuseum onder toezicht van de Monumentencommissie te brengen.

Tenslotte achtten sommige leden het wenschelijk, dat de nieuwe organisatie ook zal worden gekend in den bouw van nieuwe Rijksinstellingen, waarbij met de eischen der aesthetiek veelal te weinig rekening wordt gehouden.

Blijkens de memorie van antwoord acht de Minister de vrees ongegrond, dat de wijze, waarop de Regeering de inventarisesatiecommissie en de commissie van advies voor de restauratie der monumenten in verband met een Rijksbureau voor de monumentenzorg wenschte ineen te schakelen, tot gevolg zal hebben, dat aan één en denzelfden persoon de algeheele leiding wordt toevertrouwd. — Het spreekt toch wel van zelf, dat de te benoemen commissie van advies over elk restauratieplan haar gevoelen aan den Minister zal moeten doen kennen, alvorens die plannen zullen mogen worden uitgevoerd. De directeur zal slechts uitvoerder zijn van hetgeen de Minister aan de commissie opdraagt. — De Minister zal uit den aard der zaak bij de benoeming van de leden dier commissie zooveel mogelijk zorg dragen, dat de verschillende opvattingen omtrent monumentenrestauratie in deze commissie worden vertegenwoordigd.

In de door eenige leden uitgesproken meening, dat het thans niet het oogenblik zoude zijn om tot de voorgestelde reorganisatie over te gaan, aangezien het vraagstuk der monumentenrestauratie nog niet tot oplossing zoude zijn gebracht, kan de Minister niet deelen. Immers, zoo als door de andere leden hier tegenover reeds werd opgemerkt, is dit vraagstuk op onderscheidene jaarvergaderingen van den Oudheidkundigen Bond breedvoerig behandeld en de bekende Stellingen werden tenslotte met algemeene stemmen aangenomen. — Zoo hieruit al niet mag worden afgeleid, dat er inzake de monumentenrestauratie eene communis opinio bestaat, daaruit blijkt toch in ieder geval, dat er in bevoegde kringen ten aanzien van bepaalde opvattingen omtrent restauratie eene groote eenstemmigheid heerscht. — De Minister acht zich niet verantwoord, om met volkomen negatie van dit feit, in het oude voetspoor voort te gaan. Hij acht zich echter evenmin bevoegd om de door den Oudheidkundigen Bond geformuleerde beginselen als de eenig juiste te aanvaarden en het is juist daarom, dat hij zich de voorlichting wenschte te verzekeren van eene commissie van advies.

In deze omstandigheden schijnt de instelling eener commissie, als door den Minister gewenschte, de eenige weg om, zonder iets tekort te doen aan de uitnemende verdiensten van den adviseur, die zoo lange jaren der Regeering ter zijde stond, aan de verschillende inzichten op restauratiegebied recht te doen wedervaren. — Hoe noodzakelijk het is, dat de Regeering over een dergelijke commissie beschikken kan, kan voorts blijken uit de bij het volgende artikel gemaakte aanmerkingen omtrent de restauratie van het raadhuis te Middelburg en uit het feit, dat voortdurend het Departement opmerkingen en klachten bereiken over in uitvoering zijnde restauratiewerken, die de Minister zich niet bevoegd acht, zonder meer ter zijde te leggen, terwijl hij evenmin kan besluiten zonder nadere deskundige voorlichting eene wijziging in de restauratie te doen aanbrengen. — Het

toezicht op en het onderhoud van de Rijksmonumenten maken zulk een klein onderdeel van den dienst van den Rijksbouwkundige voor de gebouwen van onderwijs uit, dat overbrenging daarvan naar het bureau voor de monumentenzorg geenerlei wijziging zal brengen in de verhouding van het personeel van den dienst.

Het ligt niet in de bedoeling het voorgenomen Architectuurmuseum onder toezicht van de monumentencommissie te brengen.

Evenmin komt het den Minister gewenscht voor de nieuwe organisatie ook te kennen in den bouw van nieuwe Rijksinstellingen. Zulks schijnt niet te behooren tot de taak van eene commissie voor monumentenzorg, terwijl de ondervinding indertijd opgedaan met het College van Adviseurs, aan hetwelk eveneens een dergelijke opdracht was gegeven, ruimschoots bewezen heeft, tot welke groote moeilijkheden dit aanleiding geeft.

Bij de behandeling der Staatsbegroting in de Tweede Kamer werd de zaak besproken door de heeren de Visser, van Beresteyn, Ruys Beerenbrouck, Schaper, de Savornin Lohman en Boussevain, wier redevoeringen door den Minister beantwoord werden.

De heer de Visser veroordeelde de mededeeling van den Minister, dat een bureau van drie personen bij het Departement advies geeft over alle restauraties en toezicht houdt op alle herstelde werken, daar z. i. dr. Cuypers de ware adviseur en in alles de leidende figuur is. Maar door deze onjuiste voorstelling merkt men niet, wat achter de zaak zit, n.l. dat de eigenlijke adviseur terzijde gesteld wordt en dat de Minister alle macht ontnemt aan de oude school en die geeft aan de nieuwe, immers secretaris der adviseerende subcommissie, algemeen secretaris der geheele commissie en tevens directeur van het Rijksbureau, kortom, de man die alles in handen zal hebben, wordt de secretaris der tegenwoordige inventarisatie-commissie, die als een van de voormannen der nieuwe school bekend staat. — De heer de Visser veroordeelde het verlaten der tot heden gevolgde richting, omdat daarbij het verband tusschen het bewaren der historische continuïteit en de ontwikkeling der eigen zelfstandigheid verloren gaat, — omdat dan elk oud monument òf tot ruïne moet vervallen, òf voorwerp wordt van het streven der nog naar eigen stijl zoekende moderne kunst; op elk gebied is de historie ons een te noodwendige leerares, dan dat men haar mag inruilen voor ongebreidelde individueele conceptie; wordt deze post aangenomen, dan worden onze monumenten voor een wilde, eenzijdig-subjectivistische kunst mishandeld. — Het geval te Gouda, dat baanbrekend wordt geacht voor de nieuwe richting, is tevens een eerste voorbeeld van de onherstelbare schade, die onze monumenten onder het nieuwe regime zullen lijden, en het is begrijpelijk, dat de Belgische Minister van Binnenlandsche Zaken het aanbod van den voorzitter van den Oudheidkundigen Bond, om bij den herbouw der monumenten in België voorlichting te geven, van de hand wees. — De heer de Visser hoopte, dat de Minister den post zou terug nemen, daar de tijd nog niet rijp is voor zóó principieele verandering, en naar bevredigender oplossing zou zoeken, b.v. het benoemen eener commissie van drie leden, waarvan één tot de oude, één tot de nieuwe en één tot de middenrichting behoort.

Hoewel de kwestie van het tegenover elkaar stellen der twee richtingen en het

daarop baseeren van een afkeuring van 's Ministers voorstel geheel en al langs dit voorstel gaat en dus van weinig belang is, meende de heer van Beresteyn goed te doen, door eerst de onjuistheid van de veroordeeling der zgn. nieuwe richting aan te toonen. De school van Violet le Duc en Cuypers, eerst in de 19de eeuw ontstaan, maakt »nieuw-oud», vernietigt voor goed door — zij 't onopzettelijke — vervalsching het historisch juiste, terwijl de moderne richting, die inziet, dat het voor een kunstenaar niet mogelijk is kunstwerken te leveren in den stijl van een tijd, die eeuwen achter hem ligt, wil terugkomen op wat eeuwen lang geschiedde, nl. dat men bouwt in den stijl van den eigen tijd, en die met meer recht dan de andere de historische richting mocht heeten; door deze werkwijze vertoonen de monumenten in alle onderdeelen hun historische wording. De moderne richting wil zuiver bewaren wat ons door de historie is overgeleverd. — Ten slotte echter gaat het niet om de verschillen tusschen beide richtingen, maar vreest men, dat in de plaats van den almachtige der oude richting een almachtige der moderne zou komen. Deze vrees is ongegrond, immers beide richtingen zullen in de commissie aan het woord zijn en deze zal bovendien slechts van advies dienen, terwijl tenslotte de Minister de man blijft, die beslist. De arbeid dezer commissie is veel te omvangrijk voor een bureau van drie personen en het bestaan van dergelijke lichamen in Italië, Spanje, Wurtemberg, Beieren, Oldenburg en elders bewijst wel, dat de behoefte eraan niet denkbeeldig is.

De heer Ruys de Beerenbrouck ging de geschiedenis der monumentenzorg van Rijkswegen na. Nadat in 1878 de Commissie van Rijksadviseurs was opgeheven maakten de Ministers slechts gebruik van de voorstellen der afdeeling K. W., tot in 1903 op voorstel van Minister Kuiper werd ingesteld de Rijkscommissie voor het inventariseeren, opmeten en beschrijven der uit bouwkundig of historisch oogpunt belangrijke bouwwerken in Nederland en het aangeven van middelen om deze voor ondergang te behoeden. Bij de definitieve instelling dezer commissie in hetzelfde jaar werd echter haar werkkring beperkt tot het inventariseeren en beschrijven. Het voorstel dat de Regeering thans doet komt vrijwel overeen met het oorspronkelijke voorstel van Minister Kuiper. — Nu ademt de memorie van toelichting een geest van vooringenomenheid met de nieuwe richting, immers, hoe is anders te verklaren de uitdrukking: »in sommige gevallen werd het advies gevraagd van den architect der Rijksmuseum-gebouwen», — terwijl dit aantal tusschen 1 Mei 1877 en 10 September 1917: 723 bedroeg. Bij de geheele voorgestelde monumentenzorg wordt door combinatie van betrekkingen te veel invloed gegeven aan eenzelfde persoon en de voorkeur voor de nieuwe richting springt bij de keuze in 't oog. De heer Ruys de Beerenbrouck acht dan ook den secretaris der tegenwoordige commissie niet de aangewezen man om behalve als directeur van het bureau nog als algemeen secretaris der commissie van advies en als secretaris der voornaamste afdeeling daarvan op te treden. Van administratief standpunt beschouwd kan er geen bezwaar tegen bestaan, den directeur van het bureau ambtshalve lid — en niet algemeen secretaris — te maken van de Rijkscommissie voor Monumentenzorg. Maar het noodzakelijk evenwicht tusschen

oude en nieuwe richting bij het uitoefenen van invloed wordt verbroken door aan een van de erkende voorstanders der nieuwe richting een zoo op den voorgrond tredend en zoo alles naar zich toe halend overwicht te geven.

De Minister stelde op den voorgrond, dat de Regeering dringend behoefte heeft aan voorlichting, wat ook Dr. Kuyper reeds voelde; deze maakte waarschijnlijk slechts omdat het werk te omvangrijk zou worden de commissie van advies los van de inventarisatie-commissie. Hoezeer er behoefte is aan een commissie van advies bewijzen juist de restauratie-kwesties te Middelburg en Gouda. Het voornemen der Regeering, om een commissie van advies in het leven te roepen, vond algemeen instemming en weinig of geen openlijke bestrijding. Het is volstrekt niet de bedoeling om door het instellen van deze commissie principieel partij te kiezen tusschen de twee richtingen, die zich onder de deskundigen hebben geopenbaard. Nu men vreest, dat het evenwicht tusschen die richtingen zou verbroken worden, wil de Minister ernstig overwegen, of niet scheiding kan gebracht worden tusschen het directeurschap en het algemeen secretariaat. Allermint mag in de instelling der commissie een afkeuring worden gezien van den arbeid van dr. Cuypers; ons volk is aan dr. Cuypers buitengewoon veel verplicht en de Minister is van zijn verdiensten zoozeer doordrongen, dat het zijn voornemen is, het voorzitterschap van de gezamenlijke commissie aan dezen hoogbegaafden man aan te bieden. — Vervolgens wees de Minister er op, dat de redevoering van den heer Visser wel tegen de nieuwe richting op architectonisch gebied gaat, maar niet tegen het voornemen der Regeering, daar hier niet van een nieuwe richting op kunstgebied sprake is. Het adres van den Oudheidkundigen Bond, dat de Minister voorlas, bewijst, dat men zich vooral geen overdreven voorstelling van de geschilpunten moet maken. — Wat tot dusverre, ook bij de restauraties onder leiding van dr. Cuypers, ontbrak, is de wetenschappelijk-historische behandeling van de monumenten. Het wetenschappelijk en historisch onderzoek, dat aan iedere restauratie moet voorafgaan, is niet het werk van den architect, maar van den kunsthistoricus, die den architect de gegevens moet verschaffen, waarnaar hij kan handelen; hierover zijn wel allen het eens. En wat geldt voor den architect, geldt ook voor den beeldhouwer en den schilder. Men moet eerst alle indices hebben voor het herstel van een beeldhouwwerk en dan moet niet de architect, maar de beeldhouwer de beelden, waar dit noodig is, restaureeren of inzetten. Wanneer muurschilderingen moeten worden gerestaureerd en bewaard, dan is dit niet het werk van den architect, maar, ook wat het advies geven betreft, van den schilder. De Regeering heeft dus een tamelijk uitgebreide commissie noodig, waarin kunsthistorici, architecten, beeldhouwers en schilders zitting hebben. — Ook over het feit, dat wat vernieuwd moet worden in harmonie moet zijn met het oude, bestaat geen verschil van gevoelen. Men moet zooveel mogelijk het behoud van het gebouw als historisch document op den voorgrond stellen en waar gedeeltelijke vernieuwing onmisbaar is, streven naar harmonische oplossing van die vernieuwing. En eerst hier, niet eerder, openbaart zich het verschil van gevoelen. De eene richting wenscht, dat men bij het vernieuwen van wat noodig is in de vernieuwde deelen de stijl van het oude monument nabootst.

De andere richting keurt dit af, omdat de moderne architect zich niet kan indenken, herscheppen in een bouwmeester uit vroeger eeuwen en de opdracht h. i. dus een onmogelijkheid eischt, terwijl de documenteele waarde teloor gaat, immers het in ouden stijl bijgebouwde is een nabootsing, maar noch voor ouden, noch voor tegenwoordigen tijd een document. Het is dus noodig, dat de architect vrij is in zijn scheppend vermogen, d. w. z., dat hij alleen gebonden is aan aesthetische eischen, niet zooals de heer de Visser het voorstelt, dat hij bij de restauratie geheel en al spontaan alles kan doen wat hij in een nieuwbouw zou wenschen, maar dat hij een aesthetische oplossing moet vinden in harmonie met het oude gebouw. Daarmee is niet gezegd, dat een architect, die zich in wil denken in de oude kunst, niet evenveel kan presteeren als een, die dat niet doet, en er is dus ook niet het minste bezwaar tegen, dat de Minister op advies van de commissie de restauratie aan een architect van de oude richting opdraagt. Het eenige waar 't om gaat is, dat het niet noodzakelijk is, dat zijn oplossing à priori de beste is. — De meening, dat dr. Kalf thans oppermachtig zal worden, gelijk dr. Cuypers dit vroeger was, is onjuist, daar die twee niet zijn te vergelijken; de eerste is kunsthistoricus, de tweede architect. Dr. Kalf heeft alleen te maken met de wetenschappelijke vaststelling van het monument; zoodra dat is geschied, is zijn taak vervuld en eerst daarna komt de taak van den architect, wat de heer Kalf niet is, niet beweert te zijn en ook niet wil zijn. Voor een overgrooten invloed van dr. Kalf op de restauratie behoeft dus geen vrees te zijn; zijn groote invloed zal eenvoudig zijn een historisch-wetenschappelijke.

De heer de Visser zette nogmaals zijn standpunt uiteen en sprak de verwachting uit, dat de Rijkscommissie, bestaande uit allerlei elementen, een of twee keer per jaar zal bijeen komen en tenslotte zal blijken een wassen neus te zijn, terwijl de heer Kalf te dezer zake de almachtige man aan het Departement zal worden; hij stelde tenslotte een amendement voor, om het artikel te verminderen met het bedrag, dat voor deze aanlegenschap noodig zou zijn.

De heer Schaper gevoelt veel voor de bezwaren van hen, die zich verzetten tegen een soort van opbouwend vandalisme in de kunst, waarbij aan de kunstenaars een onbeperkte vrijheid wordt gelaten, om bij oude monumenten, waarvan de stijl duidelijk blijkt, naar eigen inzicht te gaan fantaseeren. Hij heeft een afbeelding gezien van het werk aan de kerk te Gouda en dat is werkelijk een gruwel! Zoo'n architect zou hij niet meer bij een monument aan het werk durven zetten, nadat deze inplaats van de gothiek een bosje sterretjes heeft gemaakt, omdat hij het wel aardig vindt. — Men moet echter niet versteend-conservatief zijn, maar aan elke nieuwe richting een kans geven. Wanneer het nu geschied, zooals de Minister het voorstelt, n.l. dat de nieuwe richting niet oppermachtig is en de verschillende stroomingen bij elkaar komen, dan kan men het probeeren.

De heer Ruys de Beerenbrouck kon zich ook na de rede van den Minister niet met diens voorstel vereenigen, zoolang de toezegging, dat deze de scheiding van de betrekkingen van directeur van het bureau, algemeen secretaris der commissie en secretaris van de eerste afdeeling van die commissie zal overwegen, niet wordt omgezet in eene

mededeeling, dat die betrekkingen niet in één persoon zullen vereenigd worden. Vóór de instelling van de commissie en het bureau, die wij nu zullen krijgen, was ongetwijfeld de invloed van de richting van den toekomstigen directeur kleiner dan zij zal zijn na die instelling. Wanneer desnietteenstaande zaken konden gebeuren zooals te Gouda, dan moet men dubbel en dwars voorzichtig zijn, voor men den invloed der nieuwe richting gaat versterken.

De heer van Beresteyn wees er op, dat men bezig was aan een restauratie-debat, en gaf in overweging, niet in die richting voort te gaan. Het eenige, dat aan de orde is, is dat de Minister constateert, dat er in ons land verschillende richtingen zijn op het gebied van restauratie en dat het voor hem uiterst moeilijk is om, wanneer een restauratie noodig is, te zeggen hoe die moet gebeuren; hij gevoelt behoefte om daarover eerst de mannen van verschillende richtingen te hooren. Als de Minister dat zegt, kan alleen degene, die niet wil dat de stem gehoord wordt van iemand, die tegen de ouderwetsche manier van restaureeren is, er bezwaar tegen hebben, dat dit licht voor den Minister ontstoken wordt. Hij zou het zeer toejuichen, als ook eenige belangstellende leeken in de commissie werden benoemd. Wanneer kunstenaars, die leven voor dergelijke zaken, tegenover elkaar staan, is het moeilijk om die heeren tot overeenstemming te krijgen; eenige belangstellende leeken zullen de overdrijving van beide kanten wat weg kunnen nemen.

Nadat de heer de Savornin Lohman erop had aangedrongen, dat de Minister zich duidelijk zou uitspreken over de vraag, of al dan niet alles in één hand moet komen, wees de heer Boissevain erop, dat de eenzijdige voorlichting zooals deze tot heden heeft plaats gehad, — hoe geniaal en uitstekend zij ook geweest is — gebleken is niet meer te zijn van dezen tijd, zoomin voor de monumentenverzorging in het algemeen als voor de restauratie van oude monumenten in 't bijzonder. Inderdaad heeft de Minister noodig wetenschappelijke, historische behandeling der monumenten, maar daarnaast moet aan onze tegenwoordig levende kunstenaars de gelegenheid gegeven worden, hun eigen gedachten uit te beelden. Na te hebben aangetoond, dat men door verschillende adressen — van Architectura et Amicitia, het Verbond van Nederlandsche Kunstenaarsverenigingen, den Oudheidkundigen Bond, e.a. — die alle in hoofdzaak meegaan met wat de Minister voorstelt, voldoende is ingelicht, refereerde de heer Boissevain zich aan een artikel in »De Gids» van Januari 1918 van prof. der Kinderen, die blijkt een warm voorstander te zijn van het Regeeringsvoorstel. Wordt de commissie samengesteld zooals de Minister zich dit voorstelt, dan kan er toch allerminst bezwaar tegen zijn om daaraan te verbinden een kracht gelijk hier is genoemd en die misschien een veelzijdige betrekking zal bekleeden. Want die betrekking moge veelzijdig zijn en den titularis veel invloed geven op de beschikkingen van de commissie, niettemin zullen de kunstenaars daarin toch zeker in de beslissingen den doorslag geven.

Nadat tenslotte de Minister verklaarde, de scheiding van secretariaat en directeurschap te aanvaarden, trok de heer de Visser zijn amendement in en werd het Regeeringsvoorstel zonder hoofdelijke stemming aangenomen.

Onderhoud en instandhouding van monumenten.

In het voorloopig verslag werd andermaal aangedrongen op het stellen van afdoende voorwaarden bij de subsidieering, opdat niet nalatigheid en gemis van zorg brand veroorzaken, waardoor niet slechts het effect der restauratie wordt te niet gedaan doch tevens het monument gevaar loopt te worden vernietigd of in beteekenis te verliezen. Men wees op den brand in de Ned. Herv. (Nieuwe) kerk te 's-Gravenhage, die de vraag deed stellen of niet door beter toezicht op den loodgietersarbeid deze tegenslag had kunnen worden voorkomen. Wordt aan de voorschriften omtrent toezicht op de loodgieterswerkzaamheden, terzake waarvan voor enkele jaren eene circulaire is uitgevaardigd, door de gemeenten de hand gehouden?

Eenige leden wezen voorts op eene fout begaan bij de restauratie van het raadhuis te Middelburg. De baldakijnen waaronder de beelden geplaatst zijn, werden voorzien van nieuwe bekroningen, die aanmerkelijk hooger zijn aangebracht dan blijkens de daarachter bewaard gebleven profileering in de bedoeling van den bouwmeester heeft gelegen. Het gerestaureerde gedeelte heeft daardoor een onrustig aanzien gekregen; de leden hier aan het woord achten de restauratie er door niet weinig bedorven. Gevraagd werd of deze fout niet kon worden hersteld. Ook zoude men gaarne nauwkeurig worden ingelicht omtrent de plaats waar de beelden, die door nieuwe zijn vervangen, zijn geborgen.

Gevraagd werd of het subsidie voor de restauratie van de St. Janskerk te Gouda over 1916 is uitgekeerd in strijd met het advies der Rijksadviseurs, die naar werd gezegd, het werk zouden hebben afgekeurd.

Ook de Minister betreurt diep, dat nog meermalen monumenten geheel of gedeeltelijk een prooi der vlammen worden, door onvoorzichtigheid van werklieden, inzonderheid van schilders en loodgieters. Eene circulaire, waarbij aan gemeentebesturen voorschriften worden gegeven omtrent het loodgietersgevaar, ging van het Departement van den Minister nimmer uit. Waarschijnlijk wordt in het voorloopig verslag bedoeld op het rondschriften van het vorige jaar, waarbij de gemeentebesturen, door tusschenkomst van de Commissarissen der Koningin, zijn gewezen op het nut, dat plaatselijke verordeningen te dezer zake kunnen stichten. Vele gemeentebesturen hebben in die circulaire aanleiding gevonden, om voorschriften tot beperking van het brandgevaar vast te stellen of bestaande voorschriften te herzien. Er is echter ook een groot aantal gemeentebesturen, die voorzoover daarvan bij het Departement is gebleken, nog niets te dezer zake deden.

De leider der restauratie van het raadhuis te Middelburg, tevens adviseur der Regeering, aan wien de Minister de in de tweede alinea bedoelde vragen heeft voorgelegd, heeft daarop, voor zoover betreft de restauratie, het volgende geantwoord: »De baldakijns zijn ter plaatse aangebracht, waar ze architectonisch behoorden. Van onrustig aanzien is mij op mijn herhaalde inspecties niets gebleken». Wat de beelden aangaat, berichtte de adviseur, dat de nieuw gemaakte met de oude naar het gemeentebestuur van

Middelburg zijn teruggezonden en de laatste, benevens een groot aantal daarvan afkomstige brokstukken in particulier bezit zijn geraakt.

Het subsidie voor de restauratie van de St. Janskerk te Gouda is inderdaad uitgekeerd in strijd met het advies van den Regeeringsadviseur dr. Cuypers. De restauratiecommissie had eigenmachtig hare goedkeuring gehecht aan een door haren architect ontworpen plan van restauratie van den ingang aan den westgevel van den zuiderzijbeuk, zonder daarin den Regeeringsadviseur te kennen, die, nadat de ingang voltooid was, het werk afkeurde en adviseerde om het Rijkssubsidie over 1916 niet uit te betalen. Hoewel het eigenmachtig optreden van de restauratiecommissie geen zins goedkeurende, heeft de Minister het gebeurde niet zóó belangrijk geacht, vooral ook omdat het hier slechts een betrekkelijk weinig omvangrijk gedeelte van de kerk betrof, dat daarom het Rijkssubsidie zoude moeten worden ingehouden. Hij heeft echter de commissie het ontoelaatbare van hare handelwijze onder het oog gebracht en er haar uitdrukkelijk op gewezen, dat voortaan alle plannen de goedkeuring van den Regeeringsadviseur behoeven, alvorens tot uitvoering mag worden overgegaan. Ter voorkoming van verdere moeilijkheden, zijn op advies van dr. Cuypers, dezen nog een tweetal deskundigen toegevoegd. Deze commissie van drie personen zal toezicht op de restauratie houden, totdat de nieuwe commissie voor de monumentenzorg dat toezicht op zich zal kunnen nemen.

Onderhoud van Rijksmonumenten, f 60.000.—.

De uitgetrokken gelden zijn gelijk aan de som, die voor 1917 beschikbaar was.

Onderhoud van reeds ondersteunde monumenten, f 107.400.—.

De subsidiën voor den Drommedaristoren te Enkhuizen, het raadhuis te 's Heerenberg, de Dominicanerkerk te Maastricht, de N. H. kerk te Oud-Vossemeer en de N. H. kerk te IJsselstein zijn afgelopen.

Ten behoeve van de voortzetting der aangevangen werken, waarvoor bij de wet de gelden gevoteerd zijn, zijn vervolgttermijnen uitgetrokken tot hetzelfde bedrag als bij de Staatsbegroting voor 1917 is toegestaan, nl. voor de O. L. V.-toren te Amersfoort (negende van twaalf termijnen), de Groote kerk te Arnhem (zevende van negen termijnen), de Ned. Herv. kerk te Breda (negende van twaalf termijnen), de Groote kerk te Brielle (zestiende van zeventien termijnen), de St. Lebuinuskkerk te Deventer (vierde van zeven termijnen), de Groote kerk te Dordrecht (achtste van negen termijnen), de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen (negende van tien termijnen), de St. Janskerk te Gouda (derde van tien termijnen), de St. Jacobskerk te 's Gravenhage (zevende van vijftien of zestien termijnen); de Kloosterkerk te 's-Gravenhage (vijfde van zeven termijnen), de St. Janskerk te 's Hertogenbosch (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is, wanneer de restauratie voltooid zal zijn), de St. Pieterskerk te Leiden (twaalfde van twintig termijnen), de toren der Groote kerk te Steenwijk (zesde van zeven termijnen), de St. Walburgskerk te Zutphen (negende van tien termijnen). — Voor

het Reventer te Zwolle zoude voor 1918 een eindtermijn zijn uit te trekken van *f*3750.—. In verband echter met enkele meerdere werkzaamheden, die tijdens de uitvoering noodig bleken, en waarvan de kosten *f*600.— bedroegen, wordt eene subsidie-verhooging van *f*300.— aangevraagd, zoodat in totaal voor 1918 *f*4.050.— is uitgetrokken.

Voor de volgende monumenten, waarvoor op de begrooting van het loopende dienstjaar eindtermijnen waren uitgetrokken, wordt eene verlenging van het Rijkssubsidie aangevraagd:

De Groote kerk te Goes. Het werk is tegengevallen, zoodat de kosten hooger zijn geworden, dan geraamd was. Ook de enorme stijging der prijzen van materialen en der arbeidsloonen zijn voor een deel oorzaak van de overschrijding der raming. Er zal voor de voltooiing nog *f*15.000.— noodig zijn, waarvan op denzelfden voet als tot dusver $\frac{2}{3}$ gedeelte door het Rijk ware te betalen, te verdeelen over vier jaren. Derhalve is voor 1918 een bedrag van *f*2.500.— uitgetrokken.

Het raadhuis te Middelburg. Ook voor de voltooiing van de restauratie van dit monument is om dezelfde redenen nog een bedrag van *f*15000.— noodig, waarvan de helft door het Rijk ware bij te dragen. Dit bedrag ad *f*7500.— ware over drie jaren te verdeelen. Voor 1918 is derhalve *f*2500.— uitgetrokken.

De Groote of St. Bavokerk te Haarlem. Oorspronkelijk hadden kerkvoogden der Ned. Hervormde gemeente te Haarlem gerekend in 1917 met de restauratie der St. Bavokerk gereed te komen. Echter hebben de kosten van de thans uitgevoerde werken de raming verre overtroffen, daar de bekapping van de zijbeuken op vele plaatsen geheel was ontzet en totale vernieuwing behoefde, terwijl ook de herstelling van de metselwerken en de dakbedekkingen groote kosten heeft veroorzaakt, vooral ook in verband met de buitengewoon hooge prijzen der materialen in de laatste jaren. — De werkzaamheden, die bij gebrek aan de noodige gelden niet konden worden uitgevoerd, vragen nog een bedrag van *f*50.000.—; de helft hiervan ware als Rijkssubsidie te verleen, verdeeld over 5 jaren. Evenals voor 1917 is daartoe ook voor 1918 een bedrag van *f*5.000.— uitgetrokken.

De Ned. Hervormde kerk te Vlissingen. De restauratie van dit gebouw volgens het opgemaakte plan is afgelopen. Nu is echter aan de westzijde van de kerk een gebouw afgebroken, waardoor een deel van den westgevel bloot is gekomen. Het is wenschelijk, dat dit gedeelte, dat er thans onooglijk uitziet, in overeenstemming worde gebracht met het aansluitende deel. De kosten daarvan zullen naar raming *f*10.595.— bedragen; kerkvoogden der Ned. Hervormde gemeente te Vlissingen hebben verzocht deze kosten voor Rijks rekening te nemen. In aanmerking nemende, dat met de uitvoering van de thans voltooide restauratie *f*27.000.— meer gemoeid is geweest dan de oorspronkelijke raming bedroeg en dat kerkvoogden dit bedrag geheel voor hunne rekening hebben genomen, komt het den Minister wel billijk voor in deze extra kosten ad *f*10.595.— eene Rijksbijdrage te verleen, welke hij wenschte te zien bepaald op het zelfde bedrag als voor 1917 is uitgetrokken, n.l. *f*9.000.—.

In afwachting van de totstandkoming van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg

heeft de Minister gemeend goed te doen, de restauratie van enkele gedenkteekenen, waarvoor bij de Staatsbegrooting voor 1917 een eerste termijn was beschikbaar gesteld, doch met de restauratie waarvan nog geen aanvang was gemaakt, uit te stellen, opdat omtrent de plannen het advies van deze commissie kan worden gevraagd; ten gevolge daarvan zijn naar dit artikel overgebracht de Nieuwe kerk te Delft (tweede van zes termijnen), de Ned. Herv. kerk te Doesburg (tweede van vijf termijnen), de Ned. Herv. kerk te Dongen (laatste van twee termijnen), de R. K. kerk te Duiven (tweede van drie termijnen) en de R. K. kerk te Horssen (tweede van drie termijnen); tenslotte werd naar dit artikel overgebracht het raadhuis te de Rijp (tweede van drie of vier termijnen), ten behoeve waarvan voor 1917 een eerste termijn was uitgetrokken. — Voor het Muntentorentje te Deventer en den Kampveerschen toren te Veere waren in 1917 Rijkssubsidiën voor ééns uitgetrokken, zoodat voor 1918 geen bedragen behoeften te worden aangevraagd.

Onderhoud van tot dusverre niet ondersteunde monumenten, f 45.670.—.

Hoewel, in verband met de tijdsomstandigheden, gedurende de jaren 1915 en 1916 geen Rijkssubsidiën werden verleend voor nieuwe restauraties, hadden verschillende monumenten dringend restauratie van noode. — De Minister heeft in het belang van die monumenten en om hunne verwaarloozing te voorkomen, ten behoeve van een aantal dier gebouwen, die daarvoor wegens hunne architectonische en kunsthistorische waarde in aanmerking kwamen, de toekenning van een Rijkssubsidie in uitzicht gesteld en machtiging verleend om intusschen met de restauratie aan te vangen, onder beding, dat de uitvoering zoude geschieden overeenkomstig door de Regeering goedgekeurde plannen en teekeningen. — Aan de toezegging werd het noodzakelijke voorbehoud verbonden, dat de noodige gelden door de Staten-Generaal zouden worden toegestaan. — Verschillende gemeenten en kerkbesturen hebben van deze toezegging gebruik gemaakt en zijn in afwachting van de toekenning van een Rijkssubsidie met de uitvoering der herstellingswerken begonnen.

De Minister acht thans, nu bij de Staatsbegrooting voor 1917 weder met het verleenen van nieuwe subsidiën is begonnen, de tijd gekomen om zijne voorwaardelijke toezeggingen voor een deel gestand te doen en hij vraagt daarom thans een Rijkssubsidie aan voor de volgende monumenten, die inmiddels alle reeds voltooid zijn:

De R. K. kerk te Asselt, een zeer oud kerkje, waarvan het oudste deel waarschijnlijk uit de 11^e eeuw dateert. Het andere deel stamt uit de 16^e eeuw. De kosten van de herstelling hebben f 30.000.— bedragen. Hiervan is 55 pct. als Rijkssubsidie toegezegd of f 16.500.—. Dit bedrag ware te verdeelen over 4 jaren, zoodat voor 1918 een bedrag van f 4.125.— wordt uitgetrokken.

De Bergkerk te Deventer. Door den ambtsvoorganger van den Minister werd ten aanzien van de restauratie van dit uit de 12^e eeuw dateerende monument reeds een Rijkssubsidie toegezegd tot een bedrag van 50 pct. der geraamde kosten of f 24.000.—.

Ten behoeve van de herstelling van de in die kerk ontdekte muurschilderingen werd door den Minister eene Rijksbijdrage van *f*725.— toegezegd. In totaal is aan het kerkbestuur alzoo *f*24.725.— als Rijkssubsidie in uitzicht gesteld. Dit bedrag ware te verdeelen over 5 jaren. Voor 1918 is uitgetrokken *f*4.945.—.

Het raadhuis te Halsteren. Dit kleine dorpsraadhuis, dateerende uit de 16^e eeuw, diende uitgebreid te worden, terwijl het bestaande gedeelte is gerestaureerd. De uitbreiding is door de gemeente Halsteren geheel betaald. In de kosten van restauratie van het oude deel, die *f*10.675.— beloopt, is een Rijksbijdrage gevraagd van *f*6.000.—. Dit bedrag ware over 2 jaar, te verdeelen, dus voor 1918 *f*3.000.—.

De N. H. kerk te Monnikendam. Tengevolge van het vuil en de dampen van het tijdens den watersnood in deze kerk gestalde vee, zijn de vloeren verzakt en van de gewelven hadden de kalklagen losgelaten. De kosten van de herstelling der vloeren zijn betaald door de watersnood-commissie. De overige kosten ten bedrage van *f*2.500.— zijn in hun geheel als Rijkssubsidie toegezegd, aangezien het kerkbestuur niet bij machte was een deel daarvan voor zijne rekening te nemen. Dit bedrag van *f*2.500.— is in zijn geheel voor 1918 uitgetrokken.

De N. H. kerk te Oegstgeest. Dit oude dorpskerkje had dringend behoefte aan herstelling, waarvan de kosten, ongerekend enkele werkzaamheden, die bezwaarlijk tot de restauratie konden worden gerekend, ruim *f*4.600.— hebben bedragen. Een Rijkssubsidie van *f*2.300.— is toegezegd. Dit bedrag is in één termijn uitgetrokken.

De toren te Poortugaal. Deze toren dateert uit de 15de eeuw, de oudste deelen schijnen zelfs van de 14de eeuw te zijn. De restauratiekosten ad *f*6.892.— worden voor het grootste deel door de gemeente Poortugaal gedragen. Van het Rijk is het $\frac{1}{3}$ gedeelte of rond *f*2.300.— als subsidie gevraagd. De provincie Zuidholland heeft een subsidie van *f*1.700.— verleend. Bovengenoemd bedrag van *f*2.300.— is voor 1918 uitgetrokken.

De R. K. kerk te Schinnen. Een gedeelte van den onderbouw der muren van deze kerk, waarschijnlijk dateerende uit het begin der 13de eeuw, bestaat nog uit veldkeien, terwijl de opgaande muren gedeeltelijk van mergelblokken zijn opgetrokken. Voor de restauratie van dit monument is een Rijkssubsidie toegezegd van 50 pct. der op *f*28.000.— geraamde kosten, alzoo *f*14.000.—. Dit bedrag zoude kunnen worden verdeeld over 4 jaren, weshalve voor 1918 *f*3.500.— is uitgetrokken.

De Ned. Hervormde kerk te Ulrum. Dit merkwaardige dorpskerkje dateert uit de 18de eeuw. De steenen gewelven waren zoodanig gescheurd, dat herstel dringend noodig was, terwijl ook het dak algeheele vernieuwing behoefde. — Tevens werden de muren met raam en deuropeningen gerestaureerd. — De kosten hebben rond *f*22.000.— bedragen. Als Rijkssubsidie is 50 % of *f*11.000.— toegezegd; dit bedrag ware te verdeelen over drie jaren, met dien verstande, dat voor 1918 en 1919 telkens *f*4.000.— ware toe te staan en voor 1920 *f*3.000.—.

In het voorloopig verslag werd andermaal aangedrongen op subsidieering van de restauratie van de kerk te Voorhout, van den Gevangentoren te Megen en van den

kerktoren te IJsselsteyn, en voorts van den toren te Avenhorn, waarvoor reeds vóór twee jaren subsidie in uitzicht was gesteld, terwijl tenslotte ook de herstelling van de pastorie te Schelluinen, die zonder subsidie niet kan worden aangevangen, zeer urgent geacht wordt.

Zooals de Minister reeds in 1917 in de memorie van antwoord meedeelde, kon hij, in verband met de handelwijze van het Ned. Hervormde kerkbestuur te Voorhout inzake de restauratie van zijn kerkgebouw, geen vrijheid vinden ten behoeve van dit monument een Rijkssubsidie aan te vragen. Hij is echter bereid deze aangelegenheid nog eens ter beoordeeling in handen te stellen van de commissie voor de monumentenzorg. Omtrent de subsidieering van de restauratie van den Gevangentoren te Megen en den toren te IJsselstein zou de Minister eveneens gaarne het advies inwinnen van deze commissie alvorens omtrent het verleen van een Rijkssubsidie te beslissen.

Voor de restauratie van den toren te Avenhorn is nimmer een Rijkssubsidie toegezegd. Wel is in 1914 aan Burgemeester en Wethouders van die gemeente, op grond van de ingewonnen ambtsberichten, medegedeeld dat de toren, hoewel eenvoudig van bouw, uit een architectonisch oogpunt wel verdiende behouden te blijven, doch dat, in verband met het grootte aantal aanvragen om steun en de beschikbare middelen, niet kon worden gezegd, of er wellicht aanleiding kon bestaan om op de ontwerp-Staatsbegrooting voor 1915 een bedrag te dezer zake uit te trekken. Dit kan bezwaarlijk eene toezegging worden genoemd. In verband met den inmiddels ingetreden oorlogstoestand werden geen nieuwe subsidies aangevraagd, waardoor deze aangelegenheid bleef rusten. Ook hierover wenscht de Minister het nader advies in te winnen van de nieuwe commissie voor de monumentenzorg.

Voor de restauratie van de pastorie van Schelluinen zegde de Minister reeds een Rijkssubsidie toe. Vermoedelijk zal op de ontwerp-Staatsbegrooting van 1919 een eerste termijn worden uitgetrokken.

II. MUSEA.

Aankopen voor de Rijksmusea, f48.472.—.

De Minister achtte thans de tijd gekomen, om de posten voor aankoop van kunstvoorwerpen ten behoeve van onze musea weder te herstellen.

Behoudens een bedrag van f3.500.—, voor 1917 aangevraagd voor den aankoop van eene teekening van Rembrandt voor 's Rijks Prentenkabinet, werden sinds drie jaren geen nieuwe gelden beschikbaar gesteld voor aankopen, zoodat in dien tijd slechts kon worden beschikt over de bedragen, die in 1914 waren overgeschoten, en die ingevolge de in 1913 aangenomen regeling bij memorie van antwoord werden overgeschreven op een volgend dienstjaar. Deze overschotten zijn thans tot zeer onbeduidende bedragen — voor het Mauritshuis en het Rijks Prentenkabinet zelfs tot nihil — geslonken. Werden voor 1918 geen nieuwe gelden beschikbaar gesteld, dan zouden aankopen geheel onmogelijk zijn. Het komt den Minister voor, dat zulks van onberekenbaar nadeel kan zijn voor onze musea en hij acht het daarom noodzakelijk om de vóór 1915 voor dit doel bestemde bedragen

wederom uit te trekken. — Hierbij wordt nog opgemerkt, dat dit geenszins insluit, dat deze bedragen ook inderdaad zullen worden besteed. Alleen wordt de mogelijkheid geopend om, wanneer een belangrijk stuk wordt aangeboden, daarop ten behoeve van een der musea de hand te leggen.

Aanvankelijk was uitgetrokken voor 's Rijks Museum van Schilderijen *f* 12.000.—, het Koninklijk Kabinet van Schilderijen *f* 10.000.—, 's Rijks Prentenkabinet *f* 7.000.—, het Nederlandsch Museum *f* 15.000.— en het Museum Lambert van Meerten *f* 2.000.—, welke posten bij de memorie van toelichting verhoogd zijn met de gelden, die op den dienst van 1917 ongebruikt zijn gebleven, zoodat zij thans resp. *f* 12.928.—, *f* 10.000.—, *f* 7.000.—, *f* 15.362.— en *f* 3.182.— bedragen.

Aankoop van voorwerpen van kunst, enz., f 10.000.—

Dit artikel, vóór 1915 groot *f* 20.000.—, is thans van *f* 5000.— op *f* 10.000.— gebracht.

's Rijks Architectuur Museum.

In de memorie van toelichting wordt medegedeeld, dat zich op initiatief van verschillende bouwkundige vereenigingen een commissie heeft gevormd tot bestudeering van het vraagstuk van de oprichting van een Architectuur-Museum. Naar het oordeel van deze commissie zoude zoodanig museum niet alleen dienstbaar behooren te worden gemaakt aan de aesthetische ontwikkeling van den bouwmeester, maar tevens een groote schare van geestelijk ontwikkelden in staat moeten stellen, kennis te nemen van alles wat op bouwkundig gebied aan artistieks geleverd wordt. Dit museum zoude dus niet moeten zijn een onderwijsverzameling, maar eene kunstinstitution, zooals ook onze andere musea zijn en de commissie acht het wenschelijk, dat dit museum een Rijksinstelling zij. — Verzameld zouden moeten worden bouwkundige schetsen en teekeningen, modellen, maquettes, enz., die artistieke of kunsthistorische waarde hebben.

De Minister kan zich met de denkbeelden dezer commissie in hoofdzaak wel vereenigen. Aan de bouwkunst is tot dusver in 't algemeen niet die belangstelling betoond, die zij verdiende en vele studies en afbeeldingen, die waard waren geweest voor het nageslacht te worden bewaard, zijn in den loop der tijden verloren gegaan of althans voor het publiek ontoegankelijk.

Voor al ook in verband met de meerdere belangstelling, waarin de bouwkunst zich in de laatste jaren mag verheugen en met het oog op de nieuwe banen, waarop zij zich meer en meer gaat bewegen, komt den Minister de stichting van een museum als bovenbedoeld wenschelijk voor. Hij acht het echter noodig, alvorens daartoe nadere voorstellen te doen, eene Rijkscommissie in te stellen, om van het onderwerp een grondige studie te maken en nadere plannen uit te werken. Deze commissie zoude dan wellicht tevens een aanvang kunnen maken met het verzamelen van enkele belangrijke teekeningen of bouwkundige voorwerpen, die anders gevaar zouden loopen verloren te gaan.

In het voorloopig verslag wordt eenerzijds instemming betuigd met de plannen van den Minister, die er toe zullen strekken de belangstelling in de bouwkunst te verhoogen, anderzijds wenscht men zich zijn oordeel omtrent de stichting van bedoeld museum voor te behouden, totdat de in te stellen Rijkscommissie nadere gegevens zal hebben verschaft. Eenige leden vroegen of het in de bedoeling ligt dit museum te Amsterdam te plaatsen, in verband met de aanwezigheid in het Rijksmuseum aldaar van eene verzameling gipsafgietsels en fragmenten. Wordt wellicht beoogd het nieuwe museum deel te doen uitmaken van de Rijksacademie van Beeldende Kunsten en in verband daarmee aan deze academie eene afdeling voor architectuur toe te voegen, om zoodoende te geraken tot eene opleiding voor architectuur in haar vollen omvang?

De Minister deelde in antwoord hierop mede, dat aan de in te stellen commissie zal worden opgedragen plannen te ontwikkelen omtrent doel en inrichting van het op te richten Rijks Architectuur Museum. Zij zal de resultaten harer besprekingen in een rapport hebben vast te leggen. De Minister stelt zich voor dat rapport ter kennis van de Kamer te brengen en eerst daarna nader te beslissen omtrent de vraag, of gelden dienen te worden uitgetrokken voor de stichting van zoodanig museum.

Voor het geval besloten wordt het museum te Amsterdam te vestigen, zou dit vermoedelijk geschieden als afzonderlijke instelling, die geen deel uitmaakt van de Rijks Academie van Beeldende Kunsten. Daardoor toch zoude het museum in de eerste plaats een onderwijsverzameling worden, hetgeen, zooals ook reeds in de memorie van toelichting is medegedeeld, niet in de bedoeling ligt.

Plaatselijke musea, f 5.700.—.

Voor de musea te Amersfoort, Edam, Groningen en Haarlem en het Bilderdijk-museum is, evenals in 1917, totaal f 2.200.—, voor het Rembrandthuis f 1.000.— uitgetrokken. De post groot f 2.000.— voor het Openlucht-museum, die op de oorspronkelijke ontwerp-begroting voor 1915 geschrapt werd, is hersteld, terwijl nog een subsidie groot f 500.— is uitgetrokken voor het Museum Princessehof, dat in 1916 door aankoop eigendom der gemeente Leeuwarden is geworden.

In het voorloopig verslag wordt gevraagd, of de behandeling van het vraagstuk der plaatselijke musea in den Oudheidkundigen Bond den Minister aanleiding heeft gegeven, deze zaak nader te overwegen. Verschillende musea, met name het Rijksmuseum, zijn overvol; dit reeds moet er toe leiden, dat voorwerpen in bruikleen worden gegeven, opdat plaatselijke musea in belangrijkheid en aantrekkelijkheid zullen winnen en daardoor de ontwikkeling zullen bevorderen. Ook werd bepleit, kunstwerken te doen strekken tot versiering van openbare gebouwen, als die der Staten Generaal, waardoor eveneens eene goede bestemming zoude worden gegeven aan de voorwerpen, die sommige musea nauwelijks meer kunnen bergen.

Omtrent de behandeling van het vraagstuk der plaatselijke musea in den Oudheidkundigen Bond bereikten den Minister nog geen mededeelingen, zoodat deze aangelegenheid

nog geen onderwerp van ernstige overweging heeft uitgemaakt. Te gelegener tijd zal dit vraagstuk in studie zijn te nemen. Opgemerkt wordt, dat ook thans reeds vele schilderijen en andere kunstwerken uit 's Rijks musea in bruikleen zijn afgestaan zoowel aan plaatselijke musea als ten behoeve van openbare gebouwen, o. a. aan het Frans Hals Museum te Haarlem, het Stedelijk Museum te Amsterdam, de Gemeentelijke Musea te 's Gravenhage en te Arnhem, het Muiderslot, de Doorwerth, onderscheidene Departementsgebouwen, het gebouw van de Eerste Kamer der Staten Generaal, enkele provinciale Gouvernementsgebouwen, Universiteitsgebouwen, enz. Mochten meerdere aanvragen om bruikleen ten behoeve van openbare gebouwen worden gedaan, dan zal daaraan gaarne, voor zoover mogelijk, worden voldaan.

H. T. v. B.

NOG EENS: DE ST. CATHARINA OF KRUISKERK TE 's-HERTOGENBOSCH.

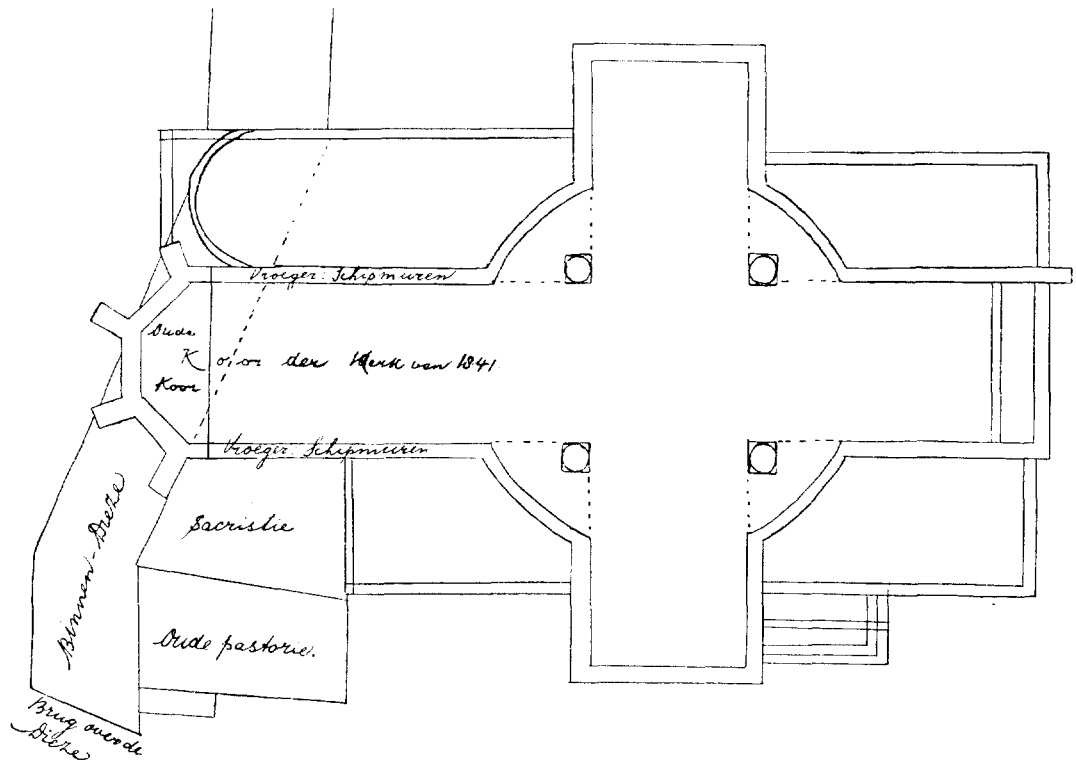
Naar aanleiding van het stukje van den heer Jan Stuyt in het vorig nummer van het „Bulletin” zou ik gaarne nog enkele dingen willen opmerken.

In de eerste plaats neem ik natuurlijk gaarne acte van zijn verklaring, dat wij het behoud van het oude koor en van de schilderijen uit Averbode *enkel en alleen aan het kerkbestuur* te danken hebben. Mijn inlichtingen zijn onjuist geweest; de restrictie die ik voor den aandrang der belangstellende buitenstaanders maakte, dient derhalve te vervallen. Tot gerief van den lezer is het misschien niet ondienstig hier nog eens uiteen te zetten, wat men onder het „oude koor” te verstaan heeft. Daarmede wordt bedoeld het koor der *oorspronkelijke kloosterkapel*, waaruit, gelijk ik in mijn vorig artikel heb trachten aan te toonen, de latere Kruiskerk zich in verschillende fasen ontwikkeld heeft. Het is dat gedeelte dat op de afbeelding bij mijn vorig stukje zichtbaar is, waar de baksteen en zandsteen banden versierd is. Dit „oude koor” vormt echter slechts den afsluitenden veelhoek van het koor der *latere* Kruiskerk, zooals deze haar voorlaatste gedaante bij de verbouwing in 1841 had gekregen. (Zie den hierbij afgebeelden plattegrond der Kruiskerk van 1841 ¹⁾.) De zijmuren van dat latere koor waren niets anders dan een gedeelte der *schipmuren* van de *oudere* Kruiskerk, gelijk deze zich na hare verheffing tot parochiekerk (1568) in den aanvang der 17de eeuw had ontwikkeld. Het koor der Kruiskerk van 1841 is in hoofdzaak ook het koor der nieuwe kerk van Jan Stuyt geworden. De heer Stuyt heeft dus gelijk, wanneer hij er aan herinnert dat er „nog wel iets meer (van de vroegere kerk) is blijven staan dan het (oude) koor en de oude pastorie,” nl. „de schipmuren (lees: *oude* schipmuren) voor een groot gedeelte en ook de in 1841 gebouwde transepten,” al zijn de beide laatstgenoemde bouwonderdelen, gelijk hij elders opmerkt, alleen uit *constructief* oogpunt behouden,

---

1) Deze plattegrond, die geen absolute nauwkeurigheid in bijzonderheden pretendeert, is samengesteld met behulp van gegevens mij welwillend verschaft door den heer L. van Valkenburg, hoofdopzichter bij de restauratie der St. Janskerk te 's-Hertogenbosch.

hetgeen misschien het meest voor de dwarspanden van 1841 geldt. Het is hier tevens de plaats nóg eene nalatigheid mijnerzijds te herstellen; behalve het oude koor en de oude pastorie is er nóg een gedeelte der vroegere kerk *zelfstandig* blijven bestaan, nl. de *sacristie*, die blijkens haar gewelf uit denzelfden tijd dateert als het „oude koor”, en op de afbeelding bij mijn vorig artikel tusschen het „oude koor” en de oude pastorie nog juist te zien is. (Het gedeelte met de twee langwerpige raamopeningen; zie verder den plattegrond der kerk van 1841.) De heer Stuyt vraagt verder, hoe ik weet, dat niet *getracht* is voor een eventueele restauratie der oude pastorie het benoodigde bedrag bijeen te

Afb. 1. Plattegrond der Kruiskerk van 1841.

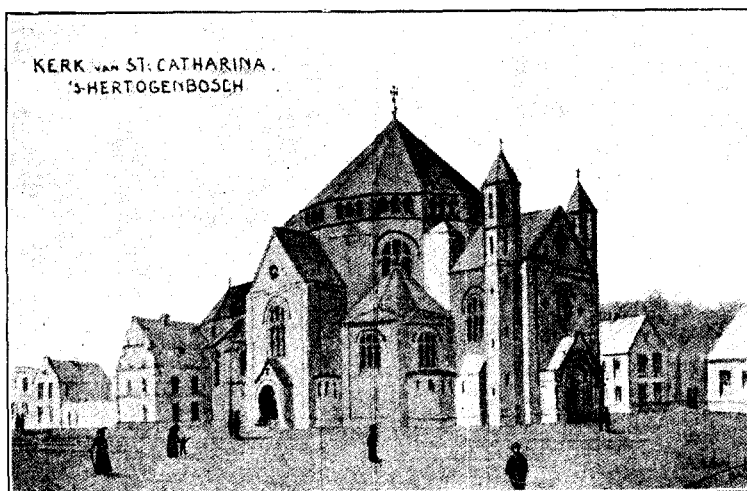
brengeu? Ter voorkoming van misverstand moet ik vooraf opmerken bedoeld te hebben, dat er geen poging tot verkrijging dier gelden gedaan is, toen de oude pastorie *ontpleisterd* was en diensengevolge voor het eerst weer in volle glorie praalde. Ik maakte dit op uit de haast die men had dit gebouw opnieuw te pleisteren¹⁾. Ik had juist gehoopt — misschien was het erg naïef — dat, nu ieder met eigen oogen kon *zien*, welk een prachtig monument hier te behouden viel, een poging tot bijeenbrenging der benoodigde gelden of tot ver-

1) Deze haast is ook anderen opgevallen. Het raadslid Th. Hermsen bracht dit geval ook in den Gemeenteraad ter sprake. Zie het „korte bericht” in Bulletin n°. 5 van den vorigen jaargang, blz. 244.

krijging eener subsidie (van welke autoriteit of vereeniging dan ook) wellicht succes gehad zou hebben. Een dergelijke poging is echter, zoover mij bekend is, toen niet gedaan. Integendeel, nauwelijks was men met het afbikken der oude pleistering gereed gekomen, of de nieuwe pleisteraars togen aan het werk. De heer Stuyt is voorts zoo vriendelijk ons in te lichten waarom niet alleen de oude pastorie, maar bijna het geheele nieuwe kerkgebouw (de oude, uit constructief oogpunt behouden deelen inclus) gepleisterd werd; wij moeten hem hiervoor erkentelijk zijn, al moet ik persoonlijk verklaren, dat zijn uiteenzetting mij niet *geheel* bevredigd heeft. Waarom, hoop ik zoo aanstonds breeder te ontvouwen.

Nu de bouw der nieuwe kerk voltooid is, kan het zijn nut hebben het geheel nog eens te overzien en daarover in een korte beschouwing te treden. Toen ik mijn vorig stukje schreef, was dat nog niet mogelijk; de verbouwing was toen nog in vollen gang. Bovendien was het

stukje als een eenvoudig „bericht” bedoeld, waarin voor „beschouwingen” geen plaats was. (Feitelijk was ik met mijn opmerking over het opnieuw pleisteren der oude pastorie mijn boekje al te buiten gegaan.) Voor een nader bezien der nieuwe Kruiskerk bestaat ook hierom eenige aanleiding, omdat bij dezen bouw „beginselen te pas zijn gekomen waarvoor de Oudheidkundige Bond zich, en

Afb. 2. Ontwerp der nieuwe Kruiskerk van Jan Stuyt.

misschien niet ten onrechte, bijzonder interesseert.” Ik moet hier dadelijk aan toevoegen, dat ik met de aangehaalde woorden waarschijnlijk iets anders op het oog heb dan de heer Stuyt, wanneer ik tenminste de zinsnede, waarin hij ze in zijn stukje bezigt, volkomen heb begrepen. Wat toch is hier het geval? Wanneer men de nieuwe Kruiskerk in haar geheel overziet, dan kan men den indruk niet van zich afzetten, dat hier een groote onevenwichtigheid tusschen oud en nieuw ontstaan is. Het nieuwe overstemt het oude volkomen. Een blik op het hier afgebeelde ontwerp der nieuwe Kruiskerk — waarop het koor, waarvan het „oude koor” op zijn beurt slechts de afsluiting is, nog juist gezien kan worden — is voldoende om dit aan te toonen. Aan dezen indruk draagt juist de *pleistering* voor een groot deel schuld; deze is zéér ver doorgevoerd. Want behalve de nieuwe aanbouw zijn ook nog gepleisterd de (om constructieve redenen behouden) zijmuren van het koor der kerk van 1841 (d. z. de schipmuren der *oudere* Kruiskerk) en de oude pastorie. *Deze oude deelen zijn daardoor*

als het ware geheel in den nieuwen aanbouw opgegaan. De koorafsluiting, het „oude koor” is tenslotte het eenige deel der kerk, dat ongepleisterd is gebleven. Nu zal men zeggen, dat het juist de bedoeling van het kerkbestuur geweest is dit gedeelte als merkwaardig stuk architectuur ongerept te behouden. Inderdaad, het „oude koor” is „behouden” gebleven, maar de ver doorgevoerde pleistering heeft tot gevolg gehad, dat het thans in de nieuwe omgeving geheel vereenzaamd staat. Mede uit vrees hiervoor — als ik dit even *terloops* mag zeggen, — hadden belangstellenden indertijd de herpleistering der oude pastorie betreurd; een ongepleisterde pastorie, eveneens een monument van baksteen met zandsteen banden, zoo hadden zij geredeneerd, zou den indruk der koorafsluiting versterkt hebben. Nu heeft de heer Stuyt ons ten opzichte van de *oude pastorie* trachten gerust te stellen; de pleistering zou bij dit gebouw slechts ter *conserveering* dienen en zou aanstonds verwijderd kunnen worden, wanneer de noodige fondsen voor een herstelling der oude pastorie bijeen zouden zijn ¹⁾. Ik hoop natuurlijk hartelijk, dat het nog eens zoover zal komen; echter kan ik tot mijn leedwezen niet gelooven, dat daardoor tevens het „oude koor” geheel gered zou zijn. De pleistering van bijna gansch de kerk is, naar mijn gevoelen, ook nog in een ander opzicht noodlottig voor het „oude koor” geworden. Immers door de pleistering der zijmuren van het koor der kerk van 1841 — dat, gelijk ik straks zeide, in hoofdzaak ook het koor der kerk van Jan Stuyt geworden is — is de eenheid, die tot nog toe in dat bouwwerk geheerscht had, geheel verbroken. Dat er in dit koor van 1841 inderdaad eenheid heerschte, ondanks het feit dat de zijmuren in een vroegere periode schipmuren waren geweest, is m.i. onbetwistbaar; de schipmuren sloten zich, mede blijkens gothische ramen, die later weliswaar zijn dichtgemetseld, doch wier sporen vóór de pleistering vooral aan den Zuidkant nog duidelijk zichtbaar waren, in bouwtrant geheel bij het „oude koor” aan. Deze verbreking der eenheid is aan de zelfstandigheid van het koor ten opzichte van het overige — nieuwe — deel der kerk niet ten goede gekomen, terwijl de vereenzaming van de koorafsluiting, het „oude koor”, er nóg grooter door is geworden. Ook uit andere feiten krijgt men den indruk, dat er niet veel gedaan is, om de zelfstandigheid van het koor, waarvan het te behouden monument toch deel uitmaakte, ten opzichte van het overige der kerk te verhoogen. Integendeel. Om het koor bij den nieuwen aanbouw, meer in het bijzonder bij de groote koepel in het midden (zie de afbeelding) te doen aansluiten, heeft men het dak er van verlaagd; de vraag dringt zich op, of dit bij een gothisch bouwwerk — want dat was het latere koor ondanks de toegevoegde schipmuren — waarbij alles *omhoog* streeft, wel geheel zonder bedenken is? Voorts is de koorafsluiting, het „oude koor”, gekroond niet met een gothisch kruis, maar met een gouden bal met kruis, in vorm geheel passend bij het nieuwe gedeelte der kerk. Ook hierin zou men dezelfde tendens kunnen zien als bij de pleistering: alles zooveel mogelijk in den nieuwen aanbouw te doen opgaan. Nu is ons wel een restauratie van het „oude koor” in het vooruitzicht gesteld, doch deze zal, vrees

---

1) Ik kan de opmerking niet achterhouden, dat mij dit een bijzonder *dure* wijze van conserveeren toeschijnt. De ironie van het geval wil bovendien, dat de pleisteraar indertijd vlak bij de oude pastorie een reclamebord had opgesteld, waarop hij juist de *duurzaamheid* van zijn product aanprees!

ik, aan dat bouwwerk zijn zelfstandigheid en oorspronkelijkheid niet meer kunnen hergeven, maar zich tot uiterlijke verbeteringen moeten bepalen.

Tenslotte zou ik over deze zaak — ik doelde er boven reeds op — nog iets willen zeggen in verband met de bekende restauratie-beginselen, waarvoor de Oudheidkundige Bond m. i. terecht geijverd heeft en nog ijvert. Ik heb met mijn opmerkingen *niets* willen zeggen tegen het *beginsel*, dat aan het bouwen der nieuwe Kruiskerk (bewust of onbewust) ten grondslag gelegen heeft, nl. dat uit een nieuwen aanbouw, vooral wanneer deze hoofdzaak wordt, de *eigen* tijd mag spreken. (Dit laatste toch is hier inderdaad het geval; men kan den bouwtrant van Jan Stuyt, al is hij op oude vormen geïnspireerd, gerust modern noemen.) Integendeel als aanhanger der nieuwere restauratiebeginselen (voor zoover het mij als niet-vakman geoorloofd is in dezen een opinie te hebben) kan ik niet anders dan dit toejuichen. Alleen geloof ik, dat diezelfde restauratiebeginselen, die den modernen architect zijn vrijheid hergaven, aan den anderen kant zéér grooten eerbied voor het oude opeischten. En dat laatste is het juist, waarin, naar mijne meening, bij den bouw der nieuwe Kruiskerk te 's-Hertogenbosch te kort is geschoten.

Wat nu de heer Stuyt van deze „beschouwing” zeggen zal? Wellicht zal hij haar als afkomstig van „een stuurman aan den wal”, „oppervlakkig” achten en terzijde leggen. Misschien zullen echter meer bevoegden dan ik in deze opmerkingen aanleiding vinden deze zaak nog eens te onderzoeken en afdoende tot klaarheid te brengen.

Januari 1918.

H. P. COSTER.

ARCHIEVEN EN MUSEA, NAAR AANLEIDING VAN HET VERSLAG VAN HET DRENTSCHE RIJKS-ARCHIEF.

Gelijk aan de lezers van het »Bulletin” bekend is, heeft de Rijksarchivaris van Drente Jhr. B. M. de Jonge van Ellemeet in 1917 zijn ontslag genomen als lid van de Commissie van het Museum te Assen, en wel om reden, dat hij zich niet kon vereenigen met de door deze Commissie toegepaste regelen van beheer. Waarin dit verschil bestond bleek niet naar buiten, doch wordt thans door den Heer de Jonge toegelicht in den door hem bij zijn jaarverslag over 1916 gevoegden brief aan Gedep. Staten van Drente.

Het is mij onbekend of, en zoo ja welke, geschillen er verder tusschen den schrijver en de Commissie hebben bestaan, doch zoo deze al de ontslag-aanvraag mochten beïnvloed hebben, dan kunnen zij bij de bespreking van dezen brief geheel buiten beschouwing blijven, aangezien de brief zelf zuiver zakelijk is gesteld en zich beperkt tot eene uiteenzetting van de inzichten van den schrijver over de daarbij genoemde geschilpunten.

Deze uiteenzetting is wel eene verdere bespreking in dit tijdschrift waard, omdat het geen zuiver Drentsch geschil betreft, maar een strijd over de voor alle plaatselijke musea belangrijke vraag: wat in een archief en wat in een museum tehuis behoort. Soms is die grens werkelijk moeilijk te trekken, — men denke slechts aan de Utrechtsche

stempels, — doch niettemin is het gewenscht om deze althans zoo scherp mogelijk te stellen en om uit de musea te verwijderen wat in een archief behoort en omgekeerd de archieven te ontlasten van wat meer eigenaardig in een museum wordt ondergebracht.

Bij de plaatselijke musea zal men uit den aard gaarne partij trekken van de locale kennis van den archivaris en hem eene plaats toekennen in het bestuur, doch dan komt deze ambtenaar ook in eene moeilijke positie, indien de meerderheid van het museumbestuur tegen zijn advies in voor het museum stukken tracht te verwerven, die volgens hem in de door hem beheerde archief-verzameling behooren. Men moet dus erkennen dat de Heer de Jonge een verdienstelijk werk deed met dit geschil uitvoerig te behandelen, onverschillig of men de door hem getrokken conclusies al of niet geheel wil onderschrijven.

De Heer de Jonge onderscheidt hierbij drie groepen: *a.* archivalia, *b.* afbeeldingen, *c.* boeken en handschriften. Voor de niet-ingewijden in den archief-techniek merken wij hierbij op, dat onder een archief te verstaan is »het geheel der geschrevene, geteekende en gedrukte bescheiden, ex officio ontvangen bij of opgemaakt door eenig bestuur of een zijner ambtenaren, voorzoover deze bescheiden bestemd waren om onder dat bestuur of dien ambtenaar te blijven berusten”¹⁾). Juist die officieele band onderscheidt de archiefstukken van de handschriften, welke langs andere wegen door het bestuur zijn verkregen (aankoop, schenking, enz.), en welke dus niet door hunnen oorsprong tot het archief behooren.

Beschouwen wij thans de drie groepen:

a. Terecht stelt de schrijver voorop, dat »*archivalia niet in een museum dienen opgenomen te worden*” en dat de aldaar ten onrechte verdwaalde archivalien aan het archief moeten worden overgedragen.

Zij vormen een integreerend deel van het archief, waarvan de samenhang verbroken wordt door er enkele belangrijke stukken uit te lichten en als tentoonstellingsobjecten naar de museum-vitrines over te brengen. Dit is ook daarenboven voor de bescheiden zelf gevaarlijk, daar deze in de vitrines meer onderhevig zijn aan de inwerking van het licht, en dit gevaar spreekt te meer, daar men gewoonlijk juist de belangrijkste documenten voor deze tentoonstelling zal uitkiezen. Acht men het gewenscht om eenige bescheiden te toonen wegens het uiterlijk, de zegels enz., dan beperke men zich tot andere handschriften, — en acht men de archiefstukken zelf gewenscht wegens het belang van het stuk of de onderteekening van bekende personen, dan zij men tevreden met eene goede photographie, welke voor het doel, de bevrediging der nieuwsgierigheid, voldoende is. Hieraan offere men echter niet de eenheid van de archieven en hiervoor stelle men het belangrijke document niet bloot aan gevaar voor beschadiging.

Het juiste beginsel wordt echter door den Heer de Jonge bij de uitwerking weder verlaten, waar hij, als welwillendheid tegenover den afstand der archivalia aan het archief, zich wil verplichten »om, althans zoolang de museumverzamelingen zich bevinden in het »tegenwoordige brandvrije gebouw — in een door hem afgesloten vitrine van middel-

---

1) Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven, 1898, blz. 1.

»matige grootte in het museum verschillende merkwaardige charters en andere stukken »uit de rijksverzamelingen te exposeeren”.

Welk nut die stukken daar voor den bezoeker kunnen hebben boven eene goede photo, is mij een raadsel, en evenzeer hoe een rijksarchivaris voor dit kijkspulletje zijne »merkwaardige charters” aan de gevaren van expositie wil bloot stellen, want al ontnemt het in het vestjeszakje van den archivaris opgeborgen vitrine-sleuteltje alle gelegenheid voor wetenschappelijk onderzoek door de bezoekers, het kan de toetreding van licht en stof niet keeren en daarmee evenmin de gevaren voor de archivalia aan dergelijke expositie verbonden.

Evenmin kan ik mij vereenigen met de stelling, dat: »welke stukken precies »als archivalia zijn te beschouwen — als zijnde geheel een technische en niet een utiliteits-»questie — wel door mij (den rijksarchivaris) dienen te worden beslist.” Het advies van den archivaris is hierbij zeker gewenscht, doch diens beslissing kan alleen als bindend worden aanvaard, indien ook de overtuiging bestaat, dat zijne beslissing onaanvechtbaar zal zijn. En hieraan mag in dit geval zeker getwijfeld worden, indien wij enkele regels verder lezen, dat hij onder den term archivalia ook begrijpt »de particuliere charters (eigendoms-overdrachten e. d.) en de klappers, vervaardigd door den landschapsklerk.” Die klappers zullen zeker het best op hunne plaats zijn bij de archiefstukken, waarop zij vervaardigd zijn, al kan over de vraag of het zelf archivalia zijn getwist worden, doch de particuliere charters zijn in elk geval *geen* integreerende bestanddeelen van het rijksarchief. Deze kunnen allicht beter in het archiefgebouw bewaard worden, doch zij vallen niet onder de *archivalia, die onder alle omstandigheden in het rijksarchief tehuis behooren.*

Met het voorstel, om niet-Drentsche archivalia uit het Museum te weren, zal ieder zich eerder vereenigen. Ook niet-Drentsche handschriften moeten bij voorkeur naar andere verzamelingen worden overgebracht.

b. De kaarten en afbeeldingen.

Ook hier weder gaat de schrijver van de juiste stelling uit, dat het irrationeel is, dat én Museum én archief parallel loopende verzamelingen zouden aanleggen, doch ook hier lijkt mij de uitwerking minder gelukkig. Schrijver toch wil den knoop doorhakken door *alle* kaarten naar het Rijksarchief over te brengen en *alle* afbeeldingen¹⁾ naar het museum. Wij kunnen de vraag of eene prentverzameling beter in een archiefgebouw, dan in een museum geplaatst is, hier ter zijde laten. Persoonlijk gevoel ik meer voor de plaatsing in het archief, daar de afbeeldingen meestal in samenhang met de onderzoekingen in het archief moeten geraadpleegd worden en eene aanvulling vormen van de in het archief aanwezige gegevens. Ook is de bewaring en de gelegenheid tot onderzoek in een archiefgebouw gewoonlijk beter, doch principieel is tegen de overbrenging naar een museum geen bezwaar, aangezien de afbeeldingen, op zeer weinige uitzonderingen na, geen

---

1) De schrijver noemt alleen de platen, doch hetzelfde geldt voor teekeningen.

archivalia zijn en de verzameling dus slechts een aanhangsel vormt van de archiefcollecties ¹⁾).

Iets anders is het met de kaarten. De gedrukte kaarten zijn met de afbeeldingen gelijk te stellen en het schijnt mij niet practisch om die hiervan te scheiden, en de geteekende kaarten zijn òf slechts voor particulier gebruik vervaardigd, — en dan met de afbeeldingen gelijk te stellen, — òf zij zijn in opdracht van het bestuur vervaardigd, en dan zijn het evengoed archivalia als de charters en behooren zij dus ingedeeld te worden bij het archief van het bestuur, waarvoor zij vervaardigd zijn, en van welks archief zij een integreerend deel vormen. Zijn er dergelijke kaarten bij vergissing bij het museum achtergebleven, dan dienen deze evenals de archivalia aan het rijksarchief te worden afgestaan, doch hieruit volgt niet, dat nu ook maar *alle* kaarten, ook de meest verspreide, naar het archief moeten volgen, »onverschillig of de platen of kaarten in de (deze) verzameling reeds aanwezig zijn”.

Het is meer eene kwestie van overleg, of de afbeeldingen in het archiefgebouw of in het museum geplaatst zullen worden, doch heeft men daarover eenmaal eene beslissing genomen, dan dienen ook de kaarten *met* de afbeeldingen te volgen, met uitzondering van de voor het bestuur geteekende kaarten, die onder alle omstandigheden in het archief tehuis behooren.

c. Handschriften en boeken.

Ook hiervan bestaan twee parallel loopende verzamelingen en terecht dringt de Heer de Jonge er op aan, om de handschriften tot ééne verzameling te vereenigen en de daarin verdwaalde niet-Drentsche stukken te verwijderen. Of de vereenigde collectie dan in het museum of in het archief geplaatst wordt, is van ondergeschikt belang. Persoonlijk zoude ik aan het laatste de voorkeur geven. Dit geldt ook voor de boekerij, met uitzondering van enkele handboeken, die geregeld in het museum door den beheerder moeten geraadpleegd kunnen worden.

De enkele woorden over den toestand, waarin de boekerij van het Museum verkeert, doen de vrees ontstaan, dat het beheer aldaar wel eenige meerdere zorg zoude vereischen. In elk geval zal een »nauwer contact tusschen de bibliotheken van het Rijksarchief en van het Museum” gewenscht zijn, om het aanschaffen van dezelfde werken in de twee verzamelingen te voorkomen.

J. C. OVERVOORDE.

□ BOEKAANKONDIGING. □

BROUWER'S AARDEWERK IN HET STEDELIJK MUSEUM TE LEIDEN, door
Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Leiden 1917.

De bespreking van een boekje over Brouwer's aardewerk moge een plaats vinden in het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond als een aankondiging van aanwinsten onzer musea. Dat die aanwinsten voortbrengselen zijn van moderne kunst-

1) B.v. bestekteekeningen van openbare gebouwen, welke voor het bestuur zijn vervaardigd en daarbij zijn ingeleverd.

nijverheid, kan wel niet anders dan ons verheugen. Immers het is verblijdend, dat onze musea, die producten van kunstnijverheid verzamelen, zich meer en meer voor moderne kunst gaan interesseeren. De tijd is voorbij, dat men met Empire en Biedermeyer de geschiedenis der kunstnijverheid moest eindigen, omdat de draad, die bij de andere kunsten kon worden doorgeweven, hier, evenals bij de bouwkunst, op de ongelukkige periode der historische stijlen plotseling afknapte. Nu er al meer dan een kwart eeuw is verlopen sinds de eerste verschijnselen van een nieuwe ontwikkeling op het gebied der kunstnijverheid zich begonnen te vertoonen, heeft men ingezien, dat niet langer aan kunstzinnige leeken mag worden overgelaten wat men voor oude kunst niet gaarne aan hen alleen zou willen toevertrouwen. Er zouden leemten ontstaan, die niet meer konden worden aangevuld. En terwijl we hopen dat spoedig beter tijden het mogelijk zullen maken, dat in de rijksverzamelingen van kunstnijverheid de belangrijkste voortbrengselen van moderne kunst kunnen worden bijeengebracht, zien we verschillende plaatselijke musea zich niet meer alleen voor de ouden maar ook voor de moderne kunst hunner stad interesseeren. Zoo staat er thans in de Lakenhal, waar alles aan het oude Leiden herinnert, een groep aardewerk tentoongesteld van Willem Brouwer en een verblijdend verschijnsel is wel, dat deze zelf mee dit historisch overzicht van zijn werk aan het Stedelijk Museum heeft geschonken. Zijn vreugde over deze aanwinst heeft de directeur van het museum geuit door het samenstellen van een catalogus, die de beschrijving bevat van 85 nummers, deels bouwaardewerk (reliefs) en voorts meest sier- en gebruiks vaatwerk. De lijst is in chronologische volgorde gerangschikt van het jaar 1898 af tot 1916 toe. Ze toont ons dat de verzameling een bijna volledig overzicht van Brouwer's werk geeft. Aan den catalogus gaat een beschrijving van Brouwer's leven en werken vooraf; daarop volgen eenige mededeelingen over de techniek. In zijn geheel een aardig boekje voor de bezoekers van het Stedelijk Museum in Leiden ter nadere kennismaking met het werk van een van de ouden onder de modernen, wiens verdere ontwikkeling men met belangstelling zal blijven volgen.

E. NEURDENBURG.

ZAANLANDIA ILLUSTRATA, door J. J. Honig.

Met dezen catalogus der Kaarten, Teekeningen en Prenten is de beschrijving der Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling voltooid. Reeds vroeger waren de catalogi der Boekerij, der Schilderijen en Voorwerpen verschenen.

In dezen catalogus zijn behalve de prenten betrekking hebbende op de Zaanlanden ook die van het oudtijds daartoe behoorend Baljuwschap van Blois opgenomen. Het Baljuwschap van Blois omvatte de landen aan de Zaanstroom, het Kromme IJ en het Wijkermeer.

In het midden der 19de eeuw is door J. Honig Js. Jr. grootendeels deze verzameling prenten bijeengebracht. Door vele gelukkige aanwinsten werd deze collectie tot een belangrijke Historische Atlas der Zaanlanden, welke, zooals de verzamelaar zich voor-

stelde, een beeld zou geven van de Historie en van het typische en eigenaardige, dat die streek kenmerkte.

Op zeer overzichtelijke wijze heeft de schrijver de stof ingedeeld. Na de beschrijvingen der kaarten en plattegronden, volgen de teekeningen en prenten geordend naar de plaatsen, waarop zij betrekking hebben, voorts de historieprenten met een aparte rubriek voor Czaar Peter, dan de portretten, kleederdrachten, zeden en gewoonten, molens, handel en nijverheid en ten slotte de wapens van Zaanlandsche gemeenten en families.

Naast de opgave der voorstellingen en de namen der teekenaars en graveurs enz. worden tevens de boeken vermeld, waaruit de prenten afkomstig zijn, en bij een groot aantal nummers worden eenige historische en topografische toelichtingen gegeven. — Een twaalfstal afbeeldingen, waaronder gezichten van de Zaan, een Zaansch tentjacht en eenige portretten o. a. van J. Honig Js. Jr., den grondlegger der verzameling, zijn aan den catalogus toegevoegd.

Deze met duidelijke letter gedrukte Gids zal zeker voor hen, die in de Zaanstreek en hare Prentverzameling in het Gemeentehuis te Zaandijk belangstellen, eene welkome handleiding zijn.

DE GESCHIEDENIS DER JODEN TE HAARLEM 1600—1815, door Dr. M. Wolff, uitgegeven door de Vereeniging »Haerlem'', 1917.

Voor de geschiedenis van Haarlem en de Joden in het bijzonder levert deze studie vele belangrijke gegevens. De Haarlemsche Joden, voor het meerendeel Duitsche en Poolsche vluchtelingen, waren over het algemeen onvermogen en onbeschaafd. Dit is dan ook een der redenen, waarom zij in de stad hunner inwoning geen rol van beteekenis hebben gespeeld. — Voor de samenstelling zijner studie heeft de schrijver hoofdzakelijk van de stedelijke notulen en besluiten gebruik moeten maken, daar er in het geheel geen joodsch archief bestaat.

Op oudheidkundig gebied levert dit boek geen nieuwe gegevens, daarom bepalen wij ons slechts tot eene korte aankondiging van deze voor de Joodsche historie verdienstelijke studie.

J. H. HOLWERDA en J. P. W. A. SMIT. Catalogus der archaeologische verzameling van het Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant. 's-Hertogenbosch, 1917.

Het Provinciaal Genootschap in Noord-Brabant bezit een kleine verzameling vóór-historische, Gallische, Germaansche, Romeinsche en Frankische oudheden. Voor het grootste deel zijn deze voorwerpen in de provincie gevonden. Dr. Holwerda heeft de verzameling geordend en beschreven. En deze beschrijving is door Mr. Smit aangevuld en nog eenigszins uitgebreid. Aan den catalogus gaat een inleiding vooraf. De geschiedenis der provincie wordt daarin verhaald volgens de archaeologische gegevens. En daarbij is het systeem van Dr. Holwerda in hoofdzaak gevolgd. De verschillende soorten van inheemsch aardewerk worden eerst opgesomd. Daarna volgt een overzicht van de Romeinsche

vondsten. Wellicht had men nog meer de aandacht kunnen vestigen op de berichten der schrijvers. Dan was ook niet opgemerkt, dat de Romeinen zich vóór de tweede eeuw na Christus niet in het tegenwoordige Noord-Brabant hebben vertoond. Want Caesar geeft reeds een levendige beschrijving van de schermutselingen in de kempen en de vennen der provincie.

De catalogus der voorwerpen is met groote zorg samengesteld. En dankbaar heeft men het hier gebodene te aanvaarden. Het was deze zelfde verzameling, die Dr. C. R. Hermans heeft beschreven in zijn »Noord-Brabant's oudheden''. Maar een herziening en vervolg van het werk van Hermans mag deze catalogus toch niet heeten. Want Hermans heeft getracht alle monumenten bijeen te brengen, die voor de geschiedenis van Brabant van belang konden zijn. En het is wel te betreuren, dat de bewerkers van dezen catalogus niet een kort overzicht in het boekje hebben opgenomen van de voorwerpen uit Noord-Brabant in andere verzamelingen. Het Museum te Leiden bezit Romeinsche voorwerpen gevonden bij het graven van de Nieuwe Merwede. En in de verzameling van den Heer Kam te Nijmegen zijn enkele belangrijke voorwerpen uit Cuyck en een opmerkelijke schatvondst van zilveren munten uit de buurt van Helmond. Bovendien ontbreekt in dezen catalogus de beschrijving der munten in de verzameling van het Genootschap. En een der belangrijkste bronnen voor de oude geschiedenis van de provincie is op deze wijze nog ontoegankelijk. Ook zou de waarde van het geheel nog zeer zijn verhoogd, wanneer bij het boekje een kaart was gevoegd met de vindplaatsen der oudheden.

Het behoort zeer zeker tot de taak van een provinciaal genootschap om te trachten een volledig overzicht te verkrijgen van de archaeologische vondsten in het gewest. Deze catalogus kan daarbij met het boek van Hermans een voortreffelijke voorbereiding zijn. Wellicht schenkt Mr. Smit ons mettertijd een nieuw overzicht van Noord-Brabant's oudheden.

A. W. BIJVANCK.

VERSLAGEN.

Verslag van het Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen over 1916. — Behalve enkele zeldzame penningen, had de directeur het geluk uit de vondst te Olst eenige uiterst belangrijke munten aan te koop. De aanwinsten worden in het verslag uitvoerig beschreven.

In de plaats van Dr. M. A. Evelein werd Mr. J. A. G. Verspijck Mijnsen, voorloopig voor één jaar tot onderdirecteur benoemd.

Jaarboek v. h. Kon. Ned. Gen. voor Munt- en Penningkunde, 1917. — De jaargang begint met een artikel van mej. M. G. A. de Man over de voormalige Middelburgsche rederijderskamer, »het Bloemken Jesse'' en hare gildepenningen, hetwelk ook voor niet-

penningkundigen van groot belang is wegens de verschillende gegevens welke hierin over deze kamer zijn bijeengebracht.

Daarna volgt eene behandeling van de muntstempels van de Munt te Gorinchem door M. Schulman. De Munt was hier van 1583—1591 gevestigd, toen de stad eindelijk moest zwichten voor het verzet van de Staten. Er werden munten geslagen voor Don Antonio van Portugal in 1583—1591, waarvan eenige stempels zijn bewaard. Het artikel geeft merkwaardige bijzonderheden over de hierbij toegepaste knoeierijen. Van de hier gevestigde munt van Megen (1584—1587) zijn slechts de stempels van 4 zwarte penningen bewaard en van de munt der Ommelanden (1584 en 1585) is niets aanwezig. Rijker is de oogst op het gebied der door den magistraat van Gorinchem geslagen munten en legpenningen. Hier bij zijn verschillende nabootsingen van vreemde munten.

A. J. Servaas van Royen behandelt den Zeister medailleur B. Chr. van Calker, overleden in 1805.

Behalve eenige kleinere bijdragen bevat het jaarboek de levensberichten van de overleden medeleden.

Verslag van het Museum te Nijmegen over het jaar 1916. — Behalve met eenige Nijmeegsche munten en een gouden gedenkpenning op den vrede van Nijmegen werd de collectie verrijkt met een aantal opgegraven voorwerpen, waaronder fragmenten van Romeinsche tegels, een aantal spinsteentjes en kralen van glaspâte, een terra nigra schoteltje en een schrijfstift van ijzer, voorts verscheidene bronzen fibulae en eenige Romeinsche munten uit de eerste eeuw na Christus.

Eerste Jaarverslag der Vereeniging voor Terpenonderzoek, 1917. — In het begin van 1916 werd op uitnodiging van den Heer J. E. Scholten te Groningen het initiatief genomen tot het oprichten der Vereeniging voor Terpenonderzoek. De Heer Scholten wilde Dr. A. E. van Giffen in de gelegenheid stellen om de reeds gedeeltelijk afgegraven Terp Wierhuizen, onder Jukwerd in de Gemeente Appingedam, te onderzoeken volgens wetenschappelijke beginselen. Om de opgraving zoo vruchtdragend mogelijk te maken werd toen besloten een Vereeniging op te richten. Deze Vereeniging zou de studie der vóór-historische overblijfselen in de Noordelijke Provinciën bevorderen en in de eerste plaats het onderzoek der terpen. — In September 1916 kon de Vereeniging met haar werkzaamheden beginnen. En onder leiding van Dr. van Giffen werd bij wijze van proefgraving een gedeelte van den terpzool blootgelegd. Het Rapport van Dr. van Giffen over het resultaat der ontgraving is bij dit Jaarverslag gevoegd.

In menig opzicht was de uitslag van het onderzoek belangrijk. Het terrein van de terp was al bewoond in den tijd vóór Karel den Groote, en waarschijnlijk reeds in de tweede eeuw na Christus. Want bij de vroegere afgraving, zonder wetenschappelijke leiding, waren Romeinsche munten en aardewerk uit de tweede eeuw gevonden. — De bewoners waren veehouders. Van hun woningen en stallen werden de sporen ontdekt. En deze

sporen waren voldoende om den bouw der woningen te bepalen. De oudste nederzetting lag niet op een kunstmatigen heuvel. Maar zij was gebouwd op de klei. En deze klei was in zoet water afgezet. Eerst in den Karolingischen tijd heeft de zee het terrein bereikt. Daarbij werden de greppels bij de nederzetting met zeelei gevuld. En de bewoners kregen te kampen met het zeewater. Vroeger hadden zij daarvan blijkbaar weinig of geen last gehad.

De opgraving bewees dus, dat er een positief veranderen van het niveau heeft plaats gehad: dat is een rijzing van de zee of een daling van het land. En op die wijze was sedert het begin onzer jaartelling het karakter van het landschap in deze streek geheel veranderd. In den Karolingischen tijd was het ook noodig het terrein van de nederzetting te verhoogen. Putten werden toen gebouwd om zoet water te bewaren. Van dergelijke putten kon een drietal worden onderzocht.

Bij de opgraving werd vooral aardewerk gevonden van het Friesch-Bataafsche type, uit de eerste eeuwen onzer jaartelling. Maar ook kwam aardewerk uit den Frankischen, Merovingischen en Karolingischen tijd aan het licht.

Een kaart van de Terp, een detailteekening van de opgraving, het plan van een groep palen eener woning en eenige zeer duidelijke photo's vindt men bij dit Verslag.

Verslag over 1916 van het onderzoek in Italië betreffende de Nederlandsche kunst- en geleerdengeschiedenis, door G. J. Hoogewerff. — Van het derde deel der »Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden» is het laatste vel van den tekst einde Januari afgedrukt en het »Chronologisch Overzicht der Bescheiden», welke dit deel niet bevat, volgde in den loop van het voorjaar.

Het onderzoek in het archief der gewichtige parochie Sant-Andrea delle Fratte werd in Januari geheel voltooid, en in de boeken der parochie Santa Maria del Popolo werd nog eene nalezing gehouden. Vervolgens werden de Doodenboeken van San Lorenzo in Lucina nog eens stelselmatig doorgezien. Het aantal namen van te Rome gestorven Nederlanders uit deze eene parochie werd van ruim 100 op bijna 300 gebracht, waarvan meer dan de helft kunstenaars. Het onderzoek liep van 1586 tot 1726 en werd besloten met het vaststellen van den sterfdatum van den schilder Jan Frans van Bloemen (13 Juni 1749), waarover tot dusver nog onzekerheid heerschte.

Van de altaarstukken, door Nederlandsche schilders in de XVIIe eeuw te Rome vervaardigd, werd in de maanden Juni en Juli nader studie gemaakt. Een viertal werd er ontdekt, terwijl van de andere, wier aanwezigheid reeds bekend was, grondiger kennis werd genomen. Gewichtig was in dit jaar de ontdekking van een kloek altaarwerk van Gerard Honthorst, dat door Prof. Frederico Hermanin in de kerk der Capucijnen te Albano werd aangetroffen (voluit onderteekend en gedateerd: 1618).

Het nader onderzoek van deze schilderijen houdt verband met het plan van de ligger der Nederlandsche kunstwerken in Italië, tot dusver meer een inventaris, nu langzamerhand tot een catalogus volgens een vast stelsel uit te werken. Te Florence werd aan de uitgave der journalen en documenten, betrekking hebbende op de beide reizen van

Cosimo III door de Nederlanden, gestadig voortgewerkt en werd op het Staatsarchief kennis genomen van de papieren der »Confraternita di Santa Barbara».

In 1418 zijn blijkens een lijst van de namen der toenmalige leden van de 83 meer dan drie kwart uit de Nederlandsche gewesten afkomstig. De weinige Duitschers zijn voor het meerendeel Rijnlanders. Alle personen, wier beroep wordt vermeld of aangeduid, oefenen het weversbedrijf uit. Eén borduurwerker komt voor. Het wolbedrijf zou bij benadering voor een vijfde Vlaamsch-Brabantsch zijn geweest.

Uit de oude documenten blijkt, dat tot het begin der XVIIe eeuw de leden der broederschap overwegend Nederlanders, vooral *Brabanders*, zijn geweest. De inventaris vermeldt in de kapel een altaarstuk Ste. Barbara voorstellende en een ander met Ste. Geertruyd. Door wien deze werken geschilderd zijn, wordt niet opgegeven.

In het eind der XVIe eeuw komen naast de nog talrijke wolwevers ook tapijtwevers voor en enkele kunstenaars, onder wie Johannes Stradanus.

In aansluiting bij het onderzoek der pauselijke rekeningen in het vorig jaar ondernomen werden in dit najaar de kasboeken der »Depositeria Generale» over de regeering van paus Alexander VII (Chigi) doorgezien. April 1655—Maart 1667. De resultaten waren de volgende:

De goudsmiden, borduurwerkers, vergulders enz., die in dezen tijd voor den H. Stoel arbeidden, zijn allen Italianen. Alleen staan van 1655 tot 1662 zekere betalingen geboekt aan den glaswerker Winoch de Wael (Vinocco della Valle) voor werkzaamheden in de paleizen van het Vaticaan en Monte Cavallo en in de door Alexander VII verbouwde villa te Castel Gandolfo. De posten komen overeen met andere reeds vroeger gevonden gegevens. (Zie »Bescheiden in Italië» II.)

Lucas Holstein ontving als custos der Vaticaansche Bibliotheek een salaris van 7 zilverdaalders in de maand. Zijn vriend Leone Allaccì, die met Nederlandsche geleerden een drukke briefwisseling voerde, ontving als scriptor in 't Grieksch 7½ daalder in de maand.

Aan Cornelis Bloemaert, den bekenden graveur en schilder uit Utrecht (zie het voorgaande jaarverslag) werden 2 Mei 1656 uitbetaald: »60 scudi, per prezzo di un rame intagliato con l'effigie di suor Colomba Fofanini, già monaca nel monastero di San Girolamo di Siena».

In de jaren 1656—'57 werkten voor Alexander VII aan muurschilderingen in het paleis van Monte Cavallo (Quirinaal) o. a. twee Zuid-Nederlanders mede: Jan Wiel en Filips Lauwers (Filippo Lauro).

Den 20^{en} April 1660 werden aan een vlaamsch tapijtwever, Lamberto, 80 scudi voldaan voor een herstelling aan het wandtapijt van Rafaël, »de Opstanding» voorstellende, een der »arazzi» der beroemde serie, die, zooals blijkt, toen nog bij plechtige gelegenheden langs de muren der Sixtijsche kapel werden aangebracht.

Het onderzoek voor het vijfde deel der »Bescheiden», dat het materiaal uit de Rechterlijke Archieven zal komen te omvatten, werd reeds voorbereid.

KORTE BERICHTEN.

Door de Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant is aan Provinciale Staten voorgesteld om voor Noord-Brabant eene provinciale archeologische commissie in te stellen in aansluiting met de reeds in Zuid-Holland en elders benoemde commissies. De commissie zal uit 5 leden bestaan. *Bouwwereld*, 19 Dec. 1917.

Bij Kon. Besl. van 15 November 1917 zijn de statuten goedgekeurd van de vereeniging »Oud-Hoorn», welke zich ten doel stelt: het behouden van de schoonheid, en het in herinnering houden van het verleden der stad Hoorn en hare omgeving.

Franeker. — Het besluit van den gemeenteraad van Franeker om een deel van de bolwerken af te graven, is, op advies van Ged. St. van Friesland, ingetrokken.

Te *Kampen* is eene vereeniging »Campen» opgericht, die zich ten doel stelt de kennis van het heden en verleden dezer merkwaardige stad en hare omstreken te bevorderen. Zij wil eene verzameling afbeeldingen en boekwerken bijeen brengen, als grondslag voor een Stedelijk museum. Het bestuur bestaat uit de H.H. F. Walkate, A. J. Reyers, Ph. Zalsman, M. F. A. Ennema, J. C. Berk en J. Boele.

Nieuw-Lekkerland (Z. H.). — Wegens dijkverbreding zal het oude huis van het waterschap te Elshout moeten worden afgebroken. De wapenschilden zullen na opbouw weer in den voorgevel worden herplaatst. *N. Rt. Ct.*, 7 Feb. 1918.

Aan den A. N. W. B.-wandelweg te *Rottevalle* staat een oude standaard-molen, een typisch monument, dat de eeuwen trotseerde (de dwarsbalk in den molen draagt het jaarcijfer 1689) en dat in Friesland geheel eenig is geworden, terwijl men in ons land slechts drie andere dergelijke hooge, op een zwaar houten kruis staande molens vindt.

Toen deze molen gevaar liep, heeft Vreemdelingenverkeer te Leeuwarden ingegrepen en den molen aangekocht en dien nu aangeboden aan de gemeente Leeuwarden om te worden geplaatst in een der parken of op het oude bolwerk der stad.

N. R. Ct., 17 Jan. 1918.

Hofwijck te Voorburg. — Onder leiding van den architect Herm. van der Kloot-Meijburg te Voorburg is een aanvang gemaakt met de restauratie van de buitenplaats »Hofwijck». De bedoeling is, het gebouw met omgeving terug te brengen in de gedaante, welke het had in het jaar 1640. De eerste opgravingen hebben reeds plaats teneinde de grachten te vinden, welke het gebouw destijds hebben omringd.

Schoonmaken van gipsafgietsels. — Door prof. C. Ratgen wordt in afl. 1 en 2 van de Museumkunde eene nieuwe wijze van behandeling aangegeven voor kostbare door stof en aanvatten vervuilde afgietsels, die gedeeltelijk door het drenken met lijnolie een geelachtig glanzend uiterlijk verkregen hadden.

De oude wijze van behandeling, zooals het hangen in water, het afwasschen, het afwrijven met glaspapier en het aanbrengen van een stijfelpap, die met de vuile bovenlaag kan verwijderd worden, en de toepassing van een zandstraal bleken om verschillende redenen niet toepasbaar. Men koos daarom eene behandeling met zapon. Een door een motor van 3 P.K. gedreven pomp leverde samengeperste lucht van 4 atmosferen, en door middel hiervan werd eene fijne regen van zapon op de afgietsels gespoten, welke met speciale instrumenten wordt nageblazen, om te voorkomen, dat de zapon in indiepingen de scherpte van het afgietsel zoude doen verloren gaan. Eerst wordt eene laag kleurloos zapon opgespoten, welke het vuil minder doet doorslaan. Na 2 à 3 dagen volgt eene tweede laag met kleur en na wederom 2 à 3 dagen eene derde laag. De kleur ontstaat door vermenging van zapon met lithopon en voor eene matte ivoor kleur met fijngemalen oker.

Deze behandeling laat toe dat de afgietsels zelfs met zeepwater voorzichtig kunnen afgewasschen worden. Uitvoeriger in: De Bouwwereld, 1917, bl. 379.

Personalia.

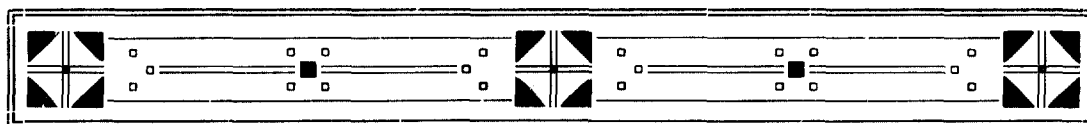
In den ouderdom van 68 jaar is na een ongesteldheid van enkele weken overleden de heer E. A. von Saher, directeur van de School en van het Museum van Kunstnijverheid te Haarlem.

In 1880 werd Von Saher benoemd tot conservator van het Museum te Haarlem en tot directeur der School. Door zijn toedoen werd het Museum voortdurend vermeerderd en breidde ook de School zich krachtig uit. Bekend is de door hem volvoerde opdracht om voor de inzending op de wereldtentoonstelling te Parijs in 1900 afgietsels te nemen van den Boeroeboedoer-tempel op Java, terwijl ook zijn werk: »De versierende kunsten in Ned.-Oost-Indië» zeer werd gewaardeerd.

Bij Kon. besluit van 13 Febr. is, met ingang van 16 Maart, benoemd tot onderdirecteur van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, F. W. Hudig, te Rotterdam.

OFFICIEELE BERICHTEN.

Het bestuur van den Bond mocht van B. en W. der gemeente Hoorn mededeeling ontvangen van de oprichting eener »bouwplancommissie'', waarin naast vijf gewone leden twee buitengewone leden zitting hebben, van wie één te benoemen door den Bond. Hieraan was toegevoegd een verzoek om dit buitengewone lid aan te wijzen. Het bestuur heeft als zoodanig den heer W. van der Pluym te Amsterdam benoemd.

Aan B. en W. der gemeente Delft is door het bestuur van den Bond een adres gericht, waarin het opkomt tegen de plannen om eenige grachten te dempen. Vooral het Achterom zou, zoo betoogt dit adres, onherstelbaar bedorven worden. Het bestuur spreekt dan ook den wensch uit, dat de Bondsleden, die dezen zomer Delft ter gelegenheid van de algemeene vergadering zullen bezoeken, aan de Delftsche grachten geen afscheidsgroet behoeven toe te roepen.

Naar aanleiding van het in de Tweede Kamer tot den Minister van Binnenlandsche Zaken gericht verzoek, om over te gaan tot de stichting van doctoraten in de moderne talen, heeft het bestuur van den Bond een schrijven aan Zijne Excellentie gezonden, waarin het, onder verwijzing naar de in de Bondsvergadering van 22 Mei 1915 aangenomen »Stellingen'' over de opleiding van aanstaande kunsthistorici en museum-ambtenaren, de wenschelijkheid betoogt, dat ook studeerenden in de kunstgeschiedenis de gelegenheid krijgen tot het verwerven van den doctoralen graad zonder examens af te moeten leggen in tal van vakken, die geheel buiten het veld dier studie liggen.

Het bestuur van den Bond dringt daarom aan op de instelling óf van een algemeen literair-philosophisch doctoraat, met de gelegenheid om de kunstgeschiedenis als hoofdvak van het examen te kiezen, of wel een afzonderlijk doctoraat in de kunstgeschiedenis. In dit verzoekschrift wordt er o. a. aan herinnerd, dat studenten in de kunstgeschiedenis soms door de eigen hoogleeraren naar het buitenland werden verwezen en dat zich bij vacatures eenige malen het geval heeft voorgedaan, dat men moest overgaan tot de benoeming van personen, die, zoodanig niet minder geschikt, dan toch hun geschiktheid ertoe nog moesten beginnen te bewijzen.

Algemeene Vergadering.

De algemeene vergadering zal dit jaar te Delft gehouden worden op 27, 28 en 29 Juni. De volgende Heeren hebben zich bereid verklaard eene Commissie van Ontvangst te vormen: Ir. J. L. Schouten, voorzitter; Mr. L. G. N. Bouricius, Archivaris, secretaris;

Mr. I. W. C. van den Berg, Burgemeester van Delft; Ir. G. J. Braat; M. Ch. G. de Bruyn, President v. h. Delftsch Stud.-Corps; K. H. Hanau; A. Labouchère; Ir. A. le Comte, Dir. v. h. Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten»; H. J. H. Modderman, Burgemeester van Naaldwijk; Prof. A. W. M. Odé; N. Rodenburg; Prof. T. K. L. Sluijterman; Prof. Ir. J. A. G. van der Steur, waarn. Rector Magnificus; H. Tutein Nolthenius en E. G. Verkade.

Voorloopig is het volgende plan ontworpen: 27 Juni 8 uur n.m. vergadering, 28 Juni rondgang door Delft, waarbij o. a. bezichtigd zullen worden de Oude kerk, de Nieuwe kerk, het Prinsenhof, het Stadhuis, het Hoofdgebouw van de Technische Hoogeschool, enkele hofjes enz., daarna gemeenschappelijke maaltijd en waarschijnlijk concert, 29 Juni tocht naar Naaldwijk en Monster. Nadere bijzonderheden zullen gegeven worden in de volgende aflevering van het »Bulletin», welke gewijd zal zijn aan de beschrijving van Delft.

MONUMENTENBESCHERMING IN OORLOGSTIJD.

Bij de dagelijks terugkeerende berichten over platgeschoten dorpen, over tot krater-trechters misvormde vlakten, waar nauwelijks meer de plaats is aan te wijzen, waar bloeiende dorpen te midden der landouwen in de volle weelde van de rijpende oogst de beloften voor de toekomst boden, bij de verwoesting van Yperen's prachtige halle en van de stadhuizen en kerken in zoovele stadjes in het aan cultuur rijke België en Noord-Frankrijk, — om niet te spreken van het Noorden van Italië en de verwoeste streken in Oost-Pruisen, Gallicië en Rusland, — bij al die onherstelbare verliezen op het gebied der monumenten nog te reppen van bescherming in oorlogstijd schijnt ijdel gesnap, haast profanie tegenover de onbegrensde vernietiging van kunstwerken.

Daartegenover zou men kunnen zeggen, dat juist de grootte van de reeds aangegane schade met te meer klem moet dringen tot een pogen om verdere verliezen zooveel mogelijk te beperken, dat juist de droevige ervaring tot heden eene aansporing te meer moet vormen om in deze moeilijke tijden het ideaal hoog te houden en op te komen voor het behoud der ideëele goederen, die thans in de opwinding van den strijd minder worden geteld, doch wier verlies te meer zal gevoeld worden, naarmate de volkeren tot bezinning komen en terugblikken op de verliezen, die de komende geslachten ons zullen verwijten, omdat de kunstwerken behooren tot het onschatbaarste bezit van alle ontwikkelden, omdat hun verlies meer blijvend gevoeld wordt dan dat van enkele honderden kilometers grondgebied of van de machtspositie van enkele groepen of rijken.

Wie kent nog zonder speciale studie de landsgrenzen uit de 13de of 14de eeuw en wie voelt thans nog veel voor de territoriale verschuivingen uit de middeleeuwen? Uit onbeteekenende centra zijn grootmachten gegroeid en wereldrijken zijn uiteengevallen in deelen, die soms tot vazalstaten werden van de eerst door het vervallen rijk overheerschte staten. De groote kunstwerken uit die tijden bleven echter hunne bekoring behouden en hunnen veredelenden invloed op alle kunstgevoeligen, terwijl de roem der tijdelijke groot-

heden soms nog slechts voortleeft in de kunstwerken, waaraan zij hunnen naam verbonden hebben.

De reuzenstrijd, die dagelijks honderden doet vallen, toont ons de kracht der idealen van de strijdenden, doch vergeleken bij het blijvend belang van het behoud der kunstwerken, zijn die idealen zeker van een tijdelijk overwegend, doch slechts voorbijgaand belang.

De verliezen op kunstgebied zijn reeds schrikwekkend, doch toch wachte men zich deze te overdrijven, alsof de geheele streek vernietigd ware, of elk dorp een centrum was van hooge beschaving. Vele der geraseerde dorpen en stadjes bevatten geen monumenten of slechts enkele van lokaal belang, wier verlies wij betreuren, doch die geen onherstelbare leemten vormen in het internationaal kunstbezit, en naast de enkele verwoeste monumenten van overwegend belang zijn in de geteisterde streken nog een aantal van niet geringer waarde vrijwel ongeschonden gebleven, en zijn, behalve in België, in de oorlogvoerende landen gelukkig nog overwegend groote oppervlakten aan te wijzen, waar de verwoestende kracht van den strijd nog niet zijn rampzaligen invloed deed kennen.

Ook die gebieden kunnen bedreigd worden door de wisselende oorlogskansen en dit te meer nu het vierde wapen, de luchteskaders, zijn verwoestingen aanbrengt tot achter de linies en het verdragend geschut zijn uitwerking doet gevoelen verre buiten de grenzen in vroeger tijd hieraan gesteld.

Het kanon, dat op 100 K.M. afstand Parijs bombardeert, zal ook bij de geallieerden eene evenknie kunnen vinden en door de vliegtuigen is ook zoowel de aan monumentenrijke Rijnprovincie als het land achter de Fransche linies blootgesteld aan de vernielende kracht der projectielen. Naast het reeds verlorene of beschadigde is nog een veel grooter aantal monumenten, die nog ongeschonden bleven, doch voor wie de oorlog een voortdurende bedreiging vormt.

De bescherming van monumenten in oorlogstijd is dus nog een actief belang en eene poging om hierbij de verliezen te beperken kan nog onschatbare hulp en bijstand brengen.

Deze bescherming kan tweeeërlei zijn, eene voorzorg tegen beschadiging en verlies en eene directe bescherming door de monumenten op één lijn te plaatsen met de hospitalen. Het eerste geschiedt door het in veiligheid brengen van vervoerbare zaken (schilderijen, beelden), het versterken van constructies en het omkleeden met zandzakken, zooals in Italië op zoo uitnemende wijze wordt toegepast, gelijk het artikel van Dr. Hoogewerff in de laatste aflevering van het Bulletin ons aantoonde. In België heeft men op dit gebied blijk gegeven van werkzaamheid door het in veiligheid brengen van schilderijen en tapijten uit Mechelen enz. en door het naar Parijs voeren van hetgeen uit het Zuiden nog te redden viel¹⁾. Ook in Frankrijk is men, hoewel laat, begonnen

---

1) Volgens de verslagen van Geheimrat Dr. v. Falke en Prof. Clemen waren de voornaamste roerende kunstschaten uit de kerken in het Noorden grootendeels in kelders geborgen of naar Antwerpen overgebracht. Uit de kasteelen is echter veel geroofd door het rondtrekkende gespuis of bij de opvolgende inkwartieringen vernield of voor de loopgraven gerequireerd.

met het aanbrengen van beschermende zandzakken en het opbergen van kunstwerken ¹⁾, terwijl ook in Duitschland en de Rijnstreken voorzorgen zijn genomen ²⁾. Deze voorzorgen zijn zeer te waardeeren, doch zijn meer interne aangelegenheden der betrokken landen. Ik laat dit punt daarom verder hier onbesproken. Alleen mag ik de opmerking niet achterwege laten, dat nu de wijze van oorlogvoeren zoozeer veranderd is, dat de vijand reeds enkele dagen na de oorlogsverklaring zijne vernietiging-brengende vliegtuigen kan zenden tot diep in het vijandelijk land, de algemeene regeling der beveiliging reeds voorbereid moet zijn in tijd van vrede, en dat eene centrale organisatie ook op dit gebied noodzakelijk is, wil men niet door de omstandigheden worden overvallen.

Dit is ook in ons land begrepen door de aanschrijving van de regeering om voorzorgsmaatregelen te nemen voor de berging van museum- en archiefschatten, doch het is mij niet gebleken, dat voldoende toezicht is gehouden op de naleving der gegeven wenken. Wij allen hopen, dat de met zooveel opoffering streng gehandhaafde neutraliteit ons land onder de bekwame leiding der Regeering ook blijvend buiten den strijd zal houden, doch daarbij dienen wij steeds, en niet alleen op militair gebied, gereed te zijn voor alle eventualiteiten.

Belangrijker is de tweede groep van maatregelen, die welke de monumenten stelt buiten het krijgsgewoel, voor zooverre dit bij de tegenwoordige oorlogvoering mogelijk is. Dit werd voorzien door de besluiten van de Vredesconferentie te 's-Gravenhage in 1907, die echter hun doel misten, omdat men de uitwerking hiervan, die alleen eene praktische toepassing kon verzekeren, heeft achterwege gelaten.

Art. 27 dezer besluiten bepaalt: Dans les sièges et les bombardemens, toutes les mesures nécessaires doivent être prises pour épargner, autant que possible, les édifices

---

1) Zeer verdienstelijk maakte zich de heer Théodore, directeur van het museum te Rijssel door tijdens de beschieting der stad voor het opbergen der voornaamste kunstschaten uit het museum te zorgen. Volgens de »N. R. Ct.» van 29 April (Av. B.) verklaarde het Fransche Kamerlid Simyan in het verslag aan de Kamers: »De Commissie voor Historische Monumenten heeft in de legerzone een dubbele taak gehad: ten eerste het wegvoeren van schilderijen, beelden, gebrand glas, houtsnijwerk; ten tweede de bescherming, voor zoover dat mogelijk was, van hetgeen niet weggevoerd kon worden. Duizende kunstwerken zijn op die wijze gered.

Zoo bijvoorbeeld: de beelden en de glasvensters van de kerk van Thann, het mausoleum van René de Châlons; het beroemde geraamte van Ligier Richier, dat nu te Bar-le-Duc is; de vensters van de kerken van Châlons, van Pont-à-Mousson en Epernay; al de kunstschaten van Reims; de vensters en beeldhouwfragmenten van de kathedraal en van de kerk St. Rémy; beelden van het Huis der Musici; houtsnijwerk; enz. Onder de bekendste kunstschaten, die niet weggevoerd konden worden, zijn die op het beroemde Stanislas-plein en de gevel van het Lotharingsch Museum te Nancy. Men heeft er beschermingswerken aangebracht. Zoo ook bij de Kathedraal van Amiens. Deze heeft ook een brandweerafdeeling voor haar bijzondere bescherming.

2) Ook door de Duitschers zijn uit het bezette gebied in Frankrijk vele kunstwerken gered, door die over te brengen naar veiliger bewaarplaatsen te Metz en te Rijssel. De bekende Graflegging te Saint Mihiel, het hoofdwerk van Ligier Richier, dat niet verwijderd kon worden, is door hen met zandzakken beschermd.

Door Oostenrijk werden o. a. de kunstschaten uit Görz, Parenzo, Triest, Zara en Aquileja en het bekende schilderij van Jan van Scorel te Obervellach in veiligheid gebracht.

consacrés aux cultes, aux arts, aux sciences et à la bienfaisance, les monuments historiques, les hôpitaux et les lieux de rassemblement de malades et de blessés, à condition qu'ils ne soient pas employés en même temps à un but militaire.

Le devoir des assiégés est de désigner ces édifices ou lieux de rassemblement par des signes visibles spéciaux qui seront notifiés d'avance à l'assiégeant¹⁾.

Art. 56, al. 2 voegt hieraan toe: Toute saisie, destruction ou dégradation intentionnelle de semblables établissements (consacrés aux cultes, à la charité et à l'instruction), de monuments historiques, d'oeuvres d'art et de science, est interdite et doit être poursuivie.

In dit besluit zijn de monumenten op één lijn gesteld met de hospitalen, kerken enz., mits zij niet tot een oorlogsdoel worden gebruikt, mits zij van een uiterlijk ken teken worden voorzien en de bestemming tot neutraal kunstwerk aan de tegenpartij op behoorlijke wijze wordt kenbaar gemaakt.

Deze bepaling schijnt afdoende en op het eerste gezicht zoude men geneigd zijn om te veronderstellen, dat men nog slechts een beschermend teken had af te spreken en enkele bijzonderheden te regelen, om de praktische toepassing mogelijk te maken. Zoo eenvoudig is de kwestie echter niet. Toen op de Kriegstagung für Denkmalpflege te Brussel in 1915 het onderwerp was ingeleid door Geheimrat Dr. C. Gurlitt werd door Prof. Dr. Zitelmann uit Bonn terecht op de moeilijkheden gewezen, die zich in de praktijk zouden voordoen, en die onder de oogen gezien moesten worden vóórdát van eene toepassing in oorlogstijd sprake kon zijn.

De sprekers stelden zich over het algemeen op het Duitsche standpunt, dat alle vernietigingen van monumenten in den oorlog, voor zooverre die van Duitsche zijde is geschied, door de eischen van den oorlog noodzakelijk waren. Dr. von Falke verklaarde: »Wir wissen alle dasz für die deutsche Kriegsführung jede vermeidliche Schädigung von Kunstwerken ausgeschlossen ist." Wij willen hier thans niet trachten na te gaan, in hoeverre ook de tegenstanders dit gevoelen zouden kunnen onderschrijven. Eerst later zal misschien de mogelijkheid bestaan om de vernietigingen te toetsen aan de schijnbare noodzakelijkheid en daarbij zal op den vernietiger de bewijslast rusten, dat de omstandigheden hier recht gaven of althans verontschuldiging boden. Wij kunnen echter niet ontkennen, dat de noodzakelijkheid om niet terug te deinzen voor het opofferen van een monument kan bestaan hebben en zeker meermalen heeft bestaan, omdat hogere belangen het eischten. Het vernietigend vuur door de verdedigers zelf op kerkgebouwen enz. van hun eigen land meermalen gericht bewijst trouwens, dat ook deze overtuigd waren, dat de monumenten soms moesten opgeofferd worden, met hoe bloedend harte dit ook geschiedde. En mogen wij dan aannemen, dat de aanvallers opzettelijk vernietigden, alleen uit wilde lust om te vernietigen? Kunnen wij veronderstellen, dat het Duitsche volk, dat zoo'n hoog standpunt

---

1) Een dergelijke bepaling komt voor in de Conventions concernant le bombardement par des forces navales en temps de guerre, art. 3, waarbij voor het teken bepaald wordt: »grands panneaux rectangulaires rigides, partagés, suivant une des diagonales, en deux triangles de couleur, noir en haut et blanche en bas."

heeft ingenomen op het gebied der kunstgeschiedenis en de »Denkmalpflege», plotseling verbasterd is tot eene bende wilden? De vraag stellen is haar beantwoorden tevens. Hoe verwilderend de oorlogsjaren ook gewerkt hebben, dit is onmogelijk, en al zullen ook enkele verspreide gevallen van oorlogswaanzin, vooral in lagere rangen, mogelijk zijn, zoo mogen wij als regel vooropstellen, dat de bevelhebbers alleen *dan* tot vernietiging van kunstwerken hebben bevel gegeven, indien hun dit onder de gegeven omstandigheden noodzakelijk scheen voor het militaire doel. Alleen blijft de vraag tot nader aangehouden, of juist die omstandigheden hen niet tot een te spoedig aannemen der militaire noodzakelijkheid hebben doen besluiten. Hierover zal de toekomst uitspraak doen voor beide partijen, doch daarbij zal althans als verzachtende omstandigheid gelden de groote verantwoordelijkheid van den bevelhebber voor de veiligheid van zijne troepen en de noodzakelijkheid van de onmiddellijke beslissing te midden van den woedenden strijd.

Er zijn dus gevallen, waarin een monument opgeofferd *moet* worden en eene afdoende bescherming van *alle* monumenten is eene hersenschim. De Haagsche Conferentie heeft dit ook erkend door slechts een *zoveel mogelijk* sparen te eischen en zij voegde er de uitdrukkelijke voorwaarde aan toe, dat het monument door de tegenpartij niet voor eenig oorlogsdoel werd gebruikt. Geschiedt dit, dan is de aanvaller uit zelfbehoud gedwongen dit gebruikmaken te keeren, zelfs al weet hij, dat hierdoor het monument te gronde gaat.

Een direkt gevolg hiervan is, dat de verdediger, wil hij een monument buiten den strijd plaatsen, ook verplicht is om dit niet voor een oorlogsdoel te gebruiken, zooals het opstellen van verdedigingswerken, het inleggen van troepen, het inrichten tot depot voor proviandeering, het gebruikmaken voor observatiepost enz. De oorlogsnoodzakelijkheid kan ook hier dwingen om dit toch te doen, doch dan betreft de verdediger het monument hierdoor in den strijd en stelt hij dit hierdoor aan vernietiging bloot. In dit geval zal op hem het odium vallen en zal hij voor de geschiedenis hebben aan te toonen, dat het opheffen van de immuniteit noodzakelijk was. Hetzelfde geldt voor de bezettende macht, waar deze wordt aangevallen door de inlandsche troepen, die hem uit de veroverde plaatsen trachten te verdrijven.

Uiterst moeilijk is hierbij de beoordeeling van de vraag of een monument voor een oorlogsdoel is gebruikt. Men denke slechts aan de kathedraal van Reims, waarvan de Duitschers verklaren, dat eerst tot de beschieting is besloten, nadat uitdrukkelijk en bij herhaling was geconstateerd, dat de toren als observatiepost werd gebruikt, terwijl dit gebruik even uitdrukkelijk door de Franschen wordt tegengesproken. Hoe licht kan hier het verrichten van noodzakelijke herstellingswerkzaamheden voor het gebruikmaken als observatiepost zijn aangezien! Bij de lijnrecht tegenover elkander staande verklaringen, kunnen wij als onpartijdigen slechts een non liquet uiten, totdat meerdere gegevens ter beoordeeling beschikbaar zijn.

De moeilijkheid van de immuniteit wordt verhoogd door de noodzakelijkheid om, bij de steeds grooter spreiding bij het verdragend geschut en bij de onzekere trefkans van de vliegtuigbommen, niet alleen het monument onder bescherming te stellen, doch

daarbij tevens het omliggend terrein binnen eenen straal van 40 à 50 M. Aangezien nu alleen dan het monument aanspraak kan maken op de immuniteit, indien het niet voor militair doel wordt gebruikt en die immuniteit alleen praktische waarde heeft, indien ook de naaste omgeving hierin wordt getrokken, volgt hieruit dat ook de immuniteit alleen onder alle omstandigheden kan worden toegestaan, indien ook van de omgeving niet voor militair doel wordt gebruik gemaakt. Dit geldt natuurlijk in de eerste plaats voor direct militair gebruik, doch waarschijnlijk zoude hiertoe ook de aanwezigheid van fabrieken van oorlogstuig, belangrijke spoorwegstations, enz. gerekend worden. Een vlieger-eskader, dat tot Keulen doorbreekt en kans ziet den belangrijken verkeersader, dien het centraal station aldaar vormt, door bommen te vernietigen, zoude zeker dit voor het troepenvervoer van den vijand zoo gewichtig punt niet sparen, omdat hij kans liep daarbij tevens den Keulschen dom te beschadigen.

Het vaststellen van een teeken voor de buiten den strijd geplaatste gebouwen behoeft geen bezwaar op te leveren, doch moeilijker is het om het teeken zoodanig te plaatsen, dat het ook zichtbaar is op den afstand, vanwaar tegenwoordig wordt gevuerd. Bij het steilvuur en bij alle indirect vuur zoude dit vrijwel onmogelijk zijn. Ook zoude men voor de vliegtuigen nog afzonderlijke groote teekens op de daken moeten aanbrengen, welke op minstens 2000 M. hoogte te onderscheiden zijn en waarvoor een teeken van 10 bij 10 M. wordt noodig geacht.

Men heeft gewezen op het gevaar, dat men door dergelijke teekens aan den vijand den weg zoude wijzen. Dit is echter bij daglicht geen overwegend bezwaar, daar elke partij in bezit is van nauwkeurige kaarten en plattegronden. Alleen bij donker, als bij vliegeraanvallen de lichten gedoofd worden, zoude òf het teeken onzichtbaar zijn en dus zijn doel missen, òf zou een zichtbaar teeken den vliegenier kunnen helpen bij het zich oriënteren.

Ook voor de geteekende monumenten moet de verdediger de bevoegdheid hebben om die achteraf in de actie te betrekken, mits hij dan het teeken verwijdere en hiervan aan den tegenpartij kennis geve. Dit verwijderen zal echter des te moeilijker in korten tijd kunnen geschieden, naar mate de teekens zelf grooter zijn. Practisch schijnt het ook vrijwel onmogelijk om in eene stad van eenige betekenis *alle* in het art. 27 genoemde gebouwen te ontzien, tenzij men er geheel van afziet om de stad te beschieten.

Prof. Clemen berekende dat b.v. in Keulen ruim 300 over de geheele stad verspreide gebouwen hieronder vielen, en ook te Amsterdam zoude dit aantal allicht niet geringer zijn.

Al moge het aanbrengen van teekens voor beschieting op grooten afstand vele bezwaren opleveren, zoo valt toch eenig nut hiervan te trekken bij het bestormen van steden en het doortrekken der troepen. In die gevallen zoude echter een kleiner teeken, dat alleen in de stad zelf zichtbaar is, voldoende geacht kunnen worden.

De kennisgeving van de gebouwen, die uitgekozen worden, kan geschieden door bemiddeling van een bureau in een der neutrale landen, b.v. te 's-Gravenhage of te Bern. De oorlogvoerende partijen kunnen in overleg daarmede bepalen op welke wijze de

berichten aan de legerleiding van elk front zijn door te zenden. Het Vredespaleis te 's-Gravenhage zoude zich uitstekend voor een dergelijk neutraal bureau eigenen.

Eene eenzijdige verklaring van een der partijen kan echter alleen voor deze als bindend beschouwd worden; om ook de tegenpartij te binden is het noodig, dat de verklaring ook door haar wordt aanvaard. Dit kan geschieden door bemiddeling van het neutraal bureau, dat hiervan verder bericht zendt, en dit bureau kan ook het punt zijn, waartoe partijen zich kunnen wenden bij vermeend misbruik of overtreding der bepalingen.

Tegen misbruik moet gewaakt worden, daar de tegenpartij alleen dan zich gebonden kan gevoelen, indien hij overtuigd is, dat ook de andere partij er zich aan houdt. Dit geldt evenzeer als bij het gebruik van de vlag van het Roode Kruis, waarvan nagenoeg alle partijen elkander het misbruik maken vermeenen te moeten verwijten.

Men heeft gemeend daarvoor eene contrôle ter plaatse door onpartijdigen te moeten eischen, doch dit schijnt praktisch onuitvoerbaar. Bij de uitgestrektheid van het oorlogsveld zoude een zoo groot aantal controleurs vereischt zijn, dat het moeilijk valt aan te nemen, dat daartoe een voldoende aantal personen beschikbaar zoude zijn, die én over voldoende kennis beschikken, én over voldoende overwicht tegenover de militaire overheden ter plaatse. Zij zouden steeds een gevaar opleveren voor spionage en zich voor den geheelen oorlogstijd moeten verbinden. Hunne positie zoude weinig benijdenswaardig zijn, daar zij hunne taak alleen dan naar behooren zouden kunnen vervullen, indien hun een vrijheid van beweging en onderzoek gelaten werd, die geen oorlogvoerende aan die neutrale dwarskijkers zoude *kunnen* verleen.

Ook zonder contrôle ter plaatse zal echter, bij eene goede regeling van de reclame op het neutrale bureau, de bescherming mogelijk zijn, indien deze beperkt wordt tot *enkele der allerbelangrijkste* monumenten, wier behoud van overwegend belang is te achten.

Hoe grooter de beperking, hoe meer kans, dat de bescherming ook wordt toegepast. Over den oorlog zelf moge men denken zooals men wil, doch ieder zal moeten toegeven, dat als eenmaal de oorlogsellende *is* losgebroken, er ook niet steeds met zachtheid *kan* worden opgetreden.

Waar duizenden in den strijd vallen en het geheele economische samenstel wordt ontworcht *moet* elke partij er naar streven zijn militair doel binnen den kortsten tijd te bereiken en aan vele belangen, ook aan die van oudheidkundigen, moet het stilzwijgen worden opgelegd.

Toch is de oorlogstoestand geen vrijbrief voor alle wandaden. Het recht van den oorlogsgod is uitgebreid, doch het vindt, gelijk elk recht, zijne begrenzing in de rechten van anderen. Terecht stelde Prof. C. Gurlitt in zijn rede op de Kriegstagung te Brussel voorop: »der Krieg wird gegen das feindliche Heer geführt, nicht gegen das feindliche Volk" en: »der Kriegführende hat kein unbeschränktes Recht in der Wahl der Mittel zur Schädigung des Feindes" ¹⁾.

---

1) Stenographischer Bericht bl. 59.

Hij vatte zijn betoog samen in 7 stellingen, waarvan de tweede het begrip monument omschrijft en de derde het merkteken verplicht stelt. De eerste stelling luidt: „Es ist Pflicht jedes Staates, auch im Kriege die Denkmäler des feindlichen Gebietes gleich den eigenen vor Beschädigung zu schützen“. De vierde stelling verbiedt in de omgeving verdedigingswerken aan te leggen of het monument zelf voor militair doel of als bescherming bij aanval te gebruiken, en de vijfde om deze monumenten, met welke middelen ook, aan te vallen of te beschieten. Ten slotte regelen de 6de en 7de stelling de kennisgeving van het onder bescherming stellen door bemiddeling van neutralen, en het aan deze toegekende recht van toezicht.

Tegen deze ver gaande stellingen werden verschillende praktische en theoretische bezwaren geopperd, die aan den hoofdbestrijder Geheimrat Zitelmann uit Bonn aanleiding gaven om eenige minder ver gaande stellingen te formuleeren ¹⁾.

Deze laatste werden door Generalleutnant Rathgen als van militair standpunt praktisch uitvoerbaar genoemd, terwijl volgens hem de verder gaande stellingen van Gurlitt »nie und nimmer irgendwelche verantwortliche Militärverwaltung (wird) anerkennen können.“

Dit laatste zoude deze militaire deskundige waarschijnlijk evenzeer getuigen van de door Professor F. Vetter te Bern in zijne brochure »Friede dem Kunstwerke“ (Olten, 1917) ontwikkelde gedachten, welke grootendeels aansluiten bij de stellingen van Gurlitt ²⁾.

Voor ons is het thans niet de vraag *hoever* de bescherming zoude kunnen gaan. Daarbij komen belangrijke militaire en diplomatieke vraagstukken ter sprake, die alleen door samenwerken van deskundigen opgelost kunnen worden. Ik wees reeds op eenige moeilijkheden. Doch zijn die bezwaren er niet om te overwinnen? en is bij onpartijdige beschouwing van het vraagstuk niet een middelweg te vinden, waarbij rekening gehouden wordt met de militaire eischen en het »hands off“ beperkt wordt tot het meest belangrijke, het onvervangbare, dat bij vernietiging eene schrijnende wonde blijft vormen in het kunstbezit der menschheid, — tot enkele hoogstaande uitingen van het menschelijk genie, waarvan het gemis nog na eeuwen gevoeld zal worden, als de vele rampen van dezen oorlog reeds vergeten zijn?

Het belang van de menschheid bij het behoud dezer kunstwerken is zóó groot, dat niets mag nagelaten worden, wat verdere vernietiging zoude *kunnen* voorkomen of beperken. Op hen, die zelf nog buiten den strijd bleven, rust hierbij in de eerste plaats de plicht om niets onbeproefd te laten en hun pogen kan vruchtdragend zijn, omdat het

---

1) Aldaar bl. 80.

2) In Zwitserland werd door Prof. F. Vetter uit Bern en Prof. Paul Moriaud uit Gent krachtig voor bescherming van monumenten in oorlogstijd geijverd. In eene bijeenkomst te Genève, 30 April 1915, formuleerden zij hunne stellingen: 1. de strijdende partijen te bewegen om zich te verbinden geen aan Godsdienst, Kunst of Wetenschap gewijde gebouwen voor militair doel te gebruiken; 2. deze door een teeken kenbaar te maken en te ontzien; 3. contróle door een gedelegeerde uit de neutrale landen; 4. vaststelling door eene internationale commissie van plaatsen en gebouwen, die voortaan niet of niet meer tot vesting of bevestigde plaats mogen dienen.

zich niet keert tot ééne der partijen, omdat het onafhankelijk is van eenige vredesbeweging, welke in *dit* stadium van den oorlog aan een deel der strijdenden onwelkom kan zijn. Het laat de vraag, wie de schuld draagt van den wereldkrijg, onaangeroerd en evenzoo de wijze, waarop de strijd wordt gevoerd. Het vraagt alleen om beperking en zoo mogelijk uitsluiting van het gevaar voor enkele der kostbaarste kunstwerken.

Zoude op dit beperkte gebied geen overeenstemming te verkrijgen zijn tusschen de neutralen en zoude bij gemeen overleg van kunstgeleerden, diplomaten en militaire deskundigen niet eene regeling te ontwerpen zijn, die praktisch uitvoerbaar is en door de strijdenden *kan* aanvaard worden?

Een dergelijke regeling zou niet bindend zijn, zoolang de oorlogvoerenden er zich niet uitdrukkelijk toe verbonden hadden, doch het opstellen zelf zoude reeds eene daad zijn, waarmede zeker rekening zoude gehouden worden.

De voorbereiding van eene conferentie van afgevaardigden van neutrale staten is een werk van diplomatieken takt en kan daarom het beste door eene der neutrale regeeringen zelf ter hand genomen worden. En welke zoude daartoe meer aangewezen zijn, dan de Nederlandsche, onder wier bescherming de Haagsche Vredesconferentie vergaderde, die het art. 27 opstelde, waarvan de gewenschte regeling de uitwerking moet vormen?

Op grond hiervan heeft het Bestuur van den Bond het volgende adres aan H. M. de Koningin aangeboden:

»Het instandhouden en ongerept aan het nageslacht overleveren der belangrijke op hun gebied gelegen monumenten van geschiedenis en kunst beschouwen de staatsbesturen als een eereplicht, wiens vervulling van het hoogste gewicht is, niet slechts voor het eigen volk, maar voor de geheele beschaafde menschheid.

Het was dan ook een nobel denkbeeld van de tweede Vredesconferentie om te trachten, het behoud der oude monumenten ook in oorlogstijd te verzekeren door deze, evenals de kerken en de hospitalen, onder bijzondere bescherming te plaatsen en aan de strijdende partijen voor te schrijven ze zooveel mogelijk te sparen.

Artikel 27 der besluiten van de Vredesconferentie, dat hierop betrekking heeft, luidt aldus: (zie boven bladz. 60).

De uitnemende bedoeling van dat besluit is helaas in den thans woedenden oorlog niet verwezenlijkt, omdat de Conferentie zich slechts bepaald heeft tot het uitspreken der verplichting zonder nader aan te geven door welk middel men de onder bescherming gestelde gebouwen aan den vijand kenbaar moet maken; op welke wijze de oorlogvoerenden in elk bepaald geval met elkaar tot overeenstemming moeten komen aangaande de tegen beschieting enz. te vrijwaren gebouwen; en langs welken weg zij elkaar zekerheid kunnen verstrekken, dat een monument niet voor militaire doeleinden gebezigd wordt. De belangrijke besprekingen op de »Kriegstagung für Denkmalpflege" van 29 Augustus 1915 aan dit onderwerp

gewijd, bewijzen, dat bevoegde kringen de toepassing van het besluit der Vredesconferentie binnen zekere grenzen niet onmogelijk achten.

Er staan hier zóó groote belangen op het spel, dat men geen poging mag nalaten om van de monumenten van wereldhistorische beteekenis in de brandpunten van oude beschaving, gelegen in de streken, waar de strijd woedt, nog te redden wat er met mogelijkheid te redden valt. Eene conferentie met of tusschen de oorlogvoerende staten te beleggen is thans niet doenlijk, maar tegen een overleg tusschen de neutrale staten bestaan geene, of althans minder bezwaren. Indien de vertegenwoordigers der onzijdige staten door eene conferentie tot overeenstemming konden komen over de middelen tot behoud van monumenten in tijd van oorlog, dan zouden wel is waar hun besluiten niet bindend zijn voor de strijdende partijen, maar zij zouden waarschijnlijk dezen invloed ten goede oefenen, dat de oorlogvoerenden er ten minste eenigszins rekening mede hielden. Tevens zouden zij tot grondslag kunnen dienen voor een algemeene conferentie na den vrede, waarop bepalingen omtrent het behoud der monumenten in latere oorlogen ontworpen kunnen worden.

Juist voor de onzijdigen is hier dus een schoone taak weggelegd. Zelfs indien hunne conferentie slechts bijdroeg tot het behoud van enkele monumenten van wereldhistorische beteekenis, dan reeds zouden zij daarmede een onschatbaren dienst aan de menschheid bewezen hebben.

Ook in het buitenland, met name in Zwitserland, zijn al stemmen opgegaan, die bewijzen, dat het hierboven uitgesproken denkbeeld daar instemming zal vinden. Hier zij slechts verwezen naar de brochure van professor F. Vetter te Bern: »Friede dem Kunstwerke».

Nederland, dat steeds op ondubbelzinnige wijze de neutraliteit heeft hooggehouden, is de meest geschikte plaats voor de bedoelde conferentie, welke als eene aanvulling der Vredesconferentie kan beschouwd worden.

Het bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond wendt zich daarom in allen eerbied tot Uwe Majesteit met het verzoek te overwegen, of zulk eene conferentie door de Nederlandsche regeering bijeen geroepen kan worden, en, zoo Uwe Majesteit dit mogelijk acht, tot eene bijeenroeping over te gaan, zoo spoedig als de omstandigheden het gewenscht doen voorkomen. Het bestuur verklaart zich gaarne bereid desverlangd een uitvoerig rapport samen te stellen over de wijze, waarop de bedoelde conferentie tot een nuttig resultaat zou kunnen leiden."

Moge het Hare Majesteit behagen dit adres in gunstige overweging te nemen en moge de Regeering bij het voorloopig polsen der andere neutrale regeeringen die medewerking vinden, welke een welslagen der conferentie alleen mogelijk kan maken.

Als slechts één monument van overwegend belang hierdoor van ondergang wordt

gered, zal reeds een resultaat verkregen zijn, dat den dank doet verdienen van het nageslacht. De voorbereiding zal niet gemakkelijk zijn en de te nemen besluiten zullen niet onaangevochten blijven, doch de leidende gedachte zal ingang vinden en tot een zegen worden voor de ideëele bezittingen, evenals de eerst veel bestreden pogingen van het Roode Kruis dit thans reeds zijn voor de levende slachtoffers van den oorlog.

J. C. OVERVOORDE.

ZESDE VOORLOOPIG VERSLAG OMTRENT DE SCHILDERINGEN IN DE KAP
VAN DE ZUIDER- OF ST. PANCRASKERK TE ENKHUIZEN ¹⁾.

Nog eens heeft de uitkomst niet aan de verwachting beantwoord. De laatste travee, boven het orgel, bleek onbeschilderd. Wel bevatte de elfde, zooals vermoed werd, de bespotting volgens den Spiegel, met een besluierd gelaat; terwijl de doornenkroning, in de tiende, reeds in een vorig verslag vermeld, een vermenging vertoont van de voorstellingen in Speculum en Biblia pauperum. Daar tegenover staat de bespotting van Elisa naar het laatst genoemde boek, maar met een leeuw en een wolf, die de kinderen verscheuren.

Veel wonderlijker is nog wat het elfde vak te zien geeft naar het Speculum en volmaakt onverklaarbaar zonder wat wij daar lezen: *Hur vir marie fuit suffocatus sputis iudeorum*, d. i. »Hur de man van Mirjam werd gesmoord door het speeksel der Joden.»

Daarbij wordt verwezen naar *Exod. XVII Capitulo*, waar Hur wel vermeld wordt, maar niet het verhaal, dat de Spiegel geeft met deze woorden:

*Judei isti qui sputis suis faciem Christi maculaverunt
pec idolotras vituli conflatilis presfigurati fuerunt
Cumque filii israel deos alienos sibi facere volebant
Aaron et Hur maritus mariae ipsius resistabant
Et tunc illi indignati in hur irruerunt
Et in eum expuerunt ipsum sputis suffocaverunt*

dus: »Die Joden die het gelaat van Christus met hun speeksel bezoedelden, waren te voren verbeeld door de afgodendienaars van het gegoten kalf. En toen de zonen van Israël vreemde goden voor zich zelf wilden maken, weerstreefden Aaron en Hur, de man van Maria zelve. En toen vielen zij verontwaardigd op Hur aan en op hem spuwende vermoorden zij hem in hun speeksel.»

Nu is het zeker opmerkelijk dat de plaats, die Hur in Exodus inneemt, gelijkwaardig aan die van Aaron, zoowel XVII, 10 wanneer zij de handen van Mozes bij zijn gebed ondersteunen, als XXIV, 14, waar Mozes hen als zijn plaatvervangers aanwijst, bijzonder goed zou passen voor hun zwager en de Leidsche vertalers ook het vermoeden uitspreken, dat hij in andere verhalen over de omzwerfing een belangrijker rol zou hebben gespeeld.

In het bijzonder mist men zijn vermelding in XXXII, wanneer Mozes afwezig

---

1) Bulletin 1912 blz. 51, 1913, blz. 87, 1914 blz. 167, 1915 blz. 59, 1917 blz. 28.

is en Aaron op den eersten aandrang het gouden kalf maakt. Wij hebben ook hier weer met een joodsche overlevering te doen evenals bij het verhaal omtrent Abraham in het vierde verslag vermeld.

De heer J. M. Hillesum wijst er mij op, dat reeds bij Josephus, Ant. III, 2, Hur bij het ondersteunen der handen van Mozes vermeld wordt, als de man van diens zuster Mariamme, Oros en dat, wat zeker veel merkwaardiger is, zoowel de Midrasch Tanchoema (5de eeuw n. Chr.) op Exodus XXXII, v. 1, als de Talmoed op v. 5, in het laatst genoemde vers niet lezen: »Hij bouwde een altaar,» maar: wat met dezelfde letters geschreven, alleen anders gevoicaliseerd wordt: »Hij begreep uit den geofferde» en beiden die woorden op het dooden van Hur door de Israëlieten laten slaan. Alleen omtrent de eigenaardige wijze waarop dit volgens onzen tekst zou hebben plaats gehad wordt daar niets vermeld.

Weer zijn groote photographische opnamen gemaakt, die beter te onderscheiden zijn dan de tafereelen in den donkeren kap boven het felle licht der vensters. Zij zijn afzonderlijk bij den heer Dekema te Enkhuizen te verkrijgen en wbrden in onderstaande lijst door een sterretje aangeduid.

Zuiderbeuk:

Koornis: Het laatste oordeel.

Noordzijde.

- *1. Hemelpoort.
- *2. Hemelvaart.
- *3. Uitstorting van den Heiligen Geest.
- *4. Verlossing van de heilige vaders uit de hel.
- *5. Opstanding.
- *6. Graflegging.
- *7. Kruisiging.
- *8. Kruisdraging.
- *9. Geeseling.
- *10. Doornenkroning.
- *11. Bespotting.

Zuidzijde.

- *1. De duivel in de hellepoort.
- *2. Eliah ten hemel varend.
- *3. Mozes ontvangt de tafelen der Wet.
- *4. Abraham uit Ur der Chaldaëen verlost.
- *5. Simson draagt de poorten van Gaza weg.
- *6. Jonas door het zeemonster verslonden.
- *7. De Serpentbijting.
- *8. Isaäc draagt het hout voor zijn offer.
- *9. Geeseling van Job.
- *10. Bespotting van Elisa.
- *11. Hur door de Joden bespogen.

In den uitbouw ten Noorden werden, zooals te verwachten was, geen XVe eeuwse schilderwerken gevonden, wel onder de bovenste verflaag, op een blauwigen grond, eenig gouden rankwerk. Er werd besloten dit te voorschijn te brengen. Tegen den diepen toon, door de resten der beschildering verlevendigd, van de gewelven der hoofdschepen, zal die lichtere kleur zoo afsteken, dat dit vreemde uitbouwsel weer in de witte muren verloren gaat en den oorspronkelijken bouw zijn eenheid laat.

Nog valt te vermelden, dat de herstelling van een karbeel een deel van een muurschildering aan het licht bracht, een heilige, groot van lijn en veel mooier van teekening dan de gewelfschilderingen, een gebaarden man met edele trekken, die met de rechterhand zijn wijde kleed schijnt op te houden in de linker een bardesaaan of zwijnsspriet heeft. Zonder verdere aanwijzingen weet ik zijn naam niet te noemen. Stond de bardesaaan voor een lans, dan zou men in de eerste plaats aan St. Thomas kunnen denken.

De witte achtergrond is bezaaid met groepen van roode moesjes, waarvan stersgewijze zwarte spiralen uitgaan.

Het zou de moeite waarschijnlijk loonen deze figuur geheel bloot te leggen en ook een verder onderzoek naar muurschilderingen in te stellen. Wij bezitten in Holland zoo weinig van zulke kunst, dat iedere vondst een aanwinst lijkt. Hoeveel te meer een, die een kunstenaarshand verraadt.

Ter vervanging van den heer Lakeman, wiens overlijden in het vorig verslag vermeld werd, wezen kerkmeesteren den heer P. de Jong C.zn. als lid der Commissie aan. Onderwijl belastte de voorzitter zich met het beheer der geldmiddelen en zal dat ook voorloopig blijven doen.

J. SIX.

DE KAROLINGISCHE KAPITEELN VAN HET VOORMALIGE KARELS-PALEIS TE NIJMEGEN.

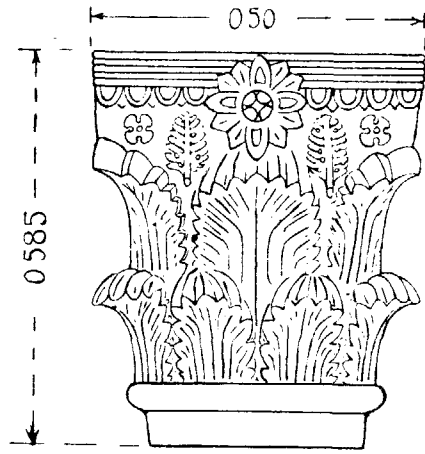
Van het oorspronkelijke Karels-paleis te Nijmegen (het latere »Hof»), zijn slechts enkele resten overgebleven. Niet het minst belangrijk hiervan zijn vijf kapiteelen, die, zoowel naar photographie als in geometrisch aanzicht, in de afbeeldingen A, B, C, D en E, hierbij worden weergegeven.

De kapiteelen A en B rusten thans achtereenvolgens op den zuidelijken en noordelijken hoekzuil der gespaard gebleven concha van Frederik Barbarossa's paleisherstelling (de zoo-genaamde »ruïne»). Deze zuilen met hunne basementen zijn romeinsch en werden ongetwijfeld door Barbarossa in het grootendeels verwoeste paleis gevonden. Vermoedelijk vervulden zij daar eenzelfde functie als thans.

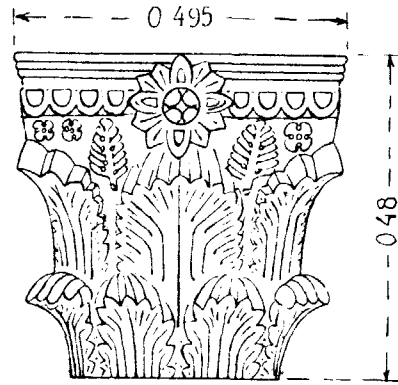
De kapiteelen C, D en E zijn tegenwoordig binnen het genoemde halfroond in de open lucht opgesteld. Kapiteel C en de kapiteelen A en B zijn van wit carrarisch marmer (Massa Carrara). Kapiteel D is uit Jura-kalksteen, kapiteel E uit groven Trierschen zandsteen gehouwen.

Met uitzondering van kapiteel D, zijn zij alle naar eenzelfde schema gevormd. De bewerking evenwel is onderling verschillend, behalve bij de kapiteelen A en B. Het gemeenschappelijke schema is gekenmerkt door den overgang van een vierkant bovengedeelte in een achthoekig middendeel, dat op zijn beurt overgaat in een eveneens achthoekig, maar overhoeks geplaatst benedengedeelte, waarvan het grondvlak cirkelvormig is begrensd. De achthoekszijden zijn met naar buiten ombuigende bladeren versierd. Het midden van elke zijde van het vierkante bovengedeelte is (behalve bij kapiteel D) door een rozet gemarkeerd. Elke zijde is weerszijds van die rozet daarenboven van ornament voorzien.

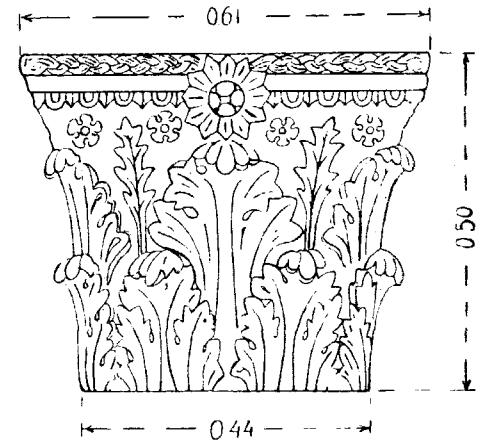
Dit ornament is in de kapiteelen A, B en C als wandvulling opgevat. In het kapiteel E bestaat het uit gespleten bladpluimen, die uit getorsde stengels ontspruiten. De pluimen, die in de hoeken samenkomen, vervangen min of meer de traditioneele, klassieke hoekvoluten, die overigens aan onze kapiteelen ontbreken.

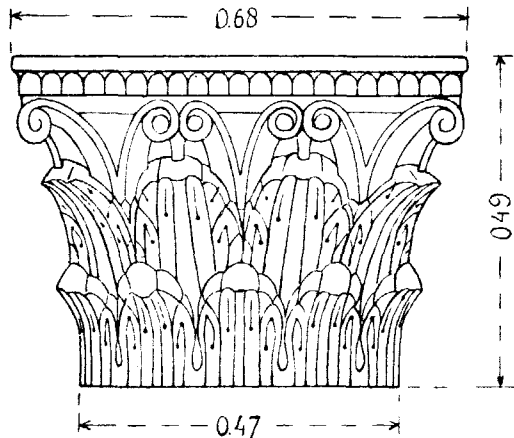
A

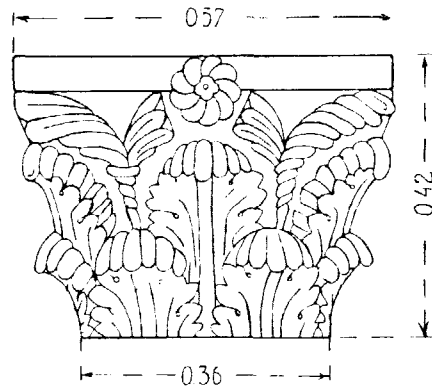
B

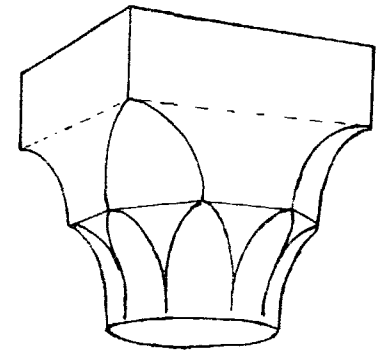
C

D

E

Grondvorm.

Het gemeenschappelijke schema, dat aan houtbewerking herinnert, is aan sommige Italiaansche en Spaansche kapiteelen uit de VIII^{de} eeuw niet vreemd¹⁾.

In vereenvoudigden vorm (ontbreken van den ondersten, overhoeks gestelden achthoek) levert Italië daarenboven voorbeelden in Cividale, Alliate en het Milaneesche museum; terwijl in Frankrijk in St. Germigny des Prés (begin IX^{de} eeuw), naast het vereenvoudigde schema, ook de dubbele bladkrans vertegenwoordigd is.

In al deze voorbeelden ontbreken de hoekvoluten. Niettemin worden, naast de genoemde kapiteelen, andere van verwanten vorm uit denzelfden tijd gevonden, waarbij ook voluten voorkomen, die dan geheel, of bij benadering aan den klassieken, romeinschen hoekvoluten herinneren.

Vergelijken wij de Nijmeegsche kapiteelen A, B, C en E met hunne parallellen, dan geeft dit alleszins aanleiding om te besluiten dat ook de eerste in de VIII^{ste} eeuw, of ten minste kort daarna, ontstaan zijn. In geen geval behooren zij tot de romeinsche kunst, waaraan de overgang van het vierkant naar het ronde grondvlak door middel van afschuining der teerlingvlakken vreemd is. In het algemeen wordt het teerlingkapiteel in het Romeinsche tijdvak maar zeldzaam aangetroffen.

De rijke verzameling van het Provinciale museum te Trier toont onder de vele laat-romeinsche kapiteelen maar een enkel, dat tot het genoemde type behoort (Hettner: Steindenkmäler n°. 543). Het grondschematische wijkt hier echter wezenlijk van dat der Nijmeegsche kapiteelen en aangehaalde parallellen af.

Twee beslist Romeinsche kapiteelen, afkomstig uit het legioens-kasteel te Mainz, die in vele opzichten aan ons kapiteel E herinneren en daarom in sommige opzichten aanleiding zouden kunnen geven om ook bij dit laatste aan Romeinsche afkomst te denken, werden door Prof. Schumacher op blz. 351 van het »Mainzer-Zeitschrift», jaargang 1909, beschreven en zijn onder de letters I en K opnieuw hierbij afgebeeld.

Wel is waar, kunnen zij als pilasterkapiteelen niet met het Nijmeegsche zuilkapiteel op één lijn worden gesteld, maar toch geven de dubbele bladpluimen, die uit getorsde stengels ontspruiten, aan de gezamenlijke kapiteelen een gemeenschappelijk cachet, dat op zekere verwantschap wijst. Bij aandachtige beschouwing treden echter verschillen op, die voor de waardeering van het Nijmeegsche kapiteel niet zonder beteekenis zijn. In elk geval kan zeer beslist worden vastgesteld, dat het laatste onder invloed van Romeinsche voorbeelden moet zijn ontstaan.

Hetzelfde geldt voor het kapiteel D der Nijmeegsche palts, welks bouw wezenlijk van dien der vier overige, bewaard gebleven kapiteelen verschilt.

Voluten, als aan dit kapiteel, vindt men namenlijk aan het pilasterkapiteel K van

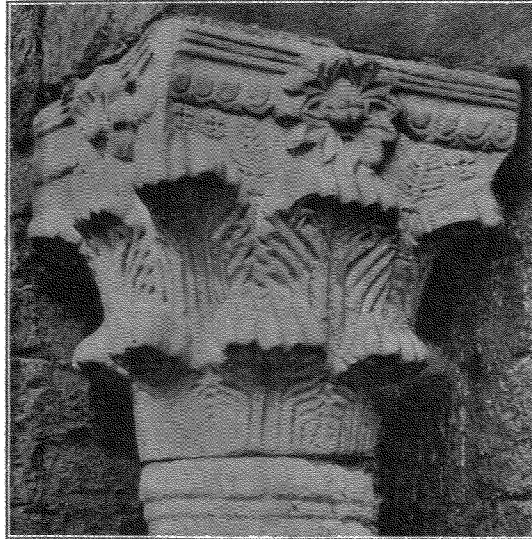
---

1) Wij verwijzen voor de Spaansche voorbeelden naar Baños en S. Cristina di Lena (Afb. F en G).

Een ander sprekend voorbeeld uit den zelfden tijd treffen wij aan in S. Vincenzo di Prato te Milaan (Afb. H).

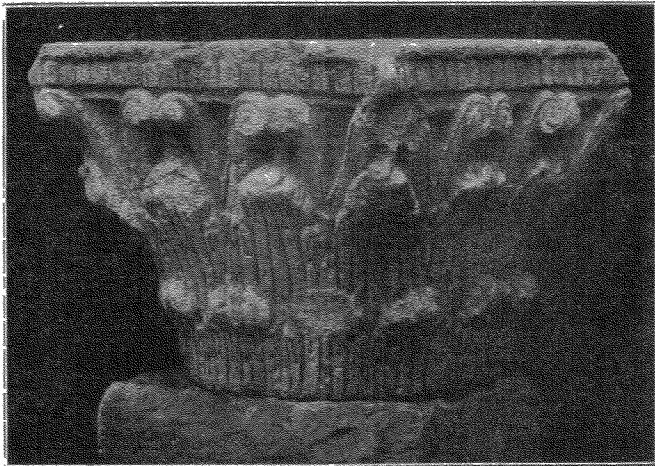
A

B

C

D

E

het Mainzer-kasteel. Ook treffen wij ze bij sommige Italiaansche kapiteelen uit de VIIde en VIIIste eeuw aan ¹⁾).

De vlakke behandeling van de bovengedeelten der gezamenlijke Nijmeegsche kapiteelen heeft, op zich zelf, zooveel verwantschap met het algemeene karakter van de aangehaalde voorbeelden van laat-romeinsche pilasterkapiteelen, dat de onderstelling misschien niet te gewaagd is, dat, in het algemeen, de oudste na-romeinsche teerlingkapiteelen van het pilasterkapiteel zijn afgeleid.

De vijf Nijmeegsche kapiteelen zijn, ofschoon in enkele opzichten aan elkander verwant, toch zeker niet van eenzelfde hand, of uit eenzelfde school.

De kapiteelen D en E moeten, op grond van het gebezigde materiaal (Jurakalksteen) en Triersche zandsteen), aan deze zijde der Alpen zijn vervaardigd. Op invloed van Romeinsche voorbeelden wijzen, behalve hetgeen reeds werd opgemerkt, de talrijke boorgaten in de bladeren en elders.

Hoogstwaarschijnlijk werden deze kapiteelen opzettelijk voor het paleis van Karel den Groote gemaakt. De ondermiddellijn van kapiteel D (47 c.M.) is maar weinig kleiner dan de bovenmiddellijn van een tot de overblijfselen der oorspronkelijke palts behorende zuil van Cipolin-marmer (48.5 c.M.).

Een andere bewaard gebleven zuilschacht van kalksteen heeft 44 c.M. bovenbreedte.

Terwijl de bladbewerking van kapiteel E geheel op klassieke traditie berust, is zij bij kapiteel D een meer vrije, die geenszins van karakter en aantrekkelijkheid is ontbloot. De dekplaat van dit kapiteel bleef vlak, maar is aan elke zijde in het midden doorbroken door een rozet, in den vorm van een zonnerad, een oostersch motief, dat ook aan de laat-romeinsche kunst niet vreemd was.

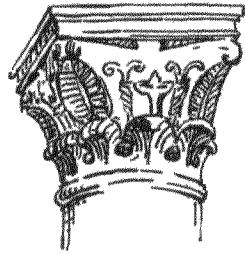
Van de drie witmarmeren kapiteelen zijn de twee met A en B gemerkt (n.l. die, welke achtereenvolgens op de zuidelijke en noordelijke hoekzuil van het halfroond rusten), nagenoeg volkomen aan elkander gelijk. Het zuidelijke kapiteel heeft op de zijvlakken, boven den bovensten bladkrans, nabij elken hoek, een enkele rozet, waar het noordelijke kapiteel bij een der hoeken er twee heeft. Ook verschillen de schubvormige, aan eierstaven ontleende versieringen der bovenranden in de beide kapiteelen eenigszins van elkander. Overigens komen beide in opvatting en behandeling met elkander overeen.

Het derde, marmeren kapiteel (C) is grooter dan de beide anderen en verraadt een andere hand. De acanthusbladeren volgen de antieke traditie met vermijding van geknikte en ten deele evenwijdig naast elkander loopende bladnerven, zooals bij de kapiteelen A en B worden aangetroffen. In het algemeen is de bewerking een meer kunstvolle dan bij de kapiteelen der hoekzuilen.

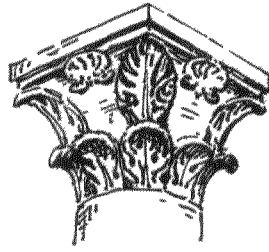
Nauwelijks kan er twijfel bestaan dat het kapiteel C in Italië is vervaardigd, vermoedelijk door oostersche hand, of in navolging van eenig oostersch voorbeeld.

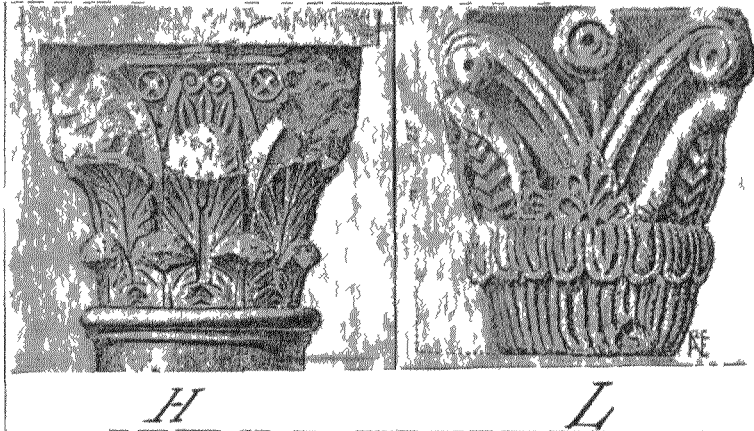
1) Een voorbeeld uit de VIIIde eeuw (S. Sofia te Benevento) geeft onze afbeelding L.

F

G.

H

L

I

K

De kapiteelen A en B moeten als navolgingen van kapiteel C, of van een daarmede overeenkomend kapiteel worden beschouwd.

Vermoedelijk waren er tijdens den bouw van Karel's paleis geen passende kapiteelen voorhanden, die boven de (romeinsche) hoekzuilen konden worden opgesteld en moesten er derhalve geheel nieuwe worden vervaardigd. Een dier kapiteelen vereischte zelfs een hals om aan te vullen wat aan de lengte van een der zuilen ontbrak.

Niet onwaarschijnlijk had de bewerking aan deze zijde der Alpen, door Italiaansche steenhouwers plaats, waarvan men immers weet dat zij naar alle oorden ontboden werden en ook te Trier bij de verbouwing van den dom werkzaam waren. De versiering met palmen en rozetten van de ruimte, die tusschen den bovensten bladkrans en den versierden bovenrand open bleef, behoort geheel tot de Lombardische kunst, evenals het vlechtbandje, dat het kapiteel C van boven omzoomt.

Een vergelijking met de kapiteelen uit het karolingische tijdvak, die elders in Europa bewaard bleven, valt voor de Nijmeegsche exemplaren in hooge mate gunstig uit. Zij vertegenwoordigen een kunst, die ver staat boven het barbaarsche of onbeholpene en in de behandeling van sommige onderdeelen, met name de bladeren, bewijst dat een zelfstandige geest de hand van hun maker bestuurde.

J. J. WEVE.

NIJMEGEN IN ROMEINSCHEN TIJD.

I.

Te Nijmegen is in Romeinschen tijd zonder twijfel de belangrijkste nederzetting in ons land geweest. En de talrijke daar gevonden Romeinsche oudheden zijn nog de sprekende getuigen voor de groote beteekenis der Stad in de Oudheid. Het is de geheele geschiedenis der Romeinsche heerschappij, van den tijd der verovering af tot het vertrek der Romeinsche troepen, die deze vondsten illustreeren. Op die wijze is de studie der Romeinsche geschiedenis van Nijmegen, het verzamelen en beschrijven der aldaar gevonden oudheden en het verklaren van de topographie der verschillende nederzettingen de omvangrijkste en moeilijkste, maar ook de belangrijkste taak voor de Romeinsche archaeologie in Nederland. Want Nijmegen is de oudste stad van ons land. En de geschiedenis van het ontstaan dezer stad en van haar eerste lotgevallen kan niemand onverschillig laten. Thans hebben talrijke vondsten en ontdekkingen de oudste geschiedenis van Nijmegen in een geheel nieuw licht geplaatst. En er is dus alle reden om voor deze geschiedenis weer eens een oogenblik aandacht te vragen.

Het zijn evenwel niet alleen nieuwe vondsten en ontdekkingen, die een beter inzicht in de antieke geschiedenis van Nijmegen mogelijk maakten. De studie immers der Romeinsche oudheden heeft in de laatste jaren zeer groote vorderingen gemaakt. En op die wijze is ook de geschiedenis van ons land in Romeinschen tijd veel duidelijker geworden. De berichten van de Romeinsche schrijvers over het Rijnland zijn gemakkelijk

toegankelijk, sedert Alex. Riese zijn verzameling van excerpten uit de antieke litteratuur heeft bekend gemaakt. En door de zorg van denzelfden geleerde heeft ook niet lang geleden een verzameling van de inschriften, die voor het Rijnland van belang zijn, het licht gezien ¹⁾. Het deel van het groote verzamelwerk, dat de Romeinsche inscriptie's uit ons land zal bevatten, is thans bijna voltooid. En door het bestudeeren der inschriften en door het vergelijken met de toestanden elders is het ook mogelijk de inrichting van het bestuur in de verschillende tijdperken der Romeinsche heerschappij eenigszins in bijzonderheden te leeren kennen.

De belangrijkste nieuwe gegevens danken wij intusschen aan de opgravingen. Daarbij zijn tal van Romeinsche nederzettingen ontdekt. En wij werden ingelicht over den bouw van vestingen en forten, den aanleg van strategische linies en wegen, het uiterlijk van steden en woonhuizen. Maar de opgravingen leerden ons ook, hoe het militair bezette gebied aan de grenzen langzamerhand onder burgerlijk bestuur werd gebracht, hoe daar op het platteland groote zekerheid en welvaart heerschten, hoe in later tijd het leven zich concentreerde in de steden, hoe eindelijk de Romeinsche beschaving bijna geheel verdween met de herhaalde invallen der Germanen en het terugtrekken der Romeinsche troepen.

Voor het beoordeelen van den uitslag der opgravingen en voor onze kennis van het leven in Romeinschen tijd is vooral het bestudeeren van het aardewerk van zeer groot belang geweest. Scherven van aardewerk immers zijn bij elke opgraving steeds in overgrootte hoeveelheid aan het licht gekomen. Al spoedig leerde men daarbij verschillende vormen onderscheiden. En met hulp van de munten, die te zamen met het aardewerk werden gevonden, was het ook mogelijk de chronologische ontwikkeling van een aantal dezer vormen vast te stellen, eerst in groote trekken en later met meer bijzonderheden. Thans is de ontwikkeling voor de eerste eeuw der Romeinsche heerschappij vrij nauwkeurig bekend. En men kan op die wijze een vondst uit dien tijd steeds binnen zeer enge grenzen dateeren. Voor den lateren tijd heeft men nog niet die groote zekerheid. En veelal is men nog op het vinden van munten aangewezen voor de chronologie. Maar daarnaast kan ook reeds het aardewerk met zijn verschillende vormen zeer belangrijke aanwijzingen geven.

Te Nijmegen is de belangstelling voor de Romeinsche oudheden zeker niet geringer geweest dan elders. Door het systematisch verzamelen der overblijfselen van het verleden heeft de Heer G. M. Kam een zeer groot nieuw materiaal voor de studie bijeen gebracht. Ook is bij het verzamelen meer dan vroeger gelet op de herkomst der voorwerpen. En op die wijze geeft het Museum van den Heer Kam alleen reeds belangrijke nieuwe gegevens voor de geschiedenis der Stad.

Bovendien heeft Dr. Holwerda door zijn opgravingen der laatste jaren bij Nijmegen

---

1) Alex. Riese. Das Rheinische Germanien in der antiken Litteratur (Leipzig, 1892) en Das Rheinische Germanien in den antiken Inschriften (Leipzig, 1914).

de problemen van de topographie in Romeinschen tijd opnieuw naar voren gebracht. Zonder twijfel kunnen deze opgravingen later onze kennis nog in menig opzicht vermeerderen. Maar het is toch geenszins noodzakelijk een algemeene beschouwing over Nijmegen in Romeinschen tijd uit te stellen, totdat de opgravingen zijn voltooid en wij het resultaat geheel kunnen overzien. Eenige hoofdpunten staan immers reeds vast. En de problemen, die de oudste geschiedenis van Nijmegen stelt, zijn dikwijls zoo moeilijk en ingewikkeld, dat het zeker gewenscht is om thans al den weg naar een oplossing te zoeken.

II.

Het zal evenwel niet mogelijk zijn de geschiedenis van Nijmegen in Romeinschen tijd te bespreken, wanneer wij niet eenigszins onderricht zijn over den aard van het Romeinsche gezag in de streken aan den Beneden-Rijn. Wij zullen daarbij in de eerste plaats hebben te letten op de bedoelingen en plannen van de Romeinsche regeering. Op die wijze zal kunnen blijken, hoe het land militair was bezet ter verdediging van de grenzen en hoe de toestand was der bewoners. En wij kunnen dan den aard van de nederzettingen, zoowel van de militaire als de burgerlijke, beter leeren kennen. Daarom moge hier een kort overzicht volgen van de Romeinsche geschiedenis van ons land. Het zal blijken, dat dit overzicht van belang is om de oudste geschiedenis van Nijmegen in bijzonderheden te begrijpen ¹⁾.

De bewoners van Nederland zijn het eerst met Romeinsche troepen in aanraking gekomen door de veldtochten van Caesar. Met deze veldtochten begint de geschiedenis van ons land. Caesar heeft Gallië tot den Rijn en zijn monding onderworpen. En later, toen Keizer Augustus en zijn stadhouder Agrippa de toestanden in Gallië definitief hebben geregeld, werd nog steeds de Rijn officieel beschouwd als de grens van het Rijk. Deze grens was evenwel slechts zwak verdedigd. De Romeinsche legioenen hadden hun garnizoenen in de buurt van Dijon en Reims. En langs den Rijn lagen slechts enkele kleine detachementen bij Neuss, Coblenz en Mainz. Het zijn punten, die de wegen naar het binnenland van Gallië beheerschen. En de detachementen langs den Rijn met hun forten hadden de taak die wegen af te sluiten. Overigens was de verdediging toevertrouwd aan de volksstammen in het Rijk langs de grenzen. In ons land is van een militaire bezetting gedurende dien tijd nog geen sprake.

De gevoelige nederlaag van een der legioenen in Gallië onder zijn bevelhebber Lollius, in het jaar 17 vóór Christus, was de aanleiding om dit systeem van verdediging te veranderen. In het Noordwesten van Gallië immers werd dit legioen verslagen door een troep Germanen op een strooptocht in het gebied onder Romeinsche heerschappij.

---

1) Voor de geschiedenis van Nederland in Romeinschen tijd vergelijk men: J. H. Holwerda. *De Gids* 1910 I, blz. 314—355 en *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission* IV, 1908 (uitgegeven 1910), blz. 81—96. — Zie ook: F. Koepf. *Die Römer in Deutschland*, 2e Aufl. (1912); H. Dragendorff. *Westdeutschland zur Römerzeit* (Leipzig, 1913); F. Cramer. *Deutschland in römischer Zeit* (Berlin, 1912); A. Norlind. *Die Geographische Entwicklung des Rheindeltas* (Lund, 1912).

Keizer Augustus vatte toen het plan op om Germanië te onderwerpen tot de Elbe. Daarvoor werden in de jaren 16—13 vóór Christus omvangrijke voorbereidselen gemaakt. Drusus, de troonopvolger, was bestemd voor het commando van het veroveringsleger. Voor dit leger werd een belangrijke operatie-basis aan den Rijn ingericht. Daar kwam een breede strook land onder direct militair gezag. De troepenmacht was verdeeld in twee afdeelingen, elk bestaande uit drie legioenen. En de Vinxtbach bij Brohl aan den Rijn, wellicht eens de grens tusschen de gebieden van de stammen der Ubii en Treveri, werd de grens tusschen de districten, die bij de legerafdeelingen behoorden.

Het leger aan den Boven-Rijn kreeg zijn hoofdkwartier te Mainz. Daar werd een groote vesting voor de troepen gebouwd. Aan den Beneden-Rijn kwam de voornaamste vesting op den *Fürstenberg* bij Xanten, op een plaats die *Vetera* heette. Op die wijze lagen de steunpunten van het aanvalsleger tegenover de twee hoofdwegen naar het binnenland van Germanië, de dalen van de Main en de Lippe. Want de militaire politiek was niet meer defensief, als in den eersten tijd van de regeering van Augustus, maar offensief.

De twee hoofdkwartieren waren verbonden door een grooten strategischen weg, en deze weg was met een aantal kleine forten versterkt. Beneden Xanten zijn nog sporen van dergelijke forten bij Cleef en Nijmegen gevonden. Maar slechts van één dezer forten, te Urmitz bij Coblenz, is ons de aanleg in bijzonderheden door opgravingen bekend. Aan Drusus werd de bouw van de linie toegeschreven. — Bovendien beschikten de Romeinen over een vloot op den Rijn. En langs de armen van de rivier door ons land en over zee ondernamen de Romeinen eenige der voornaamste veldtochten naar Germanië. Verschillende volksstammen in Nederland, die nog niet onderdanig waren, zijn eerst bij deze veldtochten door de Romeinen onderworpen¹⁾.

Uit den tijd van voorbereiding en de eerste veldtochten dateeren ook de oudste Romeinsche vondsten in ons land. Voorwerpen, die men met eenige zekerheid aan ouderen tijd kan toeschrijven, ontbreken geheel. Intusschen zijn wij nog vrij slecht ingelicht over de toestanden van dezen tijd. Gewoonlijk neemt men aan, dat de Romeinsche strategische weg zich voortzette van Xanten over Nijmegen en langs den linkeroever van de Waal. Dan zou een der forten van Drusus te Rossum, met zijn belangrijke Romeinsche overblijfselen, zijn te vinden. Maar het oudste aardewerk uit Rossum dateert eerst uit het midden der eerste eeuw na Christus. Slechts een aantal munten van Augustus heeft men daar verzameld. Een weg langs de Waal had in dezen tijd voor de Romeinen toch ook weinig beteekenis, want die weg liep dood in het mondingsgebied der groote rivieren.

Eerder heeft men de voortzetting van den weg te zoeken in Noordelijke richting. En inderdaad is Vechten, bij Utrecht, de eenige plaats in ons land, behalve Nijmegen,

---

1) Voor de inheemsche volksstammen in Nederland vergelijk men de voortreffelijke dissertatie van N. J. Krom. *De populis Germanis antiquo tempore patriam nostram incolentibus* (Leiden, 1908).

waar vondsten uit den tijd van Drusus in groot aantal voorkomen. De weg heeft dan wellicht de natuurlijke oeverdammen gevolgd langs de armen der rivier in de Rijndelta¹⁾). Zeker heeft eens zulk een weg geloopt langs den arm van de rivier, die thans nog den naam Rijn draagt. Maar deze weg is wellicht eerst later gebouwd. Want het voornaamste verkeer kon altijd geschieden langs de rivieren per schip, en wij weten, dat Drusus maatregelen heeft genomen om de rivieren beter bevaarbaar te maken. Van het graven van een kanaal lezen wij, zonder twijfel het uitdiepen van een bestaanden stroom. En een dam werd gelegd in de Waal om het water zooveel mogelijk langs de Noordelijke armen van den Rijn af te laten vloeien. Vechten was dus wellicht alleen een station voor de vloot²⁾), en dergelijke stations waren in het land der Friezen en der Cauchen, een stam in Oost-Friesland. — Wanneer wij dus mogen aannemen, dat te Nijmegen het eindpunt was van den weg langs den Rijn, dan was daar zonder twijfel een belangrijke vesting.

Drusus begon zijn veldtochten in het jaar 12 vóór Christus. En na zijn dood, in het jaar 9, heeft zijn broeder, de latere Keizer Tiberius, het commando overgenomen. In weinige jaren is toen Germanië tot de Elbe schijnbaar volkomen onderworpen. Het land werd als Romeinsche provincie ingericht. Zelfs werd te Keulen, de hoofdstad van Germanië, een altaar opgericht voor Augustus en Roma, als godsdienstig middelpunt van het pas onderworpen gebied. Op enkele plaatsen in Germanië, te Haltern en te Oberaden aan de Lippe, zijn ons ook door opgravingen de overblijfselen van Romeinsche legerplaatsen uit dezen tijd bekend. Wij zullen zoo aanstonds nog gelegenheid hebben deze overblijfselen te vermelden.

Maar de Romeinsche heerschappij in Germanië was slechts van korten duur. In het jaar 9 na Christus hebben de Germanen het geheele leger aan den Beneden-Rijn onder zijn bevelhebber Varus vernietigd. Wel werd het gevaar voor Gallië afgeweerd, en in de jaren 14 tot 17 heeft Germanicus, de zoon van Drusus, nog veldtochten gedaan in Germanië, maar na 17 is het land rechts van den Rijn toch definitief opgegeven. Alleen in het gebied aan de monden der rivier bleven enkele volksstammen, onder anderen de Friezen, aan Rome onderdanig. En eerst in 47 zijn daar de garnizoenen, op bevel van Keizer Claudius, teruggetrokken tot den Rijn. De Rijn met den straatweg langs de linkeroever is sedert dien tijd de grens van het Rijk, en de arm der rivier, die toen door den Romeinschen bevelhebber als grenslijn werd gekozen, draagt tot op den huidigen dag uitsluitend den naam van den Rijn.

De voornaamste verdedigingslinie liep toen wellicht langs de Waal. Zeker was er al een legerplaats te Rossum, waar later een steenen fort heeft gestaan³⁾), en Nijmegen bleef een belangrijk steunpunt voor de troepen. Maar ook tusschen Waal en Rijn was

---

1) Men vergelijke: J. F. Niermeyer. Handelingen van het achtste Nederlandsche Philologencongres te Utrecht (Leiden, 1916), blz. 161–168.

2) Zonder twijfel was het kamp te Vechten niet *Castellum Flevum* in het land der Friezen, waarvan Tacitus spreekt. Want volgens Tacitus lag *Castellum Flevum* aan zee.

3) C. Leemans. Romeinsche oudheden te Rossem. Leiden, 1842.

het land onder Romeinsch gezag. Wij weten immers, dat de Romeinen daar werkten aan kanalen en dammen. Er waren ook forten, die bij het begin van den opstand der Bataven in het jaar 69 zijn verwoest.

Het is zeker, dat er een groot verschil moest zijn in ontwikkeling tusschen de beide deelen van ons land, die door de Romeinsche grens waren gescheiden. Het Zuiden ondervond alle voordeelen van de onmiddellijke aanraking met een hoogere beschaving en van de zekerheid van het leven onder Romeinsch bestuur. Ook met het Noorden, vooral met de Friezen, stonden de Romeinen steeds in betrekking. Maar de invloed was daar veel minder algemeen en direct. En bovendien was het Romeinsche gebied van het buitenland gescheiden door een breede strook zonder bewoners.

Het onderscheid blijkt zeer duidelijk uit de vondsten. Aan den linkeroever van den Rijn waren tal van bloeiende nederzettingen. De bevolking van de Betuwe was niet minder onder den invloed van de Romeinsche beschaving dan de bewoners van Zuid-Limburg ¹⁾. En deze landbevolking vond haar middelpunt in Nijmegen, een belangrijke Romeinsche plaats. Aan de rechterzijde van den Rijn in Gelderland, Utrecht en Holland, is een gebied, waar de Romeinsche oudheden zoo goed als geheel ontbreken. Daarentegen zijn in Friesland en Groningen op de klei, in de streek der terpen, Romeinsche oudheden wederom niet zeldzaam.

De verdediging van het land aan den Beneden-Rijn was in den eersten tijd der Romeinsche heerschappij voor een belangrijk deel toevertrouwd aan inheemsche troepen, die op Romeinsche wijze werden afgericht en aangevoerd. Van de vier Romeinsche legioenen lagen er twee te Vetera en twee in de buurt van Keulen. Maar in deze verdeling van troepen bracht de opstand der Bataven, in den tijd van burgeroorlogen na den dood van Keizer Nero gedurende de jaren 69 en 70 na Christus, een verandering. — In de geschiedenis van den opstand wordt ook Nijmegen genoemd, zooals wij later nog zullen opmerken. — De inheemsche troepen hadden aan den opstand deelgenomen en het was daarbij gebleken, hoe gevaarlijk deze troepen in hun eigen land konden worden voor het gezag van Rome. De afdeelingen uit Nederland werden daarna grootendeels overgeplaatst naar Brittannië en een der legioenen, het 10de, dat voor den opstand uit Spanje was overgekomen, kwam te Nijmegen in garnizoen. Van soldaten van dit legioen zijn ook een aantal inschriften bij Nijmegen aan het licht gekomen.

Bovendien werd in den tijd der Flavische Keizers, 70—98 na Christus, ook elders in ons land de verdediging van de grenzen krachtiger. Maar deze harde maatregelen duurden niet lang. Het 10de legioen werd reeds in de eerste jaren der tweede eeuw, onder de regeering van Keizer Trajanus, overgeplaatst naar elders. En korten tijd daarna is ook het bestuur in de gewesten aan den Beneden-Rijn anders ingericht. Deze verandering was het gevolg van de snelle ontwikkeling van het land onder het Romeinsche gezag.

---

1) Van het leven in de Betuwe hebben wij een betere voorstelling gekregen door het ontgraven van een woerd onder Maurik door Dr. Holwerda. Zie: Bijdragen en Mededeelingen der Ver. Gelre, Dl. XX (1917), blz. 221—296.

Noord-Gallië en Germanië immers waren in de eerste eeuw verre in beschaving ten achteren bij het eigenlijke Gallië. In Gallië woonde de bevolking reeds grootendeels in steden. Maar de Germanen kenden de stad nog bijna in het geheel niet. Zij leefden op het land in afzonderlijke hoeven of in wijd uiteengebouwde dorpen. Tacitus noemt het in de laatste jaren der eerste eeuw een bekende zaak, dat de volksstammen der Germanen geen van allen steden bouwen. En in den tijd van den opstand der Bataven toonden de vrije Germanen openlijk hun verachting voor stamgenooten, die in een stad wilden wonen. Alleen in enkele zeer gunstig gelegen streken van Germanië vindt men reeds in dezen vroegen tijd het begin van de ontwikkeling, die tot het leven in steden voerde.

In het Germaansche gebied onder Romeinsch gezag konden geen steden voorkomen. Want het geheele bestuur was daar in handen van het leger. Middelpunten van beschaving waren de Romeinsche legerkampen. Bij de kampen was ook steeds een kleine, niet-militaire kolonie. Het waren handelaars en werklieden, die zich vestigden vóór de poort van het kamp. Later gingen daar ook de oudgedienden wonen met hun gezin na het ontslag uit den krijgsdienst. Op die wijze ontstonden bij de kampen kleine dorpen, *canabae*, en wij vernemen, dat zulk een dorp in de nabijheid van *Vetera* tijdens den opstand der Bataven reeds vrij aanzienlijk was. Een stad is een dergelijke nederzetting niet, zoolang de legerplaats bestaat, is van een stad ook nooit sprake, want volgens Romeinsch gebruik kan naast een legerkamp geen stad voorkomen ¹⁾.

De eerste stad aan den Rijn werd Keulen, toen daar in het jaar 50 de nederzetting vóór het groote legerkamp stadsrechten kreeg met den titel van een Romeinsche burgerkolonie. Toen werd het kamp opgeheven en de troepen vertrokken naar elders. Maar het duurde 50 jaar, voordat meerdere dergelijke steden aan den Beneden-Rijn ontstonden. In het begin der tweede eeuw stichtte Keizer Trajanus een stad bij Xanten en wellicht ook bij Nijmegen. Wij zullen zoo aanstonds nog in de gelegenheid zijn den toestand bij elk dezer steden uitvoeriger te bespreken.

Onder de regeering van Keizer Hadrianus werd het stichten van steden in de gebieden aan de grenzen regel. De troepen werden zooveel mogelijk gelegerd in een reeks van forten en wachttorens aan de rivieren langs de grenzen of in lange linies, een gracht met een wal of muur en torens, die de grens beteekenden. Op die wijze was het mogelijk de burgerlijke organisatie uit te breiden tot de grenzen van het Rijk. Wellicht is *Forum Hadriani*, in de nabijheid van het fort te Arentsburg bij Voorburg in Zuid-Holland, een voorbeeld van een nieuwe burgerlijke nederzetting uit den tijd van Keizer Hadrianus ²⁾.

Een dergelijke verandering van organisatie was natuurlijk alleen mogelijk in een

---

1) Over deze burgerlijke nederzettingen bij de kampen vergelijk men: Theod. Mommsen. Die Römischen Lagerstädte (Hermes VII, 1873, blz. 299–326 = Gesammelte Schriften VI, blz. 176–203); H. D. J. van Schevichaven. Bijdragen der Ver. Gelre IX (1906), blz. 17.

2) Men vergelijk mijn artikel in Mnemosyne XLVI (1918), blz. 83–100: Lugdunum Batavorum et Forum Hadriani.

tijd van vrede. En inderdaad was de geheele tweede eeuw een tijdperk van groote rust en voorspoed in het land aan den Beneden-Rijn. In de hoeven van Zuid-Limburg en op de woerden van de Betuwe vindt men overal de sporen van onbezorgd leven en groote welvaart. En steeds meer ging de inheemsche bevolking op in de Romeinsche beschaving.

Geheel anders werd de toestand in de derde eeuw. De drang der vrije Germanen tegen het Rijk werd voortdurend krachtiger. Telkens hadden rooftochten plaats in het Romeinsche gebied. De hoeven in Zuid-Limburg zijn in het begin der derde eeuw alle verlaten. Zonder twijfel hebben de bewoners een toevlucht gezocht in versterkte plaatsen. En juist in deze jaren hadden de Romeinen onder Keizer Caracalla moeilijke oorlogen te voeren tegen de Germanen. Ook in ons land werden toen de forten aan de grenzen weer sterker bevestigd. Reeds korten tijd na het midden der derde eeuw is in Boven-Germanië het land aan den rechter oever van den Rijn opgegeven. Elk spoor van den Romeinschen invloed was daar weldra geheel verdwenen. Langs de rivier werd een nieuwe verdedigingslinie gebouwd. Maar het waren niet slechts forten voor de troepen. Allen moesten aan de verdediging medehelpen. In plaats van de open nederzettingen werden vestingen met muren en grachten gebouwd. Op die wijze ontstonden overal versterkte steden, en deze steden kregen ook een veel grooter beteekenis voor de beschaving, want de bewoners verlieten meer en meer het land en zochten de bescherming van de stadsmuren. Daar wisten zij de aanvallen van de Germanen te weerstaan. En zelfs na het terugtrekken der Romeinsche troepen hebben de steden hun beteekenis niet verloren. Bovendien heeft in de steden ook het Christendom zich weten te handhaven. En op die wijze blijkt ook in veel later tijd nog de tegenstelling met het platte land.

III.

Wat leert ons de antieke traditie over Nijmegen? — Den naam *Noviomagus* vinden wij op een Romeinsche reiskaart, waarvan een copie uit de Middeleeuwen voor ons is bewaard, de *Tabula Peutingeriana*. Op deze kaart is de Romeinsche weg geteekend, die langs den linkeroever van den Rijn liep van Keulen over *Colonia Traiana*, bij Xanten, *Burginatum*, waarschijnlijk te Auf dem Born in de buurt van den *Monterberg* bij Calcar, en *Arenacum*, waarschijnlijk Rindern bij Cleef, naar *Noviomagus*. En met dezen naam is zonder twijfel Nijmegen bedoeld.

Te Nijmegen was volgens de kaart een belangrijk kruispunt van wegen. Een op de kaart geteekenden weg vindt men langs den linkeroever van de rivier, die thans nog Rijn heet, tot de monding bij Katwijk. Een tweede weg volgde waarschijnlijk den linkeroever van de Waal, bereikte de kust ergens in Zuid-Holland en liep dan achter de duinen, om zich bij Katwijk met den eerstgenoemden weg te vereenigen. Een derde weg ging in Zuidelijke richting langs de Maas.

Bovendien vinden wij den naam *Noviomagus* in een beschrijving van de wereld, die in de 7de eeuw is vervaardigd te Ravenna. Elders wordt de naam in de litteratuur niet genoemd. Maar wèl zijn een aantal inschriften met dezen naam bewaard. Het zijn

inschriften van soldaten, die als hun vaderstad *Ulpia Noviomagus* noemen. En uit den bijnaam blijkt ons, dat de plaats haar rechten heeft ontvangen van Keizer *Ulpus Trajanus*.

Uit ouderen tijd is ons de naam *Noviomagus* niet bekend. Maar wij vinden als hoofdstad der Bataven door Ptolemaeus genoemd *Batavodurum*. En deze zelfde naam komt voor in het verhaal van Tacitus over den opstand der Bataven. — Bij dezen opstand was het geluk aanvankelijk aan de zijde der Germanen. Maar na de aankomst van den Romeinschen aanvoerder Cerialis keerde de krijgskans. De Bataven werden meer en meer teruggedrongen. En eindelijk leden zij een gevoelige nederlaag bij *Vetera*. Ten gevolge van deze nederlaag moest Civilis, de aanvoerder der opstandelingen, een groot gebied ontruimen. Zelfs *Oppidum Batavorum*, zoo schrijft Tacitus, durfde hij niet te verdedigen. Deze sterkte werd in brand gestoken. En de Bataven gingen over de Waal naar hun eiland.

Van het eiland uit ondernamen de Bataven nog eenige tochten. Civilis verdeelde zijn manschappen in vier afdeelingen. En op denzelfden dag viel hij de Romeinen aan in vier van hun versterkte plaatsen: het 10de legioen te *Arenacum*, het 2de legioen te *Batavodurum* en de hulptroepen te *Grinnes* en *Vada*. — Den naam *Arenacum* herkennen wij nog onder de plaatsen in de Romeinsche reisboeken genoemd. En zooals wij boven opmerkten, wil men het zoeken te Rindern bij Cleef. Te *Batavodurum* trachtten de Germanen een brug over de Waal te vernielen, die de Romeinen daar bezig waren te bouwen. Ook *Grinnes* en *Vada* lagen aan de Waal. En *Grinnes*, dat op de *Tabula Peutingeriana* wordt genoemd, lag althans ten Westen van Nijmegen, naar men meent, bij Rossum, waar Maas en Waal elkander voor het eerst ontmoeten.

Batavodurum was, zooals Ptolemaeus mededeelt, de hoofdstad der Bataven. Maar in de Romeinsche reisboeken komt de naam niet voor. En toch lag het aan den weg langs de Waal van *Vetera* over *Arenacum* en *Grinnes*, die in de reisboeken wordt beschreven. Daar wordt alleen *Noviomagus* genoemd. Men bedenke nu, dat Keizer Trajanus aan de Bataven een nieuwe hoofdstad heeft gegeven, de stad die tot op den huidigen dag Nijmegen heet. En bovendien zijn te Nijmegen tal van Romeinsche oudheden gevonden, niet alleen uit den tijd na Trajanus, maar uit veel vroeger tijd, ja, zooals wij zullen zien, zelfs uit den oudsten tijd van het Romeinsche gezag. Het is dus zeker niet gewaagd om te veronderstellen, dat *Batavodurum*, de oude hoofdstad der Bataven, de voorganger was van *Noviomagus*.

Tacitus noemde ook *Oppidum Batavorum*. En uit zijn verhaal blijkt, dat het een versterkte plaats was ten Zuiden van de Waal. Maar deze naam komt nergens anders voor. Mogelijk is het, dat het slechts een andere naam is voor *Batavodurum*. Want beide namen beteekenen: burcht der Bataven. Maar in dat geval is het toch vreemd, dat Tacitus niet denzelfden naam gebruike. En men heeft dus dikwijls gemeend door een verandering den tekst bij Tacitus te moeten wijzigen. Het zal evenwel blijken, dat een dergelijke verandering niet noodig is. Daarvoor zullen wij te rade moeten gaan met de toestanden in plaatsen buiten Nederland. En de geschiedenis van de Romeinsche nederzettingen bij Keulen en Xanten is reeds in staat om ons een beter inzicht te geven in de ontwikkeling van Nijmegen als Romeinsche plaats.

Keulen was de hoofdstad der Ubii, een stam die steeds een bevoorrechte positie heeft gehad onder de Germanen in het Rijk. Daar had de stadhouder aan den Beneden-Rijn zijn hoofdkwartier. En te Keulen stond ook het altaar voor Roma en Augustus, zooals wij boven reeds opmerkten. Daarom heette de plaats *Ara Ubiorum*. En toen de nederzetting in het jaar 50 de rechten van een kolonie kreeg, ontving het den naam *Colonia Claudia Ara Augusta Agrippinensis*, naar Keizer Claudius en Agrippina, de Keizerin, die te Keulen was geboren. De inwoners noemden zich *Agrippinenses*. En voor de stad bleef alleen de naam *Colonia*, later Keulen, in gebruik.

De eerste berichten over Keulen stammen uit nog ouderen tijd. Tacitus immers noemde de plaats reeds in het verhaal van de muiterij der soldaten van het leger aan den Rijn na den dood van Keizer Augustus in het jaar 14 na Christus. Daarbij spreekt Tacitus van *Oppidum Ubiorum* of van *Civitas Ubiorum* en een enkele maal ook van *Ara Ubiorum*. En met al deze namen wordt zonder twijfel de plaats bedoeld, die later Keulen heet. Een stad was het nog niet. Want in de onmiddellijke nabijheid van *Ara Ubiorum* lag een groot winterkamp voor twee legioenen. En zooals wij opmerkten, kan een stad volgens Romeinsch gebruik niet naast een legerkamp bestaan. Maar het is zeker, dat *Ara Ubiorum* de naam was van de burgerlijke nederzetting bij het kamp, die later *Colonia Ara Agrippinensis* heette. En *Oppidum Ubiorum* was dan wellicht de naam van dit kamp.

Over de topographie van Keulen in den oudsten tijd zijn wij niet ingelicht. Wel kennen wij de muur, die in later tijd de kolonie omsloot. Maar van de ligging van het kamp en van de oudere burgerlijke nederzetting weten wij inderdaad niets. Des te belangrijker is voor ons de kennis van den toestand in de buurt van Xanten onder het Romeinsche bestuur.

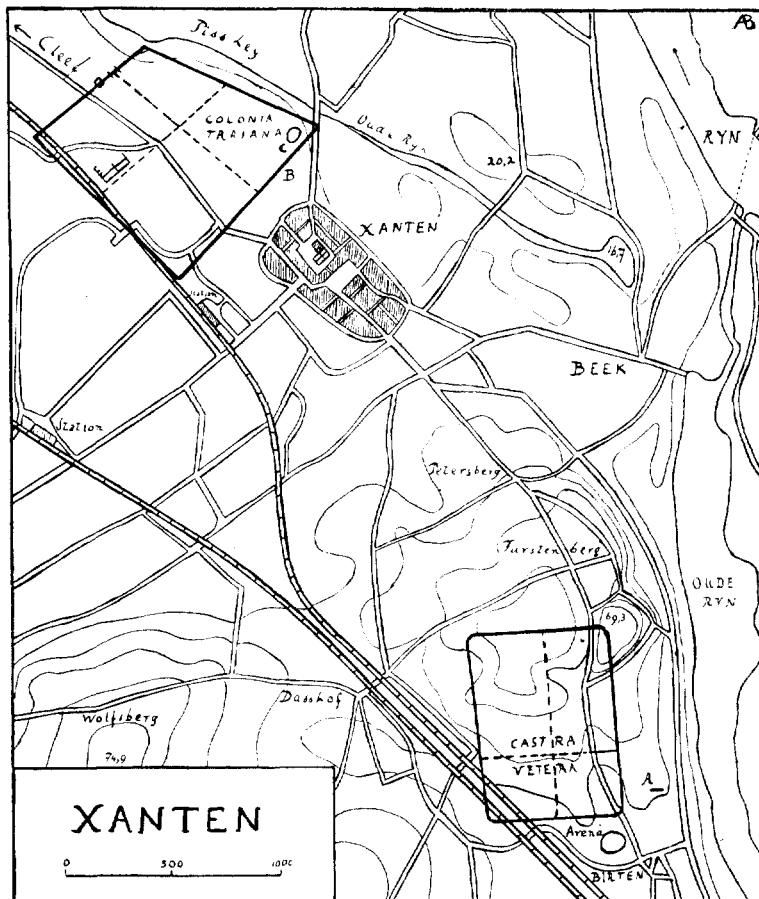
Xanten ¹⁾ is naast Keulen en Nijmegen de voornaamste Romeinsche plaats aan den Beneden-Rijn. Zooals wij reeds opmerkten, was het in den oudsten tijd van belang als de vesting, die den toegang naar Germanië door het dal van de Lippe bestreek. Later, in het begin der tweede eeuw, is daar door Keizer Trajanus een kolonie gesticht: *Colonia Traiana*.

In de nabijheid van Xanten zijn twee gebieden, waar belangrijke Romeinsche oudheden zijn gevonden. Ten Noord-Westen van de Stad, vlak vóór de poort, op een terrein, dat slechts weinig hooger is dan de omgeving, bevinden zich de overblijfselen van een groote provinciestad uit Romeinschen tijd. Zonder twijfel was het *Colonia Traiana*. En ten Zuiden van de Stad op eenigen afstand is het de *Fürstenberg* een heuvel, die vrij steil oprijst uit de vlakte. Daar lag het kamp, dat gebouwd is in den tijd van Augustus voor de verovering van Germanië. De naam *Vetera*, die dit kamp kreeg, is zonder twijfel ouder dan de Romeinen. Thans vindt men den naam in gebruik voor het dorp *Birten*, ten Zuiden van de Romeinsche nederzetting.

---

1) Voor de topographie van Xanten en omgeving vergelijk men: P. Steiner. Vorbemerkungen zur Besiedelungsgeschichte des Gaues Cleve im Altertum. In: Festschrift des historischen Vereins für den Niederrhein, 1909, blz. 18–36; Inleiding bij den Catalogus der Verzameling te Xanten (Kataloge West- und Süddeutscher Altertumssammlungen I. Frankfurt a. M., 1911).

Sedert het jaar 1905 worden door het Museum te Bonn geregeld opgravingen op den *Fürstenberg* gedaan ¹). Daarbij heeft men een groote legerplaats ontdekt, gebouwd tegen de Zuidelijke helling van den berg. Van zuiver rechthoekig langwerpigen vorm was dit kamp niet minder dan 920 Meter lang en 630 Meter breed. De gestempelde baksteenen en het aardewerk bij de opgravingen gevonden bewijzen, dat de legerplaats is gebouwd voor het 5de en het 15de legioen en heeft bestaan onder de regeering der Keizers

Afb. 1. Xanten en omgeving: *Castra Vetera* en *Colonia Traiana* ²).

zijn bij de Oostelijke poort van het kamp, dat op de kaart is geteekend, voorwerpen gevonden uit den tijd der Keizers van het Flavische huis (70–98). Op de helling, bij A op de kaart, zijn de overblijfselen van Romeinsch metselwerk gevonden en niet ver van

Claudius en Nero. Bij den opstand der Bataven is deze legerplaats verwoest. Het is dit kamp, dat men op onze kaart vindt. — Onder dit kamp, dat gebouwd is niet lang na 40, werden de sporen gevonden van oudere kampen uit den tijd van de Keizers Augustus en Tiberius. Het oudste was wellicht uit de dagen van Drusus. En herhaaldelijk heeft men later dit kamp vernieuwd.

Het is niet met zekerheid bekend, waar het kamp heeft gestaan na den opstand der Bataven. Waarschijnlijk lag het meer Oostelijk. Maar aan die zijde is door den Rijn en bij het bouwen van den straatweg een groot deel van den oorspronkelijken heuvel verdwenen. Alleen

1) Zie: Lehner. Bonner Jahrbücher 122 (1912), blz. 311–342.

2) Deze schetskaart is geteekend naar de kaarten in den Catalogus der Verzameling te Xanten en bij F. Koepf. Die Römer in Deutschland, Kaart II. — De kaart in de uitgave van Tacitus' *Historiae* door J. van der Vliet (Groningen, 1900) is verouderd.

daar kwamen baksteen met stempels uit lateren tijd aan het licht. — Ten Zuiden van het kamp lag een arena.

De stad in het Noord-Westen, *Colonia Ulpia Traiana*, omsloten door rechte muren, beslaat een oppervlakte van niet minder dan 83 H. A. In het Noorden is de muur opgetrokken langs een ouden arm van den Rijn, de *Piss-ley*. En daar heeft men het metselwerk gedeeltelijk op eiken palen gefundeerd. In de Oostelijke hoek van de vesting zijn de grondslagen van een amphitheater ontdekt, C op de kaart.

Bij het stichten der *colonia* onder Traianus is zonder twijfel aan een reeds bestaande nederzetting de rechten verleend van een stad. Want er zijn daar ook sporen van oudere bewoners aan het licht gekomen. En de Oostelijke muur der stad is gebouwd boven een grafveld der eerste eeuw, B op de kaart. Dit grafveld lag aan een antieken weg, die ongeveer de richting had van de muur. Maar deze weg is, evenals de graven, zonder twijfel ouder dan de Romeinsche stad.

De Middeleeuwsche en moderne stad ligt geheel buiten de Romeinsche muren. Volgens de overlevering was vóór de poort der stad, *Colonia Traiana*, een kerk gesticht door de Heilige Helena, de moeder van Constantijn den Groote. Deze kerk was gewijd aan den Heiligen Victor, een Romeinsch officier van het »Thebaansche legioen», die met zijn manschappen daar is gestorven als martelaar. En om deze kerk, *ad Sanctos* is de tegenwoordige stad Xanten ontstaan. Een herinnering aan *Colonia Traiana* vindt men ook in den Middeleeuwschen naam der Stad, *Nova Troia*.

Het zijn dus vooral de monumenten, die ons de oude geschiedenis van Xanten leeren kennen. En daarbij onderscheiden wij drie tijdperken. In den oudsten tijd, van Augustus tot Trajanus was de militaire nederzetting op den *Fürstenberg* het voornaamste. Met de stichting der *Colonia* kreeg het burgerlijke element de meeste beteekenis. Wanneer deze stad is ondergegaan, weten wij niet. Waarschijnlijk is zij tegen het einde der derde eeuw verwoest. Want aardewerk uit de vierde eeuw heeft men daar niet meer gevonden. En in de lijsten van steden uit dien tijd komt de naam niet voor. Het leven heeft zich toen geconcentreerd om de kerk, of liever de kapel, van de heiligen van het »Thebaansche legioen». Later ontstond daar wederom een stad.

Duidelijk is dus bij Xanten de ontwikkeling van het Legerkamp met een dorp vóór de poort tot de Romeinsche en de Middeleeuwsche stad. En de kennis van deze ontwikkeling en van de opeenvolgende namen bij Keulen zullen voor ons van groot nut zijn om den toestand van Nijmegen in Romeinschen tijd te begrijpen.

Wij mogen dan reeds aannemen, dat *Batavodurum* de naam was van een burgerlijke nederzetting. Deze burgerlijke nederzetting kan zijn ontstaan in de nabijheid van het Romeinsche kamp, dat sedert den tijd van Drusus zonder twijfel bij Nijmegen is geweest. En wellicht was *Oppidum Batavorum* de naam van dit kamp, zooals *Oppidum Ubiorum* bij Keulen. In den tijd van Trajanus ontving de burgerlijke nederzetting de rechten van zelfstandig bestuur met den naam *Ulpia Noviomagus*. En deze naam geeft ons wellicht nog een nadere aanwijzing. Want *Noviomagus* beteekent Nieuw veld. Op die

wijze zou men reeds uit den naam kunnen opmaken, dat de nieuwe stad niet lag op de plaats der oudere nederzetting. Maar wij kunnen daaromtrent alleen meer zekerheid verkrijgen, wanneer ons vermoeden door het archaeologisch onderzoek wordt bevestigd. Het is daarom noodzakelijk, dat wij eerst trachten een overzicht te verkrijgen van de Romeinsche vondsten in den bodem van Nijmegen.

IV.

De Romeinsche oudheden van Nijmegen hebben reeds vroeg de aandacht getrokken van de geleerde inwoners der Stad. Steeds is het onderzoek der geschiedenis te zamen gegaan met het verzamelen en bestudeeren der voorwerpen, die in zoo overgroot aantal daar aan het licht kwamen. Het is alleen zeer te betreuren, dat slechts weinig van het gevondene ter plaatse is gebleven. De meeste collecties immers zijn na den dood der verzamelaars verstrooid. En voor de Stad, die toch het meeste recht had op het gevondene, bleef betrekkelijk weinig behouden.

Als overal elders was de belangstelling voor oudheden eerst uitsluitend gericht op de Romeinsche inschriften en munten. Men zag daarin terecht een zeer belangrijke bron om de kennis van de oude geschiedenis aan te vullen. En reeds in de tweede helft der 15de eeuw heeft Berchemius beproefd een inscriptie uit Nijmegen te verklaren. Over deze zelfde inscriptie schreef Petrus Montanus in 1504 een brief aan Gerard Geldenhauer van Nijmegen. Geldenhauer zelf en Cornelis Aurelius gaven in hun werken afbeeldingen van dergelijke inschriften.

Maar in de 16de eeuw waren het niet de oudheden van Nijmegen, die het meest de aandacht trokken. Men hield zich toen voornamelijk bezig met de vondsten van de Brittenburg bij Katwijk, van Roomburg bij Leiden en van Arentsburg bij Voorburg. En Guicciardini klaagt in zijn beschrijving van Nederland, dat te Nijmegen de steenen met inschriften door metselaars werden gebruikt en dat de gouden en zilveren munten en penningen, die aan het licht kwamen, in den regel werden versmolten. Voor een dergelijke klacht zou in de 17de eeuw zeker geen reden zijn geweest. Wij kennen immers de namen van verschillende personen, die toen oudheden verzamelden. Maar vooral was het Johannes Smith, genaamd Smetius, die groote belangstelling toonde voor de oude overblijfselen te Nijmegen.

Geboren te Aken in 1590, werd Smetius in 1618 predikant bij de Hervormde Gemeente te Nijmegen. Een beroep naar Amsterdam heeft hij geweigerd. En hij bedankte voor de hem aangeboden betrekking van hoogleeraar te Harderwijk en Groningen. Want hij was te zeer aan Nijmegen gehecht om zijn verzameling van Romeinsche oudheden. Die verzameling was een der grootste en bekendste van zijn tijd. Met geleerden van binnen- en buitenland stond hij in correspondentie. En hij was een persoon van gezag op het gebied der Romeinsche oudheidkunde ¹⁾.

---

1) Een aantal brieven van en aan Smetius zijn uitgegeven door In de Betouw. Van deze brieven worden enkele bewaard in het Museum te Nijmegen. — Men vergelijk ook: L. J. F. Janssen. Nederlandsch-Romeinsche daktyliothek (Leyden, 1844), blz. 4.

Reeds in 1635 had Smetius de belangrijkste stukken uit zijn verzameling ten geschenke aangeboden aan de Stad. Maar dit aanbod werd afgeslagen. Later was er wellicht wat meer belangstelling, want de Raad besloot in 1645 om »die anticque stukken ende andere rariteyten», op de waard den Roomsche Voet gevonden, op het Raadhuis in bewaring te nemen. Maar de zorg voor de oude overblijfselen duurde niet lang, want in 1660 werd besloten om de oudheden in het bezit der Stad te schenken aan Johan Maurits van Nassau, vroeger opperbestuurder van Brazilië en toen stadhouder van Cleef. Het waren voornamelijk de doodkisten en steenen beelden en het gewelf van een tempeltje op de Winseling gevonden en op het Raadhuis geplaatst.

Johan Maurits had uit de landen onder zijn bestuur een belangrijke verzameling bijeengebracht. Oorspronkelijk waren de oudheden in het Slot te Cleef, maar de Prins had de ongelukkige gedachte om met de steenen voorwerpen zijn grafmonument te Bergen-Dal te versieren. Daar bleven de steenen een honderdtal jaren. Toen zijn zij weder naar het Slot teruggebracht en in 1820 ging de geheele verzameling van Cleef naar Bonn. Ook de voorwerpen uit Nijmegen moeten zich daar thans in het Provinciaal-Museum bevinden.

Door haar al te groote vrijgevigheid verloor de Stad op die wijze een aantal belangrijke gedenkstukken van haar verleden, maar de meest vermaarde bezitting op dat gebied bleef voorloopig nog binnen haar wallen. Want na den dood van Smetius in 1651 zette zijn zoon, Johannes Smetius de Jongere, eveneens predikant te Nijmegen, het werk van zijn vader voort. Ook van hem is een uitvoerige correspondentie bewaard. Het Museum te Nijmegen bezit een groot aantal brieven en zijn brieven aan den bekenden geleerde Gisbert Cuperus, hoogleeraar te Deventer en sedert 1681 gecommitteerde ter vergadering der Staten-Generaal, bevinden zich thans met de minuten der brieven van Cuperus in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Deze correspondentie is bijna uitsluitend gewijd aan oudheden, munten en inschriften uit Nijmegen en omgeving.

Smetius breidde de verzameling van zijn vader nog uit en in 1678 wordt dit cabinet genoemd het rijkste ter wereld aan lampen, urnen, kleine beeldjes en sieraden¹⁾. Vorstelijke personen kwamen naar Nijmegen om de Collectie te bezichtigen. Maar na den dood van Smetius in 1704 was de Stad niet genegen de verzameling voor een behoorlijken prijs over te nemen en het geheel werd door de weduwe voor f20.000 verkocht aan Johan Wilhelm, Keurvorst van de Palts. De voorwerpen werden toen overgebracht naar Dusseldorf en later naar Mannheim. Daar bevindt zich nog een deel der verzameling; een ander gedeelte moet thans in München zijn te vinden. Op die wijze ging alles, wat vader en zoon Smetius gedurende 80 jaren hadden verzameld, voor de

---

1) Een overzicht van de verzameling is te vinden in eenige brieven van Smetius, uitgegeven door In de Betouw. Een ander overzicht is gedrukt achter den Catalogus der Bibliotheek van Smetius (Leiden, 1653). Geordend naar de vindplaatsen zijn een aantal voorwerpen beschreven in het werk van Smetius: *Oppidum Batavorum* (Amsterdam, 1644) en in alphabetische volgorde in: *Antiquitates Neomagenses*, uitgegeven door den zoon (Nijmegen, 1678).

Stad verloren. Wel kan men de voorwerpen nog in Duitschland gaan opzoeken, maar In de Betouw, die honderd jaar later over dit verlies schreef, maakte reeds de zeer juiste opmerking, dat »zoodanige overblijfsels aan eene stad of streek, daar ze gevonden zijn, niet behooren te worden ontnomen».

Gelukkig had Smetius reeds in 1670 de belangrijkste stukken uit zijn verzameling, de altaren met inschriften, de mijlpaal en eenige steenen beelden, aan de Stad geschonken. Deze voorwerpen werden op de bovengang van het Raadhuis ingemetseld. En het plan bestond de collectie langzamerhand te vermeerderen met de oudheden, die bij het verbeteren der vestingwerken in de 18de eeuw af en toe werden gevonden. Ook werden later wel copieën van inschriften, die men niet in de verzameling kon opnemen, op de deuren van het Raadhuis geschilderd, maar na den dood van Smetius verflauwde de belangstelling. En de geleerde Hendrik Cannegieter uit Arnhem moest weder klagen, dat er geen acht was geslagen op de talrijke Romeinsche oudheden, die in het midden der 18de eeuw aan het licht kwamen bij het verleggen van den Bandijk over de Gasthuisweide ter verbetering van de vestingwerken in het Westen. Zelf ontving Cannegieter een aantal voorwerpen, op den Hunerberg gevonden, ten geschenke van Burgemeester C. V. Vonck.

Wederom zorgde een ingezetene van Nijmegen, dat men meer aandacht ging schenken aan de overblijfselen van het verleden. Het was Johannes In de Betouw, een rechtsgeleerde, die door zijn verzameling en zijn geschriften blijk gaf van groote belangstelling in de geschiedenis zijner Stad. Tezamen met zijn zoon, Mr. G. C. In de Betouw, gaf hij een groot aantal kleine werkjes uit, voornamelijk aan de Romeinsche oudheden gewijd. In 1787 verscheen van zijn hand een »Uitlegging van de opschriften op Altaaren en Gedenksteenen der Romeinen, binnen en omtrent Nijmegen uitgegraven, en op het Raadhuis aldaar geplaatst». Hij zorgde, dat de steenen, bij het ontblooten van de grondvesten der Burcht ontdekt, in deze Verzameling een plaats vonden. Kleinere fragmenten werden op zijn aanraden gemetseld in de buitenmuren van de Karolingische Kapel. In 1802 publiceerde hij een verhandeling over de oudheden op de Winselingsche Waarden ten Westen van de Stad. Hij stelde de memorie op over de Romeinsche overblijfselen van Nijmegen bij het bezoek van Koning Lodewijk Napolen in 1808 ¹⁾, en onder zijn leiding stonden de opgravingen, die toen op bevel van den Koning werden gedaan te Holdeurn in het Nederrijksche Woud. Daarbij vond men vooral baksteenen met stempels ²⁾.

Het was zijn voornemen om zijn eigen verzameling »ter bespiegeling voor oudheidminnaars aan de Stad Nijmegen te doen verblijven». Maar hij heeft aan dit voornemen geen gevolg gegeven. Want na zijn dood, in 1820, is deze Verzameling in 1822 te Amsterdam verkocht. In den veilingcatalogus worden beschreven 1928 munten, 84 gesneden

---

1) De memorie is afgedrukt in: J. In de Betouw. Vervolg der Kronijk van Nijmegen (Nijmegen, 1818), blz. 21—22.

2) Zie: Konst- en Letterbode 1808, blz. 377.

steen en een aantal andere oudheden onder 141 nummers. Op die wijze ging ook deze collectie voor de Stad verloren.

Intusschen was reeds weer een nieuwe verzameling van Romeinsche oudheden te Nijmegen ontstaan. De Heer H. D. J. van Schevichaven Sen. begon in 1810 bijeen te brengen, wat in en bij Nijmegen werd opgegraven. Bij de veiling der Verzameling-In de Betouw heeft hij een groot aantal aankopen gedaan en na zijn dood in 1831 wist de tweede echtgenoot van zijn weduwe, de Heer P. C. G. Guyot, de collectie nog belangrijk te vermeerderen. Deze collectie heeft de Heer Guyot bij zijn vertrek uit Nijmegen in 1850 aan de Stad geschonken. Vereenigd met de oude verzameling op het Raadhuis bevinden de voorwerpen uit het Cabinet-Guyot zich thans in het Gemeente Museum ¹⁾.

Reeds in de jaren 1852 en 1853 werd de Stedelijke Collectie belangrijk uitgebreid door de vondsten, gedaan bij het graven van de Nieuwe Haven. En later is zij vooral door de zorgen van Burgemeester Bijleveld zeer vermeerderd. Een Catalogus verscheen in 1865. Daarvan moest in 1895 een vierde druk en in 1902 een Supplement worden uitgegeven.

Langzamerhand evenwel werd het duidelijk, dat men door het verzamelen en bestudeeren der gevonden oudheden wel een betere voorstelling krijgen kon van de beschaving en het leven in Romeinschen tijd. Met de inschriften was het in menig opzicht mogelijk de kennis der geschiedenis te verrijken, maar men werd op die wijze toch niet ingelicht over de topographie en de ontwikkeling der oude nederzettingen. Gewoonlijk meende men, dat de antieke stad lag op de plaats van het tegenwoordige Nijmegen. Daar zocht J. Schneider ²⁾ in 1863 *Oppidum Batavorum*, als de stad der Bataven. En naar zijn meening was *Batavodurum* een Romeinsch fort, gelegen op het Valkhof. *Noviomagus* zou dan de naam zijn geweest van de stad beneden Nijmegen aan de Waal. Ook de Heer H. D. J. van Schevichaven Jun. was nog van deze meening. In een voortreffelijke verhandeling ³⁾ wilde hij aantonen, dat de tegenwoordige stad was ontstaan uit een Romeinsch legerkamp. Van dit kamp was dan de Grootestraat met de Broerstraat de *via principalis* en ook de ligging van de poorten meende hij nog te kunnen bepalen ⁴⁾. Maar hij moest toch erkennen, dat men alleen door opgravingen de antieke topographie op bevredigende wijze zou kunnen vaststellen.

Opgravingen werden in 1894 ondernomen op het Valkhof door Dr. K. Plath. Later werd zijn werk hervat door den Heer J. J. Weve en deze opgravingen waren, zooals wij zoo aanstonds nog zullen opmerken, zeker niet onbelangrijk. Maar het resultaat werd geheel in de schaduw gesteld door de merkwaardige ontdekkingen van Dr. Holwerda

---

1) Een beschrijving van deze verzamelingen gaf L. J. F. Janssen. *Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunde im Rheinlande* VII (Bonn, 1845), blz. 34–75.

2) J. Schneider. *Nymwegen im Alterthume*. *Bonner Jahrbücher* 35 (1863), blz. 20–30; F. Ritter aldaar, blz. 149–152 en 36 (1864), blz. 164–169.

3) H. D. J. van Schevichaven. *Vraagstukken in de geschiedenis van Nijmegens voortijd*. *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging Gelre* IX (1906), blz. 1–30.

4) Op deze wijze is de antieke stad geteekend op de kaart in: *Plattegronden van Oud-Nijmegen*, uitgave der Vereeniging »*Oppidum Batavorum*», 1908–1909.

bij zijn opgravingen der laatste jaren. Toch was het reeds vóór deze laatste ontdekkingen duidelijk, dat ook door het verzamelen van oudheden belangrijke gegevens voor de topographie waren te verkrijgen. Alleen had men daarbij nauwkeurig te letten op de plaats, waar de voorwerpen aan het licht kwamen, en op den tijd van het gevondene.

Het was de Heer G. M. Kam, die zich door het zorgvuldig verzamelen der Romeinsche overblijfselen bij Nijmegen buitengewoon verdienstelijk maakte. Reeds in 1898 met verzamelen begonnen, kon de Heer Kam zeer veel in zijn Museum vereenigen van de voorwerpen, die bij de belangrijke uitbreiding van Nijmegen in de laatste jaren aan het licht kwamen. Daarbij werden op verschillende plaatsen in de nabijheid der Stad grafvelden en nederzettingen uit Romeinschen tijd ontdekt. En de Heer Kam heeft niet alleen een der grootste en belangrijkste particuliere verzamelingen van Romeinsche oudheden bijeengebracht, maar het is bovendien mogelijk door deze collectie de geschiedenis van Nijmegen in Romeinschen tijd op geheel nieuwe wijze te verklaren. Voor velen is het museum van den Heer Kam de grootste aantrekkelijkheid van Nijmegen, en zooals men weleer in de 17de eeuw de Stad bezocht om het cabinet van Smetius, zoo komen thans de archaeologen van heinde en verre om deze verzameling te bestudeeren. Het is te hopen, dat ook niet de collectie van den Heer Kam, zooals zooveel anderen, voor Nijmegen verloren gaat. Vroeger verdween daarbij slechts een attractie uit de Stad, met deze Verzameling zou een stuk werkelijke geschiedenis haar worden ontnomen!

(Wordt vervolgd).

A. W. BIJVANCK.

VEREENIGINGEN.

Provinciale commissie in Noord-Brabant. — Op 27 Maart 1918 werd door Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant ingesteld eene »Provinciale Commissie ter bewaring en bescherming van monumenten». De instructie dezer commissie verschilt over het geheel weinig van die der overeenkomstige commissies in Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland en Groningen. Alleen vindt men in de Brabantsche instructie eene nadere omschrijving van wat men onder »monumenten» heeft te verstaan, n.l. »alle voorwerpen, ongeacht hare grootte, die oudheidkundige, geschiedkundige of artistieke waarde bezitten, *alsmede die welke tot de eigenaardigheden der provincie behooren*». (Art. 2.) De bedoeling is dus om ook »karakteristieke gewestelijke voorwerpen zonder rechtstreeksche oudheidkundige, geschiedkundige of artistieke waarde in de beschermingsfeer te trekken, bijv. eigenaardige molens, boerderijen, inrijpoorten, dorpspompen, gildestukken, kerkelijke gebruiksvoorwerpen enz. (Zie de toelichting tot art. 2.) Ook art. 5 bevat eenige bepalingen, die in de instructies der andere commissies ontbreken, doch die men als voordeelen der Brabantsche instructie mag beschouwen. Het artikel luidt in zijn geheel als volgt: »De Commissie dient op verzoek van Gedeputeerde Staten van advies aangaande aanvragen van subsidie voor monumenten en geeft haar oordeel over den gang der werkzaamheden bij gesubsidieerde werken op dit gebied. Zij kan een harer leden aanwijzen, om persoonlijk overleg

te plegen met den eigenaar van een monument, dat met verval of vernietiging bedreigd wordt. Zij is de besturen van burgerlijke en kerkelijke gemeenten behulpzaam bij de aanwijzing van deskundige herstellere of verzorgere van monumenten". Art. 6 opent tenslotte voor de Commissie de mogelijkheid voorwerpen van kleinen omvang tijdelijk aan te koopen ten einde ze later aan een daarvoor meer aangewezen eigenaar over te dragen.

Tot leden dezer Commissie werden door Gedeputeerde Staten benoemd: Jhr. Mr. F. J. J. M. van Ryckevorsel te 's-Hertogenbosch, tevens voorzitter; Dr. H. P. Coster te 's-Hertogenbosch; W. J. F. Juten te Bergen op Zoom; H. N. Ouwering te Deurne; Mr. A. J. M. Smits te Oosterhout, en Dr. C. F. X. Smits te Vught. C.

Provinciale Groningsche archeologische commissie. — Het in den Groninger Volksalmanak 1918 opgenomen jaarverslag over 1916/17 bevat mededeelingen over de terp te Wierhuizen, de kerken te Aduard, ter Apel, Ulrum en Zuidbroek, het huis Cardinael te Groningen, het Goudkantoor aldaar, waarvan de toeschrijving aan de Keyser wordt gewraakt, en over de ontsiering van het Huis Welgelegen te Kleinemeer.

De Commissie zorgde voor betere opstelling van zerken met ridderfiguren, die in het kerkpad te Uitwierde lagen, en van de zerk van Regnerus Praedinius, die in den grond van het Martinikerkhof te Groningen berustte. Het verslag vermeldt het ter beschikking stellen van het tweede engeltje afkomstig van het beroemde grafteeken door Verhulst te Midwolde, hetwelk verwijderd is bij het plaatsen van het beeld van G. W. graaf von Innund Kniphausen, en het ophalen van de gewelfschilderingen te Middelstum door E. Bothorst te Deventer. Ten slotte wordt gewezen op minder juiste restauratie van de kerk te Zuidbroek, waarbij ten onrechte een trapingang aan de buitenzijde zoude zijn aangebracht en bij de restauratie van het koor te veel aan de fantasie zoude geofferd wezen.

Het verslag toont, met hoeveel toewijding de Commissie hare taak vervult en levert een nieuw bewijs van het nut dezer provinciale commissies.

Vereeniging Hendrick de Keyser. — Te Amsterdam is eene Vereeniging opgericht, die goed werk kan verrichten op het gebied van het Nederlandsch stedschoon. Hebben tot dusver velerlei corporaties en commissies al het mogelijke in het werk gesteld om de verminking of de geheele slooping van merkwaardige oude gebouwen tegen te gaan, — zij beschikten over geenerlei wettelijke bevoegdheid, en konden slechts in bijzondere gevallen, als eigenaar en bouwmeester (of metselaar!) wilden medewerken, ondergang of vernieling voorkomen.

De jonge Vereeniging »Hendrick de Keyser» tot behoud van architectonisch of historisch-belangrijke oude gebouwen, wil de zaak op andere wijze aanvatten. Zij is van meening, dat de meeste merkwaardige voortbrengselen van oude bouwkunst, bij goed beheer, zonder verlies zijn te exploiteeren, en wil die dus aankopen, zoodra zich de gelegenheid voordoet. Zij is dus eigenlijk — op historisch-aesthetischen grondslag — een commercieele onderneming, die geen winsten beoogt, en tevreden is als hare lasten

(de uit te geven obligatiën, de hypotheeken, onderhoudskosten enz.) met een behoorlijke marge door de huren gedekt worden.

Wel verre van in concurrentie te treden met de bestaande vereenigingen, die een gelijksoortig doel beoogen, zoekt zij bij deze aansluiting en overleg en zoowel gemeentebesturen als Regeering hebben medewerking toegezegd.

Reeds is zij er in geslaagd — voorloopig te Amsterdam — een achttal merkwaardige en fraaie staaltjes van zeventiende eeuwsche bouwkunst aan te koopen en voor vernietiging te bewaren.

Men kan de Vereeniging steunen:

a. door »beschermer” te worden: een gift van ten minste *f*2500.— geeft aanspraak op dien naam en verleent alle rechten die aan gewone leden toekomen;

b. door eene gift te schenken in het »Aankoop- en Herstellingsfonds”, waaruit de eventueel te duur gekochte perceelen worden afgeschreven op hunne werkelijke waarde, en de groote reparatiën betaald worden;

c. door het deelnemen in de 5% leening, die zij uitgeeft. De obligatiën zijn *f*1000.— groot;

d. door gewoon lid te worden tegen een jaarlijksche contributie van minstens *f*10.—.

De obligatieleening zal niet meer mogen bedragen dan het tienvoud van het »Beschermersfonds”, terwijl de leening, tezamen met de hypotheeken, de totale werkelijke waarde der onroerende bezittingen niet zal mogen overschrijden.

Van het Bestuur is de heer J. T. Boelen, te Amsterdam voorzitter en Mr. F. E. Posthumus Meyjes secretaris. Verder vindt men onder de lange lijst van bestuursleden o. a. de Heeren: C. G. 't Hooft, M. van Notten, M. Onnes van Nyenrode, Jh. Dr. J. Six, Dr. Jan Veth en A. W. Weissman.

De secretaris zal zeer gaarne aanmeldingen ontvangen voor steun aan de Vereeniging, in den een of anderen vorm als boven beschreven, aan zijn adres: Keizersgracht 144 Amsterdam.

Prijsvraag van het Fonds Gijsberti Hodenpijl. — Door de Afdeeling der Bouwkunde van de Technische Hoogeschool, daartoe uitgenoodigd door het College van Curatoren, is de volgende Prijsvraag uitgeschreven:

Gevraagd wordt een plan voor den aanleg van eene elektrische tram door de stad Delft, als beëindiging van de tramverbinding Den Haag-Delft, waarbij in de eerste plaats is rekening te houden met behoud van het stadsschoon van Delft en voorts met de belangen der Tram-M^{ij} als exploiteerend lichaam, met een goede richting door of om de stad ten behoeve van de reizigers en met de doortrekking van de lijn in andere richtingen.

In verband daarmee wordt gevraagd een plan tot verbetering van de hoofdverkeerswegen in de binnenstad en van hare aansluitingen aan de omgeving, zoo noodig met verbeteringen van de secundaire verkeerswegen.

De beantwoording staat voor alle belangstellenden open. De antwoorden moeten

voor 1 December 1918 zijn ingezonden bij den Voorzitter van de Afdeeling der Bouwkunde van de Technische Hoogeschool. De bekroning bestaat uit een eerepenning of geld.

Het is eene goede gedachte van de genoemde afdeeling om voor deze prijsvraag een onderwerp te kiezen, dat kan medewerken om eene praktische oplossing van het tramvraagstuk te vinden, met behoud van het oude stadsschoon van Delft, waartoe in de even jaren het Fonds tracht mede te werken door den wedstrijd voor het behoud van Delftsche gevels.

Blijkens het verslag van de *Vereeniging Hofwijck* heeft deze, door vele giften, waaronder eene bijdrage van f20.000 van den Heer en Mevrouw Von Weinberg-Huygens en door de jaarlijksche bijdragen, de nog op de bezitting rustende schulden kunnen afdoen en de gelden vrijgekregen voor de restauratie van Hofwijck. De architect H. van der Kloot Meyburg heeft een restauratieplan ontworpen en er is eene restauratiecommissie gevormd, bestaande uit de H. H. Jhr. C. van Sijpestein, Mr. S. Muller Fz., A. Lecomte, A. Labouchere en M. de Zwart.

VERSLAGEN OMTRENT 'S RIJKS VERZAMELINGEN VAN GESCHIEDENIS
EN KUNST OVER HET JAAR 1916.

Rijks Museum van Schilderijen — Ook dit jaar werden door het Rijk geen gelden voor aankopen ter beschikking gesteld. Toch werd de verzameling door geschenken en legaten, en door eenige stukken die in bruikleen mochten worden ontvangen, met eenige belangrijke schilderijen verrijkt. Wij noemen o. m. twee stukken van Hendrick ter Brugghen uit 1628: »Heraclitus en Democritus,» voorts een portret van den zeldzaam voorkomenden Leidschen schilder Dirck Druif uit 1659. Hiernevens vermelden wij eenige moderne portretten door P. de Josselin de Jong, een vroeg werk van Thérèse van Duyl-Schwartz en een portret van W. Steelink door Prof. N. v. d. Waay.

Een zeer belangrijke aanwinst is het mansportret van Frans Hals, dat voorloopig als bruikleen van de Vereeniging Rembrandt werd aanvaard. De afdeeling der Primitieven werd uitgebreid met twee portretten; een man en een vrouw op hun doodsbed door B. Bruyn den Jongere. Ten slotte noemen wij nog het bekende damesportret door Jan Sluyters, dat als uiting van de aller modernste kunst een belangrijke aanwinst mag heeten.

Verskillende reproducties zijn aan het verslag toegevoegd waaronder ook het stuk: »de jonge Patriotten» (Cat. n°. 107) uit de eerste helft der 17e eeuw, in den toestand vóór en na de restauratie. Eene vergelijking der reproducties toont hoe deerlijk het stuk overschilderd was.

's *Rijks Prentenkabinet*. — Van Prof. Aug. Allebé heeft het kabinet in 1916 een groot aantal teekeningen ten geschenke ontvangen, o. a. verschillende studiebladen van B. Picart, J. van der Schley, J. Walraven en Jan Bertelman. Voorts vermelden wij nog

teekeningen van Rik Wouters, van C. Troost: »Romeinsche rechtspraak'' en eenige portretten door H. W. Couwenberg, Jur. Andriessen en A. Ver Huell, welke door vrienden van het kabinet ten geschenke werden gegeven.

De verzameling Prenten werd uitgebreid met een ets, een litho en een vijftiental houtsneden door J. G. Veldheer, een aantal litho's van Germ. de Jong, Paul van Alff, etsen van Käthe Kollwitz en een damesportret door L. Schiavonetti naar R. Cosway.

Voor de Technische verzameling werd de koperen plaat verworven, waarin Abr. Blooteling het ruiterportret van schout Muilman graveerde.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Door de belangrijke verzameling Delftsch aardewerk, welke door de familie Loudon aan het Rijk ten geschenke werd gegeven, is de collectie in het Museum dermate uitgebreid, dat zij thans naast de verzameling »Evenepoel'', in het Musée du Cinquantenaire te Brussel tot de meest representatieve op dit gebied kan gerekend worden.

Bovendien werden door aankoop twee zeer vroeg (1606) gedateerde tegeltableaux met sterk-kleurige, aan het Italiaansch palet herinnerende tinten, verworven.

De afdeling beeldhouwwerken werd eveneens met eenige belangrijke stukken verrijkt. Zoo noemen wij o. m. een eikenhouten groepje voorstellende de Beweening van Christus, dat in stijl en behandeling sterke verwantschap vertoont met Geertgen's graflegging in het Museum te Weenen. Behalve deze Hollandsche sculptuur, werd nog een vroegveertiend' eeuwse Fransche zandsteen apostelkop uit de school van Isle de France verworven. De kop heeft groote overeenkomst met de apostelkoppen in het Museum van Cluny, afkomstig van de kerk Saint-Jacques l'Hôpital te Parijs, zoodat het vermoeden voor de hand ligt, dat zij door denzelfden beeldhouwer vervaardigd werd. Dit zou dan Robert de Lannoy moeten zijn, die tusschen de jaren 1318 en 1327 in de rekeningen van de broederschap van Saint-Jacques vermeld wordt.

Koninklijk kabinet van Schilderijen. — Het Museum mocht in April in bruikleen ontvangen het portret van Nicolaus Stenius door Frans Hals. In September werd op verzoek van Dr. A. Bredius een tentoonstelling gearrangeerd van stillevens door A. Cuyp, A. Calraet en A. C. om uit te maken of de A. C. geteekende stukken al dan niet door A. Calraet geschilderd zijn. — Ten slotte werden nog eenige landschappen van Arnoldus van Anthonissen, eigendom van het weeshuis te Zierikzee en portretten van het echtpaar de Bye door Jac. Gr. Cuyp, eigendom van het Hofje Meermansburg te Leiden gedurende eenigen tijd geëxposeerd.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen. — Onder de belangrijke aanwinsten zij in het bijzonder gewezen op de Nederlandsche munten uit het einde der 15de en het begin der 16de eeuw, welke te Olst werden opgegraven. Door aankoop werden vele, aan het kabinet ontbrekende, stukken verworven. — Bovendien werden nog eenige zeldzame Friesche munten uit 1500 aangekocht. Voorts noemen wij nog, de penning op het verbranden van Johannes Huss, de penning ter eere van Antoine Perrenot, kardinaal de Granvelle en de penningen, welke aan J. C. van Eelde, secretaris van het Muntcollege vereerd werden.

Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. — Behalve een paar Grieksche oudheden, waaronder een kinderfiguurtje van licht roode gebakken aarde, moeten van de aanwinsten in het bijzonder vermeld worden, een vroeg middeleeuwsch zwaard, gevonden te Wageningen, een maalsteen z.g. Napoleonshoed, voorts een praehistorische bronzen bijl, gevonden te Ayen gemeente Bergen, fragmenten van Romeinsch en Middeleeuwsch aardewerk en ten slotte eenige Romeinsche glazen flesschen, kommen, kruikjes en urnen opgegraven uit een gesloten graf bij een villa te Stein in Limburg.

Dit jaar werden opgravingen verricht bij Denekamp voorts te Maurik en Ubbergen en te Swalmen, waar een Frankisch grafveld ontgraven werd.

Rijks Ethnographisch Museum te Leiden. — In het verslag wordt melding gemaakt van de Type-tentoonstelling van Indische sieraden en kleeding, gehouden ter gelegenheid eener cursus over Indië voor onderwijzers en van de zeer belangwekkende Buddhistische Kunsttentoonstelling, welke van 1 Nov. 1915 tot 1 Sep. 1916 in het Museum plaats vond en waarvan Dr. M. W. de Visser en de heer T. B. Roorda de gidsen bewerkten.

Ook dit jaar konden talloze geschenken geboekt worden van voorwerpen afkomstig uit de verschillende deelen van den Indischen Archipel, China, Japan en Amerika.

Van de overige Rijksmusea zijn geen aanwinsten van belang te vermelden.

KORTE BERICHTEN.

Bij K. B. van 10 Mei is met ingang van 16 dezer de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst opgeheven, onder dankbetuiging voor de aan den lande bewezen diensten en is ingesteld eene Rijkscommissie voor de monumentenzorg, bestaande uit twee afdelingen, A. voor het inventariseeren en beschrijven, B. voor het behoud en de herstelling der monumenten. Tot algemeen voorzitter is benoemd Dr. P. J. H. Cuypers en tot algemeen secretaris prof. J. A. G. van der Steur.

Van de commissie tot inventariseeren en beschrijven zijn benoemd tot Voorzitter Mr. Dr. J. C. Overvoorde, tot secretaris Dr. E. Haslinghuis en tot leden: J. A. Frederiks, Dr. C. Hofstede de Groot, F. A. Hoefler, Jkvr. Dr. C. H. de Jonge, L. J. M. Keuller, Dr. R. Ligtenberg, J. H. A. Mialaret, Mr. Dr. S. Muller Fzn., W. te Riele Gzn. en J. J. Weve en van de commissie voor het behoud en herstel tot voorzitter Dr. Cuypers, tot secretaris prof. Van der Steur en tot leden: K. P. C. de Bazel, Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, Dr. H. P. Berlage, Dr. A. Bredius, Jos. Th. Cuypers, Mr. S. Gratama, H. van Heeswijk, Dr. J. Kalf, Dr. A. J. der Kinderen, prof. A. W. M. Odé, Dr. A. Pit, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijckevorsel, prof. K. Sluyterman en prof. C. K. Visser.

Bij het ten behoeve der Rijkscommissie ingesteld bureau zijn benoemd tot directeur Dr. J. Kalf, tot onderdirecteuren Dr. E. Haslinghuis en A. J. M. Mulder, tot architect G. de Hoog Hzn., tot architect-teekenaar W. C. L. A. Scheepens, tot opzichter-teekenaar W. A. Hemsing en tot bouwkundig-teekenaar J. P. A. Antonietti.

Portugeesche Synagoge te Amsterdam. — Naar aanleiding van de oppositie van enkele leden van de Portugeesch Israëlitische gemeente te Amsterdam tegen de zorgvuldige wijze, waarop het kerkbestuur het historisch karakter van het belangrijke kerkgebouw volgens de adviezen van Jhr. B. W. F. van Riemsdijk in eere tracht te houden, wordt door den Heer D. S. van Zuiden in het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland van 12 April het loffelijk optreden van het bestuur verdedigd. De schrijver gaat echter wat ver in zijn ijver door te doen drukken: »Men vergete ook niet, dat ieder vandalisme aan een historisch monument door de Rijkscommissie voor Monumentenzorg zou kunnen belet worden.» Ware het maar zoo! Bij gebreke van de reeds zoo lang door den Bond gevraagde wet op de bescherming der monumenten staat én de Regeering én de Commissie vrijwel machteloos tegenover vandalismen en kan men alleen door op het verderfelijke hiervan tijdig te wijzen somtijds de beheerders tot betere gedachten brengen.

Batenburg. — Door de ijverige bemoeiingen van den Heer J. F. Peinert, president-kerkvoogd van de Ned. Herv. Kerk te Batenburg, is dit overblijfsel van de oude sinds 1443 collegiale kerk van den H. Willebrordus (later H. Victor) uitwendig onder leiding van F. Jansen aldaar gerestaureerd. Aan het bestaande gebrandschilderd glas (17de eeuw) is een raam in denzelfden stijl toegevoegd.

Bovendien schonk genoemde heer een nieuw torenuurwerk, wijl het oude versleten was.

N. Rt. Ct., 9 April 1918.

Borne. — In de Ned. Herv. Kerk is bij het witten van de muren een muurschildering bloot gekomen, vermoedelijk dateerende uit de 13de eeuw. Naar wij vernemen, heeft Mr. G. J. ter Kuile, uit Almelo, bestuurslid der oudheidkamer Twente, de noodige stappen tot het behoud van de schildering gedaan.

N. Rt. Ct., 18 April 1918.

Polderhuis te Elshout. — Naar het »Bouwk. Weekbl.» van 13 April bericht zijn bij de verwijdering van de blauwe verflaag van het uit 1644 dateerend steenen poortje verschillende geschilderde wapens te voorschijn gekomen, waarschijnlijk van heemraden uit dien tijd.

Geertruidenberg (N.-B.) — De raad heeft besloten van den heer De Bruyn als schenking te aanvaarden het huis met fraaien ouden gevel aan de Markt. Aan deze schenking is als voorwaarden verbonden, dat de Gemeente tot restauratie zal overgaan. De heer De Bruyn heeft f1000.— toegezegd als aandeel in de kosten.

N. Rt. Ct., 9 April 1918.

Maastricht. — De voormalige Augustijnenkerk (1618—1659), wier aan Zuid-Nederlandsche voorbeelden verwante gevel een in ons land zeldzaam voorbeeld van den barokstijl is, werd door de gemeente voor f55.000 verkocht aan de parochie van den

H. Jozef. Het gebouw, dat tot voor korten tijd tot Openbare school en sedert voor Stadsteekenschool diende, terwijl er thans het kantoor der distributie is gevestigd, zal na restauratie opnieuw voor den eeredienst worden ingericht. De gemeente heeft zich echter het gebruik tot uiterlijk 1920 voorbehouden. *Bouwwereld*, 24 April 1918.

Middelburg. — De secretaris van Nehalennia schrijft:

Te Middelburg is een oud trapgewelfje, staande in Segeerstraat, gered door toedoen van de Vereeniging tot behoud van Walcheren's natuur- en stedenschoon »Nehalennia.» Het gebouw is door de medewerking van den eigenaar — den heer Malgo — thans weer een sieraad van Middelburg geworden. *N. Rt. Ct.*, April 1918.

Naarden. — Men kan er niet gauw genoeg bij zijn om te waarschuwen, zoodra men ook maar het begin eener bedreiging van het weinige ons overgebleven stadsschoon gewaar wordt. In eene vergadering, te Naarden gehouden, is hoog opgegeven van den industrielen bloei, die deze gemeente wacht, als men de zaken energiek wil aanpakken. De ontmanteling der stad heette een der eerste dingen, die aangepakt moesten worden. »Zooals Nijmegen na de ontmanteling is gaan bloeien, zal de herleving van Naarden door slechting der vestingvallen en demping der grachten . . . sterk worden bevorderd.»

Het zal zaak zijn het oog te houden op deze energieke aanpakkers, die uit de narigheden der 19de eeuwsche stadsuitbreidingen geen enkele les geput hebben. *H.*

Opgraving van een grafheuvel boven Renkum. — Sinds het jaar 1900 ben ik te Renkum als landschapschilder gevestigd en menigmaal heb ik de gronden en bosschen bestudeerd in deze aloude en geschiedkundige omgeving. Men vindt hier immers nog menigvuldige grafheuvels, die veelal onderzocht werden door dr. Janssen, den heer Heldring, dr. Pleyte, e. a. En nog was wel eens wat achtergebleven, dat door mij met toestemming des eigenaars werd onderzocht. Bij mijn dagelijksche tochten om studiën en schetsen te verzamelen ben ik steeds vervuld met de archaeologie. De menigvuldige groote en kleine stukken vuursteen, die ik vond, hebben mij dikwijls tot de kanalen gebracht om iets van belang mede te nemen en zorgvuldig weg te sluiten.

Van de grafheuvels om Renkum waren er nog enkelen, die niet met de spade zijn doorwoeld. En het was dan ongeveer in het laatst van November 1917, dat ik twee gravers aan het werk zette op een heuvel, die vrij gekomen was, toen de bosschen daaromheen waren geroid. Het belangwekkende werk begon door een lange sleuf te maken tot een diepte van een halve meter. Ik zag daar bijzonder mooie roode aarde, die mij al dadelijk deed vermoeden, dat er iets op handen was. Juist beval ik de gravers vooral voorzichtig te zijn, toen ik een eigenaardig knarsend geluid vernam, dat niet van een steen was, doch de klomp had de grafvaas al beroerd. Zelf nam ik mijn gereedschap in de hand en deed de aarde om het potje verwijderen; helaas de bovenrand was geschonden.

Doch hoe juichte ik bij het zien van dit mooie potje! Dr. Pleyte schreef over zulk aardewerk in zijn Ned. Oudheden, als te behooren tot het Keltische vaatwerk. Holwerda noemt het Klokbeke-ceramik en mijn vriend dr. Jesse sprak van een Ligurischen beker uit den tijd der Hunnebedden, dus ongeveer 3500 jaar oud¹⁾.

Nog werd mijn moeite dubbel beloond, toen circa een half uur daarna, op zij een halve meter dieper, een groote urn gevonden werd, tot boven toe gevuld met beenderen. Doch het mocht mij niet gelukken de urn in zijn geheel uit den grond te krijgen. De fragmenten heb ik gelukkig kunnen bewaren.

Denzelfden dag werd mij door den Houtvester verzocht om ook nog drie andere heuvels in de nabijheid te onderzoeken. En gaarne voldeed ik aan die vriendelijke uitnoodiging. Ik vond daarin eenige resten van houtskool, doch geen aanwijzing van urnen. Dus hadden dezen heuvels vermoedelijk dienst gedaan als brandheuvels.

ANDRIES VERLEUR.

Naschrift. — Wij wenschen den schrijver geluk met zijne vondst, die allicht minder gaaf zoude bewaard zijn, indien de ontgraving niet onder toezicht van een belangstellende ware geschied. Ware het echter niet verstandiger om dergelijke ontgravingen zonder deskundige leiding achterwege te laten? De tijd van roofofbouw moest op dit gebied achter ons liggen sinds de wetenschappelijke opgravingen van Dr. Holwerda e. a. getoond hebben hoeveel belangrijke gegevens over den toestand, waarin de vondst gedaan wordt, bij ondeskundige leiding kunnen verloren gaan. RED.

Renen. — De restauratie van het merkwaardige mooie oxaal in de Cunera-kerk is voltooid, dank zij de bemoeiingen van de Prov. Monumenten-Commissie. Het was gelukkig, dat niet langer gewacht behoefde te worden, want het oxaal dreigde neer te storten op de hoofden der kerkgangers. Alle gevaar is nu echter gelukkig geweken. R. JESSÉ.

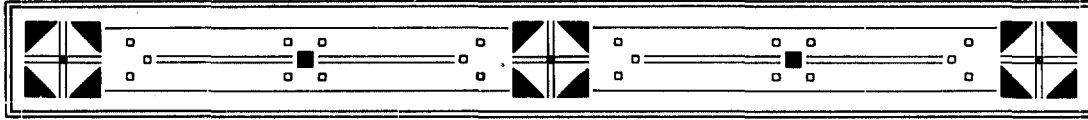
Te *Steenwijk* zijn in April 26 goudgulden gevonden uit de 15de en uit het begin der 16de eeuw, grootendeels geslagen vóór den tijd van Karel V.

---

1) De klokbeke heeft nu nog een hoogte van 13 c.M. en een middelijn van 10 c.M. Een dergelijke klokbeke is afgebeeld bij dr. Pleyte in zijn Nederlandsche oudheden, Veluwe, plaat XIII No. 7. Voor de dateering verwijst dr. Jesse naar de verhandeling van Mevrouw Goekoop-de Jongh in No. 1 en 2. Vijfde jaargang van dit Bulletin.

OFFICIEELE MEDEDEELING.

BESCHERMING VAN MONUMENTEN IN OORLOGSTIJD.

Naar aanleiding van het in de vorige aflevering van het »Bulletin'' afgedrukte adres van het bestuur van den Bond aan H. M. de Koningin mocht het bestuur van Z.Exc. den Minister van Buitenlandsche Zaken een schrijven ontvangen, waarbij Z.Exc. bericht met belangstelling van dit adres te hebben kennis genomen en gaarne van den Bond een rapport tegemoet te zien, dat diensten zoude kunnen bewijzen bij eene eventueele conferentie ter bescherming van monumenten tegen bombardement.

Op verzoek van het bestuur hebben de H.H. Prof. Jhr. Mr. van Eysinga, hoogleeraar te Leiden, Mr. S. Gratama, lid van den Hoogen Raad, en Prof. Mr. C. van Vollenhoven, hoogleeraar te Leiden, zich bereid verklaard om met Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Dr. E. J. Haslinghuis, voorzitter en secretaris van den Bond, aan de voorbereiding van een dergelijk rapport deel te nemen. Aan Z.Exc. den Minister van Oorlog is verzocht om een militair deskundige te willen aanwijzen.

NIJMEGEN IN ROMEINSCHEN TIJD.

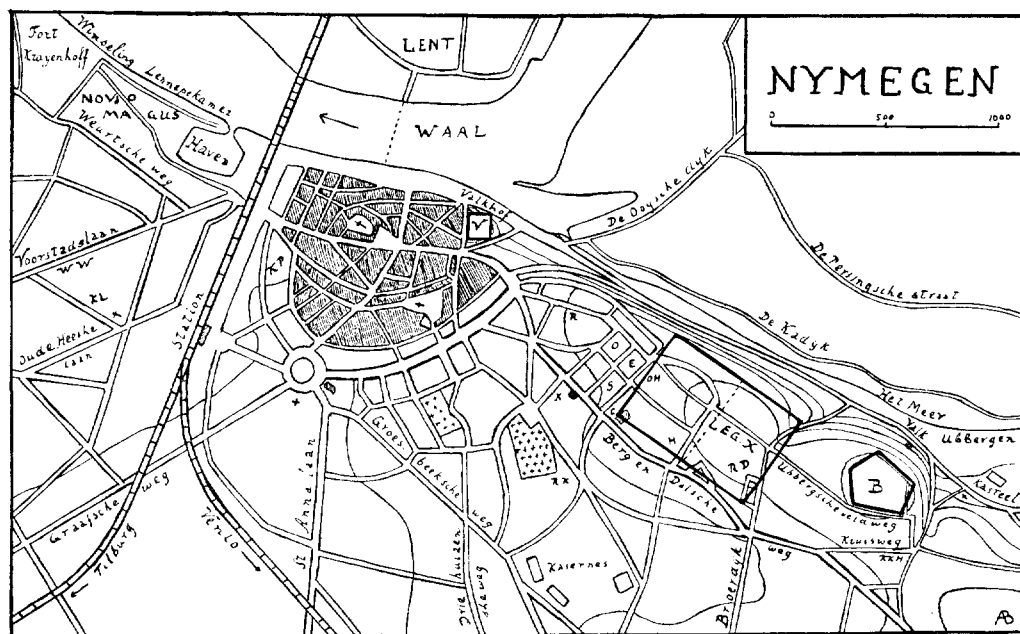
V.

Het moet thans onze taak zijn om de voornaamste vondsten van Romeinsche oudheden bij Nijmegen op te sommen en de resultaten der onderzoekingen en opgravingen aldaar na te gaan. Op die wijze zullen wij een voorstelling kunnen krijgen van de archaeologische overlevering. En wij moeten de verschillende gegevens zooveel mogelijk schikken tot een geheel. Daarbij hebben wij niet te denken aan een volledig overzicht van het gevondene; thans zijn slechts de vondsten voor ons van belang, die licht geven over de geschiedenis der Stad.

Wij zullen dus niet hebben te spreken over de ontdekkingen in de nabijheid van Nijmegen. Want de opgravingen te Holdeurn en in de Betuwe, de onderzoekingen te Millingen, de vondsten bij Mook en Cuyck zijn op zich zelf wel zeer belangrijk, maar voor de geschiedenis van Nijmegen leeren zij ons slechts weinig. Wij willen ons

dus beperken tot de naaste omgeving der stad, van het dorp Ubbergen in het Oosten tot het vroegere Fort Krayenhoff aan de Waal in het Westen, en het is dit gebied, dat op de hierbij gereproduceerde schetskaart is geteekend. Een overzicht der voornaamste vindplaatsen zal daarbij voorafgaan, daarna moge een beschrijving volgen van het Museum van den Heer Kam en ten slotte moeten wij een verslag geven van de opgravingen van Dr. Holwerda.

Reeds Smetius ¹⁾ en In de Betouw ²⁾ hebben getracht een overzicht te verkrijgen van de Romeinsche oudheden bij Nijmegen. Daarbij verdeelden zij de stad in vier afdeelingen volgens den loop der voornaamste straten en zij somden dan op, wat in elke afdeeling was aan het licht gekomen. Vervolgens beschreven zij de vondsten in de nabijheid van

Afb. 2. Nijmegen en omgeving ³⁾.

de stad, op de waarden aan de Waal in het Westen en op den Hunerberg in het Oosten, en in de dorpen en gehuchten uit de omgeving, Ubbergen, Beek, Berg-en-dal en Holdeurn.

Beiden verhalen, hoe niet ver van Ubbergen, omstreeks het midden der 17de eeuw in tegenwoordigheid van Cornelis van Aerssen van Sommelsdijk, zwaar muurwerk is

1) Johannes Smetius. *Oppidum Batavorum* (Amsterdam, 1644), blz. 29–43.

2) J. In de Betouw. *Nijmegen verdeeld in wijken, straten en stegen, met Ubbergen, Beek en de Holle Doorn* (Nijmegen, 1805).

3) Deze schetskaart is geteekend naar de stafkaart en een copie van de kadasterkaart van Nijmegen door Th. H. A. J. Abeleven, die zich in het Museum aldaar bevindt. — Deze laatste kaart werd door de vriendelijke bemiddeling van Mr. C. G. J. Bijleveld voor mij in de Koninklijke Bibliotheek gedeponeerd.

blootgelegd, het was op een terrein aan den voet van de heuvels. Tegelijkertijd werden steenen met opschriften en oud ijzerwerk gevonden. Men heeft daarbij waarschijnlijk te denken aan de plaats van het vroegere Kasteel te Ubbergen, geheel in het Oosten op onze schetskaart. Het is immers de eenige plek in de omgeving, die ruimte biedt voor een belangrijk bouwwerk. Vandaar is ook een aantal voorwerpen afkomstig in het Museum der Gemeente. Gevonden is vooral aardewerk en veel kleine bronzen instrumenten en versierselen, verder munten, onder anderen van Trajanus en Antoninus Pius. Een verzameling van oudheden was eens in het bezit van Jhr. Dommer van Polderveldt en men verhaalt van opgravingen, die daar zouden zijn gedaan. Ook in de Katakomben te Valkenburg zijn in het kleine Museum enkele oudheden uit Ubbergen te vinden. De voorwerpen zijn voor het grootste gedeelte uit de tweede en derde eeuw na Christus¹⁾.

In de richting van het Westen volgen de beide versterkingen boven op het plateau, die door Dr. Holwerda bij zijn opgravingen werden ontdekt (B en Leg. X op de schetskaart), en nog meer naar het Westen de terreinen op den Hunerberg, bij het Canisiuscollege (C) en tegenover de villa van den Heer Kam (K), waaruit door de zorgen van den Heer Kam een zoo groot aantal oudheden zijn verzameld (O H, S, E, O, R). Daarna bereikt men het gebied van de stad en in de eerste plaats het Valkhof (V).

Vroeger meende men steeds op het Valkhof den oorsprong van Nijmegen te moeten zoeken. En verwonderlijk is dit niet, want de Karolingische kapel en de overblijfselen van de oude Burcht waren nog altijd de meest eerbiedwaardige getuigen van het groote verleden der stad. De onderzoekingen in den bodem van het Valkhof hebben dit vermoeden intusschen niet bevestigd.

In het jaar 1894 zijn, zooals wij boven reeds opmerkten, opgravingen gedaan door Dr. K. Plath²⁾. Daarbij kwamen ook de sporen van Romeinsche muren aan het licht, en Dr. Plath meende op den plattegrond, dien hij publiceerde, zelfs den ringmuur van het Romeinsche fort aldaar te kunnen herkennen. Maar de plattegrond is inderdaad niet anders dan de schets van den een of anderen timmerman uit het jaar 1726 om de plaats aan te duiden van de daken, die hij moest herstellen, en zeker zal men uit deze schets niet veel leeren over den aanleg van het oude Romeinsche fort. Door de opgravingen van Dr. Plath is het evenwel geheel zeker, dat op het Valkhof eens steenen Romeinsche gebouwen hebben gestaan.

Uitvoeriger en met meer zorg zijn in later jaren onderzoekingen op het Valkhof gedaan door den Heer J. J. Weve. Het resultaat dezer onderzoekingen is intusschen nog niet gepubliceerd³⁾. Alleen werd bekend, dat de vondsten uit Romeinschen tijd

---

1) Over de vondsten te Ubbergen: L. J. F. Janssen. Oudheidkundige Mededeelingen IV (1846), blz. 345–352; H. D. J. van Schevichaven. Penschetsen uit Nijmegens verleden III (1904), blz. 185.

2) Konr. Plath. Het Valkhof te Nijmegen (Amsterdam, 1898). — Men vergelijk de geestige kritiek van Mr. S. Muller Fzn (Museum VI, 1898, 334–338) en de besprekingen van de Heeren J. J. Weve (De Katholiek 115, 1899, blz. 57–70) en H. D. J. van Schevichaven (Nederl. Spectator 1898, blz. 310–311).

3) Voorloopige berichten zijn te vinden in dit Bulletin 1910, blz. 38 en 116; 1911, blz. 108; Opmerker 1911, blz. 119.

gering waren. Het aardewerk, dat werd ontdekt, dateerde in hoofdzaak uit den eersten en uit den laatsten tijd der Romeinsche heerschappij.

In de stad zelf zijn ten allen tijde enkele verspreide Romeinsche voorwerpen aan het licht gekomen. Het meeste werd gevonden in het Kronenburger Park (K P) bij het slechten der vestingwerken. Maar de oudheden zijn wellicht voor het grootste gedeelte met het zand voor de wallen daarheen gebracht.

Veel belangrijker dan de tot nu toe beschreven vindplaatsen is een terrein ten Westen van de Stad. Het is het gebied, dat thans ongeveer wordt begrensd door de Waal, den spoordijk, den Weurtschen Weg en het verlaten Fort Krayenhoff. Daar is een groot stuk land door de rivier weggeslagen, en op de waarden zijn oudtijds vooral bij hoog water tal van oudheden losgewoeld. Veel voorwerpen werden ook gevonden bij den aanleg van de Nieuwe Haven. Wat daarbij aan het licht kwam, vond een plaats in het Gemeente-Museum. Maar men mag niet verwachten, dat er ooit nog iets naders van dit terrein zal bekend worden. De geheele oever van de rivier immers is thans van de Haven tot het Fort geheel door fabrieken in beslag genomen. Achter deze fabrieken is het land met puin en afval bedekt en onmiddellijk daarna volgen de buitenwijken der Stad aan den Weurtschen Weg.

Toch kan men zich door de beschrijvingen van het vroeger gevondene nog eenigszins een voorstelling maken van de Romeinsche oudheden uit dit gebied¹⁾. — Het meeste werd ontdekt in een stuk land langs de rivier, genaamd de Winseling, de Lennepekamer en de Roomsche Voet. De Lennepekamer (naar het steenen huis, of kamer, van Van Lennep), een deel van de Winselingsche waarden langs de Waal, was oorspronkelijk 28 morgen groot. In 1708 was nog slechts één morgen over. En thans is deze waard geheel verdwenen. Grondvesten en gewelven van een zwaar gebouw werden daar later in de Waal gepeild. Men hield het voor een Munt of Wisselhuis, sedert in de nabijheid matrijzen van munten waren opgehaald. Op de Winseling zelf, bij de Lennepekamer, stond in de 17de eeuw nog een klein tempeltje en in 1630 groef men onder de puinhopen vandaan een naakt vrouwenbeeld, een borstbeeld van Minerva en een Priapus, die zeer veel schandaal verwekte. Deze beelden werden door Smetius aan de stad geschonken. In 1645 vond men op den Roomschen Voet looden en steenen doodkisten met glas en aardewerk. En nog in 1834 werden de grondvesten ontdekt van een groot gebouw, een badhuis naar men meende. — Blijkbaar heeft hier eens een belangrijke antieke nederzetting gelegen en men sprak reeds dikwijls het vermoeden uit, dat de naam van deze nederzetting *Noviomagus* geweest is.

Buitengewoon talrijk waren de kleine voorwerpen, die op dit terrein aan het licht kwamen. En langen tijd ging men van Nijmegen uit daar oudheden zoeken langs de rivier, als het laag water was, en op de hooger gelegen gronden na het ploegen. Fragmenten

---

1) J. In de Betouw. De gevonden oudheden op de Winseling, Lennepekamer en den Roomschen Voet (Nijmegen, 1812); H. D. J. van Schevichaven. Penschetzen uit Nijmegens verleden III (1904), blz. 76–82; Bijdragen der Ver. Gelre IX (1906), blz. 23–25.

van baksteen en dakpannen met stempels, aardewerk en kleine beeldjes, voorwerpen van dagelijksch gebruik van lood, brons, ijzer en been, gespen en naalden, sleutels en ringen, instrumenten en schrijfstiften, glaswerk en munten, gesneden steenen en amuletten beloonden de zoekers voor hun moeite. De overgrootte hoeveelheid Romeinsche voorwerpen in de cabinetten van Smetius en In de Betouw is van dit terrein afkomstig. En gingen deze collecties voor Nijmegen verloren, de Stad bewaart toch nog in zijn Museum een zeer aanzienlijke verzameling als bewijs voor het belang van deze Romeinsche nederzetting.

VI.

Over den aard van het zoeven vermelde terrein met oudheden kunnen wij niet met volkomen zekerheid oordeelen, want men hield bij de voorwerpen in den regel geen aantekening van de juiste vindplaats. Daarom hebben de verzamelingen in het Museum van den Heer Kam voor ons een zoo bijzonder groote waarde. Want daarbij is de vindplaats bijna altijd bekend. En ook uit de onmiddellijke nabijheid van het zoeven beschreven terrein kon de Heer Kam een aantal voorwerpen bijeenbrengen.

Men heeft immers bij de plaatsen in de nabijheid van Nijmegen, die het Museum van den Heer Kam verrijkten, twee gebieden te onderscheiden. Ten Westen van de Stad op het Heesche veld is te noemen het land van Notaris Klaassen achter de Kerk van Onze Lieve Vrouwe van den Heiligen Rozenkrans. Op onze schetskaart, evenals in de verzameling zelf, is dit land aangeduid met de letters K L. De voorwerpen op dit terrein zijn door de zorgen van den Heer Kam zelf ontgraven. Aan de Voorstadslaan in de nabijheid (W W op onze kaart) kwamen voorwerpen van dergelijken aard aan het licht. Daar heeft de Heer Kam niet zelf gezocht. En ook in het Museum te Leiden bevinden zich een groot aantal voorwerpen van dit laatste terrein afkomstig. Te Leiden is de vindplaats aangeduid als Hees. Beide terreinen maken deel uit van hetzelfde geheel. Er moet dus blijkens deze vondsten op het Heesche veld een belangrijke begraafplaats zijn geweest.

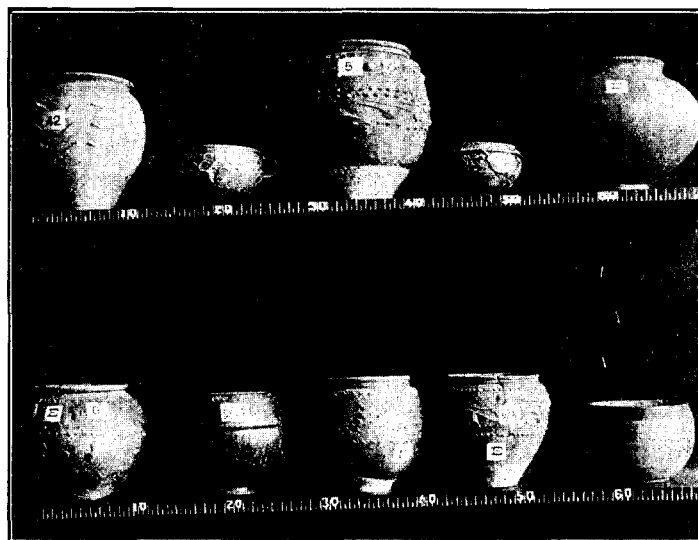
De streek ten Oosten van de stad heeft intusschen voor de Verzameling veel meer opgeleverd. Daar is in de eerste plaats te noemen de Hunerberg met de vindplaatsen, die zijn aangeduid met de letters E, S en O. Dit gebied is grootendeels door den Heer Kam zelf ontgraven. Ook deze terreinen maakten deel uit van hetzelfde geheel. En meestal van gelijken aard zijn de voorwerpen in de collectie van het Canisius-College, gevonden naast de gebouwen van het College zelf, op de kaart aangeduid met de letter C. Het was een grafveld, dat met bijzondere zorg is opgegraven. Daarbij heeft men ook de voorwerpen uit de verschillende graven bijeen weten te houden. Het zou zeker de moeite loonen deze collectie in zijn geheel te publiceeren. — De vondsten van een terrein in de nabijheid, geheel op het Oosten van den Hunerberg (O H), kwamen wederom in het Museum van den Heer Kam, evenals onlangs een aantal voorwerpen, achter het College opgedolven bij het gelijkmaken en ophoogen van een veld.

Behalve deze gebieden is te vermelden een stuk land achter de Roomsche Katholieke begraafplaats (R K). Daar heeft de Heer Kam niet zelf gezocht. En ten slotte moet

men nog noemen het terrein van de hofstede, de Kleine Kopsche Hof (K K H), geheel in het Oosten bij Ubbergen. Het daar door den boer gevondene heeft de Heer Kam geregeld aangekocht.

Wij zijn in staat om door middel van de gevonden voorwerpen den tijd der verschillende vindplaatsen te bepalen en wij willen daarbij voornamelijk letten op de gegevens, die de vindplaatsen ons kunnen verstrekken voor de topografie der Romeinsche nederzettingen bij Nijmegen. Dat het ons mogelijk is hier thans met enkele voorbeelden het betoog te verklaren, danken wij aan den Heer Kam. De photo's der voorwerpen uit zijn Museum en de toestemming om de oudheden bekend te maken heeft hij ons op de meest bereidwillige wijze verstrekt.

Bij onze bespreking zullen wij uitsluitend gebruik maken van het aardewerk.

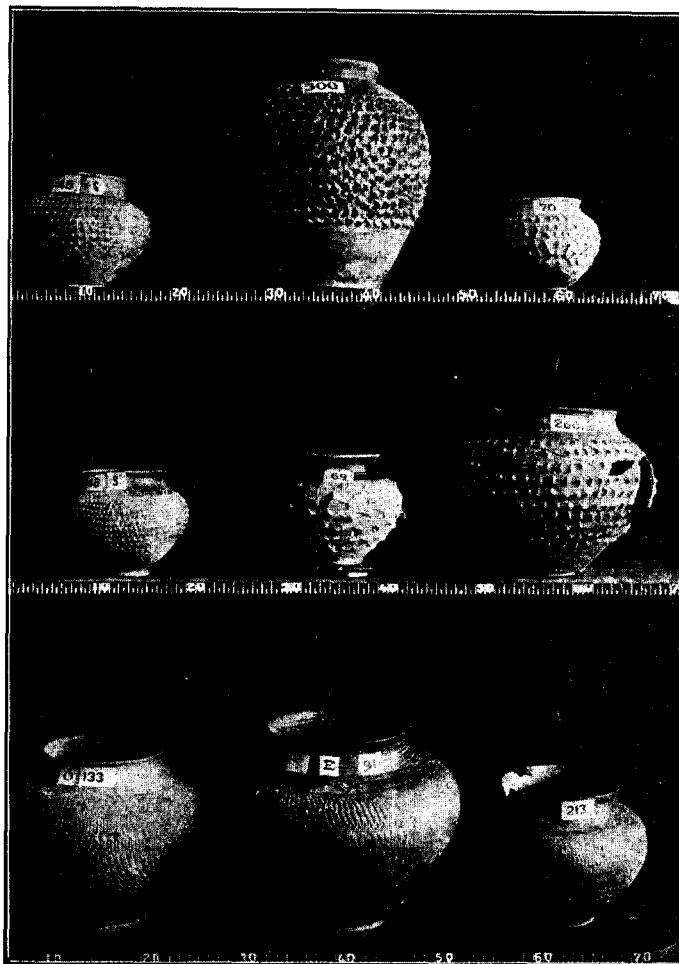
Afb. 3. Romeinsch aardewerk van den Hunerberg.

Zooals wij reeds opmerkten, is bij alle opgravingen Romeinsch aardewerk aan het licht gekomen. En uitsluitend door het aardewerk kunnen wij ook den tijd van het gevondene met groote zekerheid bepalen. Wij kennen daarbij zonder twijfel het best de ontwikkeling der vormen en de chronologie van de terra-sigillata, maar het is ons niet mogelijk ook de vindplaatsen bij Nijmegen met hulp van de terra-sigillata te bestudeeren. Want de voorwerpen in de Verzameling van den Heer Kam zijn voor het grootste deel afkomstig uit grafvelden. En het was in den Romeinschen tijd geen gebruik dit kostbare aardewerk in de graven te plaatsen. Het zou zeker zeer belangrijk zijn een overzicht te geven van de terra-sigillata bij Nijmegen gevonden. Op die wijze zou het overzicht veel nauwkeuriger kunnen wezen. — Een collectie van fragmenten van terra-sigillata, met groote zorg bijeengebracht, bevindt zich in het bezit van den Heer M. Daniels te Rolduc. Wij mogen wel verwachten, dat een dergelijk overzicht door hem eens zal worden bekend gemaakt.

Thans willen wij ons bepalen tot de overige voortbrengselen der Romeinsche pottenbakkerskunst. Het is voornamelijk dit nog minder bekende aardewerk, dat in het Museum van den Heer Kam zoo bijzonder goed is vertegenwoordigd, en wij zullen op die wijze hier eenige uiterst merkwaardige vazen kunnen afbeelden. Maar er zal daarbij

slechts weinig sprake zijn van de waarde dezer voorwerpen als kleine kunstwerken. Thans immers is voor ons het archaeologisch en historisch belang het voornaamste.

In de eerste plaats willen wij de vondsten van den Hunerberg bespreken. Het zijn, zooals wij boven reeds mededeelden, voornamelijk de terreinen, die op onze kaart evenals in de Verzameling zijn aangeduid met de letters E, O en S. Daarbij zijn de velden E en S deelen van hetzelfde geheel, alleen door een straat gescheiden. En uit dit terrein zijn ook de oudste vondsten afkomstig. Het zijn voorwerpen, die dateeren uit het begin der eerste eeuw na Christus. Uit wat lateren tijd is het oudste aardewerk van het veld O. Op dit laatste terrein is nog een merkwaardige vondst te vermelden. Men ontdekte daar bij het ontgraven, in een ruimte van ongeveer 10 M. in het vierkant, op den hoek van de Barbarossastraat en de Pater Brugmanstraat, een aantal wijnkruiken, amphoren, te zamen met terra-sigillata uit het midden der eerste eeuw. Zonder twijfel heeft daar een wijnkooper gewoond. En in een ander gedeelte van dit zelfde terrein kwamen ook voorwerpen uit later tijd aan het licht. Is overal elders op den Hunerberg uitsluitend aardewerk der eerste eeuw gevonden, in deze laatstgenoemde ruimte waren ook enkele stukken uit later tijd, ja zelfs voorwerpen die het karakter vertoonen van het einde der tweede eeuw. In de Verzameling zijn deze voorwerpen aangeduid met de letters O O. — Midden door het geheele terrein van de velden lagen de overblijfselen van een verhardten weg. Deze weg was ongeveer 8 M. breed en liep van den hoek van den Jan van Goyenweg en de Ten Hoetstraat in Noord-Westelijke richting naar het

Afb. 4. Romeinsch aardewerk van den Hunerberg.

enkele stukken uit later tijd, ja zelfs voorwerpen die het karakter vertoonen van het einde der tweede eeuw. In de Verzameling zijn deze voorwerpen aangeduid met de letters O O. — Midden door het geheele terrein van de velden lagen de overblijfselen van een verhardten weg. Deze weg was ongeveer 8 M. breed en liep van den hoek van den Jan van Goyenweg en de Ten Hoetstraat in Noord-Westelijke richting naar het

Vrouwendaal. De grafvelden zijn in hoofdzaak ten Zuiden van den antieken weg.

Van het aardewerk uit de velden E, S en O vindt men op onze afbeeldingen 3, 4 en 5 een aantal voorbeelden. En dit aardewerk is vooral merkwaardig om de zorgvuldige techniek. Daarbij vragen het eerst onze aandacht eenige kleine vaasjes op afbeelding 3. Het zijn de twee kleine potjes van de bovenste rij en het laatste rechts beneden. Deze bakjes zijn van zeer fijne klei gemaakt. Met groote vaardigheid is het volume zooveel mogelijk beperkt. Op die wijze zijn de wanden van het aardewerk uiterst dun. En het gewicht is zeer gering. Door sterk branden heeft men evenwel voldoende stevigheid aan het vaatwerk weten te geven. Randen, voet en oortjes, alles is met de grootste nauwkeurigheid bewerkt.

Het benedenste bakje is alleen beschilderd. Bij de beide bovensten bespeurt men ook een plastische versiering, en het is deze plastische versiering, die voor dit aardewerk karakteristiek is. Bij eenige potjes op Afbeelding 3 zijn bladen en kleine verhevenheden in regelmatige rijen op het oppervlak der vaasjes aangebracht. De versiering is daarbij veelal in stroken verdeeld. Bij ander aardewerk vult de versiering meer de geheele oppervlakte. Daarvan vindt men voorbeelden op de beide bovenste rijen van onze afbeelding 4. En men moge opmerken, hoe de beschildering daarbij de plastische versiering aanvult. Het bakje rechts in de middelste rij is sterk beschadigd. Op die wijze kan men ook bij de afbeelding bespeuren, hoe zorgvuldig dit aardewerk is afgewerkt. Maar inderdaad is het vaasje in het midden op dezelfde rij nog fraaier. Door de uitstekende techniek, de wel overwogen lijn van het profiel en de bijzondere decoratie bezit dit aardewerk een buitengewone bekoring.

De plastische ornamenten zijn niet alleen van belang voor de versiering, maar zij hebben ook praktische beteekenis. Want op die wijze ligt het aardewerk vaster in de hand. En een versiering met dergelijk principe vinden wij ook bij ander vaatwerk. Daarvan zijn voorbeelden op de benedenste rij van afbeelding 4 en boven rechts op afbeelding 3.

Het is aardewerk van zeer fraaie bleek roode kleur. Soms vertoont het ook oranje tinten. Men treft het vooral aan in het Noord-Westen van Gallië. Dit is de reden, dat men het veelal Belgisch aardewerk noemt. Nergens is het in zoo groot aantal gevonden als te Nijmegen en de Heer Kam bezit verreweg de rijkste verzameling. Daarom heeft men wel eens voor enkele typen gesproken van Nijmeegsch fabrikaat. Het is evenals het bovengenoemde vaatwerk met groote zorg vervaardigd. De onderdeelen zijn goed afgewerkt en sluiten volkomen aan bij den vorm van het geheel, maar het aardewerk is altijd wat grover dan het zoeven genoemde.

Beschildering vindt men bij dit aardewerk niet en de fraaie roode kleur is uitsluitend aan de samenstelling der klei te danken. Daarbij is soms een versiering aangebracht, die in de klei is uitgestoken. Kleine strepen en punten bedekken dan de oppervlakte der vaas geheel. Alleen hals en voet blijven meestal onversierd.

Van gelijken aard als het zoeven genoemde is aardewerk, dat zich onderscheidt door een mooie zwarte kleur. Men spreekt gewoonlijk van terra-nigra. Het is in de rook gesmoord en dan krachtig gepolijst. De vormen zijn dezelfde als bij het Belgische

aardewerk. Op onze afbeelding 5 boven rechts bespeurt men een bak met het profiel der vazen, die zooeven zijn vermeld. En de hooge bekers beneden vindt men eveneens in het rood gekleurde vaatwerk. Alleen is hier een enkele maal beschildering toegepast met zwarte kleur.

Al dit aardewerk is uit grafvelden afkomstig, maar van geheel anderen aard zijn de vondsten uit naburige terreinen. Het zijn de velden O H en achter het Canisius-College, tusschen de Jan van Goyenstraat en den Ubbergschen Veldweg. Daar is door den Heer Kam niet zelf gegraven, maar de voorwerpen zijn door hem van de vindsters gekocht.

Duidelijk spreken tot ons de vondsten van het laatst genoemde terrein. Daarbij waren munten van de keizers van het Flavische huis, Vespasianus, Titus en Domitianus (70—98 na Christus). Ook het aardewerk was uit de tweede helft der eerste eeuw. En ijzerwerk, een schop, een sikkkel, sleutels, een bijl, speerpunten en bronzen voorwerpen, onder andere haarnaalden, kwamen daar aan het licht. Maar het waren alles fragmenten. Geen der kommen en borden kan tot een geheel worden samengesteld. Blijkbaar waren het geen voorwerpen, die in een graf waren gelegd, maar gebroken stukken, die zijn weggeworpen.

Afb. 5. Terra-nigra van den Hunerberg.

Deze laatste vondst is over het algemeen later dan de voorwerpen uit de velden

E, S en O. Maar ook uit vroeger tijd bevat de Verzameling het een en ander. Te vermelden is een aantal voorwerpen aan den Canisius-singel ontdekt. Daarbij waren scherven van terra-sigillata uit Arezzo en kruiken, die uit Italië zijn geïmporteerd. Het geheel vertoont het karakter van de vondsten uit het begin onzer jaartelling. Op het terrein van deze vondst merkte men ook de overblijfselen op van gaten voor palen. Maar van den aard van het gebouw, dat daar eens stond, is niets bekend.

Uit zeer vroegen tijd zijn eveneens een aantal voorwerpen, die aan den voet van het Valkhof zijn gevonden of in de nabijheid uit de Waal opgehaald. Wellicht zijn nergens bij Nijmegen vondsten uit vroeger tijd gedaan.

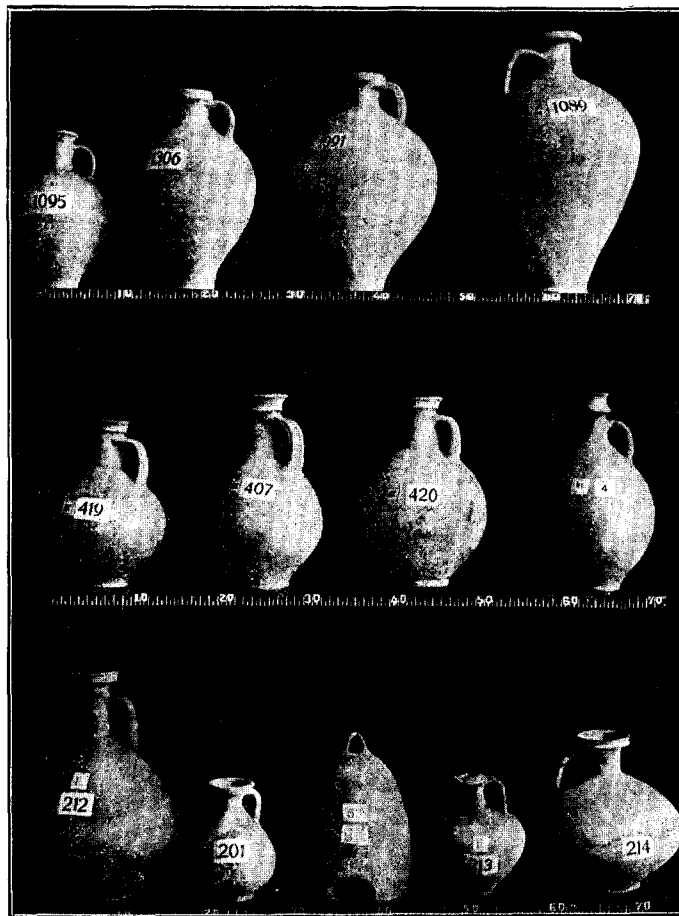
Een ander grafveld is nog te noemen. Het dateert uit vroegen tijd en het is

veel meer Oostelijk gelegen op het plateau achter Ubbergen op het terrein van den Kleinen Kopschen Hof (K K H op onze kaart en in de Verzameling). De oudste voorwerpen van daar zijn uit wat later tijd dan het oudste op de grafvelden van den Hunerberg. Wel vindt men enkele vormen uit den tijd van Keizer Augustus, maar zeer veel is zonder twijfel afkomstig uit de tweede helft der eerste eeuw. Daarbij waren munten van de Flavische Keizers en van Keizer Trajanus. Ook kwam daar vrij veel inheemsch

aardewerk aan het licht, als men op onze afbeelding 8 kan vinden. En dit aardewerk ontbrak ook op den Hunerberg niet geheel.

Uit later tijd is daarentegen een grafveld bij de Roomsch-Katholieke begraafplaats (R K op de kaart). Het zijn vooral voorwerpen uit het einde der eerste eeuw tot het begin der derde eeuw. Belgisch aardewerk en terra-nigra komt daar niet meer voor. Deze soorten verdwijnen ongeveer sedert het midden van de tweede helft der eerste eeuw uit de graven. Daarentegen vond men veel aardewerk, dat voor laten tijd karakteristiek is, geverfde bordjes en geschilderde urntjes.

Op die wijze is het grafveld R K verwant met de begraafplaatsen ten Westen van de Stad op het Heesche Veld, K L en W W op de kaart. Alleen is daar in het Westen veel meer ontdekt. En het

Afb. 6. Romeinsche kruiken.

verschil met de vondsten op den Hunerberg blijkt reeds bij het beschouwen der kruiken. Op onze afbeelding 6 vindt men daarvan eenige voorbeelden uit de verschillende grafvelden bij Nijmegen. Beneden staan kruiken van den Hunerberg (daartusschen is een model van een pottenbakkersoven), in het midden kruiken van R K en boven kruiken van K L. Men bespeurt daarbij duidelijk, hoe de vormen langzamerhand veranderden. In het algemeen kan men zeggen, dat de kruiken slanker

werden, maar bovendien waren later de onderdeelen minder scherp afgewerkt. De voet verdwijnt als afzonderlijk deel, het oor verliest zijn krachtige buiging, het scherpe profiel van den mond verflauwt. Zijn de kruiken beneden uit de eerste eeuw, de kruiken van de middelste rij dateeren ongeveer uit de tweede eeuw. En boven vindt men kruiken der derde eeuw. Bij de oudste kruiken bespeurt men een bepaalde overeenkomst in den vorm met het andere, vroeger beschreven vaatwerk van den Hunerberg. Het is een dergelijk sterk gekromde profiel met even precies begrensde onderdeelen. En ook naast de latere kruiken kan men zonder moeite aardewerk van gelijksoortigen aard plaatsn. De vazen van onze afbeelding 7 zijn afkomstig van de velden K L en W W. Daarbij bespeurt men in den vorm en afwerking zonder twijfel groote overeenkomst met de late kruiken, die zoeven zijn beschreven.

De slanke, meer elegante dan krachtige lijn, de flauwe profielen der onderdeelen vindt men daar terug, en bij dit laatste aardewerk bespeurt men ook een streven naar ongewone modellen, dat bij de oudere vazen geheel ontbreekt. Men vindt daarentegen dergelijke vormen bij het glas.

Zeker is op het terrein W W het jongste vaatwerk te vinden. Het is zonder twijfel uit het midden der derde eeuw en wellicht uit nog later tijd. Als voorbeeld zijn te noemen geschilderde bordjes. Belgisch aardewerk

Afb. 7. Romeinsch aardewerk van het Heesche Veld.

en terra-nigra ontbreken daar evenals de vroege kruiken en aan den anderen kant komen op den Hunerberg geen kruiken voor van laat model.

VII.

De voorwerpen in het Museum van den Heer Kam zouden ons reeds in staat stellen om in groote trekken een voorstelling te geven van de ontwikkeling der Romeinsche nederzettingen bij Nijmegen. Maar het beeld kan inderdaad nog scherper zijn. Want onze kennis is in de laatste jaren in hooge mate verrijkt door de opgravingen van Dr. Holwerda ¹⁾.

1) J. H. Holwerda. *Oppidum Batavorum*. Bijdragen voor Vaderl. Gesch. 1917, blz. 207—225; *De stad der Bataven en de Romeinsche vesting te Nijmegen*; *Germania* (Korrespondenzblatt der Röm. Germ. Komm.) I, blz. 105—111. — Verg. »De Bouwwereld» 1918, blz. 28—30 en 40—42 (met afbeeldingen). — Naar de afbeeldingen bij deze berichten zijn de versterkingen op onze schetskaart getekend.

Een voorloopige bespreking van de resultaten dezer opgravingen moge hier volgen.

In het jaar 1914 werden in den tuin van het Hotel Valk te Ubbergen tegen de steile helling scherven van Romeinsch aardewerk gevonden uit het midden der eerste eeuw na Christus in een zeer zware laag sterk verbranden grond. Deze vondst was de eerste aanleiding tot een uitvoerig onderzoek op het plateau achter het hotel in de zomers der jaren 1915, 1916 en 1917. En daarbij bleek, dat tusschen den rand van het plateau, den Ubbergischen Veldweg en het terrein van de buitenplaats »De Kopsche Hof» een uitgestrekte versterking in de akkers lag bedolven. Deze versterking is op onze schetskaart aangeduid met de letter B.

Achter het hotel werd bij het onderzoek een holle weg ontdekt. En waar deze weg het plateau bereikte, lagen de overblijfselen van een groot bastion uit zware palen gebouwd. Een walletje langs den rand van het plateau sloot bij dit bastion aan. En in dit walletje waren nog de sporen te vinden van een versterking, opgebouwd uit hout en aarde. Het was een doorlopende palissade van zware boomstammen, in een onafgebroken rij naast elkander in den grond geplaatst. Achter de palissade, aan de binnenzijde van de vesting, was een aarden wal, met liggende balken bevestigd. Maar over de constructie der versterking wordt men door de beschrijving overigens niet volkomen ingelicht.

Het walletje met deze overblijfselen was alleen aan den rand van het plateau bewaard; elders moesten de sporen der palissade in het bouwland worden opgezocht, en de versterking kon op die wijze in haar geheelen omvang worden vastgesteld. Het was een vesting, eenigszins onregelmatig van grondplan, in aansluiting bij de vormen van het terrein, met afgeronde hoeken, ongeveer 340 M. lang en 240 M. breed. Deze vesting nam ongeveer het hoogste deel van het plateau in beslag. In het Noorden tusschen de zware bastions boven den hollen weg was een poort. Een tweede poort werd aan de Zuidzijde ontdekt. Ook daar waren zware bastions. De twee toegangen waren verbonden door een weg in volkomen rechte richting over de geheele breedte der sterkte. In het Westen en vermoedelijk ook in het Oosten waren eveneens poorten.

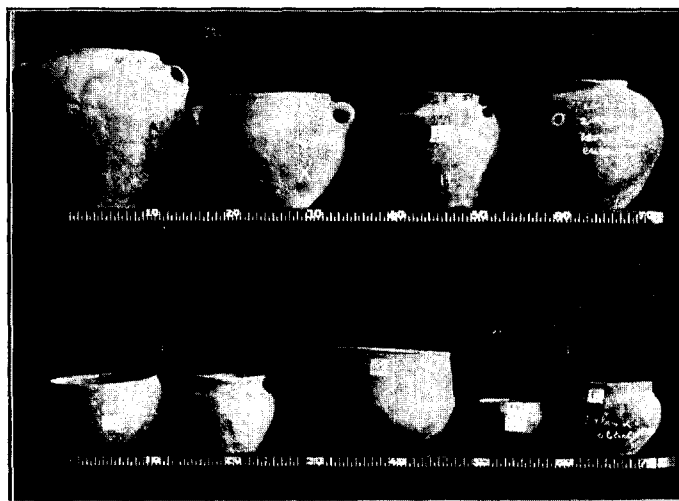
Gevonden werden bij de opgraving bijna uitsluitend Romeinsche voorwerpen. Slechts zeer weinig in aantal waren de scherven van het inheemsche aardewerk, zooals het voorkomt in de woerden van de Betuwe, waar Bataven woonden, en waarvan men op onze afbeelding 8 een aantal voorbeelden vindt uit het Museum van den Heer Kam. Overigens kan men duidelijk drie perioden onderscheiden. In de eerste plaats komen de vondsten onder in de greppel der palissade, voorwerpen dus die bij den bouw van de sterkte zijn verloren gegaan. Het was Bataafsch aardewerk, scherven van terra-sigillata uit Arezzo, zooals in den tijd van Drusus werd ingevoerd, en van zoogenaamd Belgisch aardewerk en een soort van aardewerk, dat te Xanten is vervaardigd in den eersten tijd van de Romeinsche heerschappij in deze streken. Door dit aardewerk kunnen wij als zeker aannemen, dat de sterkte gebouwd is omstreeks 10 vóór Christus. Deze dateering wordt nog door eenige gevonden munten bevestigd.

Vervolgens zijn te noemen de vondsten in de gaten met afval binnen de omwalling. Deze voorwerpen dateeren uit de eerste helft der eerste eeuw na Christus en iets lateren

tijd. Tot de derde en laatste groep behoorden de voorwerpen, die in den verbranden grond aan het licht kwamen. Deze voorwerpen zijn alle uit het begin van de tweede helft der eerste eeuw. Daarbij bleek dus, dat de sterkte in dien tijd door brand is verwoest. Voorwerpen uit lateren tijd werden bijna niet gevonden.

Blijkbaar is het geheele onderzoek met groote kennis en nauwgezetheid geleid, en wij zijn Dr. Holwerda wederom grooten dank verschuldigd voor deze fraaie ontdekking.

Het karakter der vondsten is volkomen Romeinsch. Men zou dus willen aannemen, dat de vesting tegen het einde der eerste eeuw vóór Christus door Romeinsche troepen is gebouwd en in het jaar 70 bij den opstand door de Bataven is verwoest. Dr. Holwerda meent inderdaad dat hij met deze sterkte *Oppidum Batavorum*, dat Tacitus noemt, heeft ontdekt. Maar naar zijn meening is het niet een Romeinsche vesting, maar een burcht, een *oppidum*, door Bataven gebouwd naar het voorbeeld der omwallingen, die men bij de Germanen aan den Rijn vindt. Dergelijke burchten komen, volgens Dr. Holwerda, voor in den Taunus, het land der Chatten. En op die wijze vindt Dr. Holwerda nog steun voor zijn vermoeden. De Bataven immers zijn, zooals Tacitus mededeelt, uit het land der Chatten naar den Beneden-Rijn gekomen. De gevonden sterkte was dan het *oppidum* der Bataven.

Afb. 8. Bataafsch aardewerk.

Niet Romeinsch is naar de meening van Dr. Holwerda de constructie van den wal en de eigenaardige bouw van de poorten met de ver vóór elkander uitspringende bastions en bovendien de onregelmatige vorm van het grondplan met de afgeronde hoeken. Nergens was ook in het terrein buiten den wal een gracht te ontdekken. Een dergelijke gracht met haar eigenaardig spits profiel is anders steeds het kenmerk voor een Romeinsche vesting, en het ontbreken van deze gracht is zeker een belangrijk argument tegen den Romeinschen oorsprong van de versterking op het plateau bij den Kopschen Hof.

Er zijn evenwel tegen de onderstelling van Dr. Holwerda ook zeer ernstige bedenkingen te opperen. De voorwerpen immers, bij de ontgraving gevonden, zijn, zooals wij reeds opmerkten, bijna alle Romeinsch. En men kan dan wel betoogen, dat de bevolking van ons land in later tijd, blijkens de vondsten in Zuid-Limburg en in de Betuwe, de uiterlijke vormen der Romeinsche beschaving had aangenomen. Maar de

scherven van terra-sigillata, die bij den bouw van den wal in den grond zijn gekomen, bewijzen toch ten duidelijkste, dat Romeinen althans hebben medegewerkt bij den aanleg. Want het is niet aan te nemen, dat dit vrij kostbare aardewerk toen al bij de inheemsche bevolking in gebruik was. Bovendien is het reeds op zichzelf onmogelijk, dat een Romeinsch bevelhebber aan de Bataven zou hebben veroorloofd een versterkte stad te stichten in het gebied van zijn leger. En willen wij Tacitus gelooven, dan was het in dien tijd, zooals wij boven vermeldden, bij de Germanen nog geen gewoonte om steden te bouwen.

Het is dus zeker de moeite waard nog eens nauwkeurig de argumenten te onderzoeken, die Dr. Holwerda voor zijn onderstelling aanvoert. — De vesting op het plateau bij den Kopschen Hof zou groote overeenkomst vertoonen in vorm en bouw met de omwallingen der Germanen. Als voorbeeld van een dergelijke omwalling noemt Dr. Holwerda de *Heidenlöcher* op den *Kirchberg* bij Deidesheim in de Paltz in de nabijheid van Neustadt ¹⁾. Het grondplan van deze burcht vertoont inderdaad eenige gelijkenis met het voorloopige plan der versterking bij Nijmegen, maar overigens is het niet mogelijk eenige overeenkomst te ontdekken. Want bij de *Heidenlöcher* is de omwalling van steen gebouwd. Bovendien blijkt nergens, dat deze laatste sterkte dateert uit den tijd kort vóór het begin onzer jaartelling, en zeer zeker kunnen wij daarbij niet denken aan een burcht van een Germaanschen volksstam. De eenige omwalling, die met zekerheid kan gelden voor een dergelijken burcht is de *Altenburg* bij Niedenstein in den Taunus ²⁾ en deze burcht vertoont wederom in het geheel geen gelijkenis met de sterkte bij Nijmegen.

Dr. Holwerda heeft evenwel ook willen vaststellen, dat de constructie van de pas ontdekte vesting niet het karakter had van Romeinsche bouwwerken. Het is zonder twijfel waar, dat de wijze van aanleg anders is dan bij de Romeinsche versterkingen, die wij het best kennen. In den regel immers is de vorm van een Romeinsche vesting zeer regelmatig en zuiver langwerpig vierkant. Daarbij verhouden zich lengte en breedte als de getallen 3 en 2. Het geheel is dan omgeven door een enkele of dubbele gracht met spits profiel. En binnen deze gracht stond in later tijd een steenen muur en vroeger een wal van hout en aarde. Een afbeelding van zulk een aanleg vindt men thans ook in het tweede artikel van Dr. Holwerda. Het is de wal, die men bij de jongste versterking in de nabijheid van Haltern heeft ontdekt ³⁾, en de constructie van dezen wal is geheel anders dan bij den wal van de vesting op het plateau bij den Kopschen Hof.

Maar men heeft te bedenken, dat dit laatst genoemde kamp bij Haltern met zijn versterking niet dateert uit den eersten tijd der Romeinsche heerschappij. In den oudsten tijd was er van zulk een regelmatig aanleg nog geen sprake en wij vinden bij de

---

1) Dr. Holwerda verwijst naar het artikel van Eduard Anthes: *Ringwallforschung und Verwandtes*, in het 6de Bericht der Röm.-Germ. Komm., 1910–1911 (Frankfurt a. M., 1913), blz. 20–25.

2) Men vergelijkte: F. Koepp. Die Roemer in Deutschland, kaart XIII en XIV; Germania (Korrespondenzblatt der Röm.-Germ. Komm.) I, blz. 94–96.

3) De reconstructie is afgebeeld in: Mitteilungen der Altertumskomm. f. Westfalen V, blz. 90.

Romeinsche forten inderdaad een geheel andere wijze van versterken. Van de vestingen, die Drusus aan den Rijn liet bouwen, zijn alleen de overblijfselen bij Urmitz onderzocht. Het was een sterkte, die nog zeer eenvoudig was aangelegd met een gracht en een wal, maar zonder palissade.

Beter zijn wij onderricht door de overblijfselen van eenige legerplaatsen in Westfalen en wij hadden boven reeds gelegenheid deze overblijfselen met een enkel woord te vermelden. Daarbij zijn in de eerste plaats te noemen de verschillende vestingen bij Haltern aan de Lippe¹⁾. Het oudste is een Romeinsch legerkamp op den St. Annaberg. Deze legerplaats, ongeveer 7 H. A. groot heeft een driehoekig grondplan. Daarbij volgt de omwalling geheel den rand van het plateau op den heuvel. Dit kamp kan blijkens de vondsten nog uit den tijd van Drusus zijn. En bij deze versterking behoorde ook een omwalde aanlegplaats aan de Lippe van zeer onregelmatigen vorm. Uit later tijd zijn Romeinsche kampen, die dicht bij de rivier en op een gemakkelijker toegankelijke plaats zijn gelegen. Men vond daar twee vestingen boven elkander. Het oudste kamp, niet minder dan 35 H. A. groot en onregelmatig vierkant van vorm, was met een gracht en een wal van zoden versterkt. Zeker nog in het jaar 2 vóór Christus was het in gebruik, blijkens een aldaar gevonden munt. Uit iets later tijd dateert een kleiner kamp, ongeveer 20 H. A. groot, dat op dezelfde plek was gebouwd. Het was omgeven door een dubbele gracht en een omwalling van hout en aarde, met groote zorg opgetrokken. Het is dit kamp met zijn omwalling, dat door Dr. Holwerda als het kenmerkende voorbeeld van een Romeinsche legerplaats is beschreven. Door een grooten brand, zonder twijfel na de nederlaag van Varus in het jaar 9 na Christus, is dit laatste kamp vernietigd.

Uit den tijd van Drusus, evenals de oudste Romeinsche versterking bij Haltern, is de legerplaats bij Oberaden, twee dagmarschen boven Haltern aan de Lippe gelegen²⁾. De vorm is achthoekig en de constructie van de omwalling is weder geheel anders dan bij Haltern. — Bij een derde versterking te Kneblinghausen heeft men nog niet met zekerheid kunnen vaststellen, of dit kamp door de Romeinen is gebouwd³⁾.

Boven vermeldden wij reeds de verschillende legerplaatsen bij Vetera. Onder Keizer Augustus bouwde men telkens een versterking met zeer weinig zorg van hout en aarde. De aanleg was onregelmatig en de omwalling volgde ongeveer de vormen van het terrein. Eerst onder Keizer Claudius is het regelmatig gebouwde kamp opgetrokken. Het is dit kamp, dat op onze kaart is geteekend. Daarbij vertoont de aanleg de vormen, die men gewoonlijk karakteristiek noemt voor den Romeinschen tijd.

De oudere legerplaatsen evenwel met hun minder zorgvuldigen bouw, en met de omwallingen, die niet in rechte lijnen zijn opgetrokken, maar zich aansluiten bij de vormen van het terrein, maken een geheel anderen indruk, en op deze wijze is het dus veel

---

1) Het beste plan van de legerkampen bij Haltern is te vinden bij: F. Koepp. Die Römer in Deutschland, Kaart VI en VII.

2) Het beste plan is te vinden bij: F. Koepp. Die Römer in Deutschland, Kaart IX.

3) Plan bij F. Koepp t. a. p. Kaart III, blz. 21.

minder onwaarschijnlijk, dat ook de sterkte op het plateau bij den Kopschen Hof uit den tijd van Augustus door Romeinsche troepen is gebouwd. Wellicht kan men voor den eigenaardigen aanleg nog een verklaring vinden, wanneer men in aanmerking neemt, dat daar bij Nijmegen inheemsche hulpstroepen hebben medegewerkt bij den bouw. — Het is zeer te hopen, dat bij het voortzetten der opgraving deze vraag nog op een of andere wijze tot een oplossing zal worden gebracht. Voorloopig zullen wij evenwel nog moeten gelooven, dat daar een versterkte legerplaats is ontdekt van troepen onder Romeinsch bevel. En wellicht was deze legerplaats *Oppidum Batavorum*, dat door Tacitus wordt genoemd. Bij Keulen immers was de naam van het oudste kamp misschien *Oppidum Ubiorum*.

In ieder geval hebben wij reeds een hoogst fraai resultaat van de opgravingen van Dr. Holwerda leeren kennen. Maar op een andere plaats bij Nijmegen wachten nog belangrijker overblijfselen op een onderzoek. Reeds vroeger immers was opgemerkt, dat bij werken voor de Gemeente uitgevoerd in den Huygensweg, bij H op onze kaart, scherven van dakpannen zijn gevonden met stempels van *Legio X Gemina*. Deze scherven bevinden zich thans in het Museum der stad. Men wist reeds uit inschriften, zooals wij boven opmerkten, dat dit legioen van het jaar 70 tot het begin der tweede eeuw te Nijmegen in garnizoen had gelegen.

Bij deze werken in den Huygensweg ontdekte men ook het profiel van de spitse gracht, die men gewoonlijk vindt bij Romeinsche versterkingen, en dergelijke sporen waren ook gezien bij de arbeiderswijk, het Roode Dorp, R D op onze kaart. Het was op die wijze zeer waarschijnlijk, dat daar het versterkte kamp van het zooeven genoemde legioen had gelegen. Het voorloopig onderzoek van Dr. Holwerda was niet alleen voldoende om dit vermoeden te bevestigen, maar om ook reeds den geheelen omvang van dit kamp vast te stellen.

De gracht van het kamp werd daarbij weder ontdekt juist naast den buitenmuur van het Canisius-College, C op onze kaart. De omtrek van de vesting kan ongeveer worden bepaald door den Berg-en-Dalschen Weg, de Eleonorastraat, den rand van het plateau, en den Beekmansdalschen Bergweg met den Broerweg. Op die wijze werd een ruimte van ongeveer 30 H. A. omsloten. De Oostelijke poort lag waarschijnlijk juist in de kruising met den Ubbergschen Veldweg (op onze kaart zijn de lijnen ter wille van de duidelijkheid een weinig anders geteekend). De *via principalis* zal zijn te vinden ten Oosten van den Huygensweg en aan de helling van het plateau is daar een punt, waar waarschijnlijk oudtijds een weg naar boven liep.

Bij het onderzoek werd bovendien ten Noorden van het Roode Dorp een andere gracht ontdekt, van kleiner afmetingen en anders van richting. Wellicht is het een overblijfsel van een oudere, voorloopige legerplaats. Op die wijze zijn de problemen, die daar aan het onderzoek worden gesteld, nog moeilijker gemaakt.

Het is zeker bijzonder gelukkig, dat het thans nog mogelijk is deze hoogst belangrijke vesting te ontgraven. Een groot gedeelte van het terrein is immers onbe-

bouwd. En de gelegenheid bestaat daar dus om een Romeinsch kamp te onderzoeken uit een bepaalden tijd met zijn aanleg en zijn vondsten. Zonder twijfel is het ontgraven van deze vesting de meest dringende opgaaft voor Dr. Holwerda. En wij willen niet nalaten de hoop uit te spreken, dat hij rijkelijk de middelen zal vinden om deze taak te volbrengen.

VIII.

De verschillende gegevens, die ons de opgravingen van Dr. Holwerda en de voorwerpen in het Museum van den Heer Kam met de oudere vondsten en de berichten der letterkundige overlevering verschaffen, willen wij thans trachten te vereenigen tot een voorstelling van de ontwikkeling der nederzettingen bij Nijmegen in Romeinschen tijd.

Waren de oudste voorwerpen in de Verzameling van den Heer Kam afkomstig uit de Waal aan den voet van het Valkhof en uit de onmiddellijke nabijheid, dan is het duidelijk, dat daar ook de eerste nederzetting der Romeinen is geweest. Zonder twijfel was het een versterkte haven. Maar daarvan zijn de overblijfselen thans geheel door de rivier verwoest. — Wellicht behoorde deze aanlegplaats bij de sterkte op het plateau achter Ubbergen. Want daar dateeren de oudste vondsten uit denzelfden tijd en wellicht mogen wij aannemen, dat de naam dezer sterkte *Oppidum Batavorum* was.

Het versterkte kamp op het plateau bij den Kopschen Hof heeft tot het jaar 70 bestaan. Daarna werd zijn plaats ingenomen door de vesting van het tiende legioen op den Hunerberg. Uit deze vesting zijn zeker de voorwerpen in het Museum van den Heer Kam, op het veld O H en het terrein achter het Canisius-College gevonden. Maar de grafvelden en de overblijfselen van de burger-nederzetting op den Hunerberg zijn uit vroeger tijd. Wij zullen aan deze nederzetting den naam *Batavodorum* mogen geven. Ook daar zijn de woningen zonder twijfel bij den opstand verbrand. De amphoren met het aardewerk uit het midden der eerste eeuw uit den winkel van een wijnkooper zijn voor ons nog de getuigen van het vroolijke leven in het dorp vóór de poorten van het kamp. — Bij dit dorp was een begraafplaats. Maar in later tijd werd veeleer op den Kleinen Kopschen Hof begraven en daar waren zeker ook al graven in den tijd van het oudere kamp op het plateau.

De groote stad aan de oevers van de Waal ten Westen van Nijmegen heette, zooals men reeds lang heeft opgemerkt, *Noviomagus*, en bij deze stad behoorden de begraafplaatsen op het Heesche Veld. De vondsten in de graven bewezen, dat men daar woonde in de tweede en derde eeuw. Waarschijnlijk is aan de rivier reeds vroeger een burgerlijke nederzetting geweest. En het was deze plaats, die onder Trajanus de rechten van zelfstandig bestuur kreeg. Maar ook ten Oosten van Nijmegen hebben in de nabijheid van het kamp op den Hunerberg nog in de tweede eeuw menschen gewoond. Wij kennen evenwel voorloopig alleen hun graven bij de Roomsche-Katholieke begraafplaats. Van een versterkt fort uit dezen tijd zijn wellicht de overblijfselen ontdekt te Ubbergen op het terrein van het Kasteel.

Wij leeren op deze wijze bij Nijmegen dezelfde ontwikkeling kennen als bij Xanten. Maar wij kunnen de geschiedenis nog een stap verder vervolgen. Want na het einde van de stad aan de Waal, in de tweede helft der derde eeuw, hield het Romeinsche leven te Nijmegen niet op. Een fort werd gebouwd op het Valkhof en het aardewerk uit de vierde eeuw en de munten leeren ons, dat daar in dien tijd nog een Romeinsche bezetting lag.

Tusschen dit fort op het Valkhof en *Noviomagus* moet de oudste Christelijke kapel hebben gestaan. Wellicht dateert deze kapel nog uit den tijd van de stad aan de Waal. En daarom was haar plaats op den uitersten rand van de heuvels achter de antieke stad. Deze kapel was de voorgangster van de St. Stevenskerk en tusschen de kerk en het Valkhof vormde zich de kern van de latere stad Nijmegen.

A. W. BIJVANCK.

DE NIEUWE NEDERLANDSCHE AFDEELING VAN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN TE LEIDEN.

De Afdeeling »Praehistorie en Nederlandsche Oudheden» van het Museum van Oudheden te Leiden is in het begin van dit jaar overgebracht van het hoofdgebouw aan de Breestraat naar het vroegere Museum van Natuurlijke Historie aan het Rapenburg. Daar bestond al vele jaren geleden een Galerij voor Gipsafgietsels. En in 1915, toen het gebouw was ontruimd, is op de bovenverdieping een Galerij geopend om de resultaten van de opgravingen van het Museum van Oudheden ten toon te stellen. Een beschrijving van deze laatste Galerij vindt men in dit Bulletin (Jaargang 1915, blz. 252—258). Thans is de geheele bovenverdieping van het gebouw voor de Nederlandsche Oudheden in gebruik genomen. Daar zijn de belangrijke verzamelingen in een aantal ruime en goed verlichte zalen opgesteld, en op die wijze kan men eerst volkomen waardeeren, hoe de Afdeeling zich heeft ontwikkeld. Het was wederom Dr. Holwerda, de leider der Afdeeling, die de nieuwe opstelling heeft tot stand gebracht. Naast de voortvarendheid, waarmee de Verzameling is geordend en uitgebreid, verdient ook de zorg, die aan het tentoonstellen is besteed, de grootste waardeering. — Een kort overzicht van den inhoud der nieuwe zalen moge hier volgen.

Eerst bereikt men de verzameling Nederlandsche oudheden, die onlangs uit het hoofdgebouw van het Museum is overgebracht. Het zijn de voorwerpen, die in den Catalogus van 1908 zijn beschreven. In de vestibule boven en beneden staan de Romeinsche inschriften. En wellicht hadden deze allerbelangrijkste gedenkstukken van het verleden wel een betere plaats verdiend. De overige voorwerpen zijn in groepen verdeeld. Daarbij gaan de oudste vondsten vooraf. Het zijn steenen en bronzen voorwerpen met het aardewerk uit hunnebedden en grafheuvels. Deze collectie is niet zeer rijk. Vroeger immers was slechts weinig uit den oudsten tijd in het Museum. Maar door de opgravingen van Dr. Holwerda is ons deze periode thans veel beter bekend geworden. En daarbij is het materiaal in het Museum ook belangrijk vermeerderd.

Bij de volgende groepen was reeds in het oude Museum getracht om telkens door een kleine verzameling van typische voorbeelden allereerst een overzicht te geven van den inhoud der groep. Dit overzicht sluit dan aan bij het systeem van Dr. Holwerda, dat hij heeft beschreven in zijn werk: Nederlands vroegste beschaving (Leiden, 1907). Op die wijze zijn de voorwerpen ook in den Catalogus vermeld. Deze voortreffelijke manier van opstellen is thans weder gevolgd. En men vindt dus in een afzonderlijke kast een verzameling van typen. Daarbij sluiten dan de andere voorwerpen aan. Is de verzameling van typen bestemd om den aard van de vondsten in het algemeen te leeren kennen, het overige moet dan een beeld geven van de verspreiding der typen in het land.

De eerste groep omvat de Germaansche vondsten. Het zijn voornamelijk grove aarden vaten uit de Germaansche begraafplaatsen, de urnenvelden, en daarnaast allerhande voorwerpen uit de terpen in Friesland en de woerden in de Betuwe. Deze vondsten vertegenwoordigen een beschaving, die vele eeuwen vóór het begin onzer jaartelling is begonnen en nog in den Romeinschen tijd voortduurde bij de inheemsche bevolking.

De voorwerpen uit Frankischen en Merovingischen tijd en een aantal vondsten uit de Middeleeuwen sluiten daarbij aan. En wellicht is het zeer juist om niet, zooals bij de vroegere opstelling, het Romeinsche tusschen het Germaansche en het Frankische te plaatsen. Volgen immers de beide laatste groepen op elkander, dan bespeurt men, hoe ook bij de inheemsche beschaving een bepaalde opeenvolging is. Want de invloed uit het Zuiden is met den ondergang der Romeinsche heerschappij spoedig bijna volkomen verdwenen.

Alleen is op die wijze de chronologie eenigszins verstoord. En men mag het Romeinsche toch ook weer niet opvatten als een geheel vreemde beschaving. Onder het Romeinsche gezag heeft de bevolking immers de vormen van het Romeinsche leven aangenomen. Ook hebben de inwoners van ons land, voor zoover zij direct tot het Rijk behoorden, langzamerhand allen het Romeinsche burgerrecht verkregen. En de Romeinsche voorwerpen, in ons land gevonden, het aardewerk, de baksteen en dakpannen, wellicht ook het glas en het brons, zijn zeker voor een groot deel in ons land of de aangrenzende streken vervaardigd.

De Romeinsche oudheden volgen op de Frankische. Eerst vindt men een overzicht van de terra-sigillata. Maar jammer genoeg is dit aardewerk geborgen in een diepe donkere kast. Op die wijze is een groot deel van het tentoongestelde bijna geheel onzichtbaar. Het is zeer te hopen, dat voor de opstelling van dit uiterst belangrijke materiaal nog een betere oplossing zal worden gevonden. — Daarbij is in een vitrine een zeer rijk overzicht van de terra-sigillata uit Vechten uitgesteld. Een rek met borden vult de collectie aan.

Kan de opstelling van de terra-sigillata slechts weinig bevredigen, voortreffelijk is daarentegen het overzicht van het andere Romeinsche aardewerk. Het komt in een ruime open kast zeer goed tot zijn recht. En men heeft daarbij de gelegenheid om de vazen van alle zijden te bezien. Aan de wanden staan groote kasten met Romeinsch aardewerk uit een groot aantal plaatsen in ons land. Midden in de zaal vindt men kasten met glas

en met zilveren en bronzen vaatwerk, verder vitrines met lampen, allerlei kleine voorwerpen, bronzen instrumenten en versierselen. Bovendien zijn nog dakpannen, gestempelde bakstenen en stukken van een verwarmingstoestel uitgesteld.

In hoofdzaak is de opstelling als in het oude Museum. Men krijgt alleen den indruk, dat thans minder is tentoongesteld dan vroeger. In ieder geval ontbreken de munten en gesneden steenen. En de voorwerpen van Arentsburg zijn bij de nieuwe vondsten geplaatst in de Galerij voor opgravingen. Maar wellicht lijkt de verzameling vooral kleiner om de grootere ruimte, waarin zij is ondergebracht.

Men moet betreuren, dat niet een poging is gedaan om de voorwerpen uit de verschillende vindplaatsen meer bijeen te plaatsen. Het zou zeer belangrijk zijn om vereenigd te zien, wat bijvoorbeeld te Rossem is verzameld, of de oudheden, die te Wijk-bij-Duurstede en te Millingen bij Nijmegen zijn ontdekt, of de vondsten uit een bepaalde terp.

Ook zal het aantal bijschriften bij de voorwerpen nog zijn te vermeerderen. Want de meeste bezoekers zijn zeker niet in het bezit van den Catalogus. En zonder dezen uitstekenden gids kan men in het tentoongestelde niet gemakkelijk wegwijs worden. Maar wellicht zal men deze opmerking niet gegrond vinden. Want op een andere manier, in een geheel nieuw ingerichte galerij, is de directie reeds aan dit bezwaar tegemoet gekomen.

Deze nieuwe galerij is te beschouwen als een archaeologisch overzicht van de vóór-historische en Romeinsche periode der geschiedenis van Nederland tot den tijd van Karel den Groote. Daar vindt men in een lange reeks vitrines een aantal voorwerpen in geschiedkundige orde. Uitvoerige bijschriften bij de oudheden, telkens een kleine inleiding en een korte beschrijving, verduidelijken het tentoongestelde. Het overzicht begint met de oudste steenen instrumenten. Daarna volgen voorwerpen uit de hunnebedden en de grafheuvels. En daarnaast vindt men aardewerk uit andere landen en ook snijwerk en korven van primitieve volken ter verklaring van het vóór-historische ornament. Vervolgens komen de oudheden uit Germaanschen en Romeinschen tijd. En daarbij treft men ook weder aardewerk aan van elders. Het overzicht wordt besloten door vondsten uit den Frankischen tijd en de Middeleeuwen. Afbeeldingen van Romeinsche vestingen en landhuizen, kaarten en enkele afgietsels vullen het overzicht nog aan.

Op die wijze heeft Dr. Holwerda een doorlopende illustratie gegeven van zijn denkbeelden over onze oudste geschiedenis. En hij heeft daarbij zijn eigen opvatting zeker niet minder naar voren gebracht dan in zijn geschriften. Het is hier evenwel niet de plaats om verder in discussie te treden over de verkondigde stellingen. Men moet zich alleen afvragen, of het juist was zoo geheel persoonlijke meeningen ten toon te stellen in een museum als onomstootelijke waarheden. Maar men zal toch hebben te erkennen, dat dit aanschouwelijke betoog in hooge mate belangwekkend is.

De opstelling in platte kasten met bijschriften naast de voorwerpen stelt een ieder in staat dadelijk kennis te nemen van de ontwikkeling der oudste geschiedenis van Nederland, zooals de monumenten ons deze geschiedenis leeren kennen. Wellicht zouden enkele voorwerpen, vooral het aardewerk, in staande kasten beter tot hun recht komen. En men

zou de verzameling afgietsels nog gaarne zien uitgebreid, bijvoorbeeld met de belangrijke inscriptie uit Beetgem in Friesland en enkele inschriften uit Nijmegen.

In een afzonderlijke galerij volgen nog een aantal voorwerpen uit het buitenland ter vergelijking met het in Nederland gevondene. Het zijn steenen instrumenten uit neolithischen tijd, oudheden uit de paalwoningen in Zwitserland, aardewerk en bronzen voorwerpen uit landen, waar de metalen minder schaarsch waren dan in ons land. Dit is alles wel geordend, maar niet beschreven. En het aantal bijschriften is zeer klein. Op die wijze kan deze galerij nog niet aan het gestelde doel beantwoorden.

De tentoonstelling der opgravingen, die al vroeger voor het publiek was opengesteld, sluit bij de nieuwe zalen aan. Alleen is alles thans anders geordend. En het uitgestalde is uitgebreid met de resultaten der jongste opgravingen van Dr. Holwerda. Op die wijze vindt men in de groote zaal de opgravingen in de hunnebedden, grafheuvels, urnenvelden en in de praehistorische nederzetting en de Hunneschans bij het Uddelermeer. Daarbij zijn reconstructies, grondplannen, kaarten en transparanten tegen de ramen, die het tentoongestelde nog nader verduidelijken. In de nevenzaal vindt men de landhuizen uit Zuid-Limburg en de pottenbakkerij te Heerlen. Al deze opgravingen waren reeds beschreven in den Catalogus van de Opgravingen in Nederland van 1913. Maar bovendien is thans reeds uitgesteld een overzicht van de voorloopige nieuwe onderzoekingen te Vechten en van de eerste campagnes bij Nijmegen.

Een geheele zaal is open gekomen voor de opgravingen te Arentsburg. Het aardewerk is daar op uitnemende wijze ondergebracht in een groot aantal kleine vitrines. Bovendien zijn er tal van andere voorwerpen, fragmenten van ruiten, steenen van de muur en hout van de putten. Ook hier vindt men tal van photo's, plans, profielen en reproducties van de oude kaarten en teekeningen, die gemaakt zijn bij de opgravingen van Reuvens. Op die wijze verkrijgt men een uitstekend en volledig overzicht van de geheele opgraving.

Zeker mag bij het openstellen van deze nieuwe zalen een woord van gelukwensch aan Dr. Holwerda niet achterwege blijven. Zijn Afdeeling is daarbij tot een volledig eigen Museum gegroeid. En allen, die belangstellen in de oudste geschiedenis van ons land, zijn hem voor zijn werk grooten dank verschuldigd.

A. W. BIJVANCK.

NEDERLANDSCHE KLOKKEN- EN ORGELRAAD.

Door den Raad werd het verslag over 1917 aan het Bondsbestuur toegezonden. Wij ontleenen hieraan het navolgende betreffende de werkzaamheden van den raad.

Het jaar 1917 is voor den Raad niet onvruchtbaar geweest, gelijk moge blijken uit het hieronder volgende overzicht der aanhangige en gedeeltelijk reeds afgewerkte zaken :

A. Klokken en klokkenspelen. — De werkzaamheden van den Raad aangaande klokken en klokkenspelen zijn van geringen omvang geweest. Het gebrek aan grondstoffen (klokkenmetaal) is daarvan de hoofdoorzaak. Wel heeft de Nederlandsche industrie

verscheidene opdrachten op dit gebied aanvaard, die evenwel eerst na den oorlog zullen kunnen worden uitgevoerd. Een onzer leden blijft zich bezig houden met de studie van klokprofielen; door algeheel gebrek aan geldmiddelen ontbreken daarvoor echter nog bijna alle hulpmiddelen; analyses van metaalmonsters uit Hemonyklokken zijn in bewerking, terwijl daarvan metallografisch de structuur wordt nagegaan om te trachten daaruit technische gegevens te putten. De Raad was zoo gelukkig daarvoor de medewerking te verkrijgen van 's Rijks Munt, waarvan de wetenschappelijk geschoolde krachten en de uitnemende hulpmiddelen een waarborg zijn voor de deugdelijkheid van deze onderzoekingen. Wij betuigen daarvoor ook te dezer plaatse gaarne onze erkentelijkheid.

B. Orgels. — Op het gebied der pijporgels waren de werkzaamheden meer omvattend. Hieronder volgt in alphabetische volgorde eene korte omschrijving van de in het verslagjaar bij den Raad ahangig gemaakte zaken.

Bilthoven. — Op verzoek van het Bestuur der Vereeniging »de Biltsche Kapel» zijn voorbereidende maatregelen getroffen voor den bouw van een nieuw kerkorgel; een voorloopig algemeen advies is uitgebracht. Het opmaken van 't bestek, het aanbesteden, de gunning en het toezicht op de vervaardiging en de levering zal door tusschenkomst van den Raad geschieden.

Denekamp. — Van het R. K. Parochiaal kerkbestuur te Denekamp werd een verzoek om hulp en voorlichting ontvangen. De HoogEerwaarde Heer Pastoor W. L. S. Knuif zond tegelijkertijd om advies een door hem van een bekend orgelbouwer ontvangen bestek en plattegrondteekeningen. Dit advies werd daarop uitgebracht, waarop toezegging ontvangen werd dat met den inhoud van het advies te zijner tijd rekening gehouden zou worden.

Dokkum. — De Kerkeraad der Gereformeerde Gemeente A. te Dokkum heeft onze voorlichting verzocht bij een vrij uitvoerige restauratie van het orgel in het kerkgebouw dier gemeente. Daar dit werk reeds was toevertrouwd aan een te goeder naam en faam bekend staanden orgelmaker en de besprekingen deswege reeds te ver gevorderd waren, moest de Raad zich bepalen tot het maken van enkele opmerkingen, die dankbaar aanvaard en opgevolgd zijn. Door moeilijkheden bij het verkrijgen van grondstoffen is de orgelbouwer evenwel nog niet in staat de herstelling te voltooien.

Goudriaan. — De bemiddeling werd ingeroepen voor een ondankbare en netelige kwestie, waaraan wij ons echter meenden niet te mogen onttrekken.

Destijds werd door de firma M. Vermeulen te Woerden een pneumatisch orgel geleverd aan de Ned. Herv. Gemeente te Goudriaan, blijkbaar, zooals zoo vaak geschiedt, op goed vertrouwen en zonder daarover behoorlijk schriftelijk overeen te komen. Het geleverde orgel blijkt op den duur grove gebreken te bezitten en hoewel de fabrikant nog niet ontheven is van zijne garantieverplichtingen, is hij tot nu toe niet te bewegen geweest, die verplichtingen behoorlijk na te komen.

Een daartoe door den Raad aangewende poging heeft geen afdoend resultaat opgeleverd, thans wordt getracht met de medewerking van den Bond van Nederlandsche

Orgelbouwers den fabrikant tot naleving van zijne verplichtingen te brengen. Mocht ook deze poging om tot eene minnelijke schikking te komen falen, dan blijft slechts over, dat de nalatige fabrikant in rechten aangesproken wordt door de Ned. Herv. Gem. te Goudriaan.

Haarloo. — De predikant der Ned. Herv. Gemeente te Haarloo (Gelderland) heeft onze voorlichting ingeroepen bij een zeer verwaarloosd kabinetpijorgel, dat in het kerkgebouw dier gemeente dienst moest doen.

Afgaande op de in het begin verstrekte gegevens meende de Raad met een historisch instrument te doen te hebben, wellicht geschikt voor plaatsing in een onzer musea; bij een nader ter plaatse ingesteld onderzoek is echter de onmogelijkheid daarvan gebleken.

Bij gebrek aan geldmiddelen om tot den bouw van een nieuw en grooter instrument over te gaan, heeft men zich tot eene eenvoudige, degelijke en voor een aantal jaren afdoende, herstelling beperkt, die onder 's Raads toezicht en tot tevredenheid van het betrokken kerkbestuur is uitgevoerd.

Laren (N. H.) — De N. H. Kerk te Laren, in het bezit van een ten deele verminkt kabinet-pijorgel, kan daarmede op den duur niet volstaan en wenscht over te gaan tot het aanschaffen van een nieuw pijorgel. De gevormde orgelcommissie heeft zich met onzen raad in verbinding gesteld en zich vereenigd met ons voorloopig advies. Thans worden de noodige gelden bijeengebracht, waarna door onze tusschenkomst een definitief plan zal worden opgemaakt, bestek en leveringsvoorwaarden zullen worden vastgesteld en tot aanbesteding, gunning en vervaardiging zal kunnen worden overgegaan.

Scheveningen. — Blijkens dagbladberichten besloot de Maatschappij Zeebad Scheveningen bij de vergrooting van de muziekzaal in het Kurhaus tot den aanbouw van een concertorgel.

De vereeniging Nederl. Fabrikaat vestigde naar aanleiding daarvan de aandacht van voornoemde Maatschappij op de wenschelijkheid, het nieuwe concertorgel door de Nederlandsche Industrie te doen bouwen, en vestigde voorts de aandacht op onzen Raad.

De Nederlandsche Vereeniging voor Ambachts- en Nijverheidskunst heeft onze tusschenkomst gevraagd om het ontwerp van het orgelfront aan een nijverheidskunstenaar te doen opdragen, daartoe aan te wijzen door het College van Advies dier Vereeniging. Afgezien van de vraag of de verzochte samenwerking steeds mogelijk en wenschelijk zal zijn, meenden wij dit verzoek voor dit bijzondere geval niet te mogen steunen, omdat wij, waar de Mij Zeebad Scheveningen zich destijds van de medewerking van onzen Raad verzekerde, het niet juist gezien achtten reeds thans eenige pressie in eene bepaalde richting op die Maatschappij te willen uitoefenen.

Schiedam. — Het was den Raad gebleken, dat aan het 17de eeuwsche orgel in Grootte Kerk te Schiedam door niets gemotiveerde, al te vooruitstrevende herstellingen zouden plaats hebben. Aan het kerkbestuur werd daarop verzocht een grondig en deskundig onderzoek aan die herstellingen te doen voorafgaan, ten einde het oorspronkelijke karakter van het instrument zooveel mogelijk te handhaven. Omdat ook modernisaties van het kerkorgel als kerkmeubel in het plan waren begrepen, heeft de Afd. K. en W.

van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken in die richting aandrang op het kerkbestuur uitgeoefend. HH. Kerkmeesters hebben blijkbaar het belang en de juistheid daarvan iugezien, althans een eerste stap tot samenwerking met onzen Raad is gedaan en is het te hopen, dat het kerkbestuur thans ten teeken van wijs beleid, door zorgvuldige, grondig bestudeerde restauratie het fraaie historische instrument, van een type waaraan ons land allesbehalve rijk is, voor het nageslacht zal weten te behouden. Te dezer plaatse past een woord van hulde aan 's Ministers departement, dat op deze wijze heeft willen medewerken ten goede. Mogen HH. Kerkmeesters nu ook de volgende stappen in die zelfde richting doen en andere Kerkbesturen daaraan een voorbeeld nemen. Een woord van dank komt eveneens toe aan de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie voor de te dezer zake verleende medewerking.

Utrecht. — De Afd. Utrecht van den Nederl. Protestantenvbond noodigde onzen Raad uit haar van advies te dienen bij de aanschaffing van een pijporgel in haar kerkzaal aan de Boothstraat te Utrecht. Daar na eenige inleidende besprekingen het bestuur dier Afdeeling de geheele voorbereiding, uitvoering en afwikkeling aan den Raad opdroeg, is in overleg met dat bestuur eene dispositie vastgesteld, waarna op de basis van door den Raad opgestelde leveringsvoorwaarden bij onderhandsche aanbesteding de levering opgedaagen werd aan den orgelfabrikant J. de Koff te Utrecht.

Het orgel wordt vervaardigd volgens mechanisch systeem, krijgt 2 klavieren en vrij pedaal, 13 sprekende stemmen. crescendokast en electrisch aangedreven windtoevoer.

De oplevering moet geschieden op Pinksteren 1918. De thans toenemende moeilijkheid voor het verkrijgen van tin voor de pijpen en de heerschende schaarschte aan goed leder zullen wellicht de oplevering iets vertragen.

BOEKAANKONDIGING.

Het 26ste deel van het Tijdschrift van het Friesch Genootschap bevat weder verschillende artikelen, die ook buiten Friesland alle aandacht verdienen. Dr. C. Hofstede de Groot behandelt den schilder Frans Carree en zijne teekeningen voor de lijkstatie van Willem Frederik in 1664 en Mej. R. Visscher het Princessenhof te Leeuwarden. Daarna volgt een uitvoerige bespreking van de vondsten van aardewerk aan het Vliet door den Heer Nanne Ottema. Het voor een jachthaven der sportvereniging ontgraven land bleek in gleuven uitgegraven te zijn voor de pottenbakkersklei en daarna volgestort met afval uit het eind der 16de en het begin der 17de eeuw, waaronder zoowel werk van de Friesche pottenbakkers als import uit de Hollandsche steden en Duitsch steengoed uit Frechen, Siegburg en Raeren en eenig loodglazuur-aardewerk uit Hessen. De voornaamsten vondsten worden beschreven en afgebeeld. Het reeds vroeger besproken beeldje van den H. Dionisius wordt beschreven door H. Martin en op grond van de kleding gedateerd op eind 15de eeuw. Friesche kloosterlijsten door A. Hallema en andere historische bijdragen vormen verder den inhoud van dit goed verzorgde deel.

KORTE GESCHIEDENIS DER STAD DELFT.

In de mededeelingen van het Kon. Aardrijkskundig genootschap, jaargang 1916, heeft Dr. A. A. Beekman aangetoond, dat de »Fossa Corbulonis" wel langs den Vliet van Voorschoten tot de Hoornbrug onder Rijswijk heeft geloopt, maar na dit laatste punt den Kleiweg is gevolgd en tusschen de Lier en Naaldwijk met een flauwe bocht naar het Oosten in een tak van de Maas is gevallen. De oude mythe, dat deze Romeinsche gracht langs Delft gegraven zou zijn, en daarna hetzij in de richting naar Overschie, hetzij in die naar Maassluis verder is gevoerd, is daardoor voorgoed van de baan, evenals de bewering, dat er ter plaatse van den Oudekerkstoren een Romeinsche wachttoren heeft gestaan.

Toch is er in het laatste verhaal, dat ook bij van Bleiswijk te vinden is, een kern van waarheid, want in een rapport over de Oudekerkstoren van den Heer Baart de la Faille, dat in 1843 aan de gemeente Delft werd aangeboden om afbraak van dit monument te voorkomen, deelt deze mede, dat hij de grondslagen van een Frankischen toren aan den overkant van den Ouden Delf op den voorhof van het St. Agathaklooster gevonden heeft; hij vermoedt dat een tegenhanger van dat bouwwerk aan den Oudekerkstoren tot grondslag ligt.

Bevat deze mededeeling waarheid — en ook het oudste wapen van Delft wijst er op — dan moet de Delf in dien tijd gegraven zijn. Er kan hier niet verder op worden ingegaan; het is echter zeer waarschijnlijk, dat de soldaten, die hier ter bewaking dier wachttorens verblijf hielden (en in dien tijd waren alle soldaten vrije lieden) van uit hun verblijfplaats op de zandplaat langs den Delf stukken land, verderop langs dienzelfden Delf gelegen hebben ontgonnen en zoo den »Vrijen Ban" der dertiende eeuw hebben gevormd.

Een tweede kern kwam er, toen, na de gift van het land tusschen Lier en IJssel aan den Hollandschen Graaf (985) deze bewindsman vlak bij, maar niet aan den Delf een vronnhof stichtte, nu het Marktplein, dat met een later overkluisd water ('s Heeren bregge, nu de Boterbrug) verbinding met den Delf had. Direct na de gift is dit niet geschied; misschien is de stichting van Delft in 1070 door Godfried met den Bult op deze wijze te verklaren. Het nog niet door de soldaten ontgonnen land werd direct eigendom van den graaf, die het slechts in leenhuur (gift) uitgaf, tenzij hij geheele hoeven aan kloosters schonk, zooals vóór 1100 aan de abdij van Egmond (het latere

Oudste wapen van Delft.

Abtsrecht aan weerszijde van de Schie (Delf), in 1199 aan de Rijnsburger abdij (het Vrouwenrecht langs de Leede onder Akkersdijk en achter de Nieuwe Kerk te Delft) en nog later aan de abdij het Konigsveld ten Z.-W. van Delft. Bij die Vroonhoeve vestigden zich langzamerhand kooplieden en handwerkslieden langs den weg (gawech) van Pijnakker naar Maasland, welke naam nog over is in het middeleeuwsche Delfgawewij, nu Delfgauw, en in den middeleeuwschen Gawech, nu de vaart de Gaag.

Het hoofdproduct van het omliggende land was de boter, en wij zien de »buttermate» dan ook in 1243 aan de Rijnsburger abdij gegeven en de stadsbrief van 1246, dus van drie jaar later, spreekt van een wekelijkschen markttag en een jaarmarkt op een wijze, dat deze reeds toen als bestaande moeten worden beschouwd. Mocht er anders verwacht worden in den tijd waarin het Graafschap Holland tot één geheel wordt gevormd? In het Zuiden zijn er omstreeks 1250 nog slechts sporen van het terrein, waarop later Rotterdam en Schiedam zullen ontstaan, Vlaardingen dommelt als visscherijplaats op een ouden roem en eerst in Dordrecht vinden wij een markt; deze stad was toen echter geheel van het toenmalige »Noorthollant» gescheiden door breede waterwegen en meer aangewezen op het eerst later verdrongen gebied van Zuid-Holland. Den Haag noch 's Gravenzande zijn ooit als marktplaats van veel belang geweest, zoodat ten Noorden van Delft eerst Leiden als markt voorkomt; in het Oosten is eerst Gouda een ernstige concurrent. Geheel het toenmalige Delf- en Schieland, en het Zuidelijke gedeelte van Rijnland, dat zich toen langs de duinen tot de Maas uitstreckte, waren op Delft aangewezen. Ook de veroveringen aan de monden van Rotte en Schie doen een welvarende bevolking verwachten.

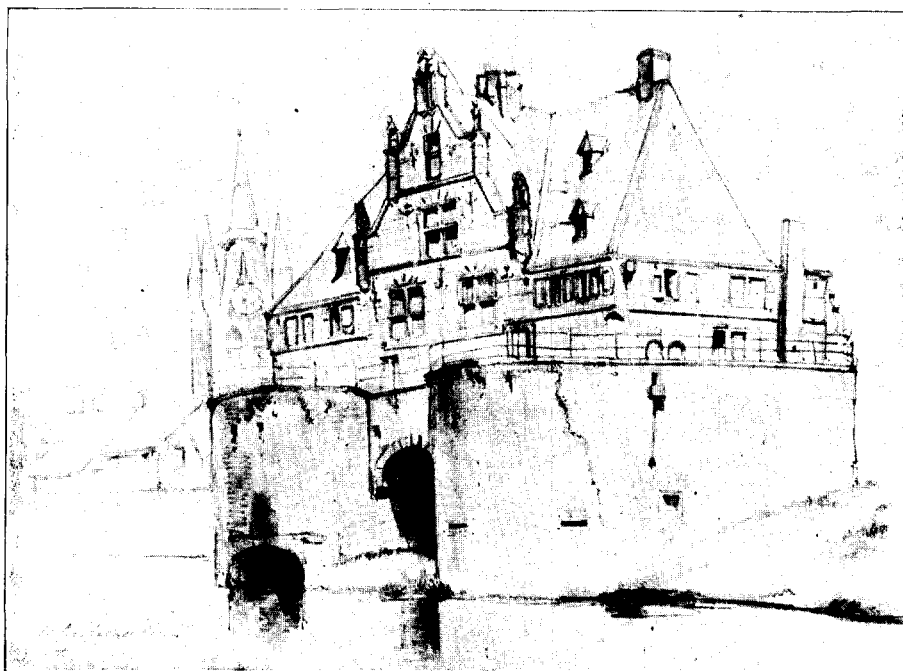
Maar niet het geheele toenmalige Delft kreeg stadsrechten: de boerenhofsteden lang den Delf vielen er buiten en zelfs ook de door Bartholomeus van der Made gestichte Bartholomeuskerk (later Hypolituskerk); eerst in 1268 verkregen zij, die langs den Ouden Delf woonden, de economische en de processueele voordeelen van het nieuwere stadsrecht. Wij moeten zelfs aannemen, dat de grafelijke Hoeve op de Markt eerst ongeveer 1300 binnen de stad kwam te liggen.

Met de hier behandelde grenzen van de eerste »poirte», dat niet synoniem met ons tegenwoordige »poort» is, is een ommuring, hoe eenvoudig men die ook voorstelt, niet te vereenigen en deze was in de rustige dertiende eeuw, dan ook geheel overbodig. Eerst nadat in 1304 de Vlamingen een tijd lang Holland tot bij Haarlem onder hun macht hadden gekregen, werd een verdedigingsmiddel noodig; even na dien tijd moet dan ook de oudste singelgracht ontstaan zijn. Zij wordt gevormd door het zoo schilderachtige Achterom, de Brabantsche Turfmarkt, de reeds in 1860 gedempte Burgwal, gaat dan achter het Marktveld om langs den Verversdijk en terug langs den Ouden Delf¹⁾. Er buiten bleef het reeds ± 1270 gestichte (oude) Bagijnhof. Als verdedigingswerk heeft zij nooit dienst gedaan, want reeds vóórdat in 1359 de stad na een korte belegering de prooi van den ruwaard Albrecht van Beijeren werd, had de stad beslag gelegd op alle

---

1) Zie voor de stadsuitbreidingen den plattegrond van den A. N. W. B.

terreinen binnen de Oostelijke stadsgrens uit de tijden der Republiek; slechts ontbrak er aan het 17de en 18de eeuwse Delft het ten Noorden van den Geerweg en Kolk en ten Westen van den Ouden Delf gelegen gedeelte. Alle namen der bebouwers-grondeigenaars binnen dien stadswal komen in 1350 voor: Jacob Gerrits, Jan Mol, Harmen Koek, Vrouw Jut, en het zijn de straatnamen, waarin zij nu nog voortleven; Jacob Gerritstraat, (Jan) Molslaan en -steeg, Koekelaan (officieel foutief Harmen Koksiaan) en Vrouwjutteland. De uitbreiding ging niet altijd zonder strijd: menig nu nog in het Delftsche gemeentearchief en in dat der abdij Rijnsburg aanwezig charter gewaagt van de moeite om het binnen de omwalling vallende gedeelte van het Rijnsburgsche »Vrouwenrecht" tot het

Waterslootsche poort.

rechtsgebied der stad te doen behooren. Dit gelukt eerst, wanneer in 1464 Filips de Stoute van hoogerhand ingrijpt.

Gemakkelijker was de regeling der parochiegrenzen, die in andere steden een groot struikelblok vormden. Doordat de kerk te Pijnakker, waaronder Delft oudtijds ressorteerde, ook aan den Graaf toebehoorde, werden bij de stichting der eerste kerk de grenzen zóó ruim gesteld, dat in 1389 ook de geheele uitgestrekte Nieuwekerksparochie van die der Bartholomeuskerk kon worden gescheiden.

De stadsgedeelten, die volgens het hierboven geschrevene in 1358 nog niet binnen de stedelijke grenzen vielen, werden er in betrokken, toen Albrecht van Beijeren in 1390 toestemming gaf de poorten en de muren wederom op te bouwen. Voegt men bij

de stad het »Poortland'', dat in 1648 ten gevolge van een overeenkomst met de graaflijkheidsrekenkamer als opvolgster der Rijnsburger abdij vergroot werd, de tien roeden langs de Schie en Delfshaven, waarmede Albrecht van Beijeren in 1389 Delft reeds had begiftigd, dan verkrijgen wij het rechtsgebied, dat tot 1795 den naam van Delft had en waarvan de uitgestrektheid op de kaarten van den historischen atlas of nog beter op de verzamelkaart van 1712 van Kruikius' atlas van Delfland te vinden is.

Die stadsomwalling, die na 1359 geen werkelijken dienst meer gedaan heeft, ging de bebouwing vooruit, want zij bood plaats voor die menigte kloosters, die in Delft omstreeks 1400 werden gesticht. Met al hun voorrechten drukten deze de stad echter zoo, dat Filips de Stoute in 1466 het oprichten van kloosters of religieuze gebouwen binnen Delft of anderhalve mijl in den omtrek verbood. Vrijwel alle liggen die kloostergebouwen tegen den eersten stadswal aan: St. Barbara, St. Hyeronimus, St. Agatha langs het Oude Delft, St. Anna (nu het St. Joris Gasthuis) en St. Magdalena bij den Verversdijk, het Minderbroedersklooster aan den Burgwal. Verderop tegen (maar binnen) den nieuwen wal de geheel verdwenen St. Ursulen- en St. Agneskloosters in het Zuidelijk gedeelte, St. Klara in het Noord-Oostelijke stadsdeel.

Buiten de omwalling lagen de door de tante van Koning Willem gestichte Premonstatenser abdij Koningsveld, het Karthuizer klooster aan de Buitenwatersloot en het reguliers (kapittel)klooster »op den Berg Syon'' onder Rijswijk. Met alle voorsteden van Delft werden zij in 1572 uit veiligheidsoogpunt verwoest.

Wel is er na dat jaar hier en daar eenig spoor van bebouwing buiten de wallen, maar de stedelijke politiek uit de tijden der republiek was er niet naar zulks aan te moedigen, en eerst na den opbloei van 1840 is er een zekere systematische aangroei, die zich reeds spoedig na 1860 over de gemeentegrens op het gebied der buitengemeenten uitstrekt, zoodat op dit oogenblik de oude stad aan bijna alle zijden door buitenwijken is omgeven.

De structuur der stad is eigenaardig; de waterwegen nemen er de voornaamste plaats in. Slechts een vier- of vijftal korte straten treden daarnaast op den voorgrond; de rest der straten is onder de stegen te rangschikken ¹⁾. Als plein vindt men in de middeleeuwen slechts het marktveld, dat eerst in 1436 eigendom der stad werd. Evenals nu nog in Leiden vonden op de gewone marktdagen stalletjes en beesten een plaats langs de grachten. Eerst na de Reformatie werd het kloosterhof der Minderbroeders tot beestenmarkt gemaakt. In de 17de eeuw werd de verwoesting door het springen van een kruitmagazijn oorzaak van het stichten van een ruime paardenmarkt; behalve deze zijn er nu nog het tot plein vervormde Heilige Geest-kerkhof ter zijde van de Oude Kerk en het Doelenplein.

Als hoofdlijn kan de Oude Delft beschouwd worden; het is de eenige verkeersweg, die zonder hoeken door de geheele stad loopt. Rechthoekig op deze gracht staan, aan den Oostkant ²⁾ bij het Noorden beginnende, de Kolk, die in het verlengde de verbinding met

---

1) Eigenaardig is het gebruik van de achtervoegsels -straat en -laan voor de wegen langs de grachten.

2) Eigenlijk: den Oost-Noord-Oostkant.

Nootdorp vormt, en de reeds besproken Boterbrug, aan den Westkant de Watersloot (Binnenwatersloot binnen, Buitenwatersloot buiten de stad) in de richting Vlaardingen—Maassluis.

In de Kolk met haar verlengde monden twee grachten uit: de eene loopt tot achter de Markt evenwijdig aan den Ouden Delf en vormt daarna met een ombuiging naar het Oosten een waarschijnlijk natuurlijk ontstane verbinding met Pijnakker. Midden tusschen dezen gracht en den Ouden Delf begint aan de Kolk een derde gracht, die vrijwel door de geheele stad eveneens evenwijdig aan den Ouden Delft loopt, doch aan het uiteinde der stad met een flauwe welving in de hoofdgracht uitmondt. De eerste benaming van dezen waterweg was de Nieuwe Delf; aan deze gracht lagen langen tijd de huizen der voornaamste ingezetenen der stad.

Deze twee grachten vormen de niet-evenwijdige zijden van het rechthoekig trapezium der Markt: ook langs de twee evenwijdige zijden loopen grachten die ongeveer 1350 tot de vest zijn doorgetrokken; een dier twee wateren is jammer genoeg in 1892 gedeeltelijk gedempt.

De verdere ontwikkeling blijkt duidelijk uit de kaart. Behalve deze officieele waterwegen waren er enkele doodlopende uitloopers, die denzelfden dienst verrichten als de haventjes bij hoeven en fabrieken: zoo o. a. naar het St. Aagtenklooster, het St. Barbaraklooster en het Gasthuis. Dat Gasthuis, dat onder patronage van de abdijs het Koningsveld stond, had een mooie kapel, die in 1863 is afgebroken om voor het H. B. S.-gebouw plaats te maken. Het oude gebouw zelf is in het einde der 19de eeuw geheel afgebroken en door een nieuw gesticht vervangen, daar het aan de tegenwoordige eischen van hygiene en ziekenverzorging in het geheel niet voldeed. Naast dat Gasthuis was er een Heilige Geest-zusterhuis, dat na de hervorming tot weeshuis voor halve weezen (Meisjeshuis) werd ingericht en later door een geheel nieuw gebouw werd vervangen, een Oude mannengesticht, dat reeds vóór de Reformatie te niet ging en waarin later het St. Lukas-gilde een onderkomen vond¹⁾ en een in 1408 gesticht Oude Vrouwengesticht, dat nu nog als verblijfplaats voor oude dames dienst doet. In 1407 kwam er naast het eerste gasthuis een tweede, dat aan St. Joris gewijd werd en volgens het nog bestaande charter een stedelijke armenherberg was; later diende deze stichting tot verzorging van krankzinnigen en in de 17de eeuw werd zij naar de terreinen van het vroegere St. Annaklooster overgebracht, waar zij nu nog in wezen is.

Geheel verdwenen is het Pesthuis, dat aan de Oostzijde der stad gelegen was en het leprozenhuis; van het laatste zijn echter nog sporen in de machinefabriek Reineveld te vinden.

Behalve de twee parochie-kerken hadden natuurlijk alle kloosters en stichtingen hare kapellen, terwijl er voor het algemeen gebruik kapellen op de Hooge brug bij de Rotterdamsche Poort en buiten de Waterslootsche Poort waren opgericht.

Het Delft der middeleeuwen heeft een belangrijke economische beteekenis gehad. Het was hoofdplaats van een baljuwschap, dat zich tot onder de muren van Gouda

---

1) De gevelsteen van de St. Lucas-Gildekamer zijn in den gevel van het Rijksmuseum te Amsterdam ingemetseld.

uitstrekke, en het was hoofdplaats van een waterschap, dat zich over een groot deel van het baljuwschap Rijnland uitstrekke. Bovendien was de voornaamste Hollandsche verblijfplaats der graven, den Haag, zóó dicht bij, dat de voordeelen voor Delft groot waren. In de 14de eeuwse grafboeken der Oude Kerk bevinden zich de namen der meeste adellijke grondbezitters uit den omtrek en ook onder de namen der schepenen komen er vele voor, die op adel wijzen. Ja, de gangbare meening luidde, dat het behooren tot de Delftsche schutterij gelijk stond met van adel te zijn. Vóór de opkomst van Rotterdam en Schiedam was Delft bovendien uitgangspunt voor het scheepsverkeer met Dordrecht en verder, en dit voordeel was van meer belang doordat de waterstaatsseischen van het omliggende land vlak ten Noorden der stad een Hinderdam in den Delft noodzakelijk maakten. De vruchtbaarheid van het omliggende land deed voor Delft de drie groote welvaartsbronnen ontstaan: de boter, het bier en het laken. Aan het zuivelproduct, waarvoor nu nog de Delftsche weekmarkt den prijs aangeeft, herinneren Boterbrug, Boterhuis (nu bureau van Politie) en de Delftsche Botersprits. Het Delftsche bier, waarvan de sporen reeds in het allereerste handvest te vinden zijn, was in de middeleeuwen door de geheele Nederlanden beroemd en was daarom »de voortdurende zorg der Regeering», zóó zelfs, dat er voor een bierbrouwersgilde geen plaats was; menig handvest getuigt van den wensch het Delftsche water helder en rein te houden. De tachtigjarige oorlog verdrong het Delftsche bier uit het tegenwoordige België, en telkens en telkens vinden wij in de 16de en 17de eeuw klachten over den achteruitgang der bierindustrie; langzamerhand ging zij te niet. Van Bleiswijk geeft in zijn in 1667 uitgekomen beschrijving een geheele lijst van sedert 1600 uitgebroken bierbrouwerijen. Slechts weinige inrichtingen haalden het jaar 1800; in 1900 was er nog maar 1, die een tiental jaren later den strijd om het bestaan moest opgeven.

Niet beter is het gegaan met de lakenindustrie. In de middeleeuwen was het Delftsche laken als eersterangs goed beschouwd, zóó zelfs, dat de geheele productie in de Nederlanden geplaatst kon worden, en toen in het laatst der 13de eeuw Calais de stapelplaats der Engelsche wol werd, sloot Delft met de meesters aldaar een overeenkomst om toch vooral van werkmateriaal verzekerd te zijn. Aan dien bloei herinneren een Voldersgracht, een Verversdijk, een Raam, een Vlamingstraat en een Bloedbrug, welke twee laatste namen aan de legende van het verslaan der Vlamingen in 1304 op deze plek het leven hebben gegeven. Nadat in 1572 de Regeering veranderd was, vormden de lakenkoopers met de bierbrouwers de machtigste partij, en dat gaat nog een honderd jaren door; in plaats van en naast de ramen binnen de stad kwamen er enkele raamtuinen er buiten naar den Z.-W. kant. Ook hier trad de regeering nog lang regelend en vooral toezichhoudend op. Na de hervorming werd voor dat toezicht een gedeelte van het Prinsenhof gebezigd; de steen in den voorgevel wijst er nu nog op. De vele wrijvingen, die het Leidsche stadsarchief te zien geeft, zijn hier onbekend, maar niet de pogingen tot het lokken der bazen, die in het werk van Prof. Posthumus besproken worden en die er o. a. toe geleid hebben, dat de Engelsche Court zich hier een tijdlang vestigde. Maar in de tijden der Republiek was Delft niet meer zoo gelegen, dat het met succes kon concurreeren; slechts met

kunst- en vliegwerk werd het bestaan der lakenindustrie in de 18de en 19de eeuw als tak van armenzorg gerekt en ook deze eens zoo belangrijke nijverheid verdween ongemerkt.

De kiem van Delft's achteruitgang was tevens de oorzaak van Delft's grootsten bloei. De inpolderingen aan den Maaskant rondom Overschie, die zoo duidelijk in de schets van Mr. S. Muller Hzn. over het ontstaan van Schieland zijn beschreven, gebeurden gedeeltelijk voor rekening van Delvenaren en brachten dus schatten gelds in de stad. Maar de afdamming der rivieren, die aan die inpolderingen vooraf gingen, en de langere weg om in de Maas te komen, maakten Delft van een open havenfront tot een binnenstad en dus als handelsplaats van veel minder belang.

Zoo werd de overmoedige tegenstand, die de Kabeljauwsche Vroedschap in 1539 aan den Ruwaard Albrecht van Beyeren bood, een afsluiting van een korten glorieijken tijd. Twee en een halve maand duurde het beleg, en eerst toen de Ruwaard uit Utrecht de nog nooit in Holland gebruikte buskruitkanonnen liet komen, werd de regeering bang en boog zij het hoofd. Hard waren de voorwaarden: strenge boetedoening voor de Kabeljauwsche schepenen, verlies van privilegiën en ontmanteling der stad.

Wel blijft door de groote vruchtbaarheid van het omliggende land en door de belangrijke nijverheid Delft nog een rijke stad, maar met het voeren van een vooruitziende politiek is het uit. Alle maatregelen zijn gericht op het behoud der vroegere suprematie tegenover de nieuwe steden aan de Maas. De pogingen om Rotterdam het recht te ontzeggen een vaart naar Overschie te graven, zijn al even bekend als de vergeefsche plannen tot het maken van een kortere vaart naar Leiden.

Eerst 30 jaar na het beleg kwam de verzoening met Albrecht van Beyeren tot stand; in 1389 verwierf de stad het recht tegenover de concurrentie van Rotterdam en Schiedam een haven aan de Maas te graven en deze met een vaart met Overschie (en dus met de stad zelf) te verbinden; in 1392 kwam de machtiging tot den herbouw der wallen en poorten.

In 1420 gaf Jacoba van Beyeren het handvest, dat de regeering regelde. Deze regeling, die tot 1795 toe gegolden heeft, stelde het aantal vroedschappen op 40, waaruit 4 burgemeesteren, 7 schepenen, twee thesauriers, een havenmeester-binnen, een havenmeester-buiten en een voor Delfshaven werden gekozen. De verkiezingen geschieden jaarlijks, behalve voor de havenmeesters, die gedurende drie jaar zitting hadden.

De oorlogen van Karel den Stouten en de daarop gevolgde binnenlandsche onlusten, die het einde der Hoeksche en Kabeljauwsche twisten vormden, waren voor Delft natuurlijk niet voordeelig, vooral waar een belangrijk gedeelte der Jonker Franssen-oorlog tusschen Rotterdam en Delft werd gevoerd. Bovendien werd Delft in 1536 door een groote ramp getroffen: de bliksem sloeg in de stad, en het vuur vernietigde meer dan $\frac{2}{3}$ der meeren-deels houten huizen; alleen het minst welvarend (Oostelijk) deel bleef behouden. Behalve de in de Oude Kerk bewaarde charters verbrandden met het Stadhuis bijna alle stedelijke papieren. Een nieuwe, strenge timmerkeur was het gevolg van den brand.

Wel verkreeg Delft voor de geleden schade vrijdom van belasting, maar de gevolgen deden zich nog lang gevoelen, en in de notulen der veertigraden ziet men den eenen

maaltijd na den anderen afgeschaft wegens den berooiden toestand van de stedelijke financiën.

De hervorming had hier het gewone verloop: eerst hagepreeken op een stuk land vlak achter een buiten de stad gelegen kapel, terwijl daarna met behulp der schutterij de Minderbroederskerk in gebruik werd genomen. Ook aan den beeldenstorm deed Delft mede.

Na de inneming van den Briel bleef Delft onzijdig; zij hield beide partijen buiten de poorten, totdat in het eind van Juni de Spaansche troepen uit de omgeving waren vertrokken: 26 Juli 1572 trok Lumey in de stad, nadat de geestelijkheid een paar dagen vroeger was weggevlucht; met haar verliet een deel der burgerij de stad, die volgens de lijst der vroedschappen met den eigenaardigen naam van »glippers" werden betiteld. Het waren voor een groot deel de oude rijken, die in de regeering door de nieuw opgekomen bierbrouwers en lakenkoopers werden vervangen.

De nieuwe vroedschap trof het. In de sterke vesting, die het midden in het Zuidelijke vasteland van Holland gelegen Delft was, vergaderden een 10-tal jaren de Staten van dit gewest veiliger dan in het open gelegen Den Haag; de Prins bracht er zijn zetel over in de ruime lokaliteiten van het oude St. Agatha-klooster, dat naar hem het Prinsenhof genoemd werd. De stad diende tevens als een veilige bewaarplaats voor oorlogsmateriaal, waartoe het eene geestelijke gebouw na het andere werd opgevorderd.

Het drukke personenvervoer, dat van een en ander het gevolg was, deed het verkeer naar de omliggende plaatsen, dat uitsluitend te water geschiedde, zeer toenemen en door de hierbij gevolgde politiek werd de stad een belangrijke overstapplaats voor de reizigers van het Zuiden (Rotterdam) naar het Noorden (den Haag, Leiden en verder) en terug. Ter verkrijging van deze groote bron van bestaan werden er langs de voornaamste vaarten afzonderlijke trekkaden aangelegd of bestaande polderkaden op kosten der stad onderhouden.

Minder gelukkig was Delft's politiek ten opzichte van Delfshaven; de beroemde uitspraak van Oldenbarneveld is maar al te waar: de bekrompenheid van Delft heeft Rotterdam groot gemaakt. Wel waren er in de 16de eeuw dan ook nog kooplieden, die op Oost en West voeren, wel kwamen er kamers zoowel der O. I. als der W. I. Compagnie, maar langzamerhand verflauwde de ijver, en in 1795 is Delft geheel en al landstad geworden en zijn de laatste sporen van de zeevaart verdwenen.

Het marktverkeer bleef echter bloeien en werd door het aanleggen van verbeterde toevoerwegen telkens aangewakkerd; naast de lakennijverheid vond men langen tijd de uit Vlaanderen hierheen overgebrachte tapijtweverijen (Spiering) en fluweelbewerkingen.

In het gedeelte, dat over de middeleeuwen handelt, was reeds sprake van den snellen achteruitgang der bierindustrie na 1570; enkele bierbrouwerijen werden in korenbrandrijen veranderd en bestaan nog als zoodanig; de overige werden uitgebroken en voor een zeer belangrijk deel veranderd in plateelbakkerijen, wier producten den naam der stad wereldberoemd hebben gemaakt. Vele artikels over het Delftsch aardewerk zijn er sedert het boek van Havard verschenen, en nog is de geschiedenis niet geheel beschreven; hier kan er slechts in groote trekken in verband met Delft's bloei over gehandeld worden. De plateelbakkerijen waren bijna alle in het Oostelijk (minst welvarend) deel der stad

gevestigd; het werkvolk behoorde tot de minst vermogende klasse, ook de schilders, die hun loon meestal spoedig in drank omzetten. Aan het einde der 17^e eeuw had dan ook de losse levenswijs der kunstenaars het gevolg, dat de eigendom der fabrieken in handen der geldschieters, meest belastingpachters, overging. Men bemerkt in de openbare stukken betrekkelijk weinig van dit toch zoo bloeiende ambacht, en slechts toen na 1750 de belastingverpachtingen waren afgeschaft en de sterke achteruitgang van het bedrijf tot concentratie had geleid, zien wij de eigenaars in de regeering komen. Maar niet alleen de economische toestand der plateelbakkerijen is in de 18^e eeuw veranderd, ook de kunst is gewijzigd. De 17^e-eeuwsche voorwerpen waren, als geheel ons volk, van ruwe teekening en uitvoering, de 18^e-eeuwsche sierlijk en peuterig-fijn.

Delft had zich eveneens gewijzigd: de voornaamheid der stad als derde stemhebbende stad van Holland trok vele rijke jongelui, terwijl er ook groote landeigenaars uit de buurt kwamen wonen, en de bakermat van menig patricisch geslacht stond in de »Prinsstad.» In de 18^e eeuw is de hoofdtrek van Delft dan ook niet arbeid, maar weelde.

De uit de middeleeuwen overgebleven stichtingen werden met een Weeshuis en een »Kamer van Charitate'' vermeerderd; de eerste inrichting werd het eenige doel der oude Heilige Geestmeesters, de tweede nam de plaats van de diaconie van elders in.

Van rampen bleef ook het Delft der Republiek niet verschoond; in 1618 ging het Stadhuis in vlammen op, en in 1654 ontplofte een in de stad gelegen kruitmagazijn, dat het in 1536 gespaarde Oostelijk deel vernietigde; de schilder Fabricius werd dood onder de puinhoopen vandaan gehaald. In 1785 was het ook in Delft roerig; het ergste maakte het echter niet de Delvenaars zelve, maar in 1787 de Haagsche Oranjeklanten, die o. a. de herberg den Gouden Molen in het Noordeinde (nu N°. 30) plunderden.

Na 1795 is er nog een tijdlang een kleine opflukking, toen het departement van den Delf in Delft zijn hoofdplaats vond, maar lang duurde dat niet. Eerst na 1815 gaat het weer zachtjes aan opwaarts; behalve de nog overgebleven aristocratie zijn het de boterkoopers, die den Raad bevolken.

De industrie van het aardewerk, dat in den Franschen tijd met het oog op de concurrentie van het Wedgwood grootendeels een Engelsche roomkleurige tint en Engelsche vormen krijgt, vermindert evenals de bierindustrie. De branderijen blijven bloeien en daarnaast brengen de militaire inrichtingen veel vertier: de artillerie-werkplaatsen en de geweerwinkel worden hier gevestigd, een groote artillerietrein ligt er en een tijdlang dient een in den Franschen tijd gevestigde onderofficiersschool ook voor de geheele officiersopleiding.

Deze school brengt voor Delft een nieuwe bron van inkomsten, want zij is de voorgangster der Technische Hoogeschool. Na 1830 bleef de opleiding der artillerie- en genie-officieren hier nog gevestigd en de inrichtingen daarvan dienden tevens voor de opleiding van ingenieurs en Indische ambtenaren. In 1842 werd het militaire deel der school uit Delft weggenomen ¹⁾, maar de toen gevestigde academie hield haar militair

---

1) Een tiental jaren was hier $\pm$ 1890 een cursus voor de opleiding van artillerie-officieren.

karakter, wat dikwijls heftige botsingen tusschen directeur en »kweekelingen" ten gevolge had; als tegenwicht stichtten de studenten in 1843 het nog bestaande studentencorps. Omstreeks 1860 gaf het optreden van den nieuwen directeur Keurenaer tot zulke standjes aanleiding, dat er hier garnizoen kwam te liggen en de academie een tijdlang gesloten werd.

Spoedig daarop (1863) volgde de omzetting in een Polytechnische school; in 1908 kwam de laatste reorganisatie, die de middelbare onderwijsinrichting van Thorbecke in een tot het Hooger Onderwijs behorende Technische Hoogeschool omzette. Deze laatste verandering ging samen met een zeer groote vermeerdering van professoren, gebouwen en studenten; ongelukkig genoeg heeft men bij de daarmede gepaard gaande reorganisatie der gebouwen het bestaande zooveel mogelijk willen behouden en zijn de inrichtingen daardoor over de geheele stad verspreid, wat aan het onderwijs niet ten goede komt.

De opleiding der Indische ambtenaren, die aan de Genestet de gegevens voor zijn ondeugende »mailbrief" in de pen gaf, werd na de opheffing der academie een gemeentelijke school (»Indische Inrichting"), die de concurrentie met de Leidsche met succes wist te doorstaan, totdat een teruggang van het aantal studenten in 1901 den Gemeenteraad tot haar opheffing noopte.

Op verkeersgebied schakelde de invoering der diligence en later der spoorwegen Delft als overstapplaats uit. De aanleg van den Rijnspoor en vooral die van den Z.-H. Electricchen spoor Den Haag—Rotterdam en de lijn Hoek van Holland—Schiedam verminderde Delft's positie als marktstad; de totstandkoming der stoomtram naar het Westland was echter weer van gunstigen invloed. Geen der vele plannen tot een verbeterde verbinding met het Oostelijk marktgebied en het midden en Oosten des lands kwam tot uitvoering.

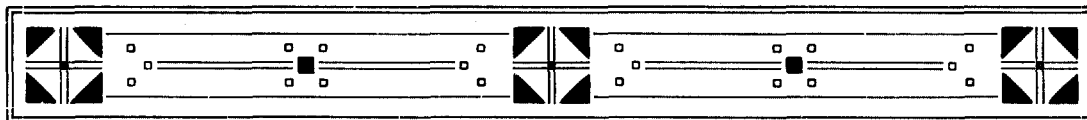
Naast de wekelijksche vee-, boter- en kaasmakten is er in de laatste 20 jaar een zeer bloeiende dagelijksche export-groentemarkt ontstaan, die nu een der grootste van het land is en aan de gracht bij het station een zeer levendig aanzien geeft.

De industrie heeft zich na 1860 sterk uitgebreid, zoodat op dit oogenblik Delft boven alles een industriestad is; die uitbreiding had een groote bevolkingstoename ten gevolge, zoodat de stedelijke bebouwing zich op dit oogenblik ver over de gemeente-grenzen uitstrekt en er een nu reeds meer dan een halve eeuw hangende grenskwestie in het leven riep.

Was Delft in de middeleeuwen de stad der kloosters, ook in de 19de eeuw treedt het godsdienstig element sterk op den voorgrond, zoodat ook nu nog het aantal kerken zeer belangrijk mag genoemd worden. Het meest bekend is echter de geloofsbroederschap »Christo Sacrum", die tusschen 1800 en 1836 een vereenigingslokaal aan het Rietveld had; deze secte kan toch als een der voorloopers van het Réveil genoemd worden.

Delft's naam is aan vooraanstaande personen der 17de eeuw verknocht: het zijn Hugo de Groot, Fabricius, Vermeer en van Leeuwenhoek, terwijl uit de 19de eeuw vooral de dichter de Genestet, die hier Remonstrantsch predikant was, genoemd moet worden. De woonhuizen dier beroemde personen zijn óf afgebroken (Vermeer, van Leeuwenhoek en het eerste huis van de Genestet) óf geheel verbouwd (Hugo de Groot).

L. G. N. BOURICIUS.

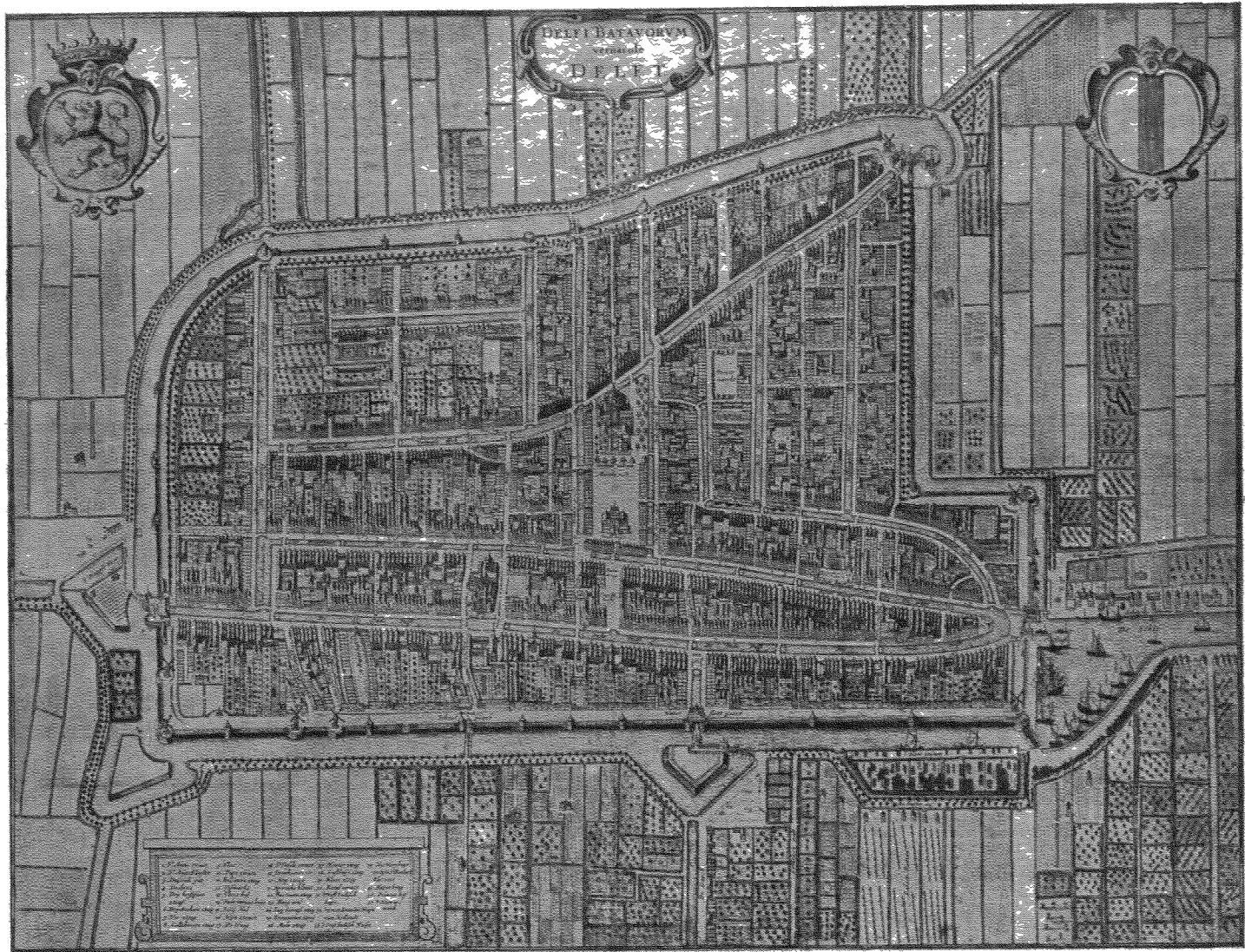
OUDE GEBOUWEN IN DELFT ¹⁾.

»Dese stadt . . . . is seer groot ende schoon t' alle
»kanten met goede ende fraeye huysen, breede ende
»lustighe straten, verciert met heerlijcke ende koste-
»lijcke kercken. . . .»
GUICCIARDINI.

Toen de kardinaal van Aragon in 1517 door Delft was gereisd, teekende zijn secretaris daar niet veel meer van op, dan dat de stad door vele diepe en breede kanalen was doorsneden. Arent van Buchell was na een bezoek aan de stad in 1597 evenzeer door de vele grachten getroffen en zeide, dat er haast geen wijk of straat zonder water was. Wat zulke oude reizigers een nuchtere opmerking in de pen gaf, geeft aan moderne, kunstzinnige bezoekers van Delft een dieperen indruk: zij worden vervuld van bewondering voor de echt Hollandsche stadsgezichten van de met boomen omzoomde grachten en grachtjes, welker wallekanten zoo dicht op elkander verbonden zijn door sierlijke bogen met bultige bruggedekken, waarop luchtige ijzeren leuningën een fijn silhouet teekenen. Het oudste jaartal, dat aan deze bruggen voorkomt, is 1688 (trapjesbrug aan de Koornmarkt), het jongste is 1808 (Oude Delft de Oude Kerk), maar verschillende schijnen, naar hun pijlers te oordeelen, veel ouder — en alle zijn in ieder geval zóózeer naar een overgeleverd model gevormd, dat zij prachtig bij elkander passen en bij heel het oude aanzien van dit eenige stadje. De voornaamste grachten loopen van Noord naar Zuid, wat aan hun beide kanten het grootste deel van den dag een gelijkmatig strijklicht geeft, dat toch niet eentonig wordt, omdat de grachten niet recht getrokken zijn, maar kleine knikken vertoonen (zie den plattegrond), zoodat wie er langs komt wandelen nu en dan de verrassing heeft van wat om den hoek is, en plaatselijke wisselingen in belichting niet ontbreken. Het water, de bruggen en het licht geven aan Delft dien gaven indruk van een nog volledig oud geheel, die eigenlijk met de bestaande bebouwing niet meer in overeenstemming is, want, wèl-geteld en bij nader toezien, blijken de nog goed-bewaarde oude gebouwen ten slotte de minderheid te vormen.

---

1) Ik mag niet nalaten mijn hartelijken dank te betuigen aan Mr. Bouricius, die mij op vele wandelingen door Delft vergezeld en verschillende inlichtingen verstrekke, en aan Dr. Haslinghuis voor de welwillendheid, waarmede hij mij het gebruik van de rijke verzameling der monumenten-commissie vergemakkelijkte. Ook heb ik verplichting aan Dr. Jan Kalf, die mij hielp bij het ontwarren van de ingewikkelde bouwgeschiedenis der Oude Kerk, en niet minder aan den heer F. W. v. d. Haagen, die mij vergunde een zevental der belangrijkste foto's uit zijn mooie boek »Oude Gevels . . . te Delft» bij dit opstel te reproducereen.

Delft omstreeks 1648, naar de kaart van Blaeu

Toch is wat de tijd nog héél liet, belangrijk genoeg, zooals moge blijken uit de hier volgende beschrijving der voornaamste oude gebouwen, die ik met de middel-eeuwsche verdedigingswerken begin, om daarna de kerken te bespreken met de kloosters en liefdadige gestichten, waarna de burgerlijke openbare gebouwen volgen met de militaire magazijnen uit de zeventiende eeuw, terwijl een chronologisch overzicht van de merkwaardigste woonhuisgevels mijn opstel zal besluiten. Op verzoek der redactie heb ik uitsluitend de nog bestaande oude gebouwen besproken.

I. Verdedigingswerken.

Van de omwalling, die na 1390 om de stad werd gelegd, is nog slechts één poort, de Oost- of St. Catharinapoort, over (zie afb. 1), de eenige, die bij den grooten brand van 1536 gespaard bleef en in de negentiende eeuw aan een niet minder groot gevaar, de sloopwoede, ontkwam. Schuin vóór het eigenlijke poortgebouw bevond zich aan den buitenkant een voorpoort, die tusschen 1757 en 1780 is afgebroken. De bocht, welke de verkeersweg hier maakt, wijst nog op de oorspronkelijke ligging der poorten onderling. Het gebouw, zooals we het thans aantreffen, is opgetrokken van baksteen, en dateert uit de vijftiende eeuw met verbouwingen van 1514. De doorgang wordt geflankeerd door een ronden toren, die ter hoogte, waar de verbindende middenbouw eindigt, in een achtkant overgaat, waarvan de zijden met blindbogen zijn versierd; achthoekige spitsen vormen de bekroning. Boven den inrit bevindt zich aan de buitenzijde een nis met gothische traceering, waarin eertijds het beeld der schutpatronesse zal hebben gestaan. Met den noordertoren, waartegen een traptorentje is aangebouwd, is aan de stadszijde een gebouwtje verbonden, dat aansluit bij de waterpoort.

Tot de versterking der stad behoorden ook de waltorens, 24 in getal, tot wier bouw Philips de Goede in 1448 zijn goedkeuring verleende. Waarschijnlijk te zijner eere waren hieraan de Bourgondische kruisen aangebracht, die in 1662 werden verwijderd. Aan het Oostplantsoen is nog één der torens, de St. Huibrechtstoren, overgebleven, een eenvoudige baksteenbouw met smalle banden van bergsteen, uit de vijftiende eeuw, waarnaast zich tegenwoordig het schuitenhuis der vereeniging »Delftsche Sport'' bevindt, wier clublokaal in den toren is ingericht.

Van een tweeden, den Rietveldschen, toren, tot woning verbouwd, behoort alleen het onderste, zware gedeelte tot de oorspronkelijke versterking.

II. Kerkelijke gebouwen.

Van het prachtige silhouet, dat Delft uit wijden omtrek te zien geeft, vormt het meest markante bestanddeel de Oude-Kerkstoren met zijn van het gewone type zoo geheel afwijkende bekroning en zijn scheeven stand... die stoere en eigengereide kolos, die ook aan het boeiende stadsgezicht langs het Oude Delft (zie afb. 2) een zoo geheel afzonderlijk wezen geeft. De schuine stand van den toren, die reeds vóór de Hervorming

voor zijn val deed vreezen, zooals blijkt uit het verhaal bij Van Bleyswyck (dl. I, blz. 138) over den prior van het tegenoverliggend St. Agathaklooster, die bij stormweer elders onderdak zocht, schijnt geen gevaar op te leveren, daar een onderzoek, in 1844 op verzoek van het gemeentebestuur ingesteld door den kapitein van de genie Baert de la Faille, aantoonde, dat er sinds lang geen beweging meer in den toren was, en Dr. Cuypers, toen hij in 1899 tot den herbouw der hoektorentjes adviseerde, tot hetzelfde resultaat was gekomen. De aansluiting der hooge middenschipmuren bij den toren toont dan ook geen spoor van afscheuring, en een nauwkeurige opmeting heeft doen zien dat de verzakking reeds had plaats gehad bij de voltooiing van het onderste deel van den toren, daar de volgende geleding geringere helling vertoont dan het oudere stuk, zoodat men blijkbaar beproefd heeft hij het hooger ophalen van den toren weder meer tot de loodlijn te naderen. Toch is de helling zeer aanzienlijk: 1.98 M. naar het westen en 1.20 M. naar het noorden — dubbele afwijking, die erop schijnt te wijzen, dat de noordwestelijke hoek minder goed gefundeerd is dan de andere hoeken.

Van het bestaan eener kerk in Delft vernemen wij het eerst in 1252, in de oorkonde, waarbij Paus Innocentius IV de proosdij Koningsveld met haar bezittingen in bescherming neemt en dan onder die goederen 600 morgen land in de »parochie» Delft vermeldt ¹⁾. Uit het register der leenen tijdens Graaf Floris V blijkt, dat Bartholomeus de Made in 1284 de tiende van Delft bezat »metter gigte vander kercken ²⁾, en daar in een oorkonde van 1268 ³⁾ een Bartholomeus wordt aangeduid als »patronus et fundator ecclesiae [in Delff]», schijnt wel het midden der dertiende eeuw aangewezen te moeten worden als het tijdstip, waarop hetzij de stichting, hetzij de vervanging van een bestaand gebouw door een nieuwe kerk plaats had. In deze omstandigheid pleit althans de waarschijnlijkheid voor het bericht van Meerman ⁴⁾, dat in 1240 »een edelman, Bartholomeus van der Made, ondersteund door de liefdadigheid van den Landsheer en van eene meenigte lieden van allerlei rang», het plan had opgevat »ter zijde van de houten kerk, die tot nu toe . . . . . het eenigste godshuis geweest . . . . . was, een prachtigen steenen tempel op te richten», welke kerk in 1251 »zoo nabij haar voltooiing was, dat men het oude houten kerkje kon afbreken». Het laatste deel van dit bericht klopt, op het jaartal na, met de door Boitet (blz. 21) overgeschreven aanteekening van den priester Jan Giessen uit Orthen bij Den Bosch, die in 1252 naar Delft ging om zijn broeder te bezoeken en opteekende, dat de schoone kerk van St. Bartholomeus nog niet geheel voltooid was, vele metselaars en timmerlieden eraan werkten, en dat de burgers de oude houten kerk, die achter de nieuwe stond, afbraken en de planken aan het arme godshuis gaven. Dezelfde tijdgenoot teekende ook aan, dat in 1257 een groote ziekte in Delft uitbrak en dat bij die gelegenheid zijn broeder bij hem kwam en alle metselaars en timmerlieden

---

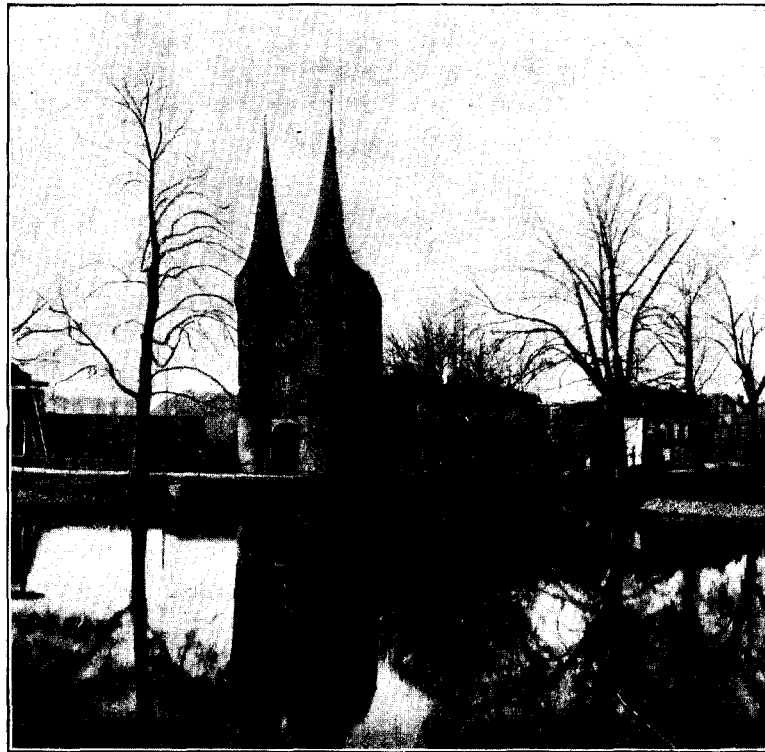
1) De Fremery, n°. 119.

2) De Fremery, n°. 228.

3) Van den Bergh, II, n°. 17.

4) Geschiedenis van Graaf Willem II van Holland, II, blz. 26 vv.

naar huis trokken, waaruit men schijnt te mogen opmaken, dat de bouw niet door ingezetenen van de stad, maar door vreemde, vermoedelijk Brabantsche, werklieden werd uitgevoerd. Het is dan wel zeker, dat omstreeks 1250 voor de Delftsche parochie een kerk is gebouwd, en wij hebben dus na te gaan in hoeverre in de tegenwoordige »Oude Kerk» nog overblijfselen van dit bouwwerk zijn aan te wijzen. Reeds op het eerste gezicht is het duidelijk, dat het koor, het dwarspand en de zijbeuken tot de laatste perioden der gothiek behooren, zoodat alleen het middenschip en de toren voor nader onderzoek in aanmerking komen. Het beeldhouwwerk der kapiteelen in het middenschip, hoewel zoo zwaar overgewit, dat de vormen niet volledig meer zijn te herkennen, schijnt toch op zijn vroegst tot het laatst der veertiende eeuw teruggebracht te kunnen worden. De toren evenwel kan, althans wat zijn onderste geledingen betreft, nog wel dagteekenen uit de dertiende eeuw, doch dan toch uit haar laatste jaren. Wij vinden n.l. zoowel het portaal als de verdieping daarboven overkluisd met kruisgewelven op zware ribben, wel van eenvoudig profiel, maar toch, wanneer men ze vergelijkt met de gewelfribben in de kelders onder de Grafelijke Zaal te 's-Gravenhage, welke uit het midden der dertiende eeuw dateeren, zeer zeker jonger. Het formaat der baksteen (moppen van $0,29-0,30 \times 0,135-0,14 \times 0,07$; tien lagen $0,82-0,83$ M.) is hiermede volkomen in overeenstemming en ook kleiner dan dat der steenen van de Grafelijke Zaal.

Afb. 1. De Oostpoort te Delft.

De geleding onmiddellijk boven het bovenste gewelf is uitwendig versierd met spaarvelden, die aan noord-, zuid- en oostkant in drieën en aan den westkant in tweeën zijn gedeeld. De tweedeelige velden vertoonen een traceering, die dertiende-eeuwsch zou kunnen zijn, maar de driedeelige hebben een vulling met elkander snijdende halfcirkelbogen,

welke men voor later moet houden. De steen van deze geleding is ook een andere dan die van den onderbouw, ($0.28-0.30 \times 0.135 \times 0.07$; tien lagen 0.81 M.). De spitsbogen der spaarvelden zijn nog tamelijk rijzig, en op grond van al deze omstandigheden zal men dit deel in de veertiende eeuw mogen stellen. Hoogerop moet de toren nog jonger zijn. De galmgaten der klokkenkamer zijn gedekt met den om een gelijkzijdigen driehoek beschreven spitsboog der laat-gothiek, en de detaillering der gemetselde spits schijnt eer het karakter der vijftiende eeuw dan dat der dertiende te vertoonen. Sommige haken van de driepasbogen der borstwering aan het balkon¹⁾ zijn met drie bollen versierd, waar men in de vroegere gothiek eer een blad- of knopvorm zou hebben gekozen, en de draagsteenen, die nog onder de stijlen van enkele der dakvensters²⁾ bewaard bleven, vertoonen een slappe profileering, die eveneens op de nadagen der gothiek wijst.

Alleen het bovenste deel der torenspits, vroeger op haar kanten met hogels versierd, is van tufsteen, de benedenste helft is in baksteen gemetseld, waarbij groen geglazuurde steen langs de kanten en onverglasde helderroode steen in het midden der vakken is toegepast. Nog duidelijker dan in de werkelijkheid (omdat veel der verglasde steenen zijn afgesleten of door nieuwe, ongeglazuurde vervangen) kan men op een schilderij van Jan van der Heyden in het Kunstmuseum te Christiania zien — naar mijn vader zich herinnert —, dat de verglasde en onverglasde steen tandsgewijze in elkander grijpen³⁾.

Van Heussen heeft in het kerkarchief een pauselijke bul van 1289 gezien, waaruit bleek, dat de kerk toen »grootte verbeteringen van noode had.» De aanleg der tegenwoordige kerk, waardoor ook de omvang van den toren is bepaald, schijnt voor het midden der dertiende eeuw wel bijzonder grootscheepsch. Zoo mag men dan misschien aannemen, dat tegen het eind der dertiende eeuw het voornemen is gerezen Van der Made's kerk mettertijd door een nieuw gebouw te vervangen, en dat men, met het oog daarop, alvast den toren is begonnen, die bij het nieuwe gebouw zou passen. Men heeft dien toren dan aanvankelijk niet hooger opgebouwd dan men het middenschip had ontworpen, in de veertiende eeuw een verdieping erop gezet, en eerst in de vijftiende eeuw langzamerhand den toren voltooid.

Voor de bouwgeschiedenis van het ruim der kerk zijn ongetwijfeld belangrijke gegevens verscholen in de door Mr. Bouricius uitgegeven grafboeken. Er zou echter heel wat meer tijd noodig zijn dan voor dit opstel ter beschikking was, om deze gegevens met de aanwijzingen van het gebouw zelf behoorlijk in overeenstemming te brengen,

---

1) De dekplaat van deze borstwering is thans van hardsteen en dagteekent, blijkens een daarin gehouwen opschrift, van 1761. Bij deze vernieuwing zijn, met de oude afdekking, de pinakels verdwenen, die men op oude afbeeldingen nog ziet, en wier vroegere aanwezigheid ook bewezen wordt door de daarboven in de spits nog bewaarde oogen, waarin ijzers bevestigd zijn geweest om de pinakels te steunen.

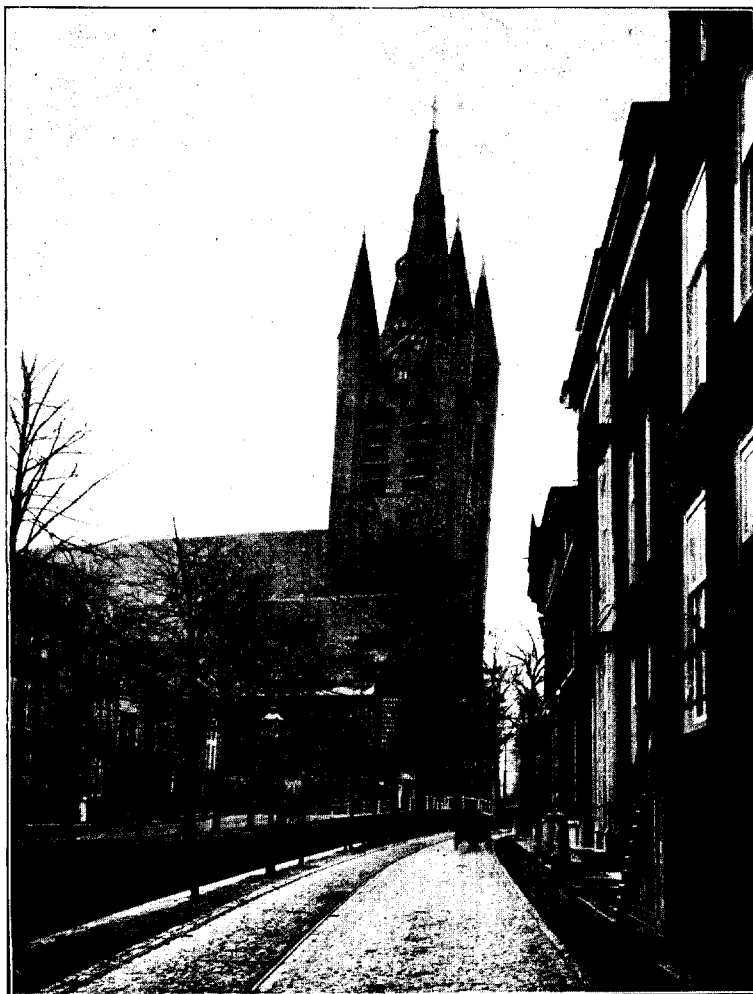
2) Verschillende der vensters zijn bij de restauratie (1899—1900) veranderd door den toenmaligen gemeentearchitect, die de draagsteenen der stijlen wegliet en de onderdorpels der vensters profileerde.

3) De schilderij, hoog 0.44 en breed 0.55 M., geeft een gezicht op de Oude Kerk uit het Zuiden en is gedagteekend 1675. (Vriendelijke mededeeling van Dr. Hofstede de Groot).

zoodat we ons hier er toe moeten bepalen in het kort uiteen te zetten, hoe de ontwikkeling der kerk kan zijn geschied. Uit de grafboeken blijkt, dat omstreeks 1370 een verbreding van den zuiderzijbeuk heeft plaats gehad, waardoor de breedte van vijf graven gewonnen werd, van welke het meest noordelijk gelegene zich kwam te bevinden op de plaats waar vroeger de zijbeukmuur gestaan had, blijkens de telkens herhaalde aanwijzing »dat vijfte graf . . . is toude fundament.» Hoewel de baksteenen traceeringen der vensters van den zuiderzijbeuk een jongere dagteekening doen vermoeden¹⁾, laten de gegevens der grafboeken in dit opzicht geen twijfel toe, en daar ook het steenformaat (0,24—0,25 × 0,12 × 0,055; 10 lagen 0,67 M.) zich wel met het eind der veertiende eeuw laat overeenbrengen, moeten wij aannemen, dat de zuiderzijbeuk zijn tegenwoordige breedte omstreeks 1370 heeft verkregen. Het beeldhouwwerk der zuilen, die het middenschip van de zijbeuken scheiden, kan niet ouder zijn. Het doet sterk denken aan de bovenste bladerrij aan de kapiteelen in de kerk te den Briel, waarvan het schip omstreeks 1412 gereed moet zijn geweest, maar het kan

toch wel dertig of veertig jaar ouder zijn en hierop wijst de omstandigheid, dat de Delftsche kapiteelen slechts met één enkele rij van bladeren zijn versierd, terwijl de Brielsche een

Afb. 2. De Oude-kerkstoren te Delft, gezien uit het noorden.

1) Vermoedelijk is het deel van den muur, waarin zich de vensters bevinden, jonger dan den onderbouw. Op de hoogte der waterlijst van de contreforten bevindt zich n.l. in den muur een rollaag, en de steen daarboven is van iets kleiner formaat dan die daaronder.

dubbele rij vertoonen. Het feit, dat in 1367 uit een ouder grafboek een nieuw werd overgeschreven, zouden wij als een aanwijzing willen beschouwen, dat omstreeks dat jaar de ruim een eeuw vroeger door Bartholomeus van der Made gestichte kerk een belangrijke verbouwing had ondergaan, waarbij het middenschip en de zuiderrijbeuk de gedaante verkregen, waarin wij ze thans kennen. De doortrekking van dezen zijbeuk langs den toren is echter later geschied, vermoedelijk gelijktijdig met de vergrooiting van den noordelijken zijbeuk. Bij het middenschip sloot een weinig smaller koor aan en de zuiderzijbeuk was ten Oosten met een rechten wand gesloten, gelijk blijkt uit het thans nog aanwezige traptorentje op den zuidwestelijken hoek van het koor, dat vroeger natuurlijk niet binnen de kerk gestaan heeft. Het koor was vermoedelijk belangrijk minder diep dan het nu is. Op den plattegrond (zie afb. 3) kan men zien, dat de drie westelijke koortraveeën een veel dikkeren zijmuur hebben dan de oostelijk daarvan gelegene en de sluiting, hetgeen te vermoeden geeft, dat de oorspronkelijke concha onmiddellijk bij de derde travee heeft aangesloten.

Tegen het eind der veertiende eeuw kreeg de vernieuwde kerk ook een nieuwen patroon, den H. Hypolitus, dien men voortaan naast den H. Bartholomeus vereerde, en naar wien de kerk werd genoemd. De reden hiervan schijnt men te moeten zoeken in het feit, dat de Delvenaars, die onder Hertog Albrecht van Beieren hun privileges hadden verloren, die voorrechten terugkregen, nadat zij genoemden Hertog in den oorlog tegen Friesland op St. Hypolitusdag 1396 bijzondere hulp hadden verleend.

Aan den noordkant moet de verbreding van den zijbeuk bijna een eeuw later hebben plaats gehad dan aan den zuidkant. De tijd van deze verbouwing wordt aangegeven door den stijl van het noorderportaal, dat met den zijbeukmuur in verband is gemetseld en, evenals deze laatste, een bergsteenen plint vertoont. Voor den bouw van de muren van dezen zijbeuk en het portaal heeft men blijkbaar gebruik gemaakt van de steenen, welke de afbraak van den oorspronkelijken zijbeukmuur opleverden: zij zijn van grooter formaat dan de elders aan de kerk gebruikte steen ($0,25-0,275 \times 0,13-0,14 \times 0,063$; 10 lagen 0,77 M.), maar dit materiaal was slechts toereikend voor een deel der hoogte: bij de tiende laag boven de waterlijst begint een veel kleiner steenformaat. De traceeringen in de vensters van den noorderzijbeuk, vooral die in den westgevel, en het beeldhouwwerk aan het portaal wijzen op een periode, die op zijn vroegst na het midden der vijftiende eeuw kan worden gesteld.

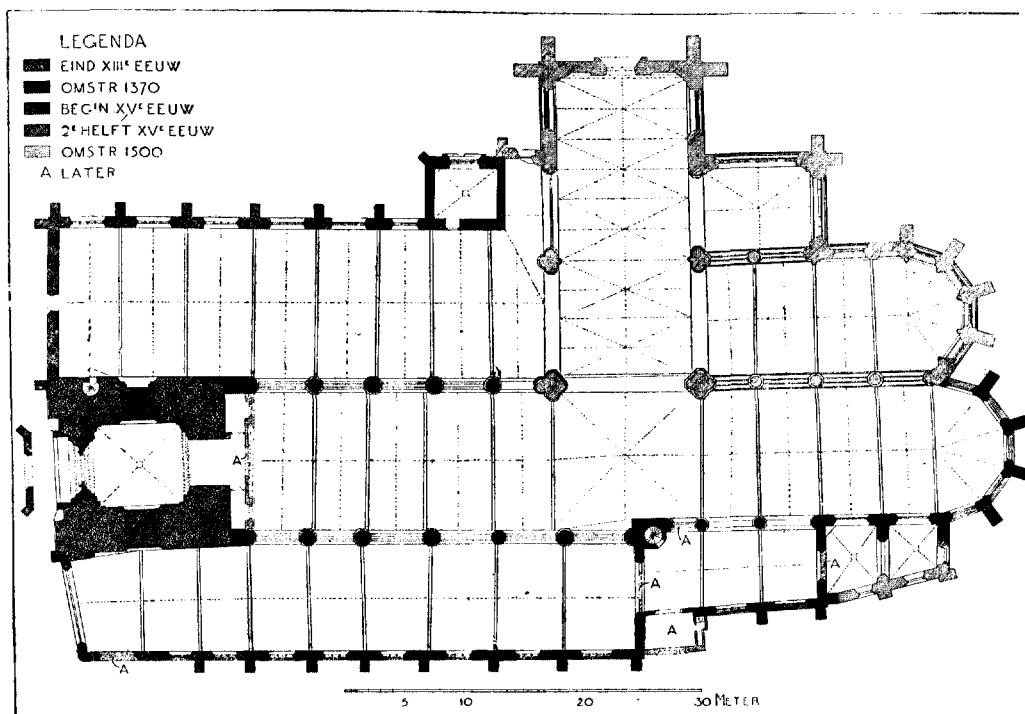
Wij zagen reeds, dat tegelijk met den uitleg van den noordelijken zijbeuk de zuidelijke werd doorgetrokken langs den toren¹⁾. De oorspronkelijke toegangen tot den toren, die zich in zijn noord- en zuidwand bevonden, waren dus bij deze verbouwing doelloos geworden. Men heeft ze daarom gedicht, en een nieuwen ingang gemaakt in

---

1) In de westelijke travee van den zuiderzijbeuk is een dichtgemetselde boog zichtbaar, die blijkbaar vroeger de verbinding heeft gevormd met een aanbouw, en op de afbeelding van den westgevel der kerk in het boek van Van Bleyswijck, ziet men inderdaad, dat een kapel — blijkens den tekst (I, blz. 136) de doopkapel — tegen deze travee was aangebouwd.

den westgevel van den toren, in verband waarmede een portaal daartegenaan werd gebouwd. De korbogige afdekking van dezen nieuwen ingang en geheel de behandeling van het van bergsteen opgetrokken portaal dragen het karakter der laat-gothiek en bevestigen dus de dateering dezer verbouwing in de tweede helft der vijftiende eeuw. Voor een nauwkeuriger dagteekening ontbreken de gegevens, al is er misschien eenige grond voor de veronderstelling, dat deze vergrooting in 1459 voltooid was, omdat de kerk in een bul van dat jaar »insignis, ampla, speciosa et plurimum ad instar cathedralis ecclesiae adornata” genoemd wordt ¹⁾, terwijl zij, vóór de vergrooting van haar noordbeuk, zeker niet door ruimheid uitmuntte.

Nog vóór de noorderzijbeuk zijn tegenwoordige breedte had gekregen, was het koor

Afb. 3. Plattegrond der Oude Kerk te Delft, met voorloopige aanwijzing der voornaamste bouwperiodes volgens Dr. Kalf.

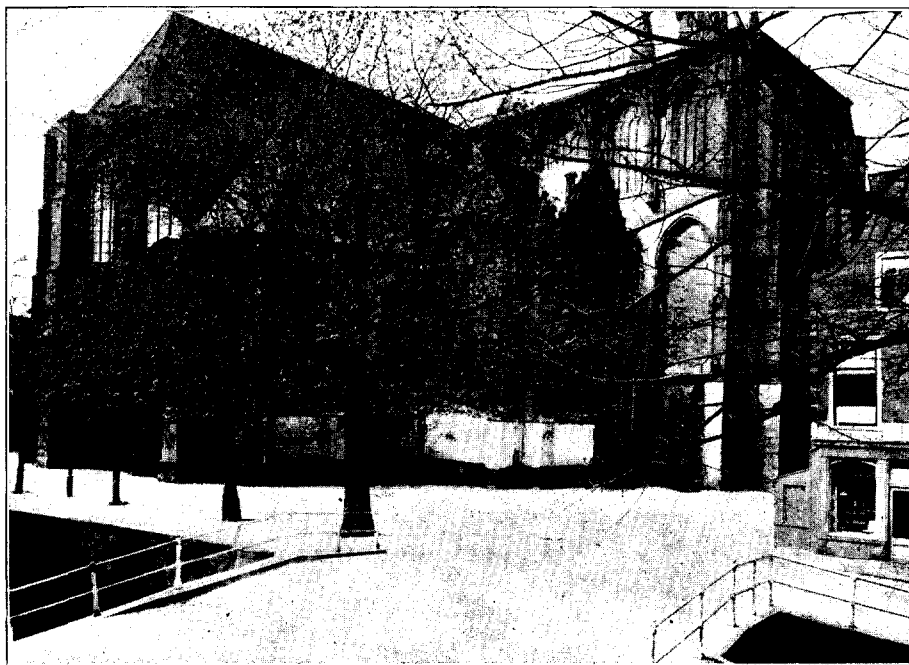
op de diepte gebracht, die het thans heeft en had men ten zuiden van de drie westelijke traveeën van het koor een kapel aangebouwd en door bogen met het koor in verbinding gebracht. Dit laatste moet vóór 1420 zijn geschied, daar het grafboek van 1367, dat in 1420 door een nieuw werd vervangen, reeds melding maakt van graven, afgestaan in ruil voor andere, die op het kerkhof lagen, en bij den bouw van het »cleyne nieuwe koer after Sinte Jacobs outaer” binnen de kerk waren gekomen. Dat ook de vergrooting van

1) Brom, Archivalia in Italië, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, I², blz. 559.

het koor korten tijd na den bouw van den zuiderzijbeuk heeft plaats gehad, is op te maken uit het steenformaat, dat bij beide deelen slechts weinig verschilt.

Eerst na deze vergrooting van het priesterkoor en na de voltooiing van het kleine zuiderzijkoor, is de sacristie (thans consistoriekamer) gebouwd, gelijk duidelijk blijkt uit het feit, dat de muren daarvan bij reeds vroeger aanwezige contreforten zijn aangesloten, terwijl de tudorbogen der vensters op een zeer late periode wijzen.

Tegelijk met de verlenging van het priesterkoor is dit vermoedelijk over zijn geheele lengte verhoogd, en heeft men ook de middenschipmuren op gelijke hoogte gebracht. Bij die gelegenheid heeft men langs den voet der daken doorlopende goten

Afb. 4. Koor en dwarspand der Oude kerk te Delft, uit het noordoosten.

aangebracht, gelegen op tusschen de contreforten geslagen bogen, die tevens een borstwering droegen. Daar wij deze zelfde behandeling, die naar ons weten aan andere Nederlandsche niet voorkomt, ook vinden aan het schip der Nieuwe Kerk in Delft, dat van 1412—1430 dagteekent en, op eenigszins andere wijze, aan de St. Laurenskerk te Rotterdam, met welker bouw in 1409 werd begonnen, schijnt het niet te gewaagd de verlenging van het koor der Oude Kerk, gepaard met de verhooging van haar middenschip, in het eerste kwartaal der vijftiende eeuw te stellen. En daar in 1422 opdracht werd gegeven tot den bouw van een sacramentshuisje ¹⁾, mag men veronderstellen, dat het nieuwe koor toen gereed was.

1) Van Bleyswijck, I, Na-reden en aanhangsel.

Er blijft nog de laatste verbouwing van de kerk te bespreken, de meest ingrijpende, die, wanneer zij geheel tot uitvoering ware gekomen, van het vroegere gebouw weinig zou hebben overgelaten en de kerk gemaakt tot één der grootste en rijkst behandelde van ons land, te weten: de aanbouw van een noorder dwarspand met daarbij aansluitend O.-L.-Vrouwekoor en St.-Joris-kapel. De meest oostelijke zuil van het schip werd daartoe door een zwaren vieringspijler vervangen en geheel de noordelijke wand van het koor door een zuilenrij, aansluitend bij een tweeden vieringspijler, van hart tot hart 12.40 M. van den anderen verwijderd. Een ruim 24 M. lang transept sloot bij die vieringspijlers aan, ten oosten door een 9.30 M. wijden boog aan het O. L. Vrouwekoor en door een 6.50 M. breeden boog aan de St. Joriskapel verbonden. Ten westen wilde men bij dit transept twee breede zijbeuken doen aansluiten, zoodat, wanneer aan de zuidzijde dezelfde aanleg tot uitvoering zou zijn gebracht, de kerk een vijfbeukig plan zou hebben verkregen en drie diepe koren. Aan den zuidkant is men evenwel met de uitvoering nooit begonnen, en aan den noordkant zijn de zijbeuken ook niet tot stand gebracht. Slechts enkele meters van den noordelijken buitenmuur zijn opgetrokken, niet meer dan noodig was om hem bij het reeds aanwezige noordportaal te laten aansluiten, en de boog, die het buitenste zijschip aan het dwarspand zou verbinden, is daarom met een dunnen muur gedicht. In den opzet van dit grootscheepsche plan was ook een belangrijke verhooging van het priesterkoor begrepen. Deze is echter nimmer verwezenlijkt. De vensters van den hoogen lichtbeuk van het koor aan den noordkant laten dit duidelijk zien: zij zijn voorloopig met een vlakken tudorboog gedekt, waarin de profileering hunner dagkanten te niet loopt. In verband hiermede heeft men den transeptgevel zonder top moeten laten en met een nauwelijks hellend dak afgedekt.

In overeenstemming met den rijkdom van dezen plattegrond is de opbouw uitgevoerd, waarbij de baksteen geheel met bergsteen werd bekleed en een uiterst weelderige detaillering toegepast, die onmiddellijk haar Brabantsche herkomst verraadt (zie afb. 4) en niemand anders dan één der Keldermans' tot ontwerper kan hebben. De noordergevel der St. Joriskapel doet sterk denken aan den gevel van de vleeschhal te Middelburg, en de transeptgevel, zowel als de rijke ontwikkeling der contreforten, wijzen ook met stelligheid op de hand van Antonis Keldermans, zoodat deze laatste verbouwing ongetwijfeld in het eerste kwartaal der zestiende eeuw moet worden gesteld.

Deze beknopte uiteenzetting van de bouwgeschiedenis der kerk heeft reeds zóóveel ruimte gevorderd, dat het aan de hierbij toegevoegde afbeeldingen moet worden overgelaten een denkbeeld te geven van het aanzien van het gebouw. Er dient evenwel op gewezen te worden, dat zowel aan den noorder- als aan den zuiderzijbeuk in enkele vakken tufsteen is verwerkt. Tegen het vermoeden, dat deze van een voorgangster der kerk afkomstig zou zijn, verzet zich in de eerste plaats onze wetenschap, dat deze van hout is geweest en vervolgens ook de geringe hoeveelheid van dit materiaal. Misschien had men nog tufsteen over van een voor de afdekking der torenspits bestelde partij.

Over het zeer gehavende interieur der kerk (zie afb. 5) zal ik niet uitweiden.

Herinnering aan den brand van 1536 zijn vermoedelijk zoowel de leelijke beschildering met rood blokwerk aan verschillende bogen, als de renaissance borstwering van het triforium in transept en koor. Blijkbaar heeft de brandend naar beneden vallende en op den vloer doorbrandende overkapping de bogen zóó geblakerd, dat er stukken zijn afgesprongen van de steenen en heeft men het daardoor ontstane geschonden aanzien aan het oog willen onttrekken door de beschildering, terwijl men de oude borstweringen van het triforium door nieuwe verving. Het is nl. duidelijk te zien, dat deze laatste niet tot het oorspronkelijke werk behooren en zij vertoonen, van dichtbij gezien, renaissance vormen, gelijk ze in het midden der zestiende eeuw gebruikelijk waren.

Een muurschildering die in 1862 te voorschijn kwam, doch weer is overgewit, wordt in afbeelding in het Gemeentemuseum bewaard. (Cat. n°. 249).

Wat van de kostbare gebrandschilderde glazen, welke de kerk eenmaal bezat, den beeldenstorm had overleefd, werd bij het springen van den kruittoren in 1654 geheel verbrijzeld. Bijzonder geroemd werd het groote venster in het dwarspand, in 1563 door Willem Willems Tybaut geschilderd, het zoogenaamde »koninklijke Glas», dat in het onderste gedeelte de portretten van Philips II en Elisabeth van Valois met hun beschermheiligen, in de bovenste helft de aanbidding der drie koningen te zien gaf, en het glas in de kapel der Hoogheemraden van Delfland, toegeschreven aan Laurens van Koot, dat beneden prijkte met de portretten der donateurs, boven met de geschiedenis van Mozes, water uit de rots slaande.

De kunstschat, waaraan de Oude Kerk zeer rijk was, zijn bijna alle in den beeldenstorm te loor gegaan. Van het hoogaltaar was niet meer dan de romp overgebleven, zoodat men Willem Danielsz. van Tetrode van Delft, die in dien tijd een beroemden naam als beeldhouwer bezat, opdroeg een nieuw te maken, »van albast, Swerten marmorsteen, toetssteen ende Ranssteen», dat in 1572 gereed kwam¹⁾.

Dit altaar, »na Dorische wijze opgebouwd» en versierd met vier en twintig beelden van albast, werd zoo bewonderd door zijn tijdgenooten, dat Corn. Musius er een vierregelig versje aan wijdde. Daar de kerk in 1574 aan de hervormden kwam, is het altaar sedert dien uit de Oude Kerk verdwenen.

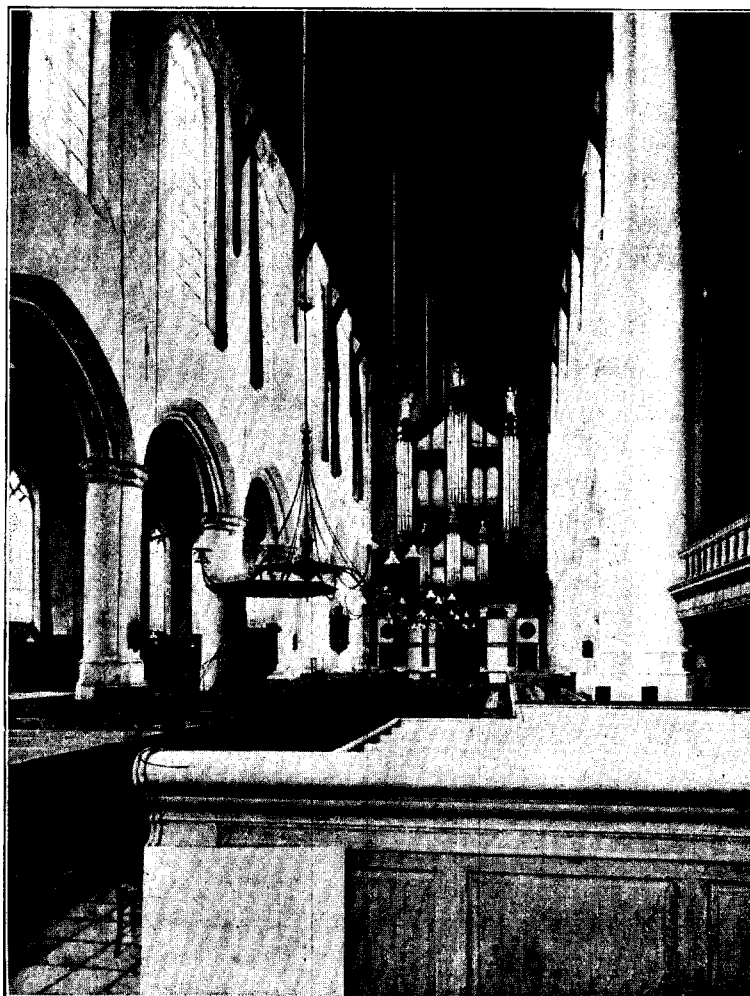
Ook de schilderstukken, waaronder werken van Jan van Scorel, Maarten van Heemskerk en Anthonis van Montfoort, genaamd Blocklandt, hebben in het lot der andere kerksieraden gedeeld. Alleen de gebeeldhouwde eiken preekstoel (zie afb. 6) is de vernielingswoede ontkomen en staat nog ter plaatse, hoewel hij zijn bekroning, waarvan het bovenste deel zich in de verzameling de Stuers te 's-Gravenhage bevindt, mist, en het klankbord uit later tijd is. Deze preekstoel, die veel overeenkomst vertoont met de predikstoelen in de St. Gommaars kerk te Enkhuizen en de St. Jacobskerk te 's-Gravenhage, draagt het jaartal 1548 en is reeds geheel van den geest der vroegrenaissance doortrokken. De vijf gesneden paneelen, die tusschen Corinthische zuilen zijn

---

1) Uitvoeriger hierover het opstel van Jhr. E. W. C. Six in dit »Bulletin», 1917, blz. 125 vv.

gevat, stellen de vier evangelisten en de prediking van Johannes den Dooper voor. Boven de zuiltjes loopt een fries, waartegen de consoles zijn aangebracht, die de afsluitende kroonlijst dragen. Zeven saterfiguren vormen een peervormigen druiper, waarin de kuip van onderen eindigt.

Ter vergoeding van de verloren kunstschaten telt de Oude Kerk verscheiden tomben, in de zeventiende eeuw door de hervormden in het oostelijk deel der kerk op de plaats der vroegere altaren opgericht. De oudste is in het koor van den noorderzijbeuk in 1611 voor Elizabeth Morgan, dochter van Marnix van St. Aldegonde, door haar echtgenoot Karel Morgan, ridder en gouverneur van Bergen op Zoom, opgericht (zie afb. 7). De verscheidenheid der steensoorten — zwart en wit met rood dooraderd marmerebenevens toetssteen —, het overvloedig verguld en de polychromie der wapens verleen aan het monumentje, door de tegenstelling met de nuchtere eentonigheid der gewitte muren, de kostbaarheid van een reliekschrijn. Een hoog hek met omgebogen, vergulde, lelies, vervangt ten deele de lijnen van het sierlijke

Afb. 5. Interieur der Oude kerk te Delft, gezien naar het westen.

praalgraf, dat met al den vormenrijkdom der Renaissance prijkt. Op een met verschillende marmersoorten ingelegd piedestal rusten vier Corinthische zuilen die het gewelfde, baldakijnvormige dak schragen. Hieronder ligt, op een door drie leeuwen gedragen zerk, het beeld van Elizabeth in de houding der middeleeuwsche graffiguren, met biddende handen. De achterwand is versierd met ondiepe nissen door Corinthische pilasters geflankeerd. De

halfcirkelvormige boog van een met rosetten bezaaid tongewelf onderbreekt het klassiek geprofileerde hoofdgestel. Op de kroonlijst en de trappen hebben twee griffioenen, twee leeuwen en een eenhoorn als schildhouders plaats gevonden, terwijl voluutvormige vleugelstukken de ruimte aanvullen tusschen de dekplaat en de bekroning, waarvan de voorzijde met maskers en wapens is versierd.

De heer van Riemsdijk heeft reeds het vermoeden geopperd, dat dit monument Engelsch werk zou zijn en Prof. Six noemde Nicholas Stone als den maker¹⁾. Mijns inziens toont het groote overeenkomst met het grafmonument van Sir James Harington en zijn vrouw in de kerk te Exton, Rutland²⁾, en daar dit geheel afwijkt van de met zekerheid aan Stone toe te kennen werken, is het vermoedelijk het werk van één zijner tijdgenooten.

Soberder van vorm en kleur is de tombe ter eere van den admiraal Piet Hein, in 1629 opgericht in het priesterkoor. Het praalgraf van wit en zwart marmer is van de hand van Pieter de Keyzer, den oudsten zoon van Hendrik de Keyzer. De liggende, witmarmeren figuur rust onder een tempelvormigen baldakijn, door Toskaansche zuilen en pilasters gedragen. Een driehoekig fronton, waarin het wapen van den ontslapene is aangebracht, bekroont het hoofdgestel van de naar voren springende overhuiving; een hemel- en aardglobe versieren de hoeken van het meer naar achteren gelegen gedeelte. Een memorieplaat in den muur tusschen de pilasters vermeldt de glorievolle daden van den admiraal.

Een tegenstelling met dezen strengen eenvoud vormt het praalgraf van een anderen zeeheld, Maarten Harpertsz. Tromp, volgens Van Bleyswijck naar een ontwerp van Jacob van Kampen door Rombout Verhulst, in samenwerking met Willem de Keyzer, een anderen zoon van Hendrik de Keyzer, in 1654 uitgevoerd, dat, hoewel voor den architectonischen opbouw eveneens op antieke détails teruggaand, toch als geheel de klassieke rust mist, en in de overrijke versiering den invloed van den barok niet verloochent. De witmarmeren gestalte van den zeeheld, meer bewogen van houding dan Pieter de Keyzer's figuur, ligt, het hoofd naar ons toegewend, op een sarcophaag, die door Willem de Keyzer versierd is met een reliëf van den zeeslag, waarin Tromp sneuvelde. Achter het beeld zien we een groot reliëf, ingesloten door Corinthische zuilen en Toskaansche pilasters, waartegen wapentropen hangen. Het reliëf omvat verschillende kinderfiguren, die wapenschilden houden en den lof verkondigen van dit »sieraad van het Nederlandsche Volk,» zooals het grafschrift, dat boven de hoofden der putti is aangebracht, hem noemt. De zuilen dragen een hoofdgestel, dat in 't midden door het familiewapen — geflankeerd door gevleugelde tritonen met zeehorens — wordt bekroond. Twee dolfijnen sluiten de hoeken af.

Ter herinnering aan den grooten Anthoni van Leeuwenhoek richtte zijn dochter Maria in 1739 aan den westkant van den noorderbeuk een gedenkteeken in obeliskvorm

---

1) Jaarverslag v. h. Kon. Oudheidk. Genootsch. te Amsterdam, 1910, blz. XXXVIII.

2) Afgeb. bij Weissman, Jaarverslag v. h. Kon. Oudheidk. Genootsch. te Amsterdam, 1911, blz. 38.

op, naar teekening van T. Jelgersma, door G. v. d. Giessen uitgevoerd. Voor den dichter Poot, die voor zijn vriend van Leeuwenhoek een grafschrift dichtte, is een memoriesteentje in een der zuilen van het middenschip gemetseld.

Onder de epitafen munt uit dat voor Jac. v. d. Dussen, in 1614 tegen den zuidwand van het priesterkoor opgericht. Polychromie, waarvan de resten nog duidelijk te zien zijn, gaf eertijds aan dit mooie staaltje van Renaissance-kunst grooter rijkdom. De bevallige figuurtjes van Geloof, Hoop en Liefde hebben op de bekroning een plaats gevonden.

Vermelding verdienen nog het epitaaf voor Clara van Spaerwoude, uit 1615, eveneens in den stijl der Renaissance, en dat voor Joh. Lodensteyn en vrouw, uit 1644, dat reeds de zware vormen van den barok vertoont.

De tweede groote kerk staat in het hart der stad, op het groote en ruime marktplein. In tegenstelling met de Oude Kerk, is haar bouw duidelijk te volgen, door de vele gegevens, welke oude aantekeningen ons verschaffen ¹⁾.

Aan den oostkant van het marktveld, waar de gerechtsplaats was, verscheen dertig jaren lang, aan verscheiden vrome inwoners, tegen Maria Lichtmis, de H. Maagd, staande in een gouden kerk. Daarom besloot men Haar op die plaats een kerk te wijden, en begon den elfden Augustus 1381 een houten gebouw op te trekken. Blijkbaar heeft men al dadelijk het plan gehad een grootere steenen kerk neer te zetten, zoodra de benoodigde gelden daarvoor beschikbaar zouden zijn, en was de houten kerk als tijdelijk Godshuis bedoeld. Men gaf haar de lengte, die naderhand het middenschip zou krijgen; ze was georiënteerd, had drie beuken, en was in het westen en oosten met rechte wanden afgesloten, waartegen drie altaren stonden. Het jaar daarop werd ze door Volkerus, wijbisschop van Utrecht, onder Paus Urbanus VI, als parochiale kerk gewijd. Door de vele wonderen, die hier plaats hadden, was de toeloop der geloovigen zoo groot, dat men reeds twee jaar hierna, in 1314 tegen den oostwand van de houten kerk aan, de fundamente kon leggen voor een steenen dwarspand met koor, waarin in 1389 het hoogaltaar werd geplaatst. De toenemende welvaart van de stad kwam den kerkbouw ten goede, zoodat in 1396 de kosten van koor en transept betaald

Afb. 6. Preekstoel in de Oude kerk te Delft.

1) Van Bleyswyck, I, blz. 190 vv.

waren en aan het andere eind der houten kerk, tegen de westzijde, den zesden September 1396 vier Raadsleden den eersten steen van den toren legden.

Omtreeks 1404 kreeg de kerk, naast de H. Maagd, de H. Ursula tot patronesse, naar analogie van de Oude Kerk, die ook aan twee heiligen was gewijd. In 1412 was het vierkante benedendeel van den toren voltooid, men dekte dit tijdelijk af met een rieten dak, en ging daarna de grondslagen voor het steenen middenschip leggen. Men begon achter den toren en bouwde van het Westen naar het Oosten, tot het schip zich bij het transept aansloot. Het duurde wel een jaar of vijf, eer de fundamenten der pilaren gelijk waren met den beganen grond, en al dien tijd bleef de houten kerk staan. Eerst in 1420 brak men haar af, toen men met den opbouw begon van middenbeuk en zijschepen, welke na tien jaar onder dak waren.

Daarna nam men den torenbouw weder op, en was hieraan met tusschenpoozen tot 1448 bezig. Men nam het rieten dak weg en metselde twee jaar achter elkaar aan het achtkant van witte arduinsteen. In 1432 werd het portaal vóór den toren uitgevoerd en het gewelf onder den eersten zolder, dat thans niet meer aanwezig is; de jaren 1440 en 1441 zagen de vier hoektorentjes verrijzen. Er werd ijverig aan het achtkant gewerkt tot 1447, en toen het stergewelf, tusschen den klokkenzolder en het open octogoon, voltooid was, liet men den torenbouw voorloopig rusten.

In 1453 legden twee priesters den eersten steen voor den kooromgang met de sacristie; men liet het metselwerk der fundamenten besterven, en van 1460 tot 1465 werd zoo hard aan den opbouw gewerkt; dat men in 1465 het oude steenen koor, dat van 1384 tot 1389 was gebouwd, kon afbreken en aan de grondslagen voor de kolommen van het nieuwe beginnen, een werk dat was aangenomen door Jac. van der Burch, bouwmeester van den Utrechtschen Dom. Na vijf jaren begon men aan het dakwerk van het koor en den omgang, die in 1474 geplaveid en gewelfd werd.

Reeds in 1484 bestonden er plannen om den toren verder op te laten bouwen door een »meester steenhouder" uit Brabant, en men bestelde hem de daartoe benodigde steen. Doch, toen na een paar jaar het bouwmetaal aankwam, sloeg den kerkmeesters de schrik om het hart wegens de grootte en de hoeveelheid, en uit angst, dat de toren dat gewicht niet kon dragen, lieten ze de steen aan den voet van den toren liggen. Eerst na een jaar of acht nam men het werk weer op, en den negenden Mei 1494 werd de eerste steen gelegd voor het gedeelte boven den tweeden omloop, waarin nu het carillon hangt. Terwijl boven op den toren hieraan werd gemetseld onder leiding van Pouwel Janszoon, »graefmaecker ende steenhouder", waren timmerlieden op het kerkhof bezig met den houten appel, die als bekroning zou dienen. Dertig October 1495 werd de laatste steen van de lantaren geplaatst, en het volgend jaar, den zesden September 1496, juist een eeuw, nadat men aan den toren was begonnen, zette men het kruis op den appel, onder groote feestelijkheden en het zingen van een Te Deum laudamus.

Korten tijd daarna viel het kruis naar beneden en bleef in het dak van het middenschip hangen, waarna het door een kleiner, »van beter proporcie", werd vervangen.

In de acht gevels, welke de open lantaren be kroonden, waren verzen gebeiteld, de bouwgeschiedenis van den toren vermeldend.

Met den grooten brand van 1536 werden al het houtwerk van de kappen en de appel, welke verscheiden menschen kon bevatten, een prooi der vlammen; de klokken smolten en vielen naar beneden. Toen is ook het gewelf van den eersten zolder en het groote boograam boven den westelijken ingang vernield en sinds dien niet weer hersteld. Ook de bekroning van den toren is vanwege de grootere kosten niet in haar vorige gedaante herbouwd, doch vervangen door een achtkante spits, met dakvenstertjes versierd.

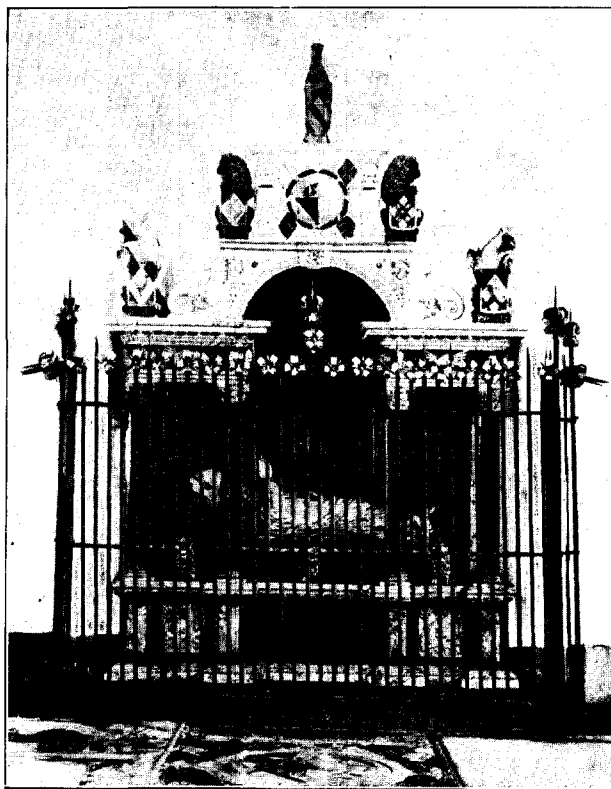
In de open octogone lantaren, waarin vroeger bij feestelijke gelegenheden vreugdevuren werden ontstoken, plaatste men in 1663 een carillon van 36 klokken, gegoten door Franciscus Hemony, die ook de koperen speelton met haar 6480 steekgaten vervaardigde. Deze speelton werd gemaakt volgens aanwijzingen van Jan Cal uit Nijmegen, den bekenden uurwerkmaker, die hier verschillende nieuwe vondsten op carillongebied voor het eerst toepaste¹⁾. De klokspijs leverden de klokken van den Stadhuistoren, welke uit den brand van 1618 waren gered.

Bij het stellen van het carillon schijnt men niet de noodige zorg tegenover het bouwwerk in acht te hebben genomen, want toen in 1675 een onderzoek naar den toestand van den toren noodig bleek, waren het hoofdzakelijk de penanten van het octogoon die reparatie behoeften.

In de negentiende eeuw, in 1817 en 1848, werd de toren andermaal hersteld, doch op zoo weinig oordeelkundige wijze, dat in 1860

tot een grondige restauratie moest worden overgegaan, waarbij men al de klokken van het carillon afnam en de westelijke penanten vernieuwde (1862—1867).

Eenige jaren daarna, in 1872, sloeg de bliksem in den toren en brandde ten tweede male de geheele houten bekroning af. De gemeente-architect leidde de restauratie volgens

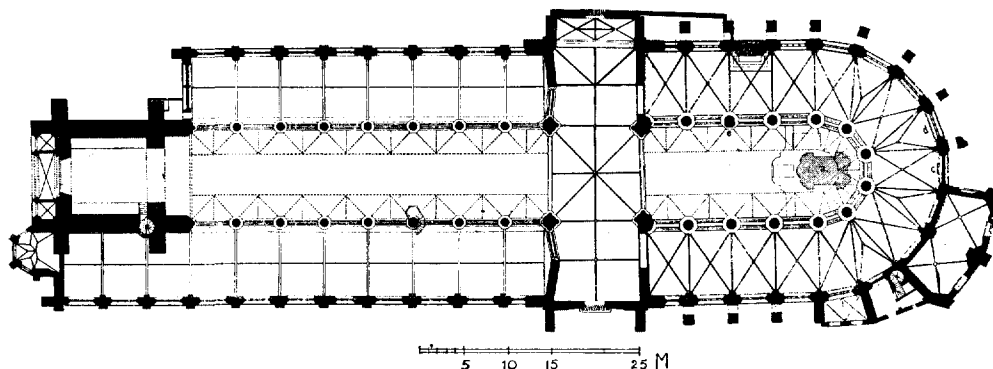
Afb. 7. Praalgraf van Elisabeth Morgan in de Oude kerk te Delft.

1) Het opschrift van den speelton luidt: »Deze speelton is alsoo gerōdt en opgemaakt ende in Het uerwerck ingewerckt met de Raders ende de andere werckē tot de speelhamers en is volendt A°. 1663 bi mij Jan van Call Uyrwercker tot Nimegen de eerste vinder van den kooperen speeltonnen en oick der stelschroven eerstmael aen dese hamerveren gemaect aen dit clockton in Delft anno 1663.»

ontwerp van de heeren E. Gugel en P. J. H. Cuypers. Deze spits, welke tweemaal zoo hoog is als de vorige, is in 1875 opgebouwd en in 1877 zijn de frontalen hersteld. De herziening van den onderbouw, waartoe reeds in 1886 plannen bestonden, is tot nu toe bij voornemens gebleven, alleen bracht men in 1908 het portaal gedeeltelijk in den ouden toestand.

De kerk (zie den plattegrond, afb. 8) is georiënteerd en bestaat uit een middenbeuk met twee zijbeuken, waarvan de zuidelijke langs den toren is voortgezet, een dwarspand en een halftienhoekig gesloten koor met omgang, waarvan de sluiting de helft van een achttienhoek vormt. In het westen staat voor het middenschip de hooge, zware toren, welks westelijke contreforten het ingangsportaal insluiten, terwijl aan zijn zuidkant de doopkapel is uitgebouwd, die nu tot zandhok is gedegradeerd. Ten zuiden van den kooromgang ligt de sacristie, thans consistoriekamer, met achthoekig traptorentje en een lage kluis. Het transept, dat aan den zuidkant niet buiten de zijbeuken uitsteekt, is aan den noordkant vergroot, doordien de ruimte tusschen de contreforten erbij is aangetrokken.

De kerk is opgetrokken van baksteen met toepassing van bergsteen voor de

Afb. 8. Plattegrond der Nieuwe kerk te Delft.

plinten, terwijl door banden van natuursteen aan het koor meer levendigheid wordt bijgezet. Ook de beide achtkante verdiepingen van den toren zijn van natuursteen. Uwendig is de kerk eenvoudig, bijna sober behandeld, en de versieringsrijkdom der laat-Gothiek komt alleen in den slanken toren tot uiting (zie afb. 9). Minder indrukwekkend dan de toren der Oude Kerk, maar rijker ontwikkeld en sierlijker, kan de Nieuwe Kerkstoren tot de mooiste van ons land worden gerekend. Volgens Van Bleyswijck vond men hem zoo »cierlijck ende net geproportionneerd”, dat de bewoners van Rhenen hem tot voorbeeld namen voor hunnen Cuneratoren.

De zware steunbeeren, door bergsteenen kantblokken en nissen sterker gemarkeerd, geven aan het lijf van den toren de noodige stoerheid, en de vier hoektorens, rijker in détail, met pinakels en kruisbloemen, bereiden op gevoelige wijze den overgang van vier- tot achtkant voor. Slanke pinakels tegen de stijlen van het octogoon geplaatst, begeleiden de verjonging van den toren, terwijl de spits te voorschijn groeit uit de haar omringende frontalen.

Het interieur is op de bijgaande afbeeldingen (10 en 11) voldoende weergegeven. Men ziet daar, dat de muren van het schip eenvoudiger zijn behandeld dan die van het koor: onder de vensters zijn in het eerste alleen een reeks nissen aangebracht, terwijl het laatste een triforium met sierlijk opengewerkte borstwering vertoont. Zoowel in het schip als in het koor zijn de kapiteelen versierd met twee rijen loofwerk, gescheiden door een bandje, een eigenaardigheid, die ook aan de zuilen in het koor der Oude Kerk, aan den noordkant, voorkomt.

De middenbeuk van schip en koor was oorspronkelijk gedekt door een spitsbogig tongewelf, waarvan de schinkels en zelfs een deel der bebording nog aanwezig zijn boven de vlakke zoldering, die later is aangebracht, nadat men het noodig had gevonden, de middenschipmuren door een heel stelsel van schoorbalken te verstijven en het wenschelijk vond deze balken aan het oog te onttrekken. In het dwarspand en de zijschepen is de oorspronkelijke afdekking met houten tonen kruisgewelven bewaard gebleven, en de kooromgang is overkluisd met gemetselde kruisgewelven, tusschen de veelhoekzijden der sluiting afwisselend met driedeelige gewelven.

In 1906 is op één der koorzuilen een geschilderde vrouwenfiguur ontdekt, doch weer overgewit.

Van de gebrandschilderde glazen, voor zooverre de beeldenstormers ze hadden gespaard, is door de ontploffing van den kruittoren niets meer over. Beroemd was het zoogenaamde »Keyzersglas», in opdracht van keizer Karel V in 1544 door Gerrit Dirksz. de Bije geschilderd.

Het houten koorhek, in 1627 door Nicolaas van Assendelft vervaardigd, is in 1828 verkocht en vervangen door een gebronsd ijzeren kunststuk. De talrijke en kostbare altaren, die eens deze kerk versierden, waaronder werken van Jan van Scorel, Maarten van Heemskerk, Pieter Aertsen, Anthonis van Montfoort, gen. Blocklandt en Frans Florisz., zijn in den beeldenstorm verdwenen. Slecht een altaarvleugel van de hand van Pieter Aertsen wordt in het Rijksmuseum in Amsterdam bewaard. (Cat. n°. 7).

De Nieuwe Kerk dankt hare vermaardheid voor een niet gering deel aan de tombe van Prins Willem I, den Zwijger, welke in het koor prijkt en waaronder zich de

Afb. 9. De toren der Nieuwe kerk te Delft.

koninklijke grafkelder bevindt. Ten behoeve eener uitbreiding van den kelder in 1828 is de vloer van het gedeelte van den kooromgang achter het praalgraf verhoogd.

Deze tombe (zie afb. 12), een ontwerp van Hendrik de Keyzer, is in 1616 door hem zelf begonnen en na zijn dood (1621) door zijn zoon Pieter de Keyzer voltooid in 1622. De toepassing van verschillende materialen, wit marmer, Dinantsche toetsteen, zwart geaderd marmer en brons, geeft het monument een rijke levendigheid, welke goed bij de reeds wat barokke vormen past. Door de steil opschietende pyramiden, die de verticale lijn der kolommen versterken, sluit het zich bij de opgaande beweging van het gothische koor aan.

Het vooraanzicht van het mausoleum wordt beheerscht door de figuur van den Zwijger, gezeten in volle wapenrusting, met den veldheerstaf in de hand. Boven hem uit rijst de Faam, die, zwevend aan het voeteneinde van de daarachter liggende gestalte van den ontslapene, over den doode heen diens lof aan de levenden verkondigt. Bij zijaanzicht spreekt het eerst tot ons de vredige figuur van den doode, met zijn trouwen hond aan de voeten. Op de vier hoeken staan, in een door gekoppelde zuilen geflankeerde nis, allegorische vrouwenfiguren: de Vrijheid, met hoed en staf, de Dapperheid gepaard aan Voorzichtigheid met leeuwenhuid en doornentakje, de Godsdienst met kerk en boek, steunend op den hoeksteen des Geloofs, en de Rechtvaardigheid met weegschaal. Op het gewelfde dak houden twee kinderfiguurtjes een schild met Latijnsch opschrift, terwijl aan iederen zijkant op de kroonlijst een treurende putto zit, met een fakkel in iedere hand.

Achter de tombe, in den kooromgang, is ter gedachtenis van een zoon van den stadhouder Willem V, gestorven te Padua in 1799, een marmerreliëf geplaatst van Canova, dat voor eenige jaren, uit de Erimitanenkerk aldaar, is overgebracht naar Delft. Eveneens in den kooromgang bevindt zich het grafmonument ter eere van Koning Willem I, door W. Geefs uitgevoerd, dat oorspronkelijk in het kasteel Rahe bij Aken, doch naderhand in de Nieuwe Kerk is opgesteld.

Tegen den noordermuur van het koor is een grafmonument voor Hugo de Groot opgericht, in 1781 door H. van Zwol ontworpen.

Er dient nog gewezen op het epitaaf voor Hadrianus van Berckhoven (1629) en dat voor Paulus van Berensteyn en vrouw († 1625 en 1634) tegen de zuilen van het koor.

III. Kloosters en liefdadige gestichten.

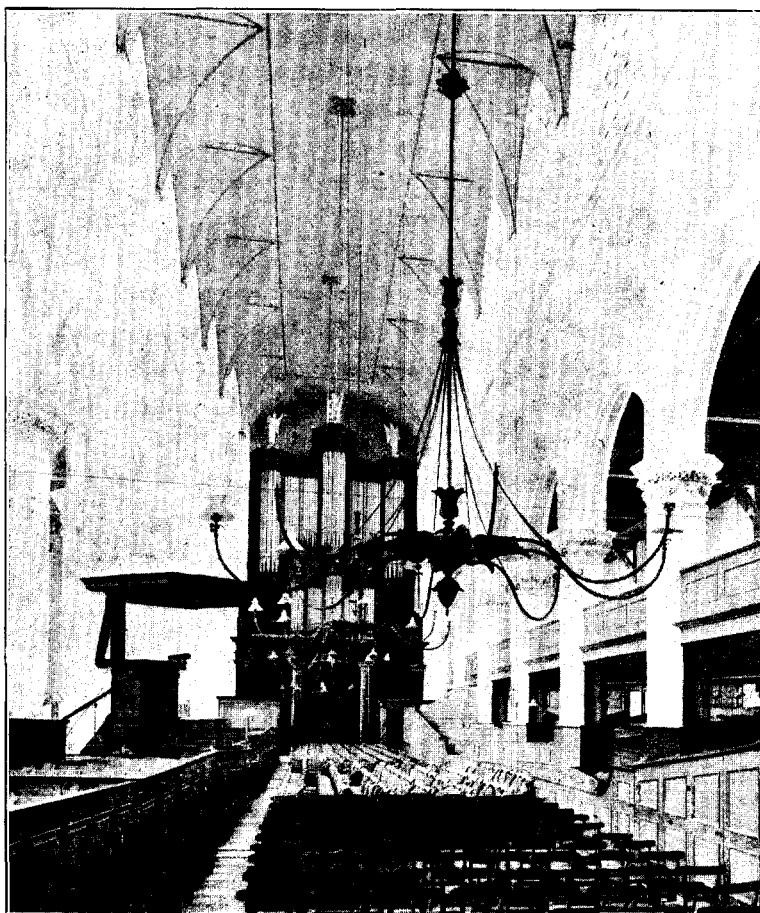
Het tegenover de Oude Kerk gelegen gebouwencomplex, waarheen zoovele Nederlanders en vreemdelingen komen om in het Prinsenhof de nagedachtenis van den Zwijger te eeren, nam als St. Agatha-vrouwenklooster in het middeleeuwsche Delft een belangrijke plaats in. De vestiging op het tegenwoordige terrein, dat zich van het Oude Delft langs de Schoolstraat uitstrekt tot de voormalige Stadsvest (thans Phoenixstraat), dagteekent van omstreeks 1400, toen een rijke weduwe, Alyt Busers, met haar dochter Aechte, hier een steenen woning kocht ter huisvesting van eenige geestelijke zusters, die, vóór dat zij in 1390 een ander pand aan het Oude Delft betrokken, aan den Geerweg woonden, waar

heer Jacob Jan, vice-cureit der Delftsche parochiekerk, omstreeks 1380 een huis beschikbaar had gesteld voor enkele vrome maagden, die een vrije geestelijke vereeniging vormden, tot zij 4 Augustus 1400 toetraden tot de derde orde van St. Franciscus, Alyd Busers tot mater kiezend¹⁾. Het door deze aangekochte huis werd met de bijbehorende kapel, waarvan wij weten, dat ze vóór 1414 gewijd is, in 1403 tot convent verheven. Met het oog op de voortdurende uitbreiding van het klooster, vroegen de nonnen, en verkregen in 1467, vergunning de kapel te sloopen ten einde een ruimere te bouwen, welke wijding in 1471 met groote plechtigheid gevierd werd.

Toen Delft tot de Hervorming was overgegaan, legden de Staten van Holland beslag op de kloostergoederen en nam de stad de gebouwen in bezit ($\pm$ 1575), die ook nu nog grootendeels haar eigendom zijn gebleven. De zusters mochten nog in het klooster blijven wonen, doch reeds in 1607 waren zij grootendeels uitgestorven en bedroeg haar aantal nog slechts acht.

Prins Willem I was bij zijn ambtelijke bezoeken aan Delft steeds de gast van den prior van het St. Achtenklooster, den bekenden humanist

en dichter Cornelius Musius, dien Lumey op zoo schandelijke wijze van het leven beroofde. In 1572 nam de Prins, die het ommuurde Delft veiliger achtte, dan het open vlek Den Haag, met zijn hofhouding voor goed zijn intrek in het noordoostelijk deel van het klooster,

Afb. 10. Interieur der Nieuwe kerk te Delft, gezien naar het westen.

1) Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Historische beschrijving van het klooster van Sinte Agatha met het Prinsenhof te Delft.

van ouds tot herberging van aanzienlijke personen bestemd. Zijn woonvertrek was vermoedelijk op den hoek van de Schoolstraat en het Oude Delft gelegen; het vroegere refectorium gebruikte hij als eetzaal, en de kloosterkerk werd hofkapel.

Verschillende staatscolleges brachten eveneens tijdens Oranje's verblijf in Delft hun zetel tijdelijk over naar het klooster. De sacristie der kapel werd met het oog hierop tot bewaarplaats der charters ingericht.

Na 's Prinsen dood in 1584 trok het hof naar Den Haag terug en sedert diende het »Prinsenhof" als weleer tot herberging van aanzienlijke reizigers, terwijl verschillende leden van het huis van Nassau andere gedeelten der kloostergebouwen bewoonden.

In 1586 stond het stadsbestuur het grootste, oostelijke, deel der kloosterkapel af aan de Waalsche gemeente, die dit gedeelte steeds is blijven gebruiken, met uitzondering van de jaren tusschen 1621 en 1635, waarin het dienst deed als Engelsche Kerk. Het westelijk deel, waarin gedurende deze jaren vermoedelijk de Court der Engelsche lakens gevestigd was, werd in 1645 tot een Vendu-Lakenhal ingericht. De met de Lakenhal te zamen vroeger in de kapel van het Oudemannenhuis aan de Voldersgracht gevestigde Saaihal verplaatste men in 1658 naar een der vleugels van het Prinsenhof.

Reeds vroeger, in 1614, had de stad het noordwestelijk gedeelte der kloostergebouwen toegewezen aan de Kamer van Charitaten of Armenkamer, en een onderdeel daarvan, het Besteding- of Weduwenhuis, kreeg daarbij een ruimte op den hoek van de Schoolstraat en de Stadsvest (Phoenixstraat). In 1846 kwam op de plaats van dit Weduwenhuis een Armenkerk, en daarnaast zijn tegen het eind der negentiende eeuw eenige woonhuizen gebouwd. Het overige deel van het Huis van Charitaten is in 1862 in eigendom overgegaan aan de Diaconie der Nederduitsch Hervormde Gemeente.

Het vroegere refectorium van het klooster diende tot in het laatst der achttiende eeuw als vergaderplaats der Provinciale Synode, en werd ook gebruikt voor feesten van overheidswege gegeven. Daar de zaal echter voor muziekkuitvoeringen niet geschikt bleek, bouwde men in 1776, ten noorden van de westelijke traveeën der kloosterkapel, een concertzaal, aan welke bestemming de tropee van muziekinstrumenten, die den schoorsteenboezem versiert, nog herinnert.

In 1775 werd de Latijnsche school uit de naar haar genoemde Schoolstraat naar het Prinsenhof overgebracht en bleef daar tot 1816.

Eindelijk kreeg een deel der gebouwen ook een militaire bestemming: in 1781 werden er voor het eerst troepen tijdelijk ingekwartierd, en in 1799 volgde de inrichting tot kazerne voor troepen op aan- of doormarsch. Ook thans dienen verschillende lokalen nog tot militaire magazijnen en woning voor gehuwde militairen.

Alleen het vroegere refectorium is in verloop van tijd weer tot aanzien gekomen: nadat daar een tentoonstelling was gehouden bij de 300-jarige herdenking van den sterfdag van den Zwijger, is in 1884 een begin gemaakt met de restauratie van de zaal, na welke voleindiging er een verzameling is bijeengebracht van voorwerpen, die betrekking hebben op den Prins, wiens nagedachtenis door deze »Historische Zaal" in eere wordt gehouden. Boven deze zaal bevindt zich het gemeentemuseum.

De talrijke bestemmingsveranderingen der kloostergebouwen zijn uit den aard van de zaak herhaaldelijk met ingrijpende verbouwingen gepaard gegaan, en dientengevolge is van het oorspronkelijk aanzien maar zeer weinig bewaard gebleven. Nog in de tweede helft der zeventiende eeuw toonde, blijkens de prent van Decker¹⁾, het aan het Oude Delft gelegen front op den noordelijken hoek een rijzigen trapgevel als afsluiting van den langs den Schoolstraat gelegen vleugel. Dit front was toen ook nog niet zoo eentoonig als thans door vensters op regelmatige afstanden doorbroken en had nog slechts twee toegangspoorten: de thans aanwezige middelste poort dagteekent uit de negentiende eeuw. De noordelijke poort (zie afb. 13) is nu het opmerkelijkste onderdeel van den langen wand. Dit is oorspronkelijk de toegang geweest tot de Saaihal, bij de vestiging der Latijnsche school in het klooster van een toepasselijk opschrift voorzien. De in zandsteen uitgevoerde poort bestaat uit een rondbogige ingang tusschen twee Toscaansche pilasters, die een hoofdstel dragen met sterk voorspringende kroonlijst, waarboven een bas-reliëf, volgens Van Bleyswijck voorstellende, hoe de looiers een stuk saai onder den boom halen en de klopper het eind daarvan van een loodje voorziet. Boven deze voorstelling staat: »Anno 1658", en er onder: »Saai- Greine- en Stoffe-hal." Op de architraaf van het hoofdstel staat het jaartal CIOICCLXXV, terwijl het fries het opschrift draagt: »Gymnasium publicum iuventuti pietate artibus et linguis imbuendae dicatum"²⁾, en in de cartouche, die den sluitsteen van den poortboog versiert, een Y gehouwen is omgeven door het randschrift »per angusta ad augusta."³⁾ Dezelfde opschriften kwamen ook voor aan het poortje der oude Latijnsche school in de Schoolstraat⁴⁾, volgens een mededeeling van Van Bleyswijck, die ook weet te vertellen, dat de Y een symbool is, ontleend aan Pythagoras, en beteekent dat, evenals de Y zich in twee armen verdeelt, zoo ook het menschelijk leven twee wegen heeft: de rechter, de weg der deugd, aanvankelijk

1) Van Bleyswijck, I, t. o. blz. 454.

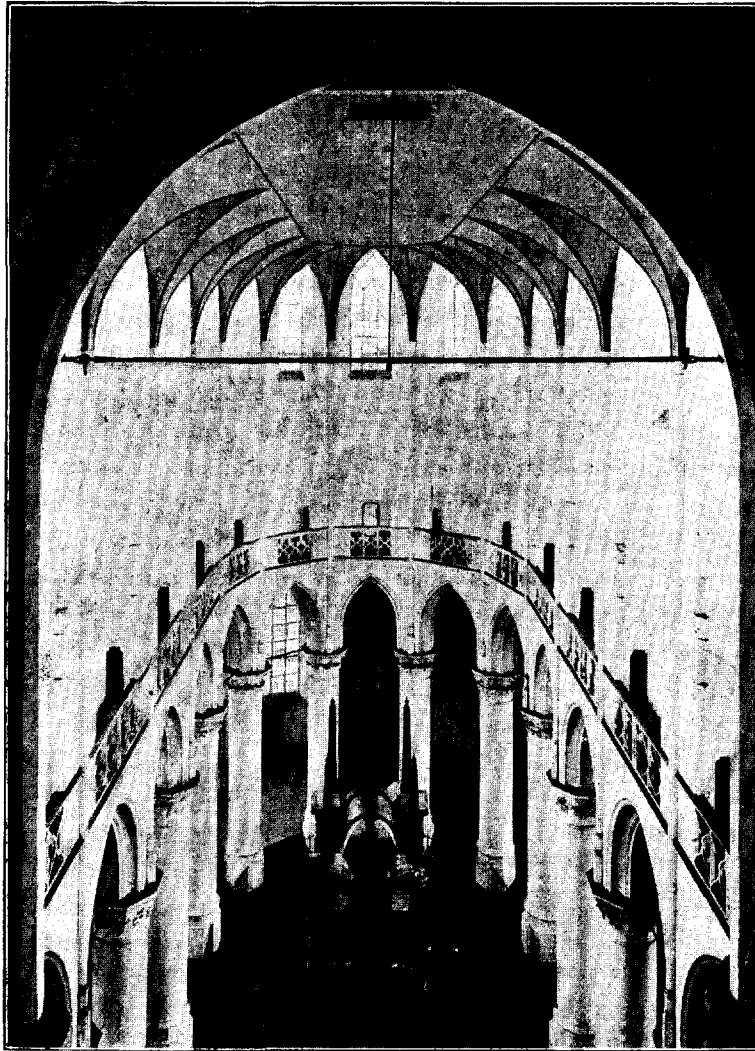
2) Openbare oeffen-plaats toegeëygent ter onderwijzinge van de Jeugt, in Godtvrucht, vrije konsten, en talen (Van Bleyswijck).

3) Langs smalle paden tot grootsche daden.

4) Dit thans verdwenen poortje is gebrekkig afgebeeld op een teekeningetje van Mr. W. van der Lely in de verzameling Bodel-Nijenhuis. Bleyswijck's mededeeling (II, blz. 588), dat dit poortje het werk zou zijn van Hendrik de Keyzer en opgenomen in de uitgave van diens werken, berust, althans wat het laatste betreft, blijkbaar op een vergissing. De tekst bij plaat XXXVIII der »Architectura Moderna" draagt tot opschrift: »Eenige op-stallen mette gront des Stadt-Huys in Delft" en vermeldt dan onder letter D: »is d'Opstal van het Poortjen van 't groot School, ghetekent met XXX." Deze afbeelding is inderdaad een zijaanzicht van het op plaat XXX afgebeelde poortje der Nieuwe-Zijdsschool te Amsterdam, dat met den Delftschen ingang niet de geringste overeenkomst vertoont. Van Bleyswijck heeft blijkbaar de prenten niet bekeken en — op een dwaalspoor gebracht door het opschrift van den tekst bij plaat XXXVIII — gemeend, dat het daar onder D vermelde poortje zich ook te Delft bevond. Op V. Bleyswijck's gezag heeft Galland (blz. 203) de bekroning van het Amsterdamsche poortje als »Schulporta in Delft" afgebeeld, en, daardoor misleid, meende Prof. Six (Jaarversl. v. h. Oudheidkundig Genootschap, 1910, blz. XXVI), dat het Amsterdamsche poortje door Pieter de Keyzer zou zijn nagevolgd naar een origineel van zijn vader in Delft. Intusschen kan het door V. d. Lely afgebeelde poortje toch wel een werk van Hendrik de Keyzer zijn: het vertoont daartoe genoeg overeenstemming met andere eenvoudige poortjes van dezen meester.

smal en steil, doch aan het eind breed en gemakkelijk, de linker, het pad der ondeugd, breed en vlak beginnend, maar smal en spits ombuigend.

Ook de gevel langs de Schoolstraat, die thans met zijn blinden muur een onvriendelijken indruk maakt, was vroeger door tal van vensters verlevendigd, gelijk de nog

Afb. 11. Het koor der Nieuwe kerk te Delft, gezien van het gewelf boven de viering.

beide ten zuiden begrensd door de kloosterkapel (zie de vogelvluchtopname, afb. 14). Ten noorden en ten oosten wordt het voorplein omsloten door woongebouwen, die vermoedelijk tot huisvesting van den prior en als gastenkwartier hebben gediend. Van het Oude Delft voert een doorgang door den oostelijken vleugel naar het voorplein

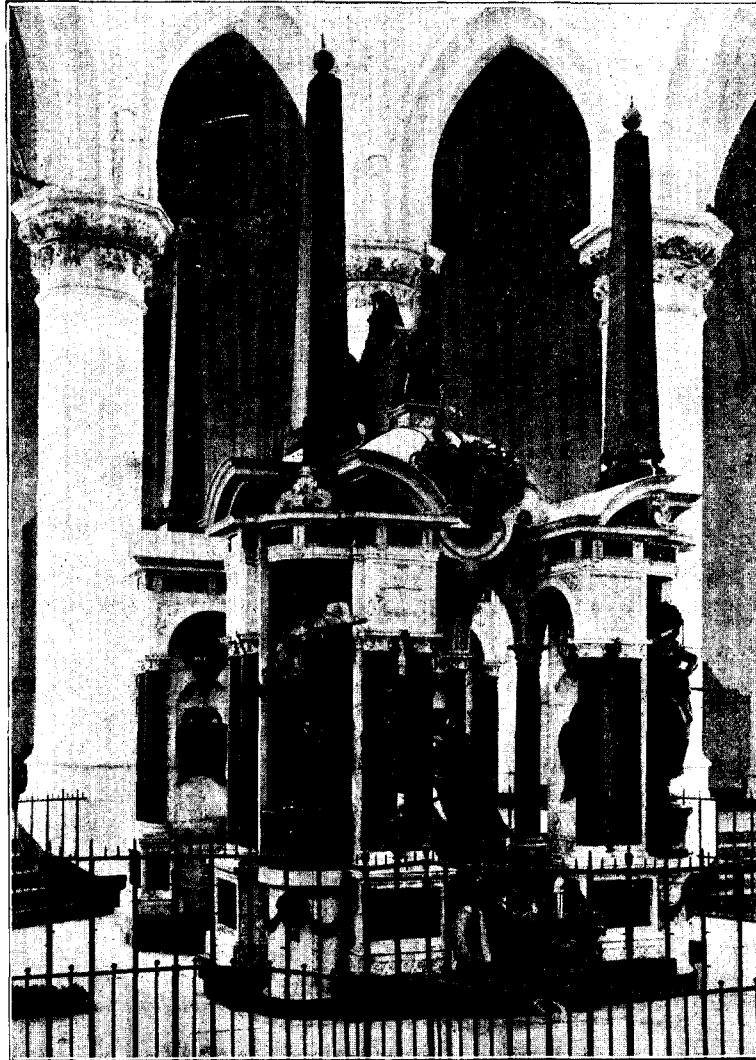
aanwezige dichtgemetselde openingen doen zien. In dezen gevel bevinden zich drie eenvoudige poortjes, waarvan één het jaartal 1647 vertoont en dat daarnaast het jaartal 1651. Boven dit laatste staat een beeldgroepje in witte steen, in een portiekvormig omlijste nis, met het jaartal 1614 en het opschrift: »De Camer van Charitate." Het groepje is een schilderachtige sculptuur van Hendrik de Keyzer.

Niet minder dan het uiterlijk is het inwendige van het klooster veranderd en gehavend, zóó zeer zelfs, dat van de meeste ruimten de oorspronkelijke bestemming niet meer valt na te gaan. De voornaamste gebouwen zijn op een trapeziumvormig terrein gegroepeerd om twee binnenhoven: het vóórplein en de achterplaetse,

(zie afb. 15), dat door een gebouw van onbekende bestemming gescheiden is van de achterplaetse. Een tweetal eenvoudige laatgotische poortjes geeft toegang tot dit gebouw, dat ten Noorden verbonden is aan de trap, waarop Willem de Zwijger werd doorschoten en aan den zuidkant een uitgang heeft naar de achterplaetse. Deze laatste is ten noorden begrensd door het voormalige refectorium, ten Zuiden door de tegen de kapel aangebouwde voormalige concertzaal, en ten Westen door een gebouw van onbekende bestemming (thans kleedingsmagazijn), dat wegens de halve-zeshoekvormige sluiting van zijnen noordkant in den regel »kapel» wordt genoemd, doch wellicht de kapittelzaal is geweest. Onder dit gebouw en onder het refectorium en de westelijk daarbij aansluitende keuken bevinden zich ruime kelders, tweebeukig overkluisd door riblooze kruisgewelven, die op korte zuilen rusten.

De voormalige kloosterkapel, 47 M. lang en 10.50 M. breed, is een baksteenbouw, oorspronkelijk bestaande uit een enkelen beuk, ter diepte van negen traveeën, met halftienhoekige absis. Het westelijk deel der kapel,

ter lengte van 17 M., is ingericht als dubbelkerk door een omstreeks 4 M. boven den beganen grond gelegden vloer, die trapsgewijze naar het westen klimt, zoodat de daar gezeten nonnen, zonder stoornis te ondervinden van de kerkganggers beneden, allen een goed gezicht hadden op het hoofdaltaar. Toen de Waalsche gemeente de kapel in gebruik

Afb. 12. Praalgraf van Prins Willem I in de Nieuwe kerk te Delft.

nam, heeft zij haar tot 24 M. ingekort. In het westelijk deel werd een kosterswoning ingebouwd, waarna nog een groote ruimte overbleef, die eerst als Lakenhal en later als bergplaats werd gebruikt. Omstreeks het midden der zeventiende eeuw is het tot kerk dienende deel der kapel verruimd door een aanbouw aan den noordkant, waarvoor de zijmuur der vier oostelijke traveeën werd doorbroken en ondervangen met twee bogen, rustende op een in het midden geplaatste zuil. Terzijde van de absis liggen fraai overwelfde vertrekken, die als gerfkamer en sacristie (thans consistoriekamer) hebben gediend, en ten zuiden van deze laatste bevindt zich een met stergewelven overkluisde doorgang naar het Oude Delft. Door de vele aanbouwen is van het uiterlijk der kapel weinig zichtbaar. De muren worden geschoord door slanke contreforten, langs de westelijke traveeën geheel rechthoekig, langs de oostelijke beneden rechthoekig en hoogerop in vijf zijden van een achtkant overgaand. Tegen den westgevel is een met kruisribgewelven overkluisde kruisgang opgetrokken, waarboven een gang, toegankelijk langs een kunstig gemetselde spiltrap in den op den zuidwesthoek der kapel gelegen achtkanten traptoren, die in 1860 zijn spits heeft verloren. De bovengang staat in verbinding met den reeds besproken verhoogden kerkvloer. De aanwezigheid van een tweede traptorentje aan de noordzijde der kerk, dat in 1888 gedeeltelijk is ingestort en nog steeds wacht op herstel, doet vermoeden, dat de kruisgang vroeger ook langs den noordwand der kapel heeft geloopt. Op het dak staat een open achtkant spitsje, waarin een klok hangt, in 1631 te Enkhuizen gegoten door Everardus Splinter.

Inwendig heeft de kerk van den vroegeren luister, dien Braun in zijn *Civitates Orbis Terrarum* zoo geestdriftig roemde, niets meer bewaard. Van de vele schilderijen, waarmede Maarten van Heemskerk, die zeer bevriend was met Cornelius Musius, de kapel had versierd, is er geen meer aanwezig. Echter bewaart het Halsmuseum in Haarlem nog den buitenkant der vleugels van een bijzonder beroemde Driekoningen-triptyk, een grisaille, voorstellende de verheffing der koperen slang, terwijl een graflegging van Van Heemskerk, uit 1566, zich nog in het Delftsche raadhuis bevindt ¹⁾. Zelfs het spitsbogige houten tongewelf, dat de kapel overdekt, is niet ongeschonden gebleven. De muurstijlen n.l., waarop de schinkels van het gewelf rusten, prijken oorspronkelijk met bijna-halflevensgrootte beelden van apostelen en andere heiligen (afb. 16) en deze zijn alle weggenomen. Gelukkig is een tiental er van bewaard in het gedeelte der kapel, dat niet als kerk dienst doet: vlotte sculpturen met opmerkelijk groot-gehouden plooiwal, ongetwijfeld van een Noord-Nederlandschen meester en te merkwaardiger, omdat zij wegens den bekenden bouwtijd der kapel met stelligheid zijn te dateeren tusschen 1467 en 1471.

Niettegenstaande alle verminkingen, is het interieur toch niet zonder bekooring. De groote vensters in den zeventiende-eeuwschen uitbouw voeren overvloedig licht in het ruim, dat daardoor met zijn gewitte wanden een opwekkenden indruk maakt.

---

1) Het portret van één der paters van het klooster, Johan Kolman of Coolman, hangt in het Rijksmuseum te Amsterdam.

De historische zaal draagt grootendeels het karakter van het midden der zeventiende eeuw, toen zij niet zonder pracht is ingericht. Wij weten, dat Leonard Bramer in 1668 de wanden en de zoldering beschilderde, en althans van de plafondbeschildering, die de hemelvaart van Christus voorstelde, zijn nog overblijfselen aanwezig. Ongeveer uit denzelfden tijd dagteekenen de twee groote eikenhouten schoorsteenen op marmeren zuilen. Voor de in deze zaal tentoongestelde voorwerpen, ten deele navolgingen van elders bewaarde, zij verwezen naar den catalogus in het boekje van den heer Van Riemsdijk.

Van de overige gebouwen vermelden wij hier alleen nog de regentenkamer van het Huis van Charitate, die een mooien hardsteenen schoorsteen heeft, waarin een schilderstuk van K. de Man uit 1682, en met haar zeventiende-eeuwsche meubelen nog eenigszins de illusie van het verleden geeft.

Niet minder vermaard was het Sint Barbara-convent¹⁾, uit het St. Agathaklooster ontstaan, toen omstreeks 1400 eenige zusters met Hase Dirck Jan Ramsz. Weduwe zich afscheidten en, na eerst een huis op het Rietveld en vervolgens een aan het Oude Delft tegenover de Nieuwstraat te hebben gehuurd, in 1405 van het St. Agathaklooster een huis kochten aan het zuideinde van het Oude Delft. De insluiting der zusters en haar toetreden tot den derden regel van St. Franciscus had in 1418 plaats, een maand na de wijding der juist gereed gekomen kapel. In 1536 brandden kapel en woonhuis af, doch werden weder opgebouwd. In de troebele tijden der Hervorming had het klooster grooten steun in zijn laatsten pater, Christiaan Adriaansz. Adrichom gen. Cruys van Delft, letterkundige, een neef van Martinus Dorpius en vriend van Cornelis Musius. Toen hij in 1572 Delft had verlaten, werd het klooster het jaar daarop ontbonden. Na de Reformatie tot weeshuis ingericht, werd het in 1910 militair hospitaal, en nu doen de ruime kloosterzalen dienst als laboratoria der Technische Hoogeschool.

De ligging der gebouwen, die zich van het Oude Delft tot de stadsvest uitstrekken, vertoont veel overeenkomst met den aanleg van het St. Agathaklooster. Door een latere poort met twee kleinere ingangen in den muur, die het voormalig klooster aan den kant

Afb. 13. Ingang der voormalige Saaihal in het Prinsenhof te Delft.

1) Zie: De Archieven van de Delftsche Statenkloosters door Dr. S. W. A. Drossaers.

van het Oude Delft afsluit, komt men op een binnenplaats, in het Noorden, Westen en Zuiden door gebouwen ingesloten. In het voorgebouw (blijkens jaartalsteen uit 1550), dat het plein aan den westkant begrenst, bevinden zich twee laat-gothische poortjes, waarvan het zuidelijke nauw verwant is met het poortje in den noordervleugel aan het voorplein in het Prinsenhof. Het noordelijke voert met een doorgang naar een achterplein, dat oorspronkelijk wel minder groot zal zijn geweest. Ten Zuiden van het voorgebouw ligt de kapel, die eertijds in het midden van het gebouwencomplex lag, daar de kloosterterreinen zich nog verder zuidwaarts uitstrekten. (Het huis Oude Delft 49, dat vroeger als Fundatie van Renswoude ook tot het Weeshuis behoorde, heeft nog een achter-uitgang met laat-gothisch poortje aan de vest). De kapel, een baksteenbouw, ten Oosten en ten Westen rechthoekig gesloten, heeft met nisjes versierde steunbeeren. Een vloer verdeelt de ruimte in tweeën, waarvan het benedendeel misschien als kapittelzaal, het bovengedeelte als kapel zal zijn gebruikt. In het voorgebouw bevindt zich de vroegere regentenkamer van het weeshuis, die men in de achttiende eeuw met een stuc-plafond, een marmeren schoorsteen met gestucten boezem en dessus-de-portes, eveneens in stuc uitgevoerd, heeft versierd.

Het derde vrouwenklooster aan het Oude Delft was het H. Geestzusterhuis, welks nonnen zich met het bezoeken en oppassen van zieken belastten. Oorspronkelijk als H. Geestgasthuis, vóór 1263, gesticht tusschen het Oude en Nieuwe Delft (thans Voorstraat, Hypolitusbuurt, Wijnhaven en Koornmarkt), aan de zuidzijde der Nieuwstraat, met een daaraan verbonden dubbelklooster, bleef het als H. Geestzusterhuis, aan de H. Maria gewijd, in gebruik, toen men het gasthuis verplaatste naar de oostzijde van het Oude Delft, op den hoek der Gasthuislaan¹⁾. Daar tegen het eind der zestiende eeuw het getal der zusters sterk verminderde, besloot men in 1576 de inkomsten der kloostergoederen te gebruiken tot onderhoud van eenige arme meisjes en het huis voor haar in te richten. De kapel benutte men na de Hervorming als ammunitiemagazijn, doch zij is thans weer, na een restauratie in 1910, getrokken bij het Meisjeshuis, dat in 1769 werd vernieuwd.

De kapel, een vijftiende-eeuwsche baksteenbouw, bestaat uit een schip met half-zeshoekige koorsluiting. Er zijn thans vloeren in gelegd, waarboven het oude, spitsbogige houten tongewelf nog grootendeels is bewaard gebleven, zoodat een herstelling der oude ruimte mogelijk zou zijn en de moeite loonen. Uitwendig is alleen de in 1910 herstelde voorgevel opmerkelijk (zie afb. 17), met het fijne poortje en de kleine vensters een staaltje van zeer intieme bouwkunst, die toch iets als een plechtige houding dankt aan het van witte bergsteen opgetrokken, rijzige klokkenspitsje, dat op den top staat.

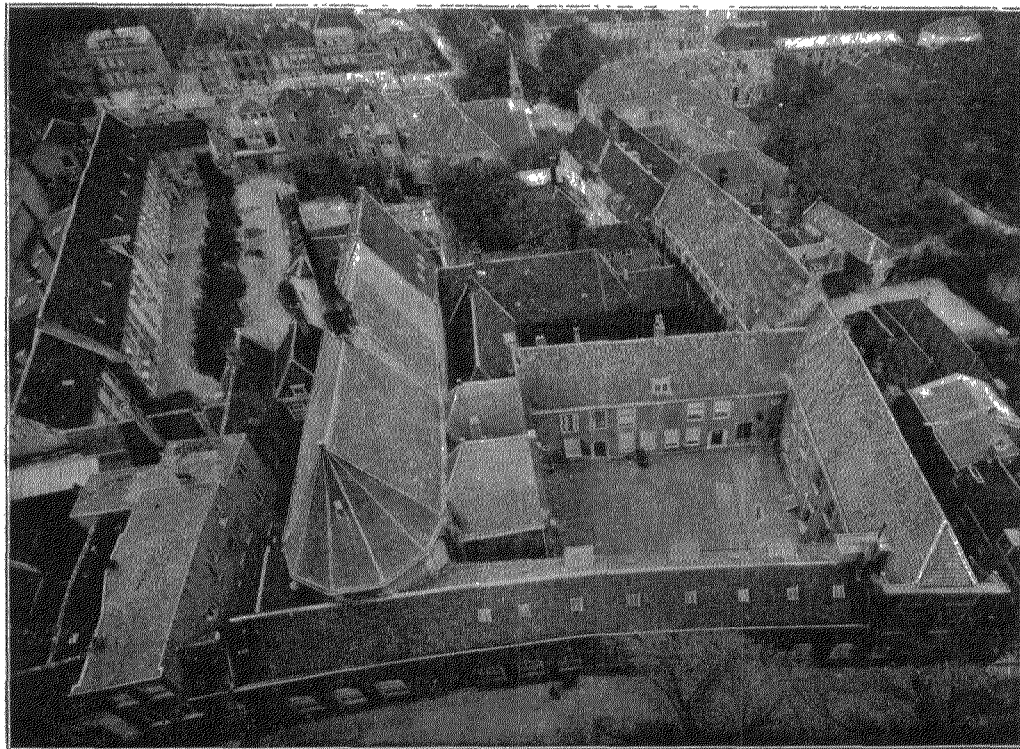
Het achttiende-eeuwsche baksteen huis, dat in zijn eenvoud door de wélgekozen verdeeling van den gevel een aangename indruk maakt, heeft als eenig sieraad een hardsteenen portiek met twee meisjesfiguurtjes van J. C. Cressant. Tegen het smeedijzeren

---

1) Mr. J. G. C. Joosting en Mr. S. Muller H.zn., Bronnen voor de Geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen, Afd. I, Deel II, stuk II, blz. 279.

tuinhek ten zuiden van het huis is een plaquette aangebracht met de beeltenis van Antonie van Leeuwenhoek, die hier in 1675 woonde.

Het Maria Magdalenaklooster, staande aan den Verversdijk, werd in 1654 grotendeels vernield bij de ontploffing van het kruutmagazijn, dat hier dichtbij was gelegen, tusschen den Geerweg en de Doelenstraat. Volgens Van Bleyswijck (blz. 354) bestond het reeds vóór 1450, blijkens een ouden brief, en is het in 1565, verbouwd, ingericht tot pesthuis, waarom het vaak den naam droeg van Magdalena-Gasthuis. Na de verwoesting door

Afb. 14. Vogelvlicht van het voormalige St. Agathaklooster te Delft.

de kruitontploffing en het overbrengen van het pesthuis naar buiten, nam men wat nog restte van het klooster als nieuwe schuttersdoelen in gebruik, en installeerde zich het heelmestersgilde beneden, in het overgebleven deel der kapel, welke boven als ontledkamer dienst deed. Tegenwoordig is het gebouwtje bij de Gemeente in gebruik.

De steunbeeren en eenige traceeringen in de gedichte vensters aan den noordkant, verraden de oorspronkelijke bestemming van dezen vijftiende-eeuwschen baksteenbouw, die overigens onherkenbaar is verminkt.

Een anatomische les, geschilderd door Pieter van Mierevelt, zoon van Michiel van

Mierevelt, naar ontwerp en aanwijzing van zijn vader, eertijds in de gildekamer, hangt nu in de regentenkamer van het gasthuis.

Van het klooster der Minderbroeders of Franciscanen, die zich omstreeks 1440 in Delft vestigden ¹⁾ en wier naam nog voortleeft in de Lange Broerhuissteeg, loopend van het Oosteinde naar de Beestenmarkt, zijn slechts enkele gehavende brokstukken over. In 1449 werd de eerste Mis gelezen in de kloosterkerk, waarvan het nieuwe koor twintig jaar later werd gewijd. Na de Hervorming brak men de gebouwen grootendeels af en bezigde de vrijgekomen ruimte als Beestenmarkt. In de overgebleven kloosterruimten, waaronder het refectorium, richtten in 1655 Wouter van Eenhoorn en Quirijn Aldersz. van Kleynoven, een plateelbakkerij — »de Porceleyne Fles» — op, die als eenig overgeblevene van het eens zoo bloeiend bedrijf tot nieuw leven is gewekt, toen Joost Thooff haar in 1876 kocht en Adolf Le Comte diens artistieke medewerker werd. De fabriek bezit een kostbare verzameling Oud-Delftsch aardewerk, haar door Koning Willem III geschonken.

Aan de westzijde van het Oude Delft, halverwege de Oude Kerk en het Noordeinde, tegenover de trapjesbrug, staat een laat-gothisch poortje, dat toegang geeft tot het voormalig Groote Begijnhof. Een ribloos gewelf overkluist den doorgang der poort, die uit bak- en bergsteen is opgetrokken en oorspronkelijk met deuren was gesloten. In den trapgevel boven den korfbogigen ingang bevindt zich een spitsboog, waarvan het tympan een zeer geschonden reliëf vertoont, dat den patroon van het hof, Johannes den Evangelist voorstelt.

Dit Begijnhof werd vóór 1271 gesticht tusschen het Oude en Nieuwe Delft en in 1285 verplaatst naar de westzijde van het Oude Delft, waar het in 1302 een kapelletje kreeg ²⁾. Hier las men alleen door de week de Mis, des Zondags moesten de zusters den dienst bijwonen in de Oude Kerk. Tegelijk met het bouwen van een kapelletje zal men het hof wel aan Johannes den Evangelist hebben gewijd, daar we weten, dat de begijnen hem in dat zelfde jaar tot patroon verkozen ³⁾. Het hof werd ook in 1302 »tot meerderen vrijdom» afgesloten, doch pas in 1397 bouwde men een groote poort aan het Oude Delft en omgaf alles met muren. Eerst in 1429 werd den nonnen toegestaan een eigen kapel en kapelaan te hebben ⁴⁾. In de zeventiende eeuw was deze kerk reeds verdwenen, maar nog in de achttiende eeuw woonden er begijnen op het hof. In het begin der zeventiende eeuw kregen de katholieken verloop hun dienst op het Begijnhof te houden en, reeds vóór 1650 hadden ze er twee kerkjes, doch deze waren eigenlijk niet meer dan tot kapel verbouwde woonhuizen ⁵⁾. Bij het baanbreken van het Jansenisme in Delft, namen deze twee kerkjes een belangrijke plaats in, en vormden er weldra de brandpunten van deze

1) Boitet, Beschrijving der stad Delft, blz. 341 vv.

2) Joosting en Muller, Afd. I, Dl. II, Stuk II, blz. 269.

3) Mr. J. Soutendam, Een wandeling langs Delfts straten en grachten in 1600, blz. 78.

4) Brom, Archivalia in Italië I^o, blz. 559.

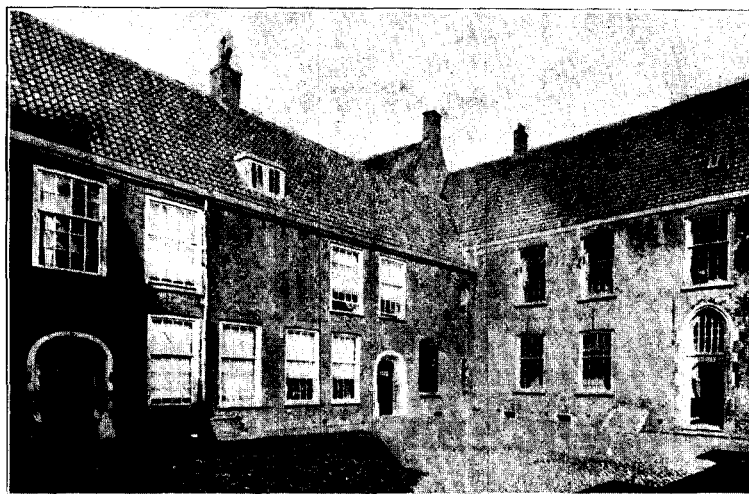
5) Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem, XXVII, blz. 443 vv.

nieuwe strooming. Eén dezer kapellen, aan St. Ursula gewijd, is in 1743 door een steenen kerkje vervangen en behoort nu nog aan de Oud-Katholieke gemeente.

Dit kerkje, van buiten hoogst eenvoudig, uit baksteen opgetrokken, bestaat uit een eenbeukig schip met halfronde absis aan de zuid-oost-zijde, en een tribune aan den noord-west-kant. Inwendig vertoont het in de gestucte zoldering en vakken der wanden, die door pilasters worden geleed, de weelderige ornamentvormen van den stijl van het Regentschap. In den noord-westelijken wand bevinden zich twee nissen, waarin de bustes van den H. Petrus en den H. Johannes den Dooper zijn geplaatst. Het licht, dat door de vensters in den noordelijken wand binnenstroomt, geeft aan het witte kerkje een vredig en vriendelijk aanzien. De kerk bezit verschillend gereedschap voor de H. Mis, dateerend uit de zeventiende eeuw, en kostbare paramenten uit de vijftiende en zestiende eeuw. Onder de portretten der pastoors bevinden zich de beeltenissen der dichters Cornelis Musius († 1572) en Stalpaert van der Wiele († 1630).

Aan de oostzijde van het Noordeinde staat nog de kapel van het in de negentiende eeuw afgebroken St. Joris Gasthuis, dat weleer aan vreemdelingen voor korten tijd onderdak verleende, doch na de Hervorming in een krankzinnigengesticht werd veranderd.

Afb. 15. Voorplein van het voormalige St. Agathaklooster te Delft.

In 1647 trok men het koor der kapel, waarvan reeds melding wordt gemaakt in een brief van 1407¹⁾, bij het krankzinnigengesticht en bezigde het schip als bergplaats, eerst van oorlogsmateriaal, later van wijnvaten, tot de stad de kerk in 1764 afstond aan de Lutherschen, die hier nog samenkomen.

Het eenbeukige schip, uit baksteen opgetrokken, is afkomstig uit de vijftiende eeuw, met iets latere, halfzeshoekige koorsluiting. Aan den westkant rijst uit het dak een vierkant torentje van baksteen omhoog, waarvan het benedendeel met bergsteenen kantblokken is versierd, en dat door een van vier tot achtkant ingesnoerde spits wordt afgedekt. De oude voorgevel, boven welks ingang vroeger een St. Joris te paard prijkte,

1) Van Bleyswijck, I, blz. 294.

is met nieuwe steen beklampt, en van een uit gezwenkte lijnen gevormden top voorzien in of kort na 1764. Het houten tongewelf, dat de kerk overspant, heeft aan de muurstijlen in het afgeschoten koor nog twee gesneden heiligenbeeldjes.

Afb. 16. Twee houten beelden van de muurstijlen in de kapel van het voormalige St. Agathaklooster te Delft.

Delft bezit slechts drie hofjes, waarvan het oudste, het hofje van Gratie, gelegen is aan de noordzijde der Van der Mastenstraat. Het werd gesticht door Pieter Pietersz. Sasbout, raad en burgemeester der stad, en in 1575 gebouwd aan de Geer. In 1660 verkocht men het terrein, waarop de huisjes stonden, aangezien de Staten van Holland een gedeelte ervan noodig hadden voor den bouw van een oorlogsmagazijn, en verplaatste men de woningen naar de Van der Mastenstraat, waar de stad een stuk gronds ten geschenke had gegeven. In hoofdtrekken worden deze lotgevallen vermeld op twee gevelsteen, die met een derden in één der huisjes zijn ingemetseld en tevens den ingang van het hofje aangeven. Op den linker steen lezen we het oude opschrift: »Voor man en vrouw syn deese hofgens van gratye gemaect tot een ewige fondatie,» waarboven het jaartal 1575 is aangebracht. De rechter steen draagt het latere opschrift, van na de verplaatsing:

»Wij stonden eertijds op de Geer,
Zes in getal, doch nu één meer.
Opnieuw herbouwt en hier gebragt,
Door de twee oudste van 't Geslagt.»

Het tweede in ouderdom is het Rooms-Katholieke Klauwshofje¹⁾, in 1605 gesticht aan het Oosteinde door Dirk Uittenhage, brouwer in de Klauw, en zijn vrouw Elizabeth van Ruyven. De gedenksteen, die op een minder gelukkige plaats

1) Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem, XXXIV, blz. 81 vv.

in den buitenmuur aan de Oranjeplantage is ingemetseld, heeft het volgende inschrift:

»D(irck) W(ttenhage) V(an) R(uyven)
Die mildelick saeyen
In der armen hoven
E(lisabeth) F(rederiksdochter) V(an) R(uyven)
Sullen rijckelick maeyen
In den ougst hier boven."
Anno 1605.

Het hofje is aan drie kanten met huisjes bezet en in 1875 is één der woningen tot bidkapel verbouwd. In deze kapel bewaart men nog verschillende portretten, waaronder dat der stichteresse, dat zeer besnoeid, bij wijze van altaarstuk is opgesteld, en een beeltenis van pastoor Adriaan Frederiksz. Uittenhage van Ruyven, van de hand van Pieter Fransz. de Grebber (1638).

Het jongste is het hofje van Van der Dussen, gelegen aan de Paardenmarkt, met een ingang aan den Verversdijk. Boven de door pilasters geflankeerde ingangspoort lezen we: »Hofje door den weled. heer Jan van der Dussen, in zijn leven raad en burgemeester deser stad ende zijn weled. huisvrouw vrouwe Elysabeth Pauw gefundeert. 1707." Links van de poort, waarboven zich de regentenkamer bevindt, is tegen den muur het wapen der familie van der Dussen, rechts dat der familie Pauw aangebracht.

IV. Burgerlijke en militaire openbare gebouwen.

Aan de westzijde van het marktplein, tegenover de Nieuwe Kerk, bevindt zich het stadhuis. Blijkens een oud keurboek¹⁾ stond daar reeds een raadhuis in de vijftiende eeuw, waarschijnlijk te zamen met twee gevangenissen, den ouden en den nieuwen steen, die al in de veertiende eeuw aan de westzijde van de markt waren gebouwd. De brand van 1536 berokkende ook het raadhuis, dat zijn ingang had aan de noordzijde, zeer veel schade, en deed, met een groot deel van het archief, ook alle nadere bijzonderheden omtrent den oorsprong en de geschiedenis van het raadhuis voor ons verloren gaan. In 1618 werd het andermaal door een hevigen brand geteisterd, waaruit men in hoofdzaak den toren met moeite redde, en waarbij weer vele archiefstukken een prooi der vlammen werden. Reeds dadelijk na de verwoesting zocht men de beste kunstenaars aan om een plan voor een nieuw raadhuis, en men gaf aan dat van Hendrik de Keyzer, die als ontwerper van de tombe voor den Prins van Oranje in Delft geen onbekende was, verreweg de voorkeur. Blijkens het jaartal 1618 boven den ingang aan de westzijde, is reeds in het jaar van den brand begonnen met den wederopbouw, welke, volgens het opschrift in den topgevel aan de oostzijde, A^o. Domini CICIICXX, werd voltooid.

Binnen een halve eeuw had een verbouwing van het inwendige plaats, waarop het

---

1) Van Bleyswijck, I, blz. 139.

chronogram in het fries van den voorgevel wijst: »DeLphensIUM CURIA reparata" ¹⁾). De grooter aangebrachte letters vormen in Romeinsche cijfers het jaartal 1662, terwijl uit de dooreengevlochten letters OMC CAE »Mandato consulum cura Aedilis" ²⁾ te lezen is. De cartouches met opschrift »A°. MDCCLX" aan den zuidgevel, en met »A°. MDCCLXI" aan de noordzijde betreffen een herziening van het uitwendige, waarbij het wezenlijke van het gebouw ongemoeid bleef.

Van meer ingrijpenden aard waren de veranderingen in de negentiende eeuw. In 1838 wijzigde men de vensters in den voorgevel, en in 1850 brak men den hoofdingang met de poort in de eerste verdieping uit, en verving ze door de thans nog aanwezige Dorische portiek met daarboven gelegen drielicht.

De Keyzer's ontwerp voor het stadhuis, zooals het op plaat XXXVII der Architectura Moderna voorkomt (zie afb. 18), wijkt van den uitgevoerden bouw af op verschillende punten, welke in hoofdzaak de bekroning en afsluiting van den gevel betreffen. Bij de uitvoering hield hij echter de grondgedachte van het eerste ontwerp vast. Dit eerste ontwerp vertoont in de gevelbekroning twee nissen, met een beeld, welke door Corinthische pilasters worden geflankeerd en bekroond door een segmentvormig fronton met vaasversiering. Tusschen deze nissen bevindt zich een zolderdeur, waarboven het Hollandsche wapen is aangebracht. De indeeling in drie vakken, die onderling door pilasters zijn gescheiden, de nisversiering met sculptuur, en de bekroning door segmentvormige frontons met vaasmotief vinden wij bij de uitvoering terug. In deze latere conceptie vereenigde hij echter de drie vakken onder één doorbroken fronton en liet hieruit een topbekroning met het Hollandsche wapen in reliëf oprijzen. Bij het voorontwerp in de Architectura Moderna, waar de samenvattende topbekroning aan den gevel ontbreekt, liet De Keyzer den ouden toren meer meespreken door hem als bekroning van den westgevel in het frontaanzicht op te nemen. Bij de uitvoering kreeg de gevel meer eenheid en tevens een zelfstandiger karakter (zie afb. 19). Minder gelukkig is het vervangen van de kroonlijst van het eerste ontwerp door een balustrade, en de grootere hoogte der pilasters bij het tweede plan, waardoor deze boven de goot uitsteken. De middenpartij vertoonde in de zeventiende eeuw op de tweede verdieping een poort, waardoor de misdadigers naar het schavot werden geleid. Deze vormde den overgang van den meer schaduwvangenden hoofdingang tot de derde verdieping, met haar vlakker gehouden nissen, waarvan de middelste het sterkst spreekt door het daarin geplaatste beeld. Deze bereiden op hun beurt het reliëf der topbekroning voor. De versiering der pilasterschachten sluit zich bij dit licht- en schaduwspel aan, en geeft door de meer sprekende lijnen grooter kloekheid aan den uitgevoerden gevel dan het ontwerp vertoonde.

Bij de verbouwing der middenpartij in de negentiende eeuw, verving men vensters en poort door een drielicht, waarnaast men aan weerszijden een Dorischen pilaster plaatste,

---

1) Het raadhuis der Delvenaren vernieuwd.

2) Door het bevel der Burgemeesteren en de voorsorge des Haven-Meesters (Van Bleyswijk).

in den geest der overige pilasters van deze verdieping. De consoles boven de voormalige poort liet men vervallen, en men bracht in hun plaats boven het drielicht op smakelooze wijze de schelpbekroning der uitgebroke vensters aan, door één der schelpen middendoor te deelen en de helften boven de kleinere vensters van het drielicht aan te brengen. De verminking der middentravee werd voltooid, toen men in de benedenverdieping de vensters en het boogsgewijze overwelfde bordes, dat in de schaduw van zijn overhuiving een smaakvol omlijste deur liet zien, uitbrak en in de plaats daarvan een Dorische portiek met leegen, gapenden ingang bouwde. Door deze negentiende-eeuwsche verknoeiing is aan den oorspronkelijken, fijngevoelden opzet der middenpartij: afnemende reliëfwerking, naarmate we den top naderen, onberekenbare schade gedaan. Ook de samenhang met de zijgedeelten, waarin de hoofdgedachte, die in de middenpartij was geconcentreerd, minder op den voorgrond trad, is hierdoor verbroken (zie afb. 20).

Toch heeft ook deze middenpartij in De Keyzer's ontwerp minder gelukkige oplossingen, waar de deuromlijstingen tegen het raamwerk der vensters stooten en de pilasters ter weerszijden moesten vervallen of — zooals boven de schavotpoort — tot consoles moesten inkrimpen. Hierdoor krijgen de ingangen, bij alle breedheid van vorm, toch een gedrongen aanzien. Ook de deuromlijstingen, welke niet correspondeeren met de horizontale indeeling der verdiepingen, vallen te veel uit de strenge indeeling van den voorgevel.

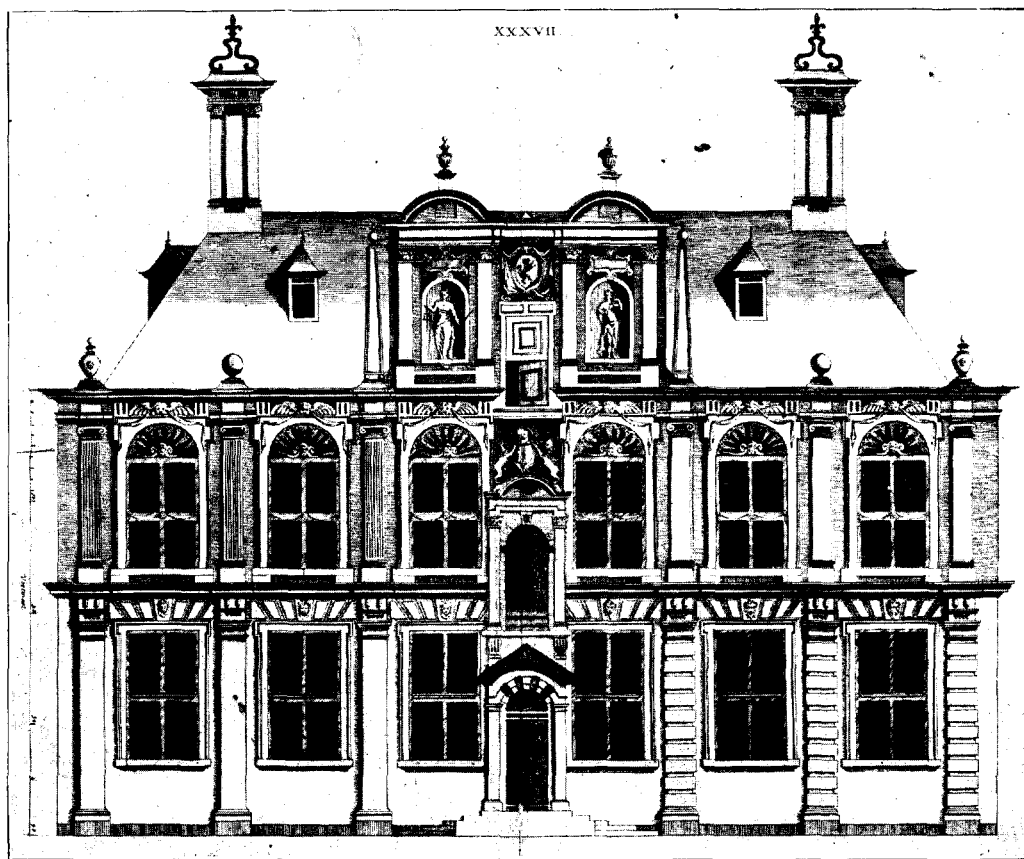
Het raadhuis, zooals het zich thans aan ons verthoont, sluit zich met zijn vertikalen van pilasters en bekroningen aan bij de opgaande lijnen van den middeleeuwschen toren, die zoodanig in het beeld van den zeventiende-eeuwschen bouw is opgenomen, dat hij er een harmonisch geheel mee vormt. Ook het dak met de hooge schoorsteenen en

Afb. 17. Kapel van het voormalige H. Geestzusterhuis te Delft.

de horizontale lijn van den nok, evenwijdig met den omgang van den toren, spreekt bij den algemeenen indruk mee.

Het zeventiende-eeuwsche raadhuis, geheel uit bergsteen opgetrokken, is om den overgebleven toren heengebouwd en sluit hem aan drie zijden in, alleen de vierde zijde, den achterkant, nagenoeg vrijlatend. De voorgevel (oostzijde) wordt beneden geleed door rustiek behouwen Dorische, boven door Ionische pilasters, die voor een derde der hoogte

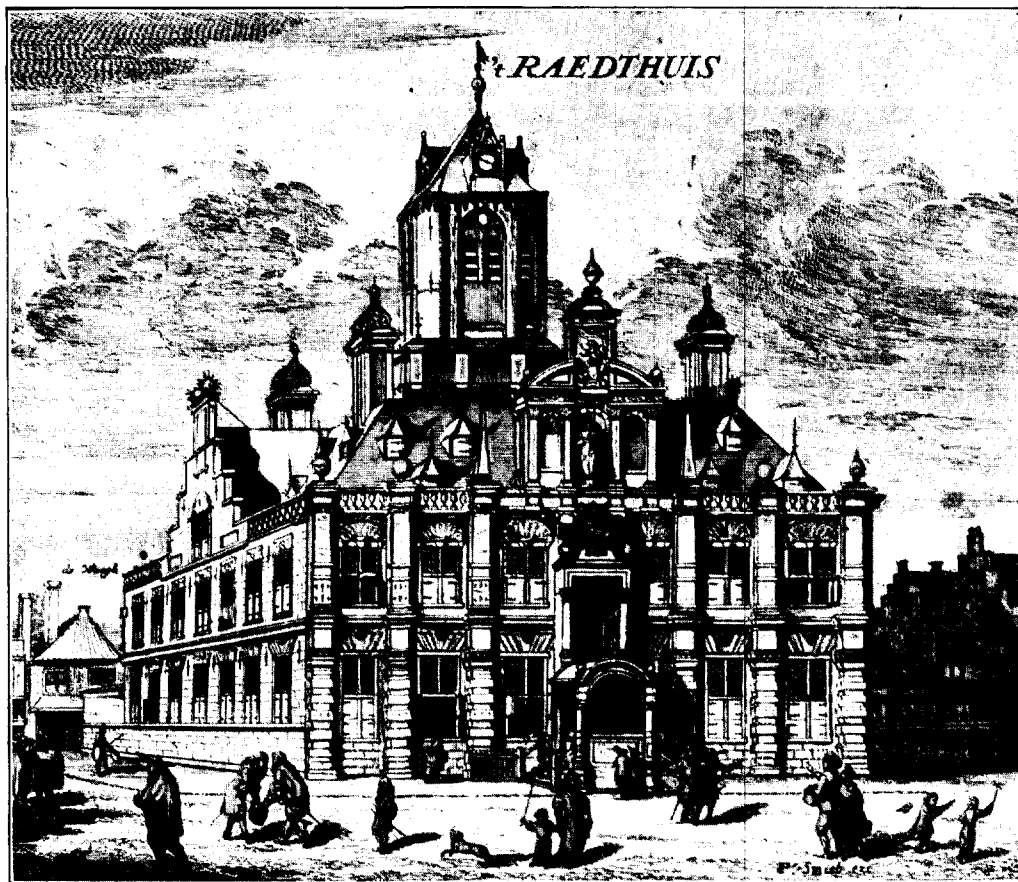

Afb. 18. Hendrik de Keyzer's ontwerp voor het stadhuis te Delft.

met ornament zijn behakt, en voor de overige tweederden zijn gecanuleerd, terwijl Corinthische pilasters de middenbekroning verdeelen. Een kroonlijst scheidt de verdiepingen onderling, welke aan de zijgedeelten worden afgesloten door een sierlijk bewerkte balustrade en bij den bekronenden gevel worden gedekt door twee frontons, waarvan het onderste is doorbroken, het bovenste een vaasbekroning draagt. Sierlijke obeliskken flankeren den topgevel, die in de middelste nis het beeld der gerechtigheid draagt, een werk van de hand van Hendrik de Keyzer. Rusticablokken, met breed gebeeldhouwde sluitmaskers, vullen de strekken der

vensters van de benedenverdieping, schelpen, bekroond door een gevleugelden engelenkop, versieren die der tweede verdieping.

De zijgevels, onderling nagenoeg gelijk, zijn veel eenvoudiger van opzet, en missen de pilasterindeeling en de schelpversiering boven de vensters der bovenverdieping. De kroonlijst van den voorgevel wordt als waterlijst voortgezet, muurankers verlevendigen de penanten. Boven het midden verheft zich een trapgevel, waarin eertijds een kruisvenster

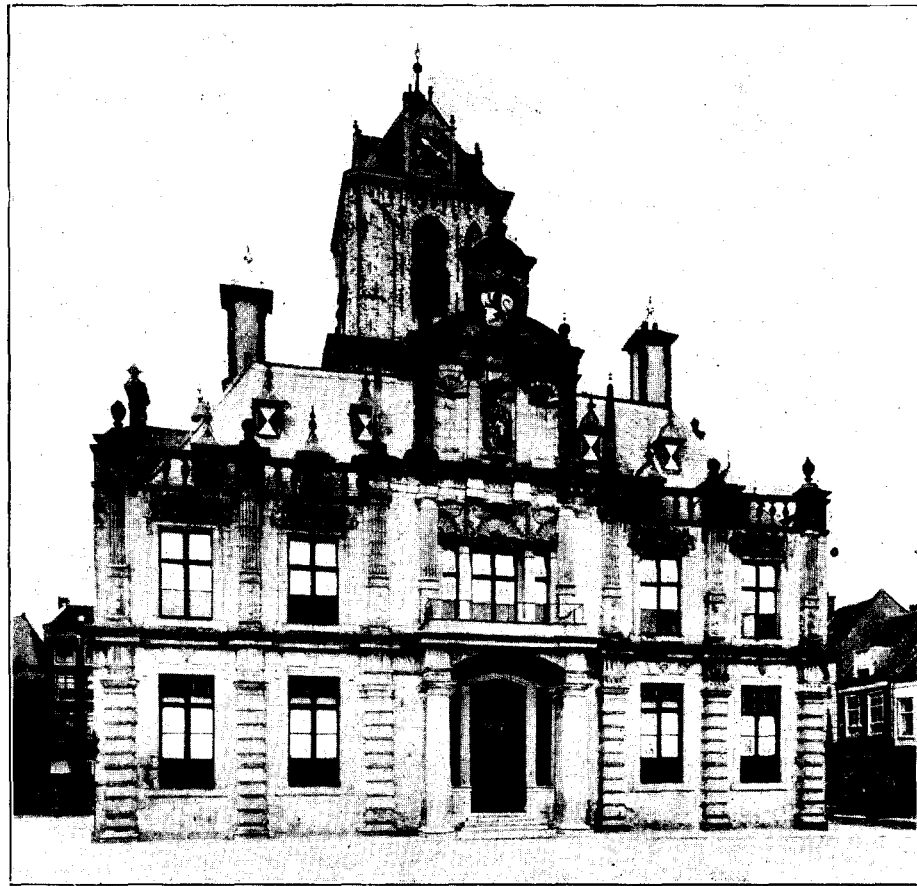

Afb. 19. Het stadhuis te Delft, zooals het werd uitgevoerd.

was aangebracht, dat thans in een luik is veranderd. Een nis met schelpvulling, geflankeerd door Ionische pilasters, versiert den top, waarop twee granaten zijn geplaatst. Een minder rijk versierde balustrade vormt de afsluiting der tweede verdieping.

Aan de westzijde, den achterkant, waar de toren het duidelijkst zichtbaar is, zijn slechts twee lage aanbouwen voor den ouden romp geschoven, waartegen een traptoren is aangebouwd, die waarschijnlijk er later tegenaan is gezet en die uit bergsteen is opgetrokken. De aanbouwen bedekken ook gedeeltelijk den achtergevel, die nog een overblijfsel is van het vorig stadhuis.

Een zeventiende-eeuwsche ingang, door een sierlijk gebogen overhuiving met schelpbekroning gedekt, en een kleiner poortje met rustica-omlijsting, uit dienzelfden tijd, geven toegang tot het oudste gedeelte van het raadhuis. De vierkante benedenbouw van den toren, waarvan de baksteen hier en daar door de pleisterlaag heengluurt, is vermoedelijk afkomstig uit de veertiende eeuw en wordt door een sierlijk vijftiende-eeuwsch boogfries afgesloten. Een weinig-voorspringende overkraging draagt een baksteenen omgang, een

Afb. 20. Het stadhuis te Delft, zooals het thans is.

negentiende-eeuwsche vernieuwing, die met blindbogen op pilasters is versierd en door een lijst op consoles is afgedekt. In de zeventiende eeuw waren tusschen de pilasters wapenschilden aangebracht. Uit den omgang rijst de vijftiende-eeuwsche bergsteenen bovenbouw op, die door vensters, welker tympanen met blindtraceeringen zijn versierd, wordt verlevendigd. Het aantal der vensters bedraagt drie aan de noord- en aan de westzijde, slechts twee aan den zuid- en oostkant, vanwege den traptoren, welke zich aan den zuid-oosthoek bevindt. Een boogfries omgeeft ook deze verdieping, die door

een korte vierkante spits wordt gedekt (van na den brand van 1536 dagteekenend), waartegen de wijzerborden zijn aangebracht.

Het eertijds vermaarde carillon, dat volgens Georgius Braunius de stad met »bevallighe zoetigheid" verlustigde en bij den brand van 1618 werd gered, versmolt men in 1663 voor het carrillon der Nieuwe Kerkstoren, zooals reeds bij de geschiedenis van die kerk werd vermeld. Thans hangen nog twee slagklokken in den toren, gegoten door Henrick van Trier in 1570 en door F. Hemony in 1659.

Ook inwendig was aan de inrichting van het raadhuis groote zorg besteed. Van Bleyswijck vermeldt, dat de raadzaal met gobelins was versierd, evenals de geweven stoelzittingen, een werk van Franchoy's Spierinx, die ook de tapijten voor de Statenzaal in Den Haag had geweven. De Burgemeesterskamer was eveneens met tapijten behangen, welke twee derden der hoogte innamen, waarboven de schilderijen hingen, die bij den beeldenstorm uit de kerken waren gered¹⁾. Verder kon men er van Van Mierevelt negen portretten van leden van het huis van Oranje bewonderen, waarvan nog het meerendeel op het stadhuis in de raadzaal gebleven is.

In de Vierschaar, door arcaden van de voorhal gescheiden, hing het Salomo's oordeel van Pieter van Bronchorst, dat nu nog ten stadhuize aanwezig is.

Thans prijken nog in de schepenzaal drie schutterstukken, van J. G. Delff (1592), M. van Mierevelt (1611) en Rochus Delft (1648).

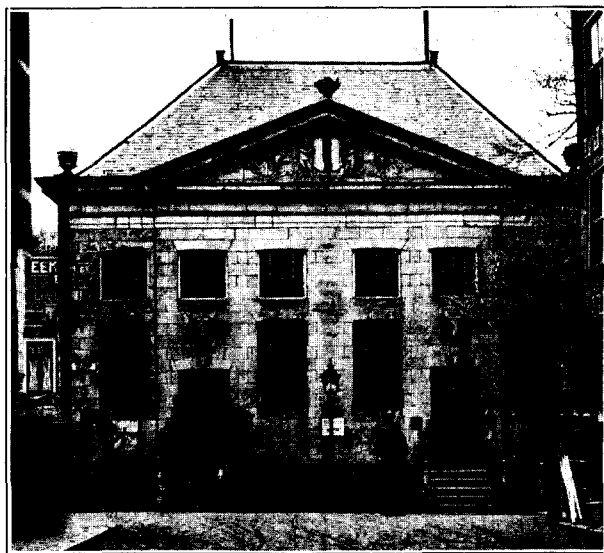
Aan of in de onmiddellijke nabijheid van de markt zijn de publieke gebouwen voor handel en verkoop gelegen. Op den hoek van de Cameretten en Hypolitusbuurt staat de voormalige vleeschhal. Floris V stond in 1295 het recht en de inkomsten van een vleeschhal aan de stad Delft af, en in de veertiende eeuw stond er reeds een hal dicht in de buurt der Cameretten. In 1413 was op de plaats, waar zich thans de vleeschhal bevindt, een bank van leening, welke men in 't zelfde jaar in een wolle- en linnenwant-huis en tevens in een vleeschhal veranderde. Daar in de zeventiende eeuw de hal te klein bleek om als laken- en vleeschhal tezamen dienst te doen, verhuisde de lakenhal naar de St. Christoffel- of Oudemannenhuiskapel aan de Voldersgracht en bleef het gebouw aan de Cameretten alleen als vleeschhal in gebruik. Eenige jaren daarna brak men de oude hal af en bouwde een nieuwe ervoor in de plaats, die thans als korenbeurs dienst doet. De bergsteenen voorgevel (zie afb. 21) van het stevige, vierkante gebouw is uiterst eenvoudig behandeld en heeft als toepasselijke versiering een runderkop boven elke ingangspoort, waarvan de sluitsteen met een schaapskop is versierd. De rammen, die in het driehoekig fronton, dat de iets vooruitspringende middenpartij bekroont, het door twee kinderfiguurtjes gehouden Delftsche wapen flankeren, geven mede de bestemming van het gebouw aan.

---

1) Deze schilderijen zijn, op enkele na, op 24 April 1860 in het Huis met de Hoofden te Amsterdam publiek verkocht. Twee schilderijen van Heemskerk bevinden zich thans in het Frans Hals-museum te Haarlem (cat. N°s. 107 en 109), een derde in het Rijksmuseum te Amsterdam (cat. N°. 1127).

Even eenvoudig van opzet zijn de Waag, waarvan de benedenverdieping van omstreeks 1600, de bovenverdieping van 1770 dagteekent, en het Boterhuis (1765) aan de Markt, beide van baksteen, door een driehoekig fronton bekroond, waarin de emblemen van het bedrijf zijn afgebeeld. Het Boterhuis, thans politiebureau, is het belangrijkste aan den achtergevel, aan de Wijnhaven, waar het Delftsche wapen met het jaartal 1765 den dubbel gebogen top afsluit, waarvan aan weerszijden een vruchtenslinger afhangt. In het midden van den geveltop staat in een ovale opening een botertonnetje.

Uit den tijd, dat Delft tot stapelplaats voor oorlogsmateriaal diende voor de Staten van Holland, stamt het Algemeen Oorlogsmagazijn of Wapenhuis van Holland, gelegen op een driehoekig terrein, ten oosten begrensd door de Geer, ten westen door het Oude

Afb. 21. Voorgevel der voormalige vleeschhal te Delft.

Delft, en dat zijn hoofdingang heeft in 't noordwesten, aan de Breestraat. Het oudste gedeelte, dat zich aan den zuidkant bevindt, is in 1601 gebouwd. De sierlijke trapgevels, welke oorspronkelijk aan de west-, zuid- en oostzijde dit gebouw een schilderachtig aanzien gaven, zijn sedert afgebroken, en een leelijke grijze pleisterlaag bedekt de muren, die eertijds met hun roode baksteen, doorbroken door witte banden van bergsteen, een aangenamer aanblik zullen hebben opgeleverd dan het tegenwoordige, massieve, grauwe blok. Alleen de poorten aan de oost-, west- en zuidzijde hebben nog hun zeventiende-eeuwsche maskers aan de sluitstenen der bogen en de naaldversieringen aan de pilasters behouden. Het noordelijk gedeelte, in 1692 tegen het bestaande pand aangebouwd, is uit baksteen opgetrokken en biedt weinig bijzonders, behalve aan de westzijde een reliëf, waaronder zich het jaartal 1692 bevindt. Het reliëf stelt den oorlogsgod Mars voor, gezeten te midden van allerlei oorlogsgerei, zijn linkerhand steunend op den kop van een leeuw, en in de rechter een fakkel houdend. Daarboven is, tegen een vlaggentropee, het wapen van Holland aangebracht, waaronder op een banderol de zinspreuk: »Vigilate deo confidentes''¹⁾ te lezen staat. De wapens der families Stoop en Van Bleyswyck versieren den muur ter linker-, die van Fabricius en Beaumont ter rechterzijde. Een blauw arduinsteenen plaat met

1) Waakt op God vertrouwend.

het opschrift: »Armamentarium ordinum Hollandiae & Westfrisiae" ¹⁾, boven het relief, wijst ons op de bestemming van het gebouw, dat tot heden militair magazijn is gebleven

Tot de oorlogsmagazijnen behoort ook het Generaliteitskruitmagazijn ²⁾, dat men in 1660, ter voorkoming van ongelukken, aan de Schie, buiten de stad, bouwde, voorzichtig

Afb 22 Gemeenlandshuis van Delfland te Delft

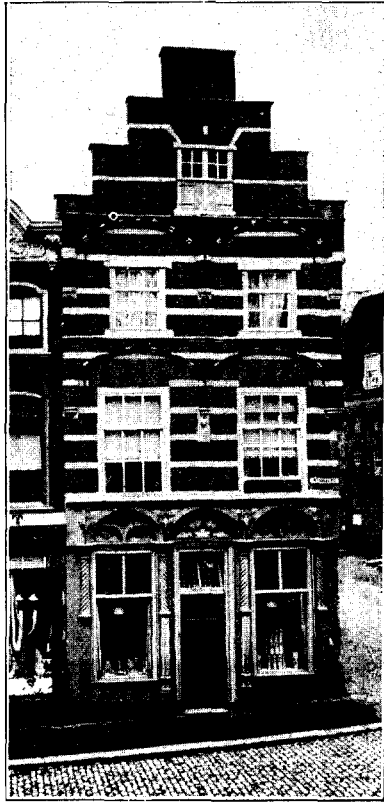
geworden door de ontploffing van het vorig buskruitmagazijn, tusschen den Geerweg en de Doelenstraat gelegen, waarvan de stad in 1654 het slachtoffer was geworden Het gebouw, dat men ziet in het midden van den muur, die de daarachter gelegen terreinen

---

1) Wapenhuus der Staten van Holland en Westfriesland

2) Zie het opstel van Mr L G N Bouricius in Buiten, Jaargang 11, blz 28

van het jaagpad afsluit, is het poortgebouw, de kruittorens liggen hierachter, rondom door water omgeven, dat door den doorgang onder de brug met de Schie in verbinding staat. Oorspronkelijk stonden de kruittorens met elkaar in gemeenschap door een thans verdwenen eilandje, dat door ophaalbruggen met de torens was verbonden. De gebouwtjes achter den muur, ter weerszijden van het poortgebouw, dienden tot werkplaatsen en pakhuizen van munitie en ook thans is het gebouwencomplex nog bij het leger in gebruik. Het belangrijkste uit architectonisch oogpunt is het poortgebouw, dat boven den ingang

Afb. 23. Gevel Wijnhaven n°. 16 te Delft.

versierd is met een cartouche met het wapen van Holland, waaronder het jaartal CICI^oCLX staat, geflankeerd door een staand en een liggend kruitvaatje. Ter weerszijden der cartouche bevindt zich een klein venster, en een vruchtenslinger verlevendigt het muurvlak tusschen de cartouche en de kroonlijst, waarachter een hoog dak oprijst. Inwendig bevat het gebouwtje een opkamertje met een houten schouw, eveneens versierd met het Hollandsche wapen, waaronder de zinspreuk: »Concordia res parvae crescunt''¹⁾ is aangebracht.

V. Woonhuizen.

De beruchte brand van 1536 zal wel mede één der oorzaken zijn, waarom Delft, reeds in de middel-eeuwen een bloeiende stad, zoo arm is aan woonhuizen uit den tijd der Gothiek. Ter vergoeding hiervan is één van de weinig overgeblevene, het tegenwoordige Gemeenlandshuis van Delfland, een bijzonder rijk voorbeeld uit de laatste periode van dien stijl (zie afb. 22). We weten, dat het omstreeks 1520 is gesticht door Jan de Heuyter, schout van Delft, baljuw en dijkgraaf van Delfland²⁾. Naar aanleiding van een eigenaardig versieringsmotief, nar- of rosbellen, dat veelvuldig bij het beeldhouwwerk voorkomt, vertelt men, dat Jan de Heuyter door een rijk koopman, dien hij tijdens een vervolging onder zijn bescherming had genomen, toen deze te zijnen huize kwam te overlijden, tot erfgenaam werd benoemd. De schout zou van dit geld een woning hebben laten bouwen, en ter herinnering aan den koopman, die zijn vermogen voornamelijk met rosbellen had verdiend, overal bellen ter versiering hebben laten aanbrengen. Bij de nadering der Spaansche troepen is de toenmalige bewoner, Johan de Heuyter Jansz., zoon van den

1) Eendracht maakt macht.

2) Zie: Wildeman, Gemeenlandshuis te Delft.

stichter, gevlucht, zijn huis onbeheerd achterlatend, zoodat het werd verbeurd verklaard en in ander particulier bezit overging. Daarna heeft het dienst gedaan als stadsherberg, tot de Graaf van Hohento-Langenburg het in 1583 kocht. In 1645 werd het pand eigendom van het Hoogheemraadschap van Delfland, dat het tot op den huidigen dag bezit.

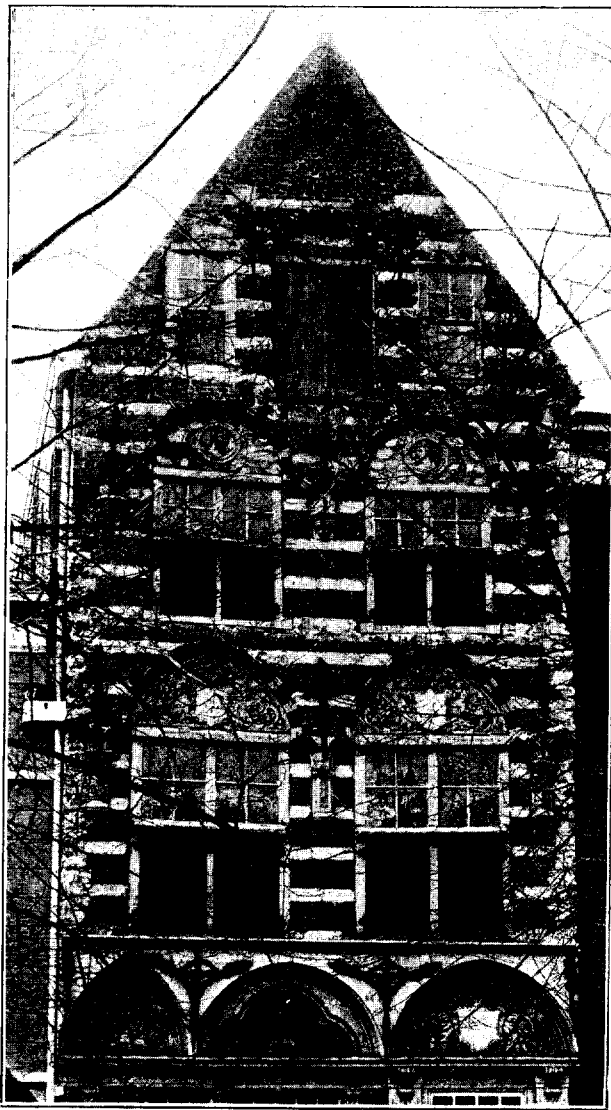
De eerste verandering aan den gevel, voor zoover we dit kunnen nagaan, dateert van 1648, toen men de groote cartouches met wapenschilden boven den ingang aanbracht, ten dienste waarvan men het venster boven de deur dichtte en verving door de thans nog aanwezige tweelichten. Ook het wapen van Holland, dat op zoo gelukkige wijze de nis in het middengedeelte vult, is uit dien tijd afkomstig. De vermelding bij Van Bleyswijck, dat men het torentje toen zijn mooien windwijzer gaf in den vorm van een meerman, zinspelende op den naam Dirk Meerman, oud-burgemeester der stad en hoogheemraad van Delfland, zal wel op een vergissing berusten, daar de windwijzer nog den stempel der Gothiek draagt. De versieringen van de balustrade en den trapgevel, benevens de hooge gedraaide schoorsteen op den top van den zijgevel, zijn tusschen 1835 en 1867 verdwenen. Deze versieringen bestonden uit dierfiguren op pedestals, welke bij den middegevel tot hooge, getorste en met zigzaglijnen versierde kolommen waren uitgegroeid, ter vervanging van pinakels. De adelaar, die nu den top bekroont, is een moderne restauratie. Eveneens van na 1835 is de wijziging van het linker zijgedeelte, waarbij men een tweede venster in de eerste verdieping, rechts, maakte en de bestaande vensters vergrootte. Ook het sierlijke traptorentje bleef niet ongemoeid, maar verloor in den loop der tijden zijn steenen balustrade, waarvan de kraagsteenen nog aanwezig zijn, en kreeg een nuchter ijzeren hekje er voor in de plaats.

Afb. 24. Achtergevel van het huis Hypolitusbuurt 31 te Delft.

De geheel uit bergsteen opgetrokken gevel vertoont een eigenaardigheid, die veel bij laat-gothische huizen voorkomt en wellicht aan den houtbouw is ontleend: de hoogere verdiepingen zijn vóór de lagere uitgebouwd, waartoe de muren bekleed zijn met blind-bogen, die een dankbaar versieringsmotief opleveren. Een rijk geschakeerd beeldhouwwerk, waarbij plant- en diermotieven elkaar afwisselen, omspint als kantwerk deze bogen, zonder aan hun constructieve waarde in den gevel afbreuk te doen. In de versiering is een vuurslag met St. Andrieskruis opgenomen (o. a. in de linker boogzwikken der benedenverdieping van het middengedeelte), die, met den keten der orde van het Gulden Vlies om het manlijk wapenschild, doelen op den schout als dienaar van het Bourgondisch vorstenhuis. De middenvulling der blindbogen bij de benedenverdieping van het linker zijgedeelte wordt rechts gevormd door een H., waarvan een koord met bellen afhangt, links door een H. en een P., eveneens door een koord met bellen saamgehouden. De

H is waarschijnlijk de beginletter van den familienaam de Heuyter, doch de beteekenis der initialen H. en P. is onbekend. De plaats, welke, naast de versiering, aan de muurvlakken is toegekend, waarborgt het architectonisch evenwicht der gevelindeeling. Bij het

Afb. 25. Huis »de hantbooch», Koornmarkt 81 te Delft.

kamer van Hoogheemraden (Lodewijk XIV), en het geschilderde behang met de grauwtjes in de vergaderzaal dagteekenen. Een kleine tuinkamer, waarvan de wanden nog met rood trijpbegang zijn bekleed, prijkt met een stucplafond met fijne rocoversiering.

middengedeelte spreken de onversierde vlakken sterker, waardoor dit een overwicht krijgt op de zich in kleiner détail verdiepende zijgedeelten. De vleugels, waarvan de linker breder is dan de rechter, zijn onderling ongelijk. Opvallend is het verspringen der horizontale indeeling bij de zijgedeelten en den middengevel. Dit houdt natuurlijk verband met de verschillende hoogten, waarop de vloeren liggen in elk der drie deelen, en wijst er misschien op, dat drie bestaande huizen door De Heuyter zijn verbouwd tot één. Ook de verticale assen wijken over het geheele huis onderling af. Deze asymmetrie, die den bouw beheerscht, geeft den gevel de bekoring van het onregelmatige, rijk aan gelukkige toevalligheden. Het achtkante traptorentje, welks baksteen benedenbouw schuil gaat achter den voorgevel, draagt met zijn fraai geprofileerde helmbekroning veel bij tot de boeiende silhouet van het geheel.

De voorhal van het huis heeft fraai gebeeldhouwde balksleutelstukken uit den bouwtijd, waaronder een mannen- en vrouwefiguurtje opvallen, die bellen vasthouden. In de achttiende eeuw zijn verschillende kamers verbouwd, uit

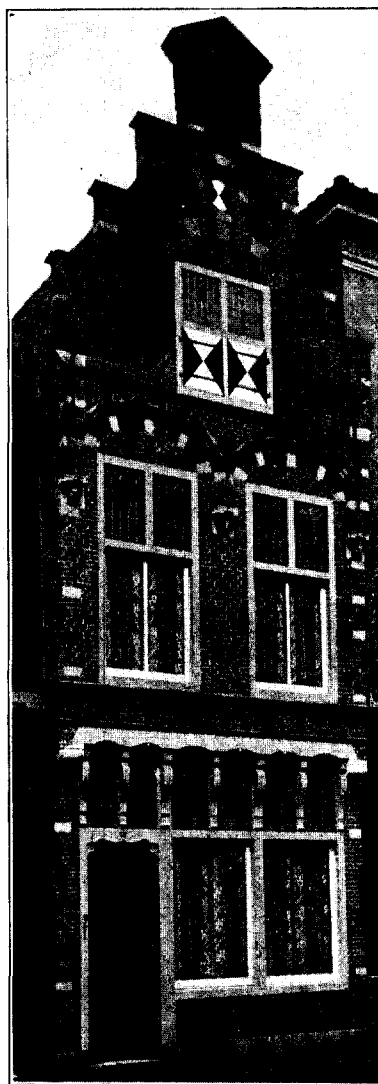
welken tijd de schoorsteen in de

De gevel Wijnhaven 16 (zie afb. 23) sluit in beginsel, in opbouw en versiering bij het Gemeenlandshuis aan, hoewel hij zich in rijkdom daarmee niet kan meten en niet geheel intact is gebleven. Vier getorste kolonnetten, waarvan de twee buitenste op kraagsteen, de twee middelste op achtkante muraalzuiltjes rusten, dragen de drie bogen der thans bepleisterde benedenverdieping. De boogtrommels en de zwikken zijn met vischblaas-traceeringen gevuld. De verdere gevel, uit baksteen met banden van natuursteen opgetrokken, vertoont in de eerste en tweede verdieping uitgekraagde paanderbogen, op draagkorfjes rustend. De zolderverdieping, een trapgevel, waarvan de topbekroning in 1890 is weggebroken, wijst door den vorm van den ontlastingsboog boven het venster op de zeventiende eeuw.

Nog min of meer tot hetzelfde type heeft ook de gevel behoord van het huis Noordeinde 9, waarin de uitgekraagde bogen in de eerste verdieping versierd zijn met een klaverbladvormige vulling, en oprijzen van aan de zwellingen van een meloen herinnerende draagsteentjes.

Het huis aan het Oude Delft, hoek Breestraat, waarvan de linkerhelft is weggebroken, heeft in zijn benedenverdieping, boven de vensters, vlakke ontlastingsbogen, in welke velden eveneens een klaverbladvulling gemetseld is. Het opmerkelijkste van dit huis is echter de rijk behandelde ingang, een tot de geheele hoogte der benedenverdieping oprijzende, met een spitsboog gesloten nis, wier breede profileering een korfbogig poortje omsluit, met een tweedeelig bovenlicht, en in den boogtrommel een zeer vlak reliëf, voorstellende twee engel-figuurtjes, die een wereldbol met kruis dragen, waaronder een spreukband met het opschrift: »Opini vā mensen regeren die werelt.» Een versiering met diamantkoppen in het binnenste hol der profileering geeft aan de omlijsting een levendiger schaduwwerking. Het bovendeel van den gevel, die vroeger door een uit trapjes gevormden top bekroond werd, is sterk gewijzigd. Aan het benedendeel ziet men nog drie mooie muurankers, versierd met hetzelfde wereldbolmotief, dat in den tympan voorkomt.

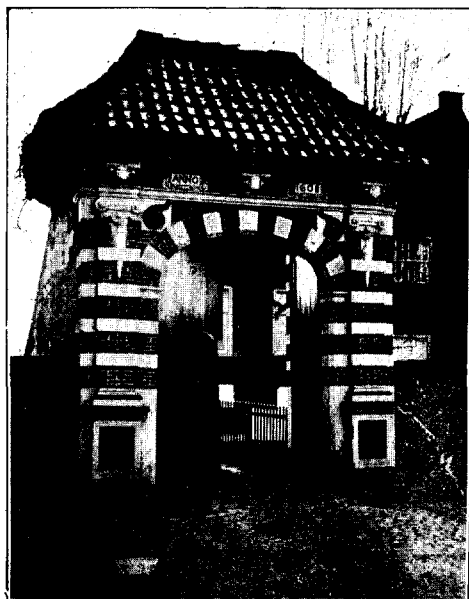
Uit de laatste dagen der Gothiek, vermoedelijk uit het begin der zestiende eeuw, dagteekent ook de zeer geschonden achtergevel van het huis Hypolytusbuurt 31 (zie

Afb. 26. Gevel Choorstraat 54 te Delft.

afb. 24), waarvan de top met een blindboog is versierd, die zich met zwenkingen en wentelingen naar boven slingert, zooals men dat bij de Brugsche gevels herhaaldelijk vindt. Bijzonder aardig van vinding is de vulling van den boogtrommel boven het zoldervenster, waarbij decoratief toegepaste, halfronde ontlastingsbogen boven elk der raamhelften met een ruit en vischblaasvormen zijn samengekoppeld.

De vroeg-Renaissance, die in opbouw het gothische systeem trouw blijft, doch voor versieringsdétails de nieuwe, aan de antiëken ontleende, vormen toepast, is door een bijzonder fraai voorbeeld vertegenwoordigd: het huis Koornmarkt 81 (zie afb. 25), waarin vroeger de brouwerij »De hantbooch» was gevestigd, die tusschen 1600 en 1640

Afb. 27. »Hammenpoortje» te Delft.

werd uitgebroken. In de benedenverdieping, waarvan de hooge pui uit de achttiende eeuw afkomstig is, bevinden zich drie gothisch geprofileerde bogen, welke velden met het speelsche ornament der vroeg-Renaissance zijn gevuld. De middelste is klaverbladvormig uitgeschulpt, en vertoont een pijl en boog, door bladornament omrankt. Het middenmotief van den linkerspitsboog, die aanmerkelijk smaller is dan de rechter, is een gehelmde mannenkop in profiel, dat van den rechterboog een wapenschild door twee kinderfiguurtjes vastgehouden, eveneens door ornament omspeeld. In de zwikken zien we fraaie muurankers, waarin alweder het motief van den pijl en boog is verwerkt. De verdere gevel, van baksteen, door bergsteenen banden onderbroken, heeft in de eerste en tweede verdieping nog de oude ramen. De twee klaverbladvormige blindbogen der eerste verdieping rusten

ter zijde op sierlijke balusterzuiltjes, in het midden op een pilastertje, dat eveneens den geest der Renaissance ademt. De tympanen der spitsbogen prijken met wapenschilden en fantastische schildhouders. Nog gothisch geprofileerde kraagsteenen dragen de klaverbladvormige bogen der tweede verdieping, terwijl een reliëf in medaillonvorm, dat den ronden boog van het tympan vult, weer ten volle het Renaissance-karakter draagt. De zolderverdieping, een moderne restauratie, heeft een trapgevel, bekroond door drie pinakels, waarvoor rechts een console nog aanwezig was.

Tot dezelfde stijlperiode behoort ook de gevel Wijnhaven 20, waarvan alleen de eerste verdieping in hoofdzaak het oorspronkelijk karakter heeft bewaard. De hoogst eenvoudige top is afkomstig uit de zeventiende eeuw, de onderpui modern. De voorkragende tudorbogen der eerste verdieping rusten op balusterzuiltjes; links en rechts, aan de hoeken,

waar een waterlijst de eerste van de tweede verdieping scheidt, zijn nog gothische draagkorfjes zichtbaar, die vermoedelijk pinakels zullen hebben gedragen, welke de treden van den vroegeren trapgevel flankeerden. Onder de vensters onmiddellijk boven de moderne winkelpui bevindt zich een houten, gebeeldhouwd fries met draperietjes versierd, dat in het midden een engelenkopje vertoont ter weerszijden van een vlak schildje, waarboven het jaartal 1540 staat. Boven de draperie leest men het opschrift: »Wie godt in voer spoet wil beraden gheē benijdē en mach hem schaden.»

Nog tot omstreeks 1600 bleef men vasthouden aan de gothische traditie. Meestal vindt men dan het voorkragen slechts bij de eerste verdieping, terwijl de verdere gevel vlak is gehouden, zooals o. a. het huis Geer 28, waaraan de top ontbreekt, en de gevel Oude Langendijk 25. Merkwaardig is het voorkomen van een vlakken ontlastingsboog, onmiddellijk onder den uitkragenden boog op consoles, zooals we dien in de eerste verdieping van den gevel Choorstraat 54 (zie afb. 26) aantreffen. In de zolderverdieping komt boven het raam de vlakke boog reeds alléén voor¹⁾.

Dezelfde eigenaardigheid vinden we bij de eerste verdieping van het huis Verversdijk 9 en het bovendeel van het huis Koornmarkt 64, dat in 1621 werd verbouwd. De benedenverdieping, blijkens jaartal van 1545, heeft vier uitgekraagde bogen, waarvan

de tympanen boven de vensters een klaverbladvulling hebben. De draagkorven vertoonen nog een gothische profileering, evenals de deuromlijsting. De boogtrommel boven de deur heeft den vorm van een klaverblad en is versierd met beeldhouwwerk, dat reeds een Renaissance-karakter vertoont. In de eerste en tweede verdieping, afkomstig van de verandering in de zeventiende eeuw, rusten de voorspringende ontlastingsbogen nog op gothische kraagsteenen, misschien afkomstig van den vroegeren toestand. De vlakke

Afb. 28. Voormalig huis der O.-I. Compagnie te Delft.

1) De onderpui is, evenals het fronton, afkomstig van een restauratie in 1906.

ontlastingsbogen in het terugliggende gedeelte van den muur hebben sluitsteenen met maskers, die den stempel der zeventiende-eeuwsche Renaissance dragen. De kroonlijst, die de tweede verdieping afsluit, dateert waarschijnlijk uit de achttiende eeuw, in welken tijd ook het onderhuis en het bordes zijn gewijzigd¹⁾.

De huizen uit de eerste helft der zeventiende eeuw zijn, vergeleken met die van

Afb. 29. Gevel Oude Delft 69 te Delft.

andere steden, eenvoudig, bijna sober van opzet. Het meest voorkomend is de trapgevel, waarvan de baksteen, zooals bij de huizen der Gothiek en vroeg-Renaissance, of met doorlopende banden van bergsteen is doorbroken, of met blokjes bergsteen in de ontlastingsbogen en aan de zijkanten is versierd. De tympanen der vlakke ontlastingsbogen, die meestal met de bogen in één vlak, soms iets dieper, liggen, zijn gewoonlijk onversierd, een enkel maal treffen we metselmozaïek aan (gevel Markt 30). Bij sommige rijkere huizen komt ook beeldhouwwerk, meestal maskers, voor.

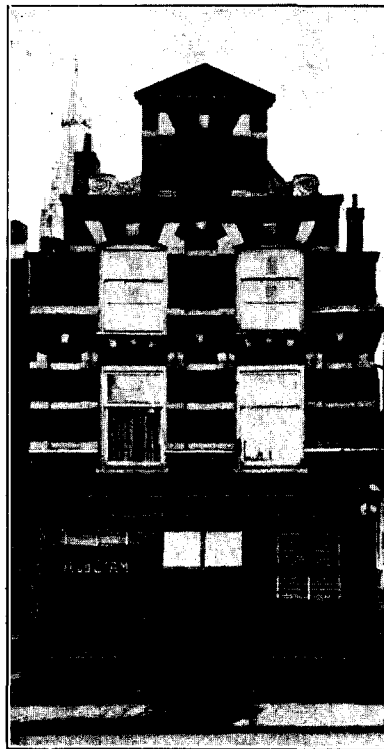
Het begin der zeventiende eeuw kan op weinig mooie huizen bogen. Het huis Oude Delft 38, dat beeldhouwde cordonblokken (1614) en versierde ontlastingsbogen bezit, is met een dikke verflaag bedekt en mist den top, doch een poortje uit dien tijd, het zogenaamde Hammenpoortje (zie afb. 27), aan den Rotterdamschen weg, stelt ons hiervoor schadeloos. Het verhaal wil, dat eertijds een daar staand gebouw voor twee hammen is verkocht, en vandaar zou men twee hammen in de zwikvullingen boven den doorgangsboog hebben aangebracht. Een andere uitlegging is, dat in den Spaanschen tijd het daar staande pand voor drie hammen voor plundering door soldaten is behoed. De derde ham moet men weleer in den voorgevel van de hierachter gelegen boerderij hebben gezien. Het poortje is in baksteen, met bergsteen voor de versierende onderdeelen, uitge-

1) Dit huis geldt gewoonlijk voor de woning van Jan Steen. Uit een opstel van T. van Westhrene Wz. in den Nederlandschen Spectator van 1880 blijkt, dat men met meer zekerheid kan aannemen, dat hij aan de oostzijde van het Oude Delft heeft gewoond, waar de brouwerij »De Roskam» stond, vóór dien tijd »De Slange» geheeten, toen het derde huis, van de Peperstraat af gerekend. Door verbouwingen kan men nu de juiste plaats, waar de schilder-brouwer heeft gewoond, niet meer aanwijzen.

voerd. Twee rustiek behandelde Ionische pilasters met naaldversiering, die rusten op een voetstuk met een leeuwenmasker versierd, flankeren den ingang, welks korfboog drie mooi behakte sluitmaskers heeft. Consoles, waartegen beeldhouwde koppen zijn aangebracht, dragen de kroonlijst, die half schuil gaat onder het pannendak, dat de poort afdekt. In het fries tusschen de consoles zijn twee cartouches, waarop we »Anno 1608" lezen.

Tot de mooiste gevels behoort het huis der Oost-Indische Compagnie (zie afb. 28), dat de bewindhebbers in 1631 aan het zuideinde van het Oude Delft, dicht bij de haven, lieten bouwen en waarvan de pakhuizen zich tot de oude stadsvest uitstrekken. Oorspronkelijk had het twee onderling gelijke trapgevels, met elkaar verbonden door een lager gedeelte, dat met een balustrade was bekroond. De rechtergevel is thans verdwenen, en de balustrade van het verbindingsstuk door een kroonlijst vervangen. Doorlopende banden van bergsteen en blokjes aan de vlakke ontlastingsbogen en de zijkanten vervroolijken de warm-roode kleur der baksteen. Eertijds waren de trappen van den gevel onderling verbonden door voluutvormig behakte klauwstukken, waarvan enkele nog ter plaatse aanwezig zijn. Hierdoor had de gevel een meer gesloten silhouet en tevens een rijker aanzien. Ongeschonden is alleen de topbekroning met den mooien windwijzer in den vorm van een Oost-Indievaarder. Een pilastertje, gedragen door een beeldhouwd kraagsteentje, geeft de middenas van den gevel aan, dien een topstuk, geflankeerd door fijner gevormde vleugelstukken, bekroont. In het lagere verbindingsstuk bevindt zich een, blijkbaar uit een ouder gebouw afkomstig, laat-gothisch poortje, waarvan de kielboog eindigt in een kruisbloem. Een aardig engelenkopje vult het driehoekige veld tusschen de omlijstende bogen. De eikenhouten deur vertoont nog de oorspronkelijke spijkerversiering en het oude ijzerbeslag. Boven dit poortje is een reliëfje ingemetseld, bestaande uit een schild met de initialen der Delfsche Kamer van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie, door leeuwen gehouden, waaronder staat: An°. 1631.

Inwendig heeft het huis een zaal met rijke betimmering en schoorsteen (Lodewijk XIV-stijl), waaruit het schilderstuk naar het Rijksmuseum in Amsterdam is verhuisd. Het groene trijpbhangsel, dat de muurvakken bekleedde, is eenige jaren geleden verdwenen. Achter deze zaal is een kleine kamer, die eveneens een schoorsteen in Lodewijk XIV-stijl bezit.

Afb. 30. Gevel Choorstraat 45 te Delft.

Geheel hetzelfde karakter vertoont het huis Oude Delft 69 (zie afb. 29), oudtijds genaamd »Het wapen van Savoye'', waarvan de baksteen eveneens met banden en blokses van bergsteen is versierd. De verbindende klauwstukken ontbreken hier echter. Van het

Afb. 31. Schoorsteen in het huis Oude Delft 2 te Delft.

smalle zijgedeelte links is het dakvenster, dat met een trapgeveltje prijkte, verdwenen, evenals de gothische ingang, waarboven het wapen van Savoye was aangebracht. In de achttiende eeuw heeft men het oude poortje vervangen door een modernen ingang en een erker aan de eerste verdieping gebouwd. Dat in het hoofdgedeelte de middenpartij der tweede en derde verdieping is veranderd, bewijzen de daar ter plaatse doorbroken waterlijst en de geschonden ontlastingsbogen der eerste en tweede verdieping. Tusschen de ramen der benedenverdieping is een cartouche (± 1600) ingemetseld, waarvan het bovendeel een schildje met de letter Y bevat, waarschijnlijk afkomstig van de hier in het begin der negentiende eeuw gevestigde Latijnsche school, die deze cartouche dan van een vorig verblijf naar hier heeft meegebracht.

Verwant met de juist behandelde huizen zijn twee eenvoudige, onderling gelijke topgevels, Oude Delft 33 en een smal trapgeveltje Voorstraat 12, waarvan de top is gerestaureerd.

Forscher in versiering dan de meeste Delftsche huizen, meer in den geest der Haarlemsche en Amsterdamsche gevels, is de baksteengevel Choorstraat 45 (zie afb. 30).

Ter weerszijden en tusschen de ramen der eerste verdieping bevinden zich smalle, ondiepe nissen, door pilasters geflankeerd, waarop tevens de ontlastingsbogen der vensters rusten. Deze nissen liggen in één vlak met de tympanvelden boven de vensters, waardoor

de vlakke gevel een levendig reliëf krijgt. Bergsteenen banden loopen over de pilasters en door de nissen heen, en ook de bergsteenen blokken in de ontlastingsbogen ontbreken niet. De tweede verdieping heeft slechts één nis tusschen de beide vensters, de zolderverdieping vertoont een blindraam, en wordt door een driehoekig fronton bekroond, terwijl klauwstukken de ruimte tusschen den top en de eerste trap vullen. Naast het huis is een poortje, waarboven in een cartouche het jaartal 1639 te lezen staat.

Naast den trapgevel komt een enkele tuitgevel voor, die zich tot in de achttiende eeuw herhaalt, en soms met festoenen is versierd, zooals de gevel Markt 59 (tweede helft der zeventiende eeuw).

Een schuchtere poging in de classicistische richting in den trant van Pieter Post, is het huis Oude Delft 57, met kroonlijst en driehoekig fronton, waarbij we echter tevergeefs de versiering met pilasters zoeken, hoewel de festoenen niet ontbreken ¹⁾.

Het classicisme, ook het minder strenge, waarbij de klassieke ordonnanties aangepast zijn aan het materiaal en de behoefte van het land, heeft in Delft geen ingang kunnen vinden. Het plaatselijk karakter der Delftsche architectuur komt des te meer uit, wanneer we een blik werpen op den Renaissancegevel in den tuin der Technische Hoogeschool opgesteld, welke afkomstig is van het voormalige Heilige Geesthofje aan de Breestraat te Leiden en het jaartal 1688 draagt. De klassieke motieven spelen hier een grootere rol bij de gevelindeeling en opbouw, dan bij eenig Delftsch huis het geval is.

De Lodewijkstijlen zijn in Delft door vele huizen vertegenwoordigd. Over het algemeen spreken zij meer door een juiste indeeling van den gevel en een goede verhouding van deuren en ramen onderling dan door rijkdom van détail. In den regel sluit een fries, waartegen consoles zijn aangebracht, den gevel horizontaal af. Het bouwmateriaal blijft baksteen, alleen voor de borstwering gebruikt men bergsteen, welke bij een enkel rijker type ook wordt toegepast voor de versiering, die zich voornamelijk tot de omlijsting van deuren en ramen beperkt en anders bijna altijd in hout is uitgevoerd. Tot de rijkere huizen

---

1) In den tuinmuur is een steen gemetseld, afkomstig uit het St. Hieronymus-klooster of -dal, dat eertijds aan de westzijde van het Oude Delft het terrein innam, waarop dit huis en enkele meer zuidwaarts gelegen panden zijn gebouwd (n°s 157-141). Het inschrift, door een cartouche omgeven, luidt: »Dit is in Sint Hieronimusdaelle wilt U tot pacientie en lijdtzaamheit begeeven want wij müetten eerst daëlle — willen wij worden verheeven." Deze steen komt voor op een schilderij, een binnenplaatsje, van Pieter de Hoogh in de National Gallery te Londen. Men ziet daar den steen boven een poortje dat toegang gaf tot de kapel van het klooster. Tegenwoordig is de kapel verdwenen en het poortje dichtgemetseld evenals de ovale opening boven den steen. De muur, dien men rechts op de schilderij ziet, is weggebroken en tegen den rechterkant van het poortje is een muur gebouwd. Daar men het terrein heeft opgehoogd, bevindt zich de steen thans op geringer hoogte boven den grond. Bij een opgraving vond men nog de oude gele tichelsteenen van de binnenplaats terug, terwijl in het steenverband van den tegenwoordigen tuinmuur nog duidelijk de toegemetselde boog en de ovale opening zijn te zien. Links sluit bij het poortje nog de oude muur aan. (Vriendelijke mededeeling van den eigenaar van het huis, den heer van Stolk.)

behoort het pand Oude Delft 123 (Lodewijk XIV-stijl), waarbij voor de omlijsting der middenpartij en de deur- en vensterbogen hardsteen, voor het afsluitende fries met consoles en kroonlijst echter hout is gekozen.

Bij het huis Oude Delft 241, blijkens het jaartal in het fries van 1741, is de baksteen bijna geheel door de houten Lodewijk XIV-versiering bedekt. Behalve de omlijsting van het middengedeelte, heeft het nog versierde vakken boven raam en deur der benedenverdieping en de vensters der eerste étage, terwijl een gesneden fries den gevel onder de kroonlijst afsluit. Door de zware, barokke versieringsvormen, die bijna te breed zijn voor het smalle huis, maakt het een enigszins overladen indruk.

Afb. 32. Fundatie van Renswoude te Delft.

Vermelding verdienen nog:

Het huis Oude Delft 95, een Lodewijk XIV-gevel, thans hoofdgebouw der Technische Hoogeschool, dat in de zoogenaamde »Prinsenkamer» een stucplafond en marmeren schoorsteen met gesneden houten boezen in Lodewijk XIV-stijl bezit.

De huizen Oude Delft 73 en Koornmarkt 41, welker deur en daarboven gelegen venster in een gesneden Lodewijk XIV-omlijsting zijn gevat.

Het huis Wijnhaven 8 en 9 met eenvoudig versierde middentravee, waarin het jaartal MDCCXXII voorkomt, heeft een bezienswaardig Lodewijk XIV-interieur en prijkt in de kamer achter den winkel, die door gesneden deuren van dit vertrek is afgesloten, met een stucplafond, een marmeren schoorsteen met houten boezem en schoorsteenstuk, en een fraai dessus-de-porte, een grauwtje van Spruyt, dat Diana bij Endymion voorstelt. Ook de gang is met stucwerk getooid.

In het achterhuis van het pand Oude Delft 2, hoek Breestraat, dat uiterlijk niets bezienswaardigs

biedt, bevindt zich een kamer met rijk stucplafond en een gebeeldhouwde marmeren schoorsteen met reliëf in Lodewijk XIV-stijl (zie afb. 31).

Het Lodewijk XV-tijdvak vertegenwoordigt het huis Oude Delft 49 (zie afb. 32), dat door Maria Duist van Voorhout gesticht, onder den naam van Fundatie van Renswoude tot het Weeshuis behoorde, doch eenige jaren geleden in particulier bezit is overgegaan. De middenpartij wordt door een rococo-versiering omlijst, terwijl gegroefde lisenen het huis aan de kanten over de geheele hoogte afsluiten en een kroonlijst op consoles, waartusschen zich een gesneden fries bevindt, den gevel afdekt. In de vensterbekroning der benedenverdieping wijzen eenige versregels met het wapen der stichteresse op de

vroegere bestemming van het huis; het jaartal der inwijding, MDCCLIX, is boven het middenraam der eerste verdieping aangebracht. Inwendig is de gang versierd met stucwerk in den stijl van den bouwtijd, evenals het plafond en de schoorsteenboezem in de voorkamer, waarin we bovendien een rood trijpbegang kunnen bewonderen.

Ook bij het huis Koornmarkt 85 zijn de deur en de daarboven gelegen vensters omgeven door een omlijsting, die de kenmerken van den stijl van Lodewijk XV vertoont.

Het huis Oude Delft 341 prijkt met sierlijke rococovormen om de deur en de daarboven gelegen vensters, waarbij fijn gesneden bloemslingers het kruivende ornament afwisselen.

In den Lodewijk XVI-trant is de gevel van het huis Oude Delft 75 opgetrokken, van ouds genaamd Portugal, met eenvoudige deuromlijsting en erker aan de eerste verdieping, dat in 1917 voor het onderwijs in de decoratieve kunst aan de Technische Hoogeschool is ingericht. In de linkerachterkamer treffen we in Lodewijk XIV-stijl een stucplafond en betimmering in Amboneesch hout aan, die reeds in het huis waren, toen dit nog particulier bezit was. De rechtervoorkamer, thans collegezaal, draagt het stijl karakter van het eerste Keizerrijk.

Den strenger, meer naar het classicisme neigenden Lodewijk XVI-stijl vinden we bij den gevel van het huis Oude Delft 201, afgesloten door een triglyphen- en metopenfries, met kroonlijst erboven, en bekroond door een driehoekig fronton, waarin zich een omkransd, rond dakvenster bevindt.

Uit het eerste Keizerrijk zijn nog enkele gevels bewaard, die echter de statigheid en den rijkdom der huizen uit andere steden missen. De meest typische is echter afgebroken, en ik zou er daarom over moeten zwijgen wanneer onderdeelen er van niet terecht waren gekomen in den tuin van het huis Portugal, waar Prof. Sluyterman ze toepaste aan een rijwielpaarplaats. Dit geeft mij de vrijheid hier, tot besluit, een afbeelding op te nemen van den onderpui, met zijn blijkbaar Egyptisch bedoelde zuilen, die een zoo uitgestreken rechtzinnig geheel helpen vormen, dat men onwillekeurig een paar Bakker Korfjes achter de vensters zou denken (zie afb. 33).

Afb. 33. Onderpui van een afgebroken gevel aan het Oude Delft te Delft.

De plattegrond der Oude kerk is naar een opmeting van den heer W. F. C. Schaap, die van de Nieuwe kerk naar een opmeting van de heeren J. J. A. Bourdsez, Schaap en G. A. Degenaar. De afbeeldingen 2, 22, 23, 25, 27, 28 en 29 zijn gereproduceerd naar opnamen van den heer F. W. van der Haagen, de overige naar foto's van de Rijkscommissie voor de Monumenten.

CATH. M. A. GIPS.

BOEKAANKONDIGING.

VOORLOOPIGE LIJST der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst.
Deel IV. De Provincie Gelderland. Utrecht, A. Oosthoek, 1917.

Dit IVde deel (de deelen I—III beschrijven de provinciën Utrecht, Drente en Zuid-Holland) is grootendeels het werk van den heer F. A. Hoefer, wiens gedurende de jaren 1904—1912 verzamelde gegevens door Dr. E. J. Haslinghuis zijn aangevuld en verder aan de monumenten zelf nog getoetst door de leden der Monumenten-commissie Jos. Th. Cuypers, Prof. H. Evers, J. A. Frederiks, W. Te Riele Gzn. en J. J. Weve, die ieder een gedeelte der provincie voor hunne rekening namen. Door de goedgunstige beschikking van H. M. de Koningin kon ook eene beschrijving van het inwendige der koninklijke paleizen het Loo en het Oude Loo gegeven worden, waarmede de heeren Frederiks en Dr. Hofstede de Groot zich belastten.

Een chronologisch overzicht der voornaamste bouwwerken, een register van kunstenaars en ambachtslieden, ingedeeld volgens de vakken door hen beoefend, benevens een topographisch register is aan dit werk toegevoegd.

OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK IN DRENTE.

In de Nieuwe Drentsche Volksalmanak van 1918, blz. 135—175, is een artikel opgenomen van Dr. A. E. van Giffen over het begin van onderzoek van de zoogenaamde voormalige Romeinsche legerplaats en aangelegen grafheuvelveld te Zeijen.

De Groninger Volksalmanak bevat o.a. een artikel van W. H. Kam over het Rechtsgebouw te Groningen en een van C. H. Peters over de kerk der Ned. Herv. Gemeente te Ulrum, beide met afbeeldingen.

KORTE BERICHTEN.

Door het Prov. College van Toezicht op het beheer der kerkgebouwen enz. van de Herv. gemeenten in Zuid-Holland is een rondschrijven gericht aan de kerkvoogdijen om te wijzen op het gevaar van brand door onvoorzichtigheid van de werklieden, in het bijzonder bij loodgieterswerk. Aangeraden wordt om, waar voorschriften voor openbare gebouwen bestaan, die ook bij de contracten van aanbesteding voor de kerkelijke gebouwen van toepassing te verklaren en anders overleg te plegen met vaklieden om maatregelen in het contract op te nemen, waardoor het brandgevaar op zooveel mogelijk afdoende wijze wordt vermeden.

Bij de behandeling van de wijziging van de vermogensbelasting is door den heer Van Beresteyn een amendement ingediend om »huisraad in den zin van art. 571 van het B. W., voorwerpen van kunst of wetenschap, kleederen en levensmiddelen, voorzoover

een of ander geen handelsvoorraad is of niet dient voor de uitoefening van eenig beroep of bedrijf" vrij te stellen. Na eene krachtige verdediging door den voorsteller en door de H.H. Drion, Koolen, de Monte Ver Loren en Jhr. van Sasse van IJsselt is dit amendement door minister Treub overgenomen, waardoor de hatelijke belasting op kunstvoorwerpen van de baan is. Op het laatste oogenblik was door verschillende vereenigingen, waaronder ook de Ned. Oudheidkundige Bond, een adres aan de Kamer gericht, waarbij op het verwerpen der belasting op kunstvoorwerpen werd aangedrongen.

Alkmaar. — Er bestaan sinds lang plannen tot restauratie van de Groote kerk te Alkmaar. Een paar jaren geleden werden reeds plan en begrooting daarvoor opgemaakt door den architect Te Riele te Deventer. De kosten zouden volgens dezen deskundige in normale tijden bedragen *f*250.000. Hoewel het rijk van het benoodigde bedrag 50 pCt. subsidie zou verleen, dreigen de plannen op de hooge kosten af te stuiten. Thans is een belangrijk bedrag daarvoor disponibel gekomen. De groote schilderij in de kerk, — lang ongeveer 5 M. — bestaande uit voorstellingen van de Zeven Werken van Barmhartigheid, is nu voor *f*50.000 aan het rijk afgestaan om te worden geplaatst in het Rijksmuseum, onder uitdrukkelijk beding, dat deze som moet worden gebruikt voor de restauratie der kerk.

N. Rt. Ct.

— De fraaie trapgevel van 1623, aan het Fnidsen, is den 8en Mei j.l. ernstig door een brand gehavend. Er worden pogingen in het werk gesteld om dezen gevel te behouden. Volgens een nader bericht is de eigenaar voornemens den bouwval met den grond publiek te verkoopen. In den gemeenteraad zal een voorstel gedaan worden tot onderhandschen aankoop om in het gebouw een Nierop-museum te vestigen (waarvoor geen plaats is in het Stedelijk museum).

Amsterdam. — Dezer dagen is men begonnen met de slooping van het bekende perceel met den ouden gevel aan de Keizersgracht hoek Westermarkt.

Wij vernamen dat niet alleen door de Amsterdamsche Schoonheidscommissie, doch ook door de regeering pogingen in het werk zijn gesteld, het pand te behouden, doch men is daarin niet mogen slagen.

N. R. Ct., 11 Mei '18.

Borne. — Hier zijn in de Ned. Herv. kerk zeer belangrijke 15de-eeuwsche muurschilderingen ontdekt: in het choor een reeks Apostelen; verder een St. Christoffel, en, aan den kant van den preekstoel, de Boom van Jesse; aan de zuidzijde Maria met het Kind en Elisabeth en Johannes. Vooral deze laatste moet van groote kunstwaarde zijn.

In de Ned. Herv. Kerk te *Delden* zijn onder een kalklaag muurschilderingen ontdekt. In het noordelijke koorvak vond men een groote, doch beschadigde en onduidelijke schilderij. Op vier plaatsen van de koorwanden bleken wijdingskruisen aangebracht in okerkleur. In een nis onder het middenraam vond men het opschrift: »D. I. A. A°. 1614.

Also Hat Gott Die Welt Geliebet, Dasz Er Seinen Eingeborenen Sohn Gab Auf Dasz Alle Der An Ihn Glauben nicht verlohren werden Sondern Das Ewige Leben Haben. Johannes 3:6". In de zuidelijke koornis werd een teekening blootgelegd in zwarte kleuren, Christus aan het kruis voorstellende. De oude kerk dateert van 1464.

N. R. Ct., 4 Mei '18. Avondblad.

Schipluiden. — Aan de vaart van Delft naar Schipluiden stond een hek van 1779 met hardstenen pijlers, waarop schildhoudende leeuwen. Het was het eenige overblijfsel van het (reeds in de 16de eeuw aanzienlijk) slot Keenenburg. Thans is het verkocht aan een particulier te Delft, die het naar zijn buiten in Gelderland laat overbrengen. Pogingen van de Zuid-Holl. Arch. Commissie, die door den burgemeester gewaarschuwd was, mochten niet leiden tot het behoud te zijner plaatse van dit monument.

Dordrecht's Museum. — Het verslag wijst, door het grooter worden der verzameling, op de steeds omvattender wordende bestuurstaak en het bestuur is eenstemmig tot de overtuiging gekomen, dat de aanstelling van een directeur of conservator ten zeerste gewenscht is. In die overtuiging is het bestuur gesterkt door de meermalen van bevoegde zijde uitgesproken meening, dat een museum als het Dortsche, dat mede gaat tellen onder die, welke naast de rijksverzamelingen een eerste plaats innemen, op den duur niet zonder een functionaris als voornoemde kan blijven.

Het bestuur heeft daarom gemeend bij B. en W. stappen te moeten doen tot verkrijging van een jaarlijksche subsidie van gemeentewege.

Halsmuseum. — De Haarlemsche gemeenteraad heeft voor f2000.— de restauratie van een der fraaiste stukken van de Halsen-verzameling in het gemeentelijk museum, n.l. de Regentessen van het St. Elisabeth's Gasthuis, in bruikleen door regenten van dit gesticht, opgedragen aan den heer De Wild te 's-Gravenhage.

De heer De Wild heeft in opdracht, de gearsten vernislagen weg te nemen en, voor zoover noodig, de schilderij bij te schilderen en dan opnieuw te vernissen.

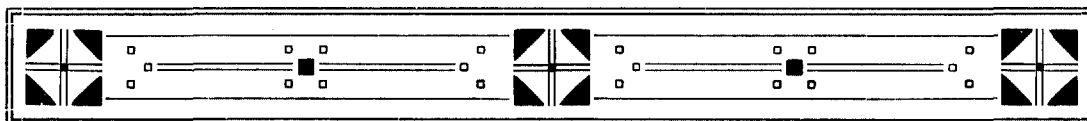
De restauratie zal geschieden in overleg met den directeur van het Frans Halsmuseum, den heer Gratama, en het lid der Museumcommissie Dr. Hofstede de Groot.

N. R. Ct., 2 Mei.

Leiden. — Aan het Stedelijk Museum de Lakenhal zijn door Mr. C. W. J. J. C. Pape eenige familieportretten gelegateerd, grootendeels uit de XVIIIde eeuw. Naar aanleiding van dit legaat en ter herinnering aan den overledene zijn door zijnen broeder Mr. C. P. D. Pape aan de gemeente Leiden f50.000 geschonken voor de uitbreiding van het museum. De Gemeenteraad besloot in zijn laatste zitting om hiervoor een complex van gebouwen tusschen het museum en de Scheistraat aan te koopen, ter grootte van omstreeks 1350 M²., waardoor de eerste stap werd gedaan om te komen tot de reeds lang gewenschte uitbreiding van het museum.

DE JAARVERGADERING TE DELFT.

Bestaat er al een verschil in physionomie tusschen de Bondsvergaderingen, naar gelang zij in het westen van ons land of elders gehouden worden, de omstandigheid, dat dit jaar de bijeenkomst zoo vlak bij onze groote centra plaats vond, deed ook haar invloed gelden. Het bleek reeds dadelijk den eersten avond, toen de vergadering tegen een uur of half tien begon te verloopen, omdat de meesten haast hadden weg te komen. Van een gezellig bijeenblijven na afhandeling van het protocol was geen sprake. En, wat bijzonder jammer was, voor een wandeling door het huis Portugal ter bezichtiging van zijn decoratieve schatten, waartoe Prof. Sluyterman ons uitnoodigde, ontbrak de gelegenheid. Gelukkig kon althans een gedeelte der leden dit huis den volgenden dag onder gunstiger omstandigheden en op het beteekenisvolle uur van klokke-vijf wederzien.

* * *

Algemeene Vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te Delft op Donderdag 27 Juni 1918, in het Huis Portugal.

Aanwezig: de leden Mr. Dr. J. C. Overvoorde (Lakenhal), Mr. L. G. N. Bouricius, Huis Lambert van Meerten (A. le Comte), Mr. M. J. Duparc (Die Haghe), Jvr. C. Engelen, Dr. E. J. Haslinghuis, Zaanlandsche Oudh. Vereeniging (G. J. Honig), G. de Hoog Hz., Dr. J. Kalf, Dr. N. J. Krom, Prof. Dr. W. Martin, Mej. Dr. E. Neurdenburg, Mej. I. C. E. Peelen, Prof. W. van der Pluym, Museum-Groningen (Mr. A. Sanger), Kon. Oudh. Genootschap (Prof. J. Six); en de corresponderende leden: Ed. Cuypers, Mr. W. G. Feith, Mr. H. C. Gallois, J. Gimberg, J. W. G. van Haarst, P. J. van Harderwijk, Prof. A. Hensen, Mevr. E. Korevaar-Hesseling, Prof. L. v. Puyvelde, A. Labouchère, Dr. J. A. Molhuysen, M. A. van Nieukerken, M. P. Rooseboom, J. L. Schouten, Prof. K. Sluyterman, Prof. J. A. G. van der Steur, W. P. van Stockum Jr., E. G. Verkade, Mej. C. J. Welcker, D. S. van Zuiden.

De heeren K. Hanau en Prof. A. Odé woonden de vergadering bij als leden der commissie van ontvangst.

Opening. — Om kwart over achten opent de voorzitter de vergadering. Namens de Commissie van ontvangst spreekt de heer Schouten een warm woord van welkom. Lieten de tijdsomstandigheden een officieele ontvangst ten stadhuize niet toe, het verheugt spr. dat thans hem de eer te beurt valt den Bond te begroeten in de stad zijner inwoning, wier schoonheid door bijzondere gevaren bedreigd wordt. De vernietiging van het stads-

schoon gaat geleidelijk voort, en nog vaak zullen wij, zegt de heer Schouten, den raad en de medewerking van den Bond behoeven. Op het oogenblik heeft de stad Delft den Bond o. a. te danken voor twee belangrijke, aan haar gewijde opstellen in het Bulletin.

Dan begroet Prof. van der Steur namens den rector magnificus de aanwezigen in het huis Portugal. De wegen van den Bond en de Technische Hoogeschool mogen grootelijks uiteenloopen, een enkel maal treffen zij elkaar toch en dat is, waar het gaat om den eerbied voor de bouw- en sierkunst van het verleden. Goed bouwkundig onderwijs toch, hoe wijd ook het oog openend voor het moderne, mag nooit voorbijzien, dat zekere groote beginselen van vroeger nog al hun kracht voor het heden behouden hebben.

Vervolgens spreekt de voorzitter zijn openingsrede, die hierachter afgedrukt is.

Notulen en jaarverslag. — De notulen der vorige ledenvergadering, welke reeds in het Bulletin zijn verschenen, worden zonder voorlezing goedgekeurd. De secretaris brengt voorts zijn jaarverslag uit, dat eveneens hierachter opgenomen is.

Verslag der commissie voor het nazien der rekening. — Het woord is dan aan den heer Bouricius, die namens de commissie voor het nazien der rekening mededeelt, dat zij deze (die met een batig saldo van f 551,04⁵ sluit, tegen f 967,16 verleden jaar) in orde bevonden heeft en voorstelt den penningmeester onder dankzegging te déchargeeren. Aldus geschiedt.

Bestuursverkiezing. — De aan de beurt van aftreding zijnde heeren van Riemsdijk, Coster, Hoefler en Vogelsang worden herkozen. In de plaats van Jhr. Ruys, die bedankt heeft, kiest men den heer J. Kalf met 10 stemmen, tegen 6 op den heer Van Berestejn, 1 op den heer Six en 1 blanco.

Aangezien de drie jaren van den voorzitter om zijn, moet ook voor den presidialen zetel een verkiezing plaats hebben. De heer Bouricius stelt voor Prof. Vogelsang met deze waardigheid te bekleeden, waarop van bestuurswege opgemerkt wordt, dat deze heer verklaard heeft niet in aanmerking te willen komen. De heer Rooseboom stelt hierop een vraag naar de nationaliteit van den heer Vogelsang, aangezien hij het wenschelijk acht, dat de voorzitter van den Bond een Nederlander zij. Hij verklaart uitdrukkelijk den persoon van den voorgestelde hier geheel buiten te laten. De heer Ed. Cuypers vindt de vraag van den heer R. kleingeestig. De voorzitter meent, dat in elk geval de groote belangstelling van den heer V. voor de kunst en de oudheidkunde dezer landen hem gedurende ruim tien jaar telkens gebleken is. De vergadering kiest ten slotte toch den heer Vogelsang tot voorzitter, met 14 stemmen, tegen 2 op den heer Kalf, 1 op den heer v. Riemsdijk en 1 blanco.

Redactie van het Bulletin. — Mej. I. Peelen, die als redactrice wenschte af te treden, wordt verzocht op dit voornemen terug te komen; waarop de redactie in haar geheel herbenoemd wordt.

Plaats der volgende vergadering. — Uit Rotterdam en uit Utrecht zijn uitnodigingen ingekomen, die voorgelezen worden. De heer van Gils acht echter den volgenden zomer nog niet den tijd, waarop een bezoek aan Rotterdam aan te bevelen is: het stadhuis zal

dan nog niet voltooid zijn, terwijl de Rotterdamsche havens slechts leegte te zien geven. De heer Bouricius herinnert aan de tot nog toe gevolgde gewoonte beurtelings in het westen en het oosten, noorden of zuiden te vergaderen. Hij gevoelt daarom meer voor een andere plaats dan Rotterdam. De heer Kalf beveelt Roermond aan, een betrekkelijk kleine plaats en daarom meer tot gezelligheid geschikt, en ook bogend op belangwekkende omstreken. De heer Ed. Cuypers zegt een woord ten gunste van Amersfoort. De voorzitter acht het gebrekkige treinenverkeer een groot bezwaar tegen Roermond. Op zijn voorstel machtigt de vergadering het bestuur naar gelang der omstandigheden een keuze te doen tusschen Roermond en Utrecht.

Benoeming eener commissie tot het nazien der volgende rekening. — Hierin worden gekozen de heeren Martin en Schouten.

Aanvulling der commissie voor het woordenboek van bouwkundige termen. — Op voorstel van het bestuur kiest de vergadering hierin den heer Haslinghuis.

Subsidiën. — Aan den Klokkenraad wordt, in afwachting van zijn nieuwe statuten, voorloopig een subsidie van *f* 25 toegekend. Voor de commissie tot samenstelling van een lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten wordt het verleden jaar toegezede (*f* 250) gehandhaafd.

Verkoop clichés Bulletin. — Naar aanleiding van een brief van den uitgever van het Bulletin, waarin hij aanbiedt de clichés op zekere voorwaarden te koopen voor de som van *f* 125 ontspint zich eene discussie, waarbij blijkt, dat aan deze zaak ook kwestieën van auteursrecht vastzitten. De heer Van Stockum acht het geboden bedrag te laag. Ten slotte verklaart deze heer zich bereid, met een door het bestuur aan te wijzen persoon, de zaak te onderzoeken en advies uit te brengen.

Benoeming eener commissie voor de vrijwaring der monumenten tegen de gevaren van den oorlog. — De heer Duparc vraagt, of het de bedoeling is, dat de commissie uit niet meer leden zal bestaan dan in het Bulletin en de dagbladpers genoemd zijn. Hij bepleit de opneming van een architect en een autoriteit in de kunsthistorie. De voorzitter acht dit niet direct noodig, maar maakt geen bezwaar, als de vergadering het wenscht. De secretaris meent, dat de redenen voor het opnemen van een architect zich eerst voordoen als de beoogde conferentie bijeen is, en nog niet bij de samenstelling der tegenwoordige commissie. De vergadering steunt evenwel het voorstel der heeren Duparc en Kalf, en benoemt, behalve de reeds vermelde leden, nog Prof. Six en den heer Berlage in de commissie.

Uiteenzetting van Prof. Six over de herschattingen voor de personeele belasting. — Prof. Six betoogt in een uitvoerige rede het gevaar, dat ons nationaal kunstbezit bedreigt door een wijziging in het optreden van den altijd meer geld behoevendenden fiscus: deze begint den bezitters van kunstschaten de schroeven steeds nauwer aan te draaien. Zoo dreigt het bezitten van voorwerpen van kunst, vooral voor degenen, die niet over een ruim inkomen beschikken, tot een zwaren last te worden, en het gevolg zal zijn, dat velen hun kunstbezit moeten verkoopen (vaak naar het buitenland). Ook voor onze jonge kunstnijverheid ligt hier een gevaar. Vergeleken met het juist afgewende, dat van de

vermogensbelasting dreigde, is het door spr. aangeduide gevaar veel grooter. Hij kan ten dezen niet met een voorstel komen, doch beveelt de zaak krachtig in de diligentie van het bestuur aan.

De voorzitter dankt den spreker en herinnert eraan, dat de heer Boeles indertijd te Leeuwarden een andere grief tegen de personeele belasting te berde gebracht heeft; n.l. de verschillende taxatie in verschillende plaatsen. Ook toen is gevraagd: hoe is hieraan te ontkomen? Het eenige middel is een radicale verandering in den aanslag van het meubilair. Daar is voorloopig, helaas, wel geen kans op. Om de zaak in het publiek te brengen zou het zeer gewenscht zijn, dat de heer Six haar eens in het Bulletin uiteenzette. Ook uit de vergadering wordt de wenschelijkheid geopperd, dat de kwestie in het Bulletin behandeld wordt.

Ingekomen voorstellen enz. — Een aanvraag van den heer P. C. Bloys van Treslong Prins om subsidie voor zijn uitgave over genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in de kerken van Zeeland wordt afgewezen, wegens gebrek aan geldmiddelen.

Ten slotte licht de heer Kalf een door hem ingediend voorstel toe, dat de Bond zich zal aansluiten bij »Heemschut». De voorzitter maakt bezwaar tegen dit voorstel. Aangezien vele aanwezigen de vergadering wegens het gevorderde uur beginnen te verlaten, acht de voorsteller het beter later op deze zaak terug te komen.

De voorzitter sluit dan de vergadering.

* * *

Den volgenden morgen zag Huig de Groot ons om half tien om zich geschaard en eenige oogenblikken later de heer van Gils, deze laatste om ons, vóór de Nieuwe kerk, de moeilijkheden uiteen te zetten, welke zich voordoen bij een eventueele restauratie van het westportaal: al of niet rekening houden met den eisch van ruimte bij gelegenheid van vorstelijke begrafenissen, dus: met of zonder middenstijl? En toen begon onze pelgrimage door de stad, waarover ik zeer kort zal zijn. Wij bezichtigden, in twee groepen verdeeld, onder leiding van den heer Bouricius de eene, van den heer Hanau de andere, de voornaamste van de in het Bulletin zoo degelijk beschreven monumenten. Wij pruttelden over de lengte van den tocht en over den spoed, waarmede onze gidsen ons voortdreven, maar waren weer ganschelijk tevreden, toen wij bijeenzaten in de studenten-societeit, aan een noenmaal, voor welks verzorging aan bestuur en directie dier societeit alle eer toekomt. Wij bezochten den fraaien tuin aan het oude Delft, waar Pieter de Hooch geschilderd heeft, blijkens zijn schilderijen in Londen en Berlijn, waarop het nog ten deele aanwezige poortje met den steen van Hieronimusdael afgebeeld zijn. Wij betraden de voorhal van het atelier-Schouten en een zaal van de »Porceleyne fles», waar de heer Labouchère ons welkom heette. En eindelijk vereenigden we ons, ten getale van 44, aan den disch in den Stadsdoelen, waar het ons zoo wel was, dat wij eerst laat, op de tonen van een 18de-eeuwschen ruitermarsch, ons naar den tuin verplaatsten, om naar het ons aangeboden concert van het 4de regt te luisteren.

En den derden dag reed een extra-tram velen onzer het Westland in. Daar begroette ons burgemeester Modderman op de grens zijner gemeente, Naaldwijk. De heer Bouricius toonde ons wat eens de gracht van Corbulo geweest moet zijn, zonder dat wij eenige spijt aan den dag legden, dat het dezen Romein niet gelukt is, de hoeveelheid water in ons land op den duur te vermeerderen. Toen bewonderden wij te Naaldwijk het stemmige hofje met zijn oude kapelletje, dat, evenals het raadhuis, spoedig hersteld moge worden. En, na bezichtiging der kerk met haar fraaie choorhek, togen wij naar Monster, waar wij aan een gemoedelijken lunch onze gidsen, Modderman, Bouricius en Hanau, en de commissie van ontvangst nog eens dankten, alvorens op te gaan, »een iegelijk naar zijne woning».

E. J. HASLINGHUIS.

OPENINGSREDE VAN DEN VOORZITTER MR. DR. J. C. OVERVOORDE
GEHOUDEN OP DE ALGEMEENE VERGADERING TE DELFT.

Hartelijk heet ik u welkom op deze jaarvergadering van den Bond in de oude Prinsenstad, welke in haar aanleg nog in zoo hooge mate het mooie Oud-Hollandsche karakter heeft bewaard, en waar nog zoovele belangrijke bouwwerken getuigen van den hoog ontwikkelde kunstzin van de vroegere bouwmeesters.

De artikelen van Mr. Bouricius over de ontwikkeling der stad en van Mej. Gips over hare monumenten hebben u reeds een overzicht gegeven van de historische ontwikkeling van het geheel, en van die der bouwkunst in het bijzonder, en hebben u de gelegenheid geboden u op uitnemende wijze onder deze kundige leiding voor te bereiden op de bezichtiging der stad. De Commissie van Ontvangst heeft geene moeite ontzien om ons die nadere kennismaking met Delft en ons verblijf aldaar zoo aangenaam en leerrijk mogelijk te maken, en wanneer wij, weder naar onze haardsteden teruggekeerd, de aangename en leerzame uren hier doorgebracht herdenken, zullen wij in de eerste plaats ons dankbaar gestemd voelen tot de Commissie van Ontvangst en tot de bewerkers der artikelen over Delft in het Bulletin. Een eerste woord van dank zij hen hiervoor hier gebracht. Een woord van dank ook aan de besturen, die hunne verzamelingen en gebouwen voor ons op zoo milde wijze toegankelijk stelden, waaronder in de eerste plaats het bestuur der Technische Hoogeschool en den hoogleeraar Sluyterman, die ons de gelegenheid boden om in dit kunstrijke milieu te vergaderen.

Wanneer wij terugblikken op het jaar, dat achter ons ligt, dan valt op oudheidkundig gebied op menig lichtpunt te wijzen. De Staatsbegroting bracht ons dit jaar weder eenigen meerderen steun voor het behoud der monumenten en ruimere middelen voor de uitbreiding der rijksmusea, waarbij erkend werd dat bij de aankopen thans een achterstand valt in te halen. Ook werden de subsidies aan locale musea uitgebreid. Aan het hoofdstuk van Kunsten en Wetenschappen werd in de 2de Kamer dit jaar eene ongekende belangstelling gewijd, dank zij de voorstellen tot reorganisatie van den rijksmonumentenzorg, welke in hoofdzaak aansluiten bij de wenschen, welke door den Bond waren geuit.

Tevens werd aan de nieuwe Rijkscommissie opgedragen het voorbereiden van de zoo lang verbeide wetgeving tot bescherming van monumenten, waarvan het tot stand komen in het vorige jaar nog niet in verre tijden te wachten scheen. Thans verklaarde de Minister zelve bij de behandeling der Staatsbegrooting, naar aanleiding van de verwaarloozing van de kerk te Sleen, dat »wettelijke bepalingen ontbreken, krachtens welke betere zorg kan worden afgedwongen tegen verwaarloozing van met Rijks steun gerestaureerde monumenten», en erkende hij, dat »de mogelijkheid bestaat, dat, hetzij ten gevolge van onverschilligheid, hetzij wegens gebrek aan middelen, behoorlijk onderhoud achterwege blijft.» Hiermede is officieel erkend, dat door het ontbreken van een wet tot bescherming der monumenten de voor het herstel uitgegeven Rijksgelden gevaar loopen weggevoerd te zijn, wanneer de beheerders voor het gewone onderhoud niet kunnen of niet willen zorg dragen. Wij mogen daarom verwachten, dat de Rijkscommissie spoedig de voorbereiding der wet zal ter hand nemen. Zonder wet gaan vele der monumenten langzamerhand te gronde en zonder wet is zelfs het behoud der met Rijks steun gesubsidieerde gebouwen niet verzekerd.

Sinds 20 jaar ongeveer heeft de Bond hierop gewezen; thans is het van officieele zijde erkend en ook op dit gebied schijnt de overwinning onder de stuwkracht van de ambtenaren van het Departement de oplossing ten goede thans te naderen.

Niet minder belangrijk was de strijd, welke in de 2de Kamer gevoerd werd om de voor het vaderlandsche kunstbezit zoo gevaarlijke belasting op kunstwerken te weren. Na de krachtige verdediging van het amendement van Jhr. van Beresteyn door den voorsteller, gesteund door de H.H. Drion, Koolen, de Monté Verloren en Jhr. van Sasse van IJsselt, werd het amendement door den Minister overgenomen. Een woord van dank zij hier gebracht aan den voorsteller en zijne medestrijders, die dit gevaar tijdig wisten te keeren.

De toenemende belangstelling voor de kunstbelangen blijkt ook uit de benoemingen aan de Academie te Amsterdam, waarbij wij gaarne onze gelukwensen voegen aan ons medebestuurder, thans professor van der Pluym. Te Utrecht werd pater R. Ligtenberg tot privaat-docent toegelaten en kortgeleden volgde te Amsterdam diens benoeming tot buitengewoon hoogleeraar. Met belangstelling zien wij de instelling van de Rijkscommissie voor het Architectuurmuseum, waarvan de belangen door Jhr. Tedingvan Berkhout ook in den Bond krachtig werden verdedigd. Zelfs werd door 37 vereenigingen aangedrongen op een afzonderlijk ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen.

Op museumgebied zagen wij ons verdienstelijk medelid Dr. A. Pit het beheer van het Nederlandsch museum aan jongere krachten overdragen. Zijne plaats werd ingenomen door den onder-directeur den Heer van Notten en deze werd opgevolgd door den Heer F. W. Hudig. Zonder te treden in de waardeering van de verdiensten van dezen jongen geleerde, dien wij gaarne in deze functie welkom heeten, mogen wij toch niet nalaten te vragen of er onder de in Holland gevormde kunst-historici geen personen waren, die volgens de in den Bond besproken regelen voor de opleiding van museumambtenaren meer hiertoe aangewezen schenen.

Die stellingen zijn thans met de uitvoerige toelichtingen gedrukt en een exemplaar

hiervan is dezer dagen namens den Bond aan den Minister aangeboden. Een woord van gelukwensch en van warmen dank zij hier aan de samenstellers van dit belangrijk werk gebracht.

Ook bij de locale musea begint men de behoefte te erkennen aan geschoolde leiding, gelijk blijkt uit het voorstel van het bestuur van Dordrecht's museum om een wetenschappelijk directeur aan te stellen. De verslagen der musea toonen den invloed van de tijdsomstandigheden, doch tevens blijkt, dat de oud-Hollandsche mildheid op dit gebied nog niet is verdwenen, getuige het vorstelijk geschenk van Mr. C. P. D. Pape aan de gemeente Leiden tot uitbreiding van het Stedelijk Museum de Lakenhal. In Drente leidde een geschil over de inrichting van het museum en de grenzen tusschen archief en museumverzamelingen tot het uittreden van den Rijksarchivaris Jhr. Mr. de Jonge van Ellemeet uit de museumcommissie.

De locale vereenigingen vonden dit jaar weder een nuttig veld van werkzaamheid. De Z. Holl. Prov. Archeol. Commissie breidde haar arbeidsveld uit door de benoeming van correspondenten en dit voorbeeld werd zoowel te Groningen als door in de dit jaar opgerichte vereeniging in Noord-Brabant gevolgd. Het aantal plaatselijke oudheidkundige vereenigingen werd vergroot door de oprichting der vereenigingen »Oud-Hoorn» en »Campen». Van een der jongste vereenigingen, die voor Terpenonderzoek, geeft het eerste jaarverslag het bewijs van hare nuttige werkzaamheid.

De moeilijkheden in de bouwbedrijven bemoeilijkten de restauraties, doch beperkten tevens het aantal aanslagen op de monumenten. Een andere vijand liet weder zijn invloed gelden. Voor enkele dagen verbrandde de laat-gothische Hervormde kerk te Zuidland door het hemelvuur en te 's-Gravenhage ontstond een begin van brand in de Nieuwe Kerk op 19 September 1917. De laatstgenoemde ramp, die dank zij het krachtig optreden der Haagsche brandweer tot den koepeltoren beperkt bleef, was veroorzaakt door de loodgieters, waardoor weder het ernstige gevaar werd aangetoond, dat bij loodgieterswerk kan ontstaan. Toch vond het rondschrijven van de commissarissen der koningin nog slechts ingang bij een beperkt aantal gemeentebesturen. Met instemming mogen wij daartegenover wijzen op de in dezen geest uitgegeven circulaire van de Provinciale Commissie van Toezicht op de Ned. Herv. kerkgebouwen in Zuid-Holland.

Een ander nieuw gevaar ontstond spontaan door de tijdsomstandigheden voor onze monumenten. Te Franeker werd besloten om als werkverschaffing de oude wallen te doen afgraven. Gelukkig kon dit plan tijdig door de Gedeputeerden der Provincie worden gekeerd. Wij hopen, dat ook dergelijke plannen te Alkmaar en te Geertruidenberg tijdig belet worden.

Hoe weinig overigens de besturen soms begrip hebben van de bouwkundige waarde der aan hunne zorgen toevertrouwde gebouwen, bleek te 's Hertogenbosch, waar het Gemeentebestuur geen kennis gaf van de verbouwing der pastorie van de sinte Catharinakerk uit 1619, »omdat het niet wist dat dit gebouwtje eenige kunstwaarde had», en te Tholen, waar men besloot om de Gothische kerk van buiten te verven.

Een gelukkig blijk van oplevende belangstelling is hiertegenover de oprichting van de Vereeniging Hendrick de Keyser, die zich ten doel stelt om voorbeelden van karakteristieke oude gevels te redden door de huizen tijdig aan te koopen, in goeden staat te brengen en verder te exploiteeren. Zij koopt niet, dan wanneer de opbrengst der huren de kosten kan dekken, en doet verder voor de algemeene onkosten een beroep op belangstellenden.

Zoodra de normale tijden in de bouwvakken zijn teruggekeerd, zal menig oud gebouwtje ernstig gevaar loopen en zal het moeilijk blijken die nog te redden, als de bouwspeculanten het oog op den grond gevestigd hebben. De Vereeniging tracht hen daarbij te voorkomen en wij wenschen haar van harte veler steun toe tot bereiking van haar sympathiek doel.

Van de belangrijkste werkzaamheden van den Bond en de daaraan verbonden commissies zal de secretaris u uitvoerig verslag geven. Het Bulletin werd zooveel mogelijk op denzelfden voet voortgezet, waartoe de Bond werd in staat gesteld door eene Rijks-subsidie van f 500 en de vrijwillige verhooging der contributies van een aantal leden. Bij de leden en corresponderende leden, die op deze wijze hunne belangstelling toonden, missen wij echter nog verschillende namen van personen, van wie wij in deze moeilijke tijden eenigen steun hadden meenen te mogen verwachten. Moge het zeer gewaardeerde voorgaan van de Regeering ook bij hen tot meerdere navolging prikkelen.

De verhouding tot den Klokkenraad gaf tot eenige besprekingen aanleiding op de wintervergadering te 's-Gravenhage, waarbij bleek, dat een lossere band van beide zijden werd gewenscht. Het bestuur is hierin gaarne tot medewerking bereid en ziet de indiening van bepaalde voorstellen van den Raad tegemoet.

Ook op de bescherming der door den oorlog bedreigde monumenten was de aandacht van het bestuur gericht.

Dit jaar ontvielen ons weder eenige leden, waartegenover weder nieuwe krachten tot den Bond toetraden. Onder de overledenen herdenk ik hier den Heer E. von Saher, die sinds 1880 aan het Museum te Haarlem verbonden, zooveel tot de krachtige ontwikkeling hiervan heeft bijgedragen, en den Heer H. W. Fischer, conservator van het Ethnographisch museum te Leiden, die, hoewel betrekkelijk kort op dit gebied werkzaam, reeds zooveel heeft tot stand gebracht en nog zooveel voor de toekomst scheen te beloven.

De tijdsomstandigheden beletten alle officiële ontvangst en hierdoor ontbreekt mij ook de gelegenheid om tot het hoofd dezer gemeente officiëel het woord te richten. Vergun mij daarom hier deze korte toespraak te eindigen met uitdrukking te geven aan onze beste wenschen voor de ontwikkeling van deze gemeente, die én om haar monumenten én om hare geschiedenis zoozeer onze belangstelling wekt, en wier Technische Hoogeschool ons niet alleen de krachten levert om nieuwe kunstwerken te scheppen, maar ook om door warme liefde voor de oude bouwkunst vooraan te staan in den strijd tot behoud van het schoone, wat hun kunstbroeders uit vroeger eeuwen ons hebben nagelaten.

Ernstige gevaren hebben het stedschoon van Delft bedreigd door de plannen tot electricatie der tram, doch thans schijnt dit gevaar geweken. Ik zal thans daarom niet

den nadruk leggen op de beteekenis van het behoud van de mooie oude grachten, wier waarde in het stadsbeeld in dezen kring wel niet nader behoeft betoogd te worden, doch wel op het gelukkige feit, dat de Technische Hoogeschool zelf, door het uitschrijven van de prijsvraag voor het Gijsberti Hodenpijl-fonds, openlijk is opgetreden voor het behoud van het bedreigde schoon. Door dit optreden heeft de faculteit ons oudheidkundigen aan zich verplicht. Zij heeft hierdoor ook voor de jongeren, die hier hunne opleiding vinden, en waaronder later zooveel invloed kunnen oefenen op het behoud onzer kunstwerken, op het belang hiervan met nadruk gewezen.

Waar de faculteit op deze wijze voorgaat, mogen wij ook in de toekomst van onze jongere architecten een krachtigen steun verwachten.

Moge Delft nog lang fier kunnen zijn op zijn stadschoon en zijn monumentenschat en daardoor veredelend werkend op den kunstzin onzer aanstaande bouwmeesters, krachtig medewerken tot de liefde voor het schoone in de echt vaderlandsche kunst.

VERSLAG VAN DEN SECRETARIS.

De secretaris acht zich gelukkig dit verslag te openen met de mededeeling, dat het aantal leden van den Bond ook dit jaar, ondanks de steeds moeilijker omstandigheden, niet slechts niet achteruitgegaan, doch vermeerderd is, en wel met 16 leden. De Bond telt thans 575 leden. Tegenover de 9, die hem in 1917 door overlijden en bedanken ontvielen, staan er 25 die zich als lid lieten inschrijven. Het aantal gewone leden steeg met 7.

In de samenstelling van het bestuur kwam eenige wijziging door de verkiezing van een nieuwen secretaris in de plaats van Dr. Rooseboom en door die van den heer W. A. E. van der Pluijm ter vervanging van den afgetreden heer Polman Kruseman. Straks zal de vergadering behalve in de periodieke aftreding van vier der bestuursleden, ook moeten voorzien in de vacature, ontstaan door het ontslagnemen van Jhr. Mr. Ch. Ruys de Beerenbrouck, dien het bestuur met leedwezen uit zijn midden zag gaan om den post van commissaris der provincie Limburg op zich te nemen. In de redactie van het Bulletin, die haar taak ook dit jaar met ijver vervulde, werd Dr. E. J. Haslinghuis vervangen door Mej. Dr. E. Neurdenburg.

Van de Bondscommissies slaagde ééne erin, n.l. die tot voorbereiding van stellingen betreffende de inrichting en het beheer van musea, zich na eene werkzaamheid van welhaast vijf jaren, overbodig te maken — een voorbeeld, dat de secretaris zich veroorlooft voor te houden aan de andere commissies, wier opdracht en samenstelling jaar in jaar uit op de eerste bladzijde van elken Bulletin-jaargang prijken. De bedoelde commissie heeft zoo juist de vrucht van haar arbeid gepubliceerd in den vorm van een boek, waarin drie uiteenzettingen vereenigd zijn; n.l.: 1. de reorganisatie onzer Rijksmusea; 2. een handleiding voor het beheer onzer plaatselijke historische musea; 3. de opleiding onzer museum-directeuren, terwijl aan het slot de door de commissie geformuleerde en door de Bondsvergadering aanvaarde »stellingen" nog eens afgedrukt zijn.

De commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten beëindigde haar taak in het vorige jaar, doch een uitgave van de door haar vastgestelde »grondbeginselen" bleek in het begin van 1918 noodig, aangezien deze beginselen indertijd slechts in losse bijvoegsels van het Bulletin afgedrukt waren. Ook met het oog op de toen in de Tweede Kamer aanhangige ministeriële voorstellen leek een herdruk wenschelijk. Deze verscheen in Januari j.l., voorzien van een inleiding door Dr. J. Kalf en met, in voetnoten opgenomen, de »tegen-stellingen", door de heeren Dr. Cuypers, Jhr. de Stuers en Jhr. van Riemsdijk ter algemeene vergadering van 1915 ingediend.

Aangaande de commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen valt het, luidens het van haar ingekomen bericht, moeielijk iets anders te melden, dan dat er geregeld aan haar taak wordt gewerkt; omtrent die tot beschrijving der gebouwen van de O- en W-I. Compagnieën mocht de Secretaris geen nadere gegevens ontvangen. Ook de commissie, verleden jaar benoemd ten einde te komen tot een studie-prijsvraag voor een spits op den Haagschen St.-Jacobstoren liet weinig van zich hooren. De reden hiervan ligt in de noodzakelijkheid een aantal teekeningen, doorsneden enz. te laten vervaardigen, welke den mededingers verstrekt moeten worden. De commissie zal echter diligent dienen te blijven, zoolang de plannen tot reprimatie van de spits niet van de baan zijn.

De jongste onder de zusters is de commissie tot voorbereiding van de samenstelling eener lijst van afbeeldingen van Nederlandsche monumenten. Voorspoedig is het haar totnogtoe niet gegaan: de middelen van den Bond lieten niet toe haar de subsidie van f 750, die zij voor het nemen van een proef op eenigszins ruime schaal behoefde, te verleen, terwijl enkele andere vereenigen, aan wie zij om steun verzocht, zich niet geneigd toonden dezen in de tegenwoordige omstandigheden te verleen. Ter algemeene vergadering van 12 Januari j.l. stelde zij daarom voor te wachten, tot het gevraagde bedrag beschikbaar is, hetzij geheel uit de Bondskas, hetzij ten deele met de hulp van anderen. Het zou wel jammer zijn, als deze commissie haar werk moest opschorten!

Eene commissie, die van den beginne af in een zeer eigenaardige verhouding tot den Bond gestaan heeft, is die, welke zich verleden jaar voortvarend constitueerde tot »Nederlandschen Klokken- en Orgelraad" met eigen statuten. Dat zij te veel tijd besteed heeft aan overleggingen met het Bondsbestuur, is zeker wel het laatste verwijt, dat men haar kan maken. Nu ligt zeker het terrein van den Klokkenraad, zoover als hij zich bezighoudt met moderne klokkenspelen in moderne torens, en met vraagpunten van musicologischen aard, buiten de bevoegdheid van den Bond. Op de algemeene vergadering van 12 Januari j.l. is hierop nog eens gewezen, en ingevolge deze besprekingen heeft het bestuur er op aangedrongen, dat de raad voorstellen zou doen aangaande een andere regeling der onderlinge verhouding. Veertien dagen geleden ontving ons bestuur van den raad het verrassende bericht, dat hij zich geheel zelfstandig gemaakt, »statuten en reglement gewijzigd en op de eerstgenoemde opnieuw de Koninklijke bewilliging verzocht" had, en ons zoodra deze ontvangen was, een exemplaar ervan zou doen toekomen. Zonder eenigszins

te kort te schieten in dankbaarheid wegens dit beloofde present-exemplaar, heeft het bestuur gemeend hiertegen te moeten opkomen, en het kan zich daarbij beroepen op art. 11 van de statuten zelve¹⁾. — Een verslag van de werkzaamheden van den Klokkenraad kan men in afl. 3 van het Bulletin 1918 lezen.

Met groote erkentelijkheid worde hier gewag gemaakt van de gunstige beschikking door het Departement van Binnl. Zaken op een verzoek om regeeringssubsidie ten bedrage van f500.—, hetwelk het bestuur in Augustus 1917 inzond, teneinde de uitgave van het Bulletin op den ouden voet te kunnen voortzetten. Het is een verheugend bewijs, dat deze Bondsuitgave ook van overheidswege belangstelling ondervindt. Maar ook de leden lieten zich in dit opzicht niet onbetuigd. Op een hun in October 1917 toegezonden circulaire waarin het bestuur hen verzocht »vrijwillig, voor den tijd van drie jaren en ingaande met 1918”, hun bijdrage te verhoogen, kwamen 111 toezeggingen, vertegenwoordigend een bedrag van $\pm f$ 400 aan contributie-verhooging, in. Aangezien de drukkosten sindsdien alweer gestegen zijn, is deze vermeerdering van inkomsten broodnoodig. Alvorens van het financiëele af te stappen dient de secretaris nog te vermelden, dat de Bond dit jaar zijn eerste legaat mocht verwerven.

Omtrent de aanraking met de volksvertegenwoordiging, de regeering en de stedelijke besturen het volgende:

In het begin van December j.l. zond het bestuur een adres aan de Tweede Kamer, naar aanleiding van de ministeriële voorstellen tot instelling eener commissie van advies in zake het restaureeren van oude bouwwerken, waarin het de Kamer verzocht bedoelde voorstellen aan te nemen. Zooals men weet, is de instelling dier commissie thans een voldongen feit. Tegen de in de Kamer voorgestelde belasting op voorwerpen van kunst verhief de Bond, met vele andere vereenigingen, zijn stem.

Eenige maanden geleden vond het bestuur in een door een lid der Tweede Kamer tot den Minister van Binnenl. Zaken gericht verzoek gereede aanleiding de aandacht van Z. E. te vestigen op de wenschelijkheid, dat (naast de beoefenaars van moderne talen) ook zij, wier studie zich beweegt op het gebied der kunstgeschiedenis de gelegenheid krijgen tot het verwerven van den doctoralen graad zonder geëxamineerd te zijn in allerlei vakken, die geheel buiten het veld dier studie liggen.

Tot de gemeentebesturen van Maastricht en Delft werden adressen gericht, resp. over het doorbreken van een verbindingsweg van de Helmstraat naar de Dominicanenkerk, en over het dempen van eenige oude grachten, tegen welke beide voor het stadsbeeld verderfelijke plannen verzet aangeteekend werd. In Maastricht schaarde de meerderheid van den raad zich aan de zijde van hen, die het doorbraakplan afkeurden, zoodat dit verworpen werd. Het is te hopen, dat het succes in Delft even groot zij. Moed geeft het feit, dat eenige maanden geleden een adres, geteekend door meer dan 100 Delftsche notabelen, en van dezelfde strekking als het Bondsadres aan den gemeenteraad gezonden

---

1) Sindsdien zond de raad zijn gewijzigde statuten ter goedkeuring in.

is. Nu de Bond juist in Delft vergadert, en zijn leden Delft gaan bezichtigen, lijkt het van pas hier het voornaamste uit het bedoelde adres weer te geven :

Algemeen wordt tegenwoordig gevoeld, hoe groote schade de door menige gemeentelijke overheid in den loop der 19de eeuw genomen maatregelen tot het sloopen van vestingwallen, het opruimen van poorten, het dempen van grachten e.d. aan het aspect onzer oude steden berokkend hebben. Dergelijke maatregelen schenen op een gegeven oogenblik onvermijdelijk noodig — niettemin ondervond een later tijd (en tien, twintig jaren waren meestal reeds voldoende om dit inzicht bij te brengen) dat tegenover het in zekere praktische opzichten behaalde voordeel, doorgaans een aanmerkelijk en onherstelbaar verlies, uit een oogpunt van stadsschoonheid, te staan kwam. Ja, in vele gevallen werd het onaangename dezer ervaring verscherpt door den twijfel of die eens zoo onvermijdelijk geachte aantastingen van eeuwenlang in het stadsorganisme medegegroeide elementen inderdaad noodzakelijk waren, en of niet een practisch even nuttig gevolg te bereiken ware geweest met behoud van het nu voorbarig opgeofferde.

In het bijzonder voor Delft gelden deze overwegingen. Deze stad heeft, ofschoon de ontwikkeling eener stad van industrie en van modern-uitgeruste wetenschap medemakend, een tamelijk ongeschonden kern weten te bewaren. Aan het beleid harer overheid komt hiervoor ongetwijfeld lof toe. Maar dan dient deze het tot heden gespaarde ook met de uiterste zorg te handhaven. Zij bedenke vooral hoe onevenredig en ongerijmd een gedempte oude stadsgracht er pleegt uit te zien — getuigen de voorbeelden in enkele onzer groote steden — hoe de gevels elke verhouding ten opzichte der nieuwe straatbreedten derven, en welk een schamele vervanging een grauwe steenvlakte is voor de spiegelingen van het loovergroen en de weerkaatsingen van het blauw-en-wit der Hollandsche luchten. Het *Achterom* in het bijzonder, met de bekoorlijke buiging van zijn kadelijnen zal door demping onherstelbaar gehavend worden. Het is dan ook voor het behoud van deze laatste gracht vooral, dat ons bestuur ten warmste komt pleiten.

Het vindt hiertoe nog een bijzondere aanleiding in de omstandigheid dat de Nederlandsche Oudheidkundige Bond, — gehoor gevend aan de gastvrije stem, die uit Uwe gemeente klonk, dezen zomer te Delft zijn jaarlijksche vergadering zal houden. Een breede schaar van belangstellenden uit alle oorden des lands zal dan niet slechts de oude monumenten Uwer stad bewonderen, maar ook zich verheugen in den aanblik dier schilderachtige gezichten langs het Oude Delft, de Voorstraat, de Korenmarkt, de Geer en het Achterom. Moge zij dan dit laatste bezoeken, *niet* ten afscheid, maar in de zekerheid dat dit stuk Nederlandsch stadsschoon behouden blijft.

Van het gemeentebestuur van Hoorn kwam het bericht in, dat het in verband met een wijziging in de stedelijke bouwverordening, waarbij voorgeschreven wordt, dat »het uiterlijk van een gebouw met al wat daartoe behoort, hekken, muren en dergelijke», zoodanig moet zijn, »dat het noch op zich zelf, noch in verband met de omgeving uit een oogpunt van welstand aanstoot kan geven», een »bouwplancommissie» ingesteld had en het Bondsbestuur nu verzocht hierin een lid te benoemen. De heer van der Pluym is hiervoor aangewezen.

Verder gaf de vereeniging »Oud-Hoorn» kennis van haar oprichting en oogste hiervoor een gelukwensch.

Een belangstellend lid uitte in het begin van dit jaar zijn ongerustheid over de wijze, waarop de Veerpoort te Schoonhoven hersteld werd. Het bestuur meende toen hem te kunnen geruststellen met een verwijzing naar de weldra in werking tredende Rijkscommissie voor de monumentenzorg.

De betrekkingen met het buitenland waren natuurlijk zeer schaarsch. Zij bepaalden zich tot het volgende: Door bemiddeling van de Vereeniging tot verbreiding van kennis

over Nederland in den vreemde kwam een verzoek in van de »Società Italiana di archeologia'' om haar tijdschrift »Ausonia'' te ruilen tegen ons Bulletin. En het »Comité Neerlandobélge d'art civique'' vroeg en verkreeg antwoord op zijn vraag of de halle van Yperen na den oorlog herbouwd dient te worden ofte niet.

Worden evenwel de verwachtingen verwezenlijkt, die ten grondslag liggen aan het van onzen voorzitter uitgaande initiatief tot het voorbereiden eener conferentie van neutrale mogendheden — waarover deze vergadering straks meer zal hooren — dan zal er weldra aanleiding te over zijn om zich met oudheidkundigen in het buitenland te verstaan.

Den Haag, 23 Juni 1919.

E. J. HASLINGHUIS.

EEN STUKJE BEELDHOUWERK, AFKOMSTIG VAN HET VOORMALIGE KARMELIETEN-KLOOSTER TE WOUDESEND.

In 1916 werd te Woudsend in Friesland¹⁾, ter plaatse waar eenmaal het Maria-klooster stond, een met beeldhouwwerk versierd stuk roode zandsteen opgegraven en door de »Woningstichting in de Gemeente Wymbritseradeel'' aan het Friesch Museum geschonken. Het vermoeden lag voor de hand, dat wij hier met een overblijfsel van genoemd klooster te doen hadden en zoo bracht de studie van dit brokje sculptuur ons vanzelf tot nadere bestudeering van de geschiedenis van het Woudsender klooster. Hiervoor was men langen tijd uitsluitend aangewezen op hetgeen schrijvers als Winsemius²⁾, Schotanus³⁾ e. a. over deze stichting vermelden, totdat Ds. H. J. Busé in 1911 in zijn belangrijke studie over »de beide Friesche kloosters der Karmelieten''⁴⁾ zooveel mogelijk samenvatte hetgeen er omtrent de kloosters van Woudsend en Ylst bekend is, voornamelijk aan de hand van de onderzoekingen van Dr. H. H. Koch⁵⁾, die het archief van de »Niederdeutsche Provinz'' bewerkte. Kon Koch door een lijst van priors, loopende van 1361—1490, vaststellen dat het klooster tot laatstgenoemd jaar heeft bestaan, uit een belangrijk 18de-eeuwsch latijnsch handschrift van een onbekenden Karmeliet, getiteld »Batavia Desolata Carmelitana'', berustende in de bibliotheek der Eerwaarde Paters Jezuiten te Maastricht, waarvan wij, dank zij de welwillendheid van den heer A. Hallema te Franeker, een afschrift ter bestudeering mochten ontvangen, blijkt onomstootelijk dat het klooster tot 1580 heeft bestaan, hetgeen ons bovendien reeds uit een handschrift, berustende in het Rijksarchief te Leeuwarden⁶⁾, duidelijk was geworden. Doch over talrijke andere, tot nu toe duistere punten, ook door Busé niet opgehelderd, verspreidt

---

1) Gelegen in de gemeente Wymbritseradeel, tusschen het »Sloter Meer'' en »De Fluessen''.

2) Chronique van Vrieslandt.

3) De Geschiedenissen Kerckelijk ende Wereldtlijck van Friesland.

4) Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Dl. 8, afl. 2, pag. 165 t/m. 193.

5) Die Karmelitenklöster der Niederdeutschen Provinz, 13—16 Jahrhundert.

6) O. R. I.

het handschrift licht. Het is hier de plaats niet hierop verder in te gaan en wij zullen ons bepalen tot het vermelden van de conclusies die wij er uit konden trekken.

Het door ons bewerkte handschrift zal, voor zoover betrekking hebbende op de geschiedenis van het Woudsender klooster, binnenkort in een ander tijdschrift worden gepubliceerd.

De conclusies waartoe wij kwamen, zijn:

1°. Het klooster is vermoedelijk in 1337 gesticht en tot 1361 een z.g. termijnhuis geweest.

2°. Het was een klooster van 1361 tot 1580.

3°. Totdat de schade, door de overstroming van 1387 geleden, hersteld was, hebben de kloosterbroeders vermoedelijk te Ylst vertoefd. Mogelijk bestond daar een termijnhuis.

4°. Het klooster te Ylst werd in 1388 gesticht.

5°. De eerste prior van Ylst was Theodoricus de Snecke, en wel van 1388—1389. De tweede prior van Woudsend was dezelfde, en wel van 1363—1392. M. a. w. was deze, tijdens de herstelling van het klooster te Woudsend, ook prior te Ylst. In 1389 had de bestuurlijke scheiding plaats, want dan wordt Hermannus de Berlikem prior te Ylst, terwijl Theodoricus de Snecke prior van Woudsend blijft. Vermoedelijk hebben dus de kloosterlingen van 1387 tot 1389 in Ylst vertoefd.

In hoeverre het klooster in 1580 werd verwoest, blijkt niet. Winsemius vermeldt bij het jaar 1585: »In den Dorpe Wolseyndt sullen in den ghewesene Clooster Jerusalem, gelecht worden een Capiteijn met dertigh Soldaten om aldaer so wel nachts als daeghs de Wacht te Water ende te Lande te houden”.

Nu is 't natuurlijk mogelijk dat een gedeelte van het klooster gespaard bleef doch wij weten dat in 1523 bij het klooster een blokhuis werd gebouwd waarin bezetting werd gelegd onder Douwe Burmania »om de strooperijen der bezettingen van de Lemmer en Slooten te beteugelen”¹⁾ en het is niet onwaarschijnlijk dat in 1585 de bezetting in dit blokhuis werd ondergebracht en de kloostergebouwen zelf niet meer bestonden.

In ieder geval zal, zoo het niet volkomen werd gesloopt, het klooster wel spoedig na 1580 ook verder in verval zijn geraakt en daarmee verdween een monument van welks tooi niets dan een brokje beeldhouwwerk tot ons is gekomen. Tragisch uiteinde van dit eenmaal zoo bekende klooster welks bewoners behoorden tot een der meest sympathieke geestelijke orden. Niet alleen stond hun levenswandel hoog en waren zij in den mooien zin des woords »geloofsherauten der kerk”²⁾, ook op het gebied van wetenschap en kunst hebben zij zich bijzonder verdienstelijk gemaakt. Zoo was te Woudsend, evenals te Ylst, een hoogeschool aan het klooster verbonden, zooals uit Koch's publicaties blijkt. Een korte beschrijving van het beeldhouwwerk moge hier thans volgen.

---

1) Zie: Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden, Dl. XV, 1ste stuk, pag. 230. Verder: Winsemius, pag. 474 en Schotanus, pag. 618.

2) Zie: Busé, pag. 188.

De steen is 49 cM. hoog en $36\frac{1}{2}$ cM. breed, bestaat uit rooden Bentheimer zandsteen en is aan beide kanten bewerkt. Aan de eene zijde, die wij gemakshalve de »voorkant” zullen noemen, is het beeldhouwwerk heel wat beter geconserveerd dan aan de »achterkant”. Vermoedelijk heeft deze laatste in den bodem naar boven gekeerd gelegen en is zodoende door het doorsijpelende regenwater sterker afgesleten.

De voorkant vertoont fragmenten van gothisch lijstwerk en den top van een wimberg. Het veld binnen dezen wimberg is gevuld met een spitsbogigen driegloop waarbinnen zich een driepas bevindt uit welks hoeken kleine spitsbogen in vlamvorm ontspringen. De hogels aan den wimberg vertoonen volle bladvormen. Rechts van den

wimberg staat een Petrusfiguur in eenigszins fantastische kleeding met scherpe, hoekige plooien. Beide armen hangen houtherig langs het lichaam neer; in de linkerhand houdt hij het evangelie, terwijl de rechterhand een grooten sleutel omvat. Slechts de eenigszins schuine stand van het hoofd verbreekt de gratielooze stijfheid van de figuur. Het gelaat is het meest verweerd en de détails zijn afgesleten zoodat oogen en mond alle karakter hebben verloren. Het lange hoofdhaar en korte puntbaardje zijn streng en massaal gevormd.

De achterkant is, zooals wij reeds opmerkten, veel slechter geconserveerd en het kost eenige moeite de voorstelling te herkennen. Ook hier resten van lijstwerk en de topbekroning van een wimberg. Dit lijstwerk ligt tegenover dat aan den voorkant, doch de toppen der wimbergen liggen niet op dezelfde hoogte. In het gedeelte links van de

lijst zien wij een geknielde vrouw in nauwsluitend gewaad waarvan de onderrand streng gestyleerde plooien vormt. Het gelaat is afgebroken en ter weerszijden van het hoofd hangt het lange haar op de schouders neer. Van de armen is alleen de linker te herkennen. Blijkbaar houdt de figuur in hare handen een kindje waarvan de lichaamsvormen nauwelijks te onderscheiden zijn. Boven deze groep de koppen van twee dieren, vermoedelijk links een ezel en rechts een os waarvan horens en ooren zijn afgebroken. Wij hebben hier dus voor ons een afbeelding van Maria met het Christus-kindje en de kribbedieren. Rechts van de lijst vermoedelijk een knielende bisschop. Het oppervlak van deze figuur is vrijwel glad afgesleten. Nog is de kromstaf, parallel loopend aan de lijst, goed te herkennen, terwijl wij in het afgebroken gedeelte boven het hoofd duidelijk den omtrek van een mitra meenen te bespeuren. Rechts van het hoofd hangt een der beide sierlinten van de mitra omlaag. De linkerarm is, hoewel uiterst flauw, nog te onderscheiden evenals de buiging der handen die den kromstaf omvatten. De bladvormen der hogels zijn anders dan die aan den voorkant.

De roode Bentheimer zandsteen duidt natuurlijk op import uit Westfalen. Het is nu de vraag of de steen ruw is geïmporteerd en door een Friesch beeldhouwer is bewerkt of dat dit laatste aan de groeve is gebeurd. Bij de beschouwing van het beeldhouwwerk merken wij op dat de figuren al bijzonder achterlijk, onbeholpen en houterig zijn weergegeven. Men lette b. v. eens op de handen van de Petrusfiguur, op de houding van Maria, de plooien in Petrus' kleeding en de manier waarop de kribbedieren zijn geplaatst. Men zou geneigd zijn dit werk vroeg te dateeren, ware het niet dat de vulling en de bladvormen van den wimberg aan den voorkant voor een latere dateering pleitten. Die bladvormen toch zijn vol en naturalistisch weergegeven, terwijl de spitsbogige driegloop ook niet in de vroeg-Gothiek thuis behoort. Er is dus een groote tegenstelling tusschen het ornamentale en het figurale gedeelte. Niet wat de afwerking betreft, want deze is bij het ornament eveneens slordig en ongevoelig.

Uit alles blijkt dat dit brokje sculptuur afkomstig is uit een zeer achterlijk milieu. Dit kunnen wij zoowel in Westfalen als in Friesland zoeken want de beeldhouwkunst stond in beide landen niet hoog¹⁾. Als bewijs hiervoor voert Dr. Ligtenberg o. a. aan den grafsteen van Eppo uit Rinsumageest (Fr.), in het Friesch Museum, dien hij houdt voor een product uit de omgeving der groeven van Bentheim—Gildehaus; hij wijst daarbij op de monumenten van Arend v. d. Sluys, der Arkels en v. Puttens. Deze steen is gedateerd 1341 en dus een prachtig uitgangspunt voor dateering van dit soort werk. Het is nu echter de vraag of niet ook in Friesland de beeldhouwkunst geleidelijk meer beoefenaars heeft gevonden en men daar de Westfaalsche voorbeelden heeft nagevolgd. Het zou ons verwonderen wanneer dit niet het geval was geweest, omdat zich gedurende de Middeleeuwen in Friesland en Groningen een krachtige bouwbeweging ontwikkelde

---

1) Zie: Dr. R. Ligtenberg *O. F. M.*: Die Romanische Steinplastik in den Nördlichen Niederlanden, S. 131, 132 en 133.

waaraan talloze kerken en kloosters hun ontstaan te danken hebben gehad. Wel is bekend dat veelal de leiding in vreemde handen berustte¹⁾, doch het is o. i. toch zeer waarschijnlijk dat ook in onze provincie vaklieden zullen zijn gevormd die bekwaam genoeg waren om'zulk zeer eenvoudig beeldhouwwerk, als waarvan wij hier een voorbeeld zien, uit te voeren. De Heer Veenstra, architect te Leeuwarden en vlijtig bestudeerder der middeleeuwsche architectuur in Friesland, meent dat de versierde baksteen en sommige monumenten gebeeldhouwd zijn na het bakken en noemde mij o. a. de kerken te Swichum, Minnertsga, Blessum, Hyum, Wierum etc. Wanneer dit juist is, mag men wel aannemen dat deze bewerking door inheemsche krachten is geschied want deze groot formaat baksteen, de z.g. oude- of groote Friezen of kloostermoppen, werden in Friesland gebakken.

Vergeleken bij den steen van Eppo vertoont die van Woudsend grooten vooruitgang. Voor de dateering is het betrekkelijk onverschillig of wij hier met een Friesch dan wel met een Westfaalsch product te doen hebben. In geen geval kan hij dus in de eerste jaren van 't bestaan van het klooster gebeiteld zijn en wij meenen hem dan ook te mogen plaatsen in de 2de helft der 14de eeuw.

Waarvan heeft deze steen, die aan beide kanten is bewerkt, deel uitgemaakt? Van een oxaal of een bank? Wij weten het niet. Hij bewijst dat de kerk, of de andere kloostergebouwen, een voor Friesland rijken sculpturalen tooi bezaten en het mag verwondering wekken dat van dit eenmaal machtige klooster niet meer belangrijke bouwfragmenten zijn overgebleven. Steeds meer blijkt dat de verwoesting der Friesche kloosters zeer grondig is geschied en zoo is de geschiedenis dezer monumenten nog heel wat moeilijker te schrijven dan die hunner bewoners, ja vaak onmogelijk. Ontzettend veel is reeds verloren gegaan wat onder deskundige leiding nog gered had kunnen worden, want uit de resten der fundeeringen zouden veelal althans eenige gegevens zijn te putten geweest. Nu zijn ook deze vaak, met den bodem waarin zij stonden, vergraven. Het is te hopen dat alsnog pogingen zullen worden in 't werk gesteld om vast te leggen wat er nog aan kloosterresten in onze provincie aanwezig is. Het geldt hier zoowel historische als kunsthistorische belangen.

Leeuwarden, Juni 1918.

H. MARTIN.

WILLEM DANIËLSZ VAN TETRODE.

Na in mijn eerste artikel²⁾ een kort overzicht gegeven te hebben over het weinige dat tot ons gekomen is betreffende het leven van bovengenoemden kunstenaar, zal ik mij thans wenden tot de werken die wij van hem kennen, dat wil zeggen welke volgens

---

1) Zie: Steph. Beissel, Kunst en wetenschap in de friesche kloosters Roozenkamp en Bloemhof te Wittewierum in de dertiende eeuw.

2) Bulletin, Juni 1917, blz. 125 vlg.

schriftelijke bronnen, of, zooals uit prenten blijkt, met zekerheid aan Tetrode toegeschreven kunnen worden. Daartoe schijnt het mij wenschelijk bij den aanhef van dit opstel de werken, die als zoodanig in aanmerking komen, even achter elkander, met het jaartal waarin zij ontstonden, op te sommen.

Het zijn: ± 1560 een kunstkastje, gemaakt op bestelling van Graaf Gianfrancesco Orsini te Pitigliano.

1567 zeven kapiteelen onder beelden van de Apostelen in de Oude Kerk te Delft.

± 1568—72 het hoogaltaar in de Oude Kerk te Delft.

het altaar van den Boom van Jesse in de Oude Kerk te Delft.
Mariabeeld.

1574 Venus, met Satyr en Amor te Keulen.

Venus, Jupiter en Mercurius. Beeldhouwwerk aan het huis van Peter ter Layn von Lennep te Keulen.

± 1575 Mercurius en Minerva.

1587 schotelontwerp.

kleine beelden en modellen genoemd in het dagboek van Arend van Buchell.

Van het vroegst bekende werk van Mr. Willem Daniëlsz. weten wij, dat het bestemd was om als geschenk aan koning Philips van Spanje gezonden te worden ¹⁾. Dit wijst er wel op hoe hoog de maker aangeschreven stond bij zijnen lastgever! Daar het mij niet onmogelijk voorkwam dat het kastje een plaats gekregen had in het Escoriaal waarvoor de bouwplannen juist vastgesteld waren ²⁾, wendde ik pogingen aan dezen arbeid weer op te sporen, helaas evenwel zonder mijn doel te kunnen bereiken. Toch lijkt het resultaat van mijn nasporingen mij merkwaardig genoeg om hier even vermeld te worden.

Door de zeer welwillende bemiddeling van Hr. Ms. gezant te Madrid Mr. J. H. van Roijen, stelde ik mij in verbinding met den Conservator der »Real Armeria," den heer José Maria Florit, onder wiens persoonlijke leiding de restauratie van het Escoriaal plaats vindt. Deze deelde mij mede in de onder zijn toezicht staande gebouwen geen kastje te hebben gevonden, dat voor werk van Willem Daniëlsz van Tetrode in aanmerking zou kunnen komen. In de woonkamer van Philips II verdient, volgens den heer Florit, slechts de schrijftafel van gegraveerd ijzer, — escritorio de Alemannia —, zooals de inventaris uit de 16de eeuw die noemt, den naam van »kunstvoorwerp", doch dit meubel acht mijn zegsman afkomstig uit Augsburg of Neurenberg. Daar het bij den dood der monarchen uit het Huis van Oostenrijk gewoonte was, al datgene publiek te veilen, wat de opvolger

---

1) Zooals blijkt uit het verhoor van Willem Daniëlsz. daags na den aanslag op zijn leven, 19 October 1562. Rapporten van Heelmeesters i/h. Staatsarchief te Rome.

2) Zie hierover: Justi. Miscellanëen aus drei Jahrhunderten Spanischen Kunstlebens, dl. II, S. 14—22.

niet voor zichzelf wenschte te behouden, zijn vele meubels en voorwerpen op die wijze uit de koninklijke verblijfplaatsen verdwenen. Een dergelijk lot zal waarschijnlijk ook aan het geschenk van den Graaf Orsini ten deel gevallen zijn.

Een verder zoeken in deze richting zou dus nutteloos zijn.

Omtrent hetgeen geworden is van het Hoofdaltaar in de Oude Kerk te Delft tasten wij al evenzeer in het duister. Wel wordt dit werk door tijdgenooten van Tetrode, als Junius ¹⁾, Musius ²⁾ en Opmeer ³⁾ om het zeerst geprezen, wel is een man als Michael Vosmeer ⁴⁾ vol lof over het kunstgewrocht evenals Gucciardini ⁵⁾, terwijl Dirck van Bleyswijck ⁶⁾, aan de hand van een door hem teruggevonden contract, opgemaakt tusschen Willem van Tetrode en zekeren Thomas Tollet of Faelet, architect van den bisschop van Luik, het oordeel van 's kunstenaars tijdgenooten meent te mogen bevestigen, maar geen van allen geeft eenige zekerheid omtrent het lot van dit altaar, nadat het uit de kerk verdwenen moet zijn. Slechts de laatstgenoemde, van Bleyswijck, doet mededeeling van een verhaal ⁷⁾, volgens hetwelk deze arbeid van Mr. Willem door persoonlijke tusschenkomst van Prins Willem I voor vernietiging gedurende den Beeldenstorm van 1566 is bewaard gebleven, om daarna ten geschenke gezonden te worden aan diens neef den Graaf van Schwarzburg, terwijl de beelden waarmede het versierd was naar Straatsburg gestuurd werden, doch de schrijver uit tegelijkertijd zijn twijfel aan de juistheid van dit bericht. Immers werd het door hem ontdekte contract, handelende over de levering van steen voor *het te bouwen altaar* gesloten op 9 Maart 1568, dus bijna twee jaren na den Beeldenstorm! Al noemt v. Bleyswijck dezen datum niet, zoo is het toch alleszins

---

1) Hadrianus Junius. Batavia Cap. XVII, pag. 242 en 262.

2) »Hoc opus augustum diverso ex marmore pulchro Perfectum ut nunquam Cultius invenias »Alter Praxiteles si non illustrior ille est(!) Delphus apud Delphos Tetrodius statuit." Petrus Opmeerus, Historia Martyrum Batavicum, p. 72.

3) Petrus Opmeerus. Opus Chronographicum, etc. p. 514 a.

Anni Mundi ^{5535.} »G. Thetrodius Delphus statuarius molem marmoream arae maximae viginti quattuor
Anni Christi ^{1565.} »signis ex alabastrite lapide mire ornatam in aede D. Hippolyte nunc faciebat, inter
»miracula orbis etiam annumerandam, etc."

4) Michaëlis Vosmeri. Diva Virgo et Crux Saluteris Delfica sive, etc. praefatio, pag. 7. »... Est »autem templum coenobio D. Agathe imminens ad occidentale opidi latus, antiquo magis opere, quam »eleganti conspicuum, in cuius fronte odeum in quo altare quod summum dicitur ex alabastris, jaspide »et heraclio, Guilhelmi Tetrodis, civis Delfis opus, quo excellentius non vidit Belgium."

5) In de oorspronkelijke Italiaansche uitgave van het jaar 1567 wordt begrijpelijkerwijze geen gewag gemaakt van Tetrodes werk. Pas in *de Nederlandsche Vertaling van 1612*, gedrukt bij Willem Jz. te Amsterdam kan men in de »Bijvoeging" op blz. 205a lezen:

»Tot Delft men ook placht te sien den gesneden marmeren Outaer van onuitsprekelijk konst, »gewrocht door Willem van Tetrode, nae dat hij vele jaren in Italiën verkeert hadde; een weerdich »stuk werks en met verwonderinghe selfs van de beste Constenaers aengesien".

De Fransche Vertaling van 1609 (Traduit d'Italien en langue française par F. de Belle Forest, Amsterdam 1609) geeft bovendien nog de volgende woorden:

»... oeuvre digne de la veue des Artisans Italiens, à cause des antiquitez qui s'y remarquent et »a cause desquels plusieurs de pays étrangers sont venuz pour le veoir."

6) Dirck v. Bleyswijck. Beschrijvinge der Stadt Delft, 1667, blz. 169 vgl.

7) v. Bleyswijck. Beschrijvinge, blz. 169.

begrijpelijk dat hij de vraag stelt of hier niet een vergissing in het spel is. Of het verhaal heeft betrekking op een vorig altaar, of er zullen na den Beeldenstorm nogmaals ongeregelde heden hebben plaats gegrepen, roept hij uit.

Te oordeelen naar den aanhef van het uittreksel ¹⁾ voorkomend in de Beschrijvinghe van Delft kan men veilig de eerste onderstelling aannemen. De vertaler van de Groot's Parellelon heeft echter duidelijk aangetoond ²⁾ dat ook in dit geval de Prins niet persoonlijk ingegrepen kan hebben, daar de laatste op het tijdstip dat de Beeldenstorm in Delft woedde, niet in die stad aanwezig was. De meening dat Tetrode's werk in het bezit van een Graaf van Schwarzburg geraakt zou zijn en de Apostelbeelden waarmede het versierd was in een kerk te Straatsburg zouden opgesteld zijn is echter, eveneens door toedoen van Meerman, gebleken onjuist te zijn. Deze maakt toch melding van een aanteekening, welke in het hem medegedeelde ³⁾ register voorkwam, betreffende de schenking en het verzenden der beelden en gedateerd op 24 Aug. 1566. Deze datum alleen is reeds voldoende om aan te toonen dat de inhoud onmogelijk slaan kan op het altaar van Mr. Willem, dat hoogstwaarschijnlijk tusschen 1568—1572 ontstond, doch in ieder geval na 1566, terwijl het bovendien een vernield altaar moest vervangen, waaromtrent de inhoud van het register, naar ik mijzelf kon overtuigen, geen twijfel overlaat. Wij kunnen deze aanteekening dus verder buiten beschouwing laten, aangezien zij Tetrode's werk niet raakt. Maar nu rijst de vraag: »Wat is er dan met het altaar gebeurd?» Nadat het kerkgebouw in handen der Hervormden was overgegaan ⁴⁾, kan het toch niet ter plaatse gebleven zijn, terwijl vernieling zonder meer van zulk een bekend werk moeilijk valt aan te nemen.

Een geheel bevredigend antwoord op zulk een vraag vermag ik niet te geven, maar ik meen hier toch eene onderstelling, zij het ook niet meer, te mogen uiten en wel deze, dat het altaar voor slooping verkocht zal zijn, waarna de onderdeelen, speciaal de beelden, in handen van verschillende liefhebbers geraakt zullen zijn.

Immers is het, gelijk ik zoeven opmerkte, niet waarschijnlijk dat een beroemd kunstwerk zoo maar, zonder dat er verder over gesproken werd, vernietigd zou zijn, terwijl het volkomen vaststaat dat het altaar niet in de Hervormde Kerk is blijven staan. Wanneer men deze feiten vaststelt, blijven er drie mogelijkheden over nml.:

1. Het altaar kan aan de Katholieken zijn overgedaan.
2. Een particulier kan op Tetrode's oeuvre beslag gelegd hebben.
3. Het werk kan voor afbraak verkocht zijn.

---

1) v. Bleyswijck. Beschrijvinge, p. 168.

2) Mr. Johan Meerman. Vergelijking der Gemeenebesten door Hugo de Groot, dl. III. Aanmerkingen op hoofdst. 23, blz. 217.

3) Ibidem, blz. 216. Uitdrukkelijk verklaart Meerman dat het Register hem medegedeeld werd, hij schijnt het dus niet met eigen oogen gezien te hebben. Tot mijn leedwezen mocht het mij niet gelukken de aanteekeningen van 24 Aug. 1566 weer op te sporen.

4) Op den 3^{den} October 1574 werd de eerste Hervormde Godsdienstoeffening in de Oude Kerk gehouden.

Het eerste geval is niet goed denkbaar uit hoofde van de weinig vriendschappelijke verhouding, welke toenmaals tusschen Hervormden en Katholieken heerschte. Het tweede geval is ook weinig waarschijnlijk, aangezien iemand, die het altaar in zijn geheel kocht, allicht in de verdenking zou komen te staan, Katholieke neigingen te bezitten, waarvoor men zich in die dagen wel gewacht zal hebben. Dus blijft nog slechts de laatste onderstelling over.

Pieter van Opmeer nu, die zeer bevriend was met den kunstenaar, niet alleen volgens het zeggen van Valerius Andreas ¹⁾, maar ook te oordeelen naar den inhoud van het reeds door van Bleiswijck geraadpleegde register, gelijk ik mij persoonlijk overtuigen kon ²⁾, vertelt in zijn *Opus Chronographicon* dat Tetrode's altaar versierd was met vierentwintig *beelden van albast* ³⁾. Laat de kroniekschrijver zich wel eens aan onnauwkeurigheden schuldig maken, speciaal wanneer zijn vooringenomenheid tegen Protestanten, hem, goed Katholiek, soms parten speelt ⁴⁾, zoo bestaat er toch geen voldoende reden om zijn mededeeling dat het altaar met beelden van albast getooid was, in twijfel te trekken, hoewel hij zich in het jaar ⁵⁾ van ontstaan vergist en al is het aantal misschien evenmin volkomen juist. Hoofdzaak zijn de beelden en het materiaal waarvan zij gemaakt waren. Het is moeilijk aan te nemen dat iemand, die zelf een aandeel had in de totstandkoming van het werk, zich, wat die punten aangaat, vergist zal hebben. Wanneer we nu in de aantekeningen, welke Dr. Bredius mij met zoo groote bereidwilligheid toezond, waarvoor ik hem gaarne hier nogmaals openlijk mijn dank betuig, lezen van een »*Albastert Lieven Heer printzypael van W. Tetro*», alsmede van »*ein Bisschop S. Loey* ⁶⁾, *princypael Tettero van steen*, die genoemd worden in een inventaris van den Delftschen zilversmid Thomas Crous, van het jaar 1624, wint de onderstelling dat het kunstwerk voor afbraak verkocht en bij stukken en brokken verspreid is geworden aan waarschijnlijkheid. Immers de bijvoeging »printzypael» of »principael» duiden aan dat de beelden afkomstig zijn van een *hoofd*-altaar. Blijkbaar deden beide werken, met nog twee andere beelden van »Tettero» of »Tertero», gelijk Mr. Willem in den inventaris genoemd wordt, namelijk »*de Satur*» en een »*groot Hercules*», als modellen dienst op het zilversmidsatelier. Zij staan tenminste genoteerd onder de *modellen voor roeten platwerck* ⁷⁾. Het feit dat Crous, of Cruse gelijk

---

1) In het levensbericht van Opmeer, vóór in het Martelaars-Boek etc., »Beschreven door d' Heer »Petrus Opmeer Amsterdammer. Nu opnieuw met Aanteekeningen vermeerderd. Tot Antwerpen voor »Pieter v/d. Meersche, 1702», zegt Andreas op blz. 6. »Doemaals bloeiden in Holland groote Vriendschap »met hem Martinus Heemskerkius, Petrus Longus, *Guiljelmus Thetrodius*, Franciscus Floris, Antonius »Morus en Philippus Gallaeus, altsamen voortreffelijke schilders en Konstenaars.»

2) Meermalen ontvangt of betaald hij geld voor Willem van Tetrode in verband met den bouw van het hoogaltaar. Samen koopen ze steen te Mechelen, etc.

3) Deel I, blz. 514a.

4) V. d. Aa. Biographisch Woordenboek, 1867, dl. 14, p. 184.

5) Hij geeft nml. 1565 op in plaats van 1568.

6) St. Eloysius, patroon der Edelsmeden!

7) Pas na dit artikel voltooid te hebben was ik in de gelegenheid kennis te nemen van den *geheelen inventaris* van Cruse, gelijk die te vinden is in de *Künstler-Inventare abt. 4 p. 1456-1458*.

hij zich teekent, deze zaken aan Aper van der Hoeve, mede te Delft, overdoet, wakkert het vermoeden dat wij hier te doen hebben met fragmenten van het groote werk van den meester, in de Oude Kerk, nog meer aan. Onder Aper van der Hoeve toch kan geen ander verstaan worden dan Apert Franssen van der Hoeve, een bekend verzamelaar, door Van Mander reeds als Apert Francen vermeld, wiens verzameling ook Arend van Buchell twee keer met belangstelling bezichtigde, gelijk men in het Diarium ¹⁾ opgeteekend kan vinden. Daarin maakt van Buchell uitdrukkelijk melding van »eenige bronzen beelden van Tetrode» ²⁾ en van »meerdere wasmodellen en kleinere beelden» van dien »uitstekenden beeldhouwer». We kunnen dus veilig aannemen dat v. d. Hoeve zich speciaal voor onzen kunstenaar geïnteresseerd moet hebben. Hem zal het niet onbekend gebleven zijn wat er van het in zijn tijd zoo beroemde werk van Mr. Willem in de Oude Kerk geworden was. Zoo hij nu een »albasten» beeld koopt, afkomstig van het *printzypael* van dezen artist, is de waarschijnlijkheid, dat we hier te doen hebben met een onderdeel van 's meesters meest bekende oeuvre, volstrekt niet uitgesloten. De omstandigheid dat zulk een beeld in het bezit van een zilversmid gevonden werd onder de modellen, die hij op zijn werkplaats gebruikte, pleit bovendien voor het vermoeden dat het kunstwerk inderdaad voor afbraak verkocht is. Aangezien Tetrode, gelijk wij hierboven reeds lazen, ook bronzen beelden gemaakt heeft, zal zijn stijl een allicht zekere souplesse vertoond hebben, die zijn arbeid een bijzondere bekoring moet verleend hebben, juist voor zilversmeden om tot voorbeeld te nemen bij hun handwerk.

Bij afbraak zal het werk bovendien voor een zeer gering bedrag verworven zijn geworden, omdat het koopen van voorwerpen afkomstig van den Katholieken eeredienst door particulieren tegen deze lieden een verdenking kon opwekken, die hun noodlottig zou kunnen worden, gelijk ik reeds eerder opmerkte.

Voor een zilversmid, waarvan algemeen bekend was, dat hij modellen bij zijn arbeid noodig had, bestond dit gevaar niet of althans in veel geringere mate, zoodat een dergelijke afbraak hem een uitnemende gelegenheid bood om zich op goedkoope wijze behoorlijk materiaal aan te schaffen!

Natuurlijk zijn bovenstaande gegevens op zichzelf niet voldoende om het bewijs te leveren wat er van het eenmaal zoo beroemde hoofdaltaar geworden is, maar toch duiden zij, mijns inziens, sterk de richting aan, waarin wij te zoeken hebben.

Hieruit blijkt dat Cruse nog meerdere zaken van Tetrode bezat. Al heeft men het woord »*principael*» hier slechts in den zin van »origineel» op te vatten, zooals Dr. Bredius opgeeft, zoo doet dit geen afbreuk aan de strekking van mijn betoog dat het altaar voor afbraak verkocht zal zijn! Overigens wijzen de vondsten van Dr. Bredius met te meer klem op een nauwe relatie tusschen kunstenaar en zilversmid. Deze betrekking hoop ik, in mijn slotartikel, een punt van nadere bespreking te doen uitmaken.

1) Arend van Buchell. Diarium, uitgegeven door Dr. G. Brom en Dr. L. A. v. Langeraad.

2) Blz. 441-442. Vidi hic apud Afrum Francum, coeterem cervisiarum et olim pictorem, cubiculum instar musaeo, plurimis statuīs, picturis ac marmoribus insigne, *ubi nempe signa ex aere aliquot manu Tetrodii facta*;

blz. 458-459. Apud posteriorem (Apert Francen nml.) vidi in musaeo, multis elegantis ornato, plurima sigilla et statuas minores Tetrodii, Delphensis, statuarii egregii.

Een gelijk lot zal het tweede werk van den beeldhouwer in de Oude Kerk ondergaan hebben. Merkwaardig is het dat over dit werk, *het altaar van den Boom van Jesse*, ongeveer terzelfder tijd als het hoofdaltaar, in de jaren 1568—72 ontstaan, in de heele litteratuur over Tetrode met geen enkel woord gesproken wordt. Slechts bij toeval kwam mij, bij het doorzoeken van het Archief van de Oude Kerk naar documenten, die betrekking hadden op het laatste werk, een foliant in handen, waarin door Cornelis Pieterz. Beaumont, als rentmeester, aan de zeven getijden- of gildemeesters van het Onze-Lieve-Vrouwegilde verantwoording afgelegd wordt betreffende ontvangsten en uitgaven gedaan *ten behoeve van de stichting van een nieuw altaar van den Boom van Jesse*¹⁾.

Daaruit lezen we dat zoeven genoemde gildemeesters, te dien einde een stuk land, gelegen onder Haagambacht verkochten aan zekeren Pieter Pietersz. te Eikenduinen en wel op den 20sten Mei 1567, wat hun drie honderd ponden opleverde, een som welke lang niet voldoende bleek om de noodige onkosten te dekken.

De leiding van het werk werd aanvankelijk opgedragen aan *Cornelis Evertsz Proot*, met wien de gildemeesters echter later ongenoegen schijnen gekregen te hebben, waarna zij de leiding aan *Willem van Tetrode* toevertrouwen. Den laatsten wordt tenminste 12 pond 4 schellingen betaald tot den aankoop van steen, noodig voor het maken van drie beelden voor dit altaar, terwijl hem later weer een som uitgereikt wordt voor het stellen van deze beelden »bij consent van Cornelis Proot en de ordonnantie van de ghildemeesters”. Dan volgt evenwel een afrekening, betreffende een overeenkomst waarbij den kunstenaar acht honderd ponden werden toegekend, te betalen in drie termijnen, »*uut saeicke dat hij belooft heeft te snijden alle die beelden ende ciraet die tot het altaar die boome Jesse behooren sal*” en waarin ook een post voorkomt waaruit blijkt dat aan Frans Dierckxz. en Jan Heynricksz. een som gelds uitgekeerd werd, omdat zij »*in diversche tijden segluijden sijn geweest van de gilde sijde thwische Cornelis Proot die angenoeme hadde, het outaer te maecken*”. Proot schijnt zich toenmaals in Montfoort opgehouden te hebben, want aan Frans Dierickxz. werd ook nog geld gegeven ter vergoeding van kosten »van Rechtvordering ende seeckere acten gelicht tegen Cornelis Evertsz. Proot”, waaronder ook begrepen was hetgeen hij besteed had »van een gelach in Montfoort”.

Daar ik in mijn eerste artikel reeds melding maakte van een vondst ten opzichte van de werkzaamheid van Mr. Willem bij het herstellen van beschadigde apostelbeelden²⁾, rest mij op archivalisch gebied slechts één mededeeling, namelijk over het Mariabeeld, waarvoor den kunstenaar, volgens Meerman op 13 Maart 1570, een som van 32 gld. betaald werd. Inderdaad staat dit bedrag afzonderlijk aangeteekend achter de rekening betreffende

1) Tot mijn leedwezen zie ik mij, als gevolg van de tijdsomstandigheden, genoopt, af te zien van mijn aanvankelijk voornemen om deze rekening evenals die, welke betrekking heeft op den bouw van het *hoofdaltaar* als »Bijlage” aan dit artikel toe te voegen. De eerste is te vinden in een register met rentmeestersrekeningen van Cornelis Pietersz. Beaumont, thans nog aanwezig in de archiefkast van de Oude Kerk; de laatste in een register aanvangende in het jaar 1545, dat, deel uitmakende van de nalatenschap van Pater van Berckel, in het Bisschoppelijk Museum te Haarlem bewaard wordt.

2) Bulletin, Juni 1917, blz. 130.

het Hoog-altaar, waarbij eveneens in overeenstemming met het zeggen van de Groot's vertaler uitdrukkelijk vermeld wordt dat het beeld niet in het bestek begrepen was.

De schriftelijke bronnen, die betrekking hebben op den kunstenaar, bevatten dus over 's mans werken evenals over zijn leven niet veel om ons inzicht op die beide punten te verrijken. Evenwel lieten wij tot nu toe de prenten naar het werk van Mr. Willem Daniëlsz. buiten bespreking, wellicht dat zij ons, bij aandachtige beschouwing, wat nader tot den beeldhouwer zullen kunnen brengen. Daar zulk een beschouwing ons thans echter te voeren zou in verband met de voor deze regelen beschikbare ruimte, zoo stel ik mij voor de prenten naar het werk van Tetrode in een volgend en laatste artikel te behandelen.

Utrecht, Mei 1918.

E. W. C. SIX.

AANWINSTEN VAN HET MAURITSHUIS.

Sedert de vorige opgave (Bulletin jaarg. 10, 1917, blz. 214 vlg.) is de verzameling in het Mauritshuis verrijkt met één aankoop en acht schilderijen in bruikleen.

Aangekocht werd de hierbij afgebeelde »Slapende Rooker» van *Harmen Hals*. Een »onbekende» stond het portret van Andries Stilte, door *J. Verspronck*, tijdelijk af, en de Heer G. von Osmitz te Pressburg een mansportret van *onbekende* hand. In bruikleen van Dr. Bredius ontving het Kabinet een stilleven van *A. Calraet* en een damesportret, waarvan de toeschrijving aan *H. Pot* door den Heer J. O. Kronig in »Oude Kunst» is uiteengezet. Eindelijk stond de firma Fred. Muller & Co. te Amsterdam tijdelijk een viertal harer fraaie *Berckheyde's* af, Haagsche stadsgezichten, alle afgebeeld in het onlangs door deze firma uitgegeven geïllustreerde album (1918). Aangezien ook het damesportret en de Calraet niet alleen zijn beschreven en besproken, maar ook afgebeeld, bepaal ik mij tot de vermelding ervan¹⁾.

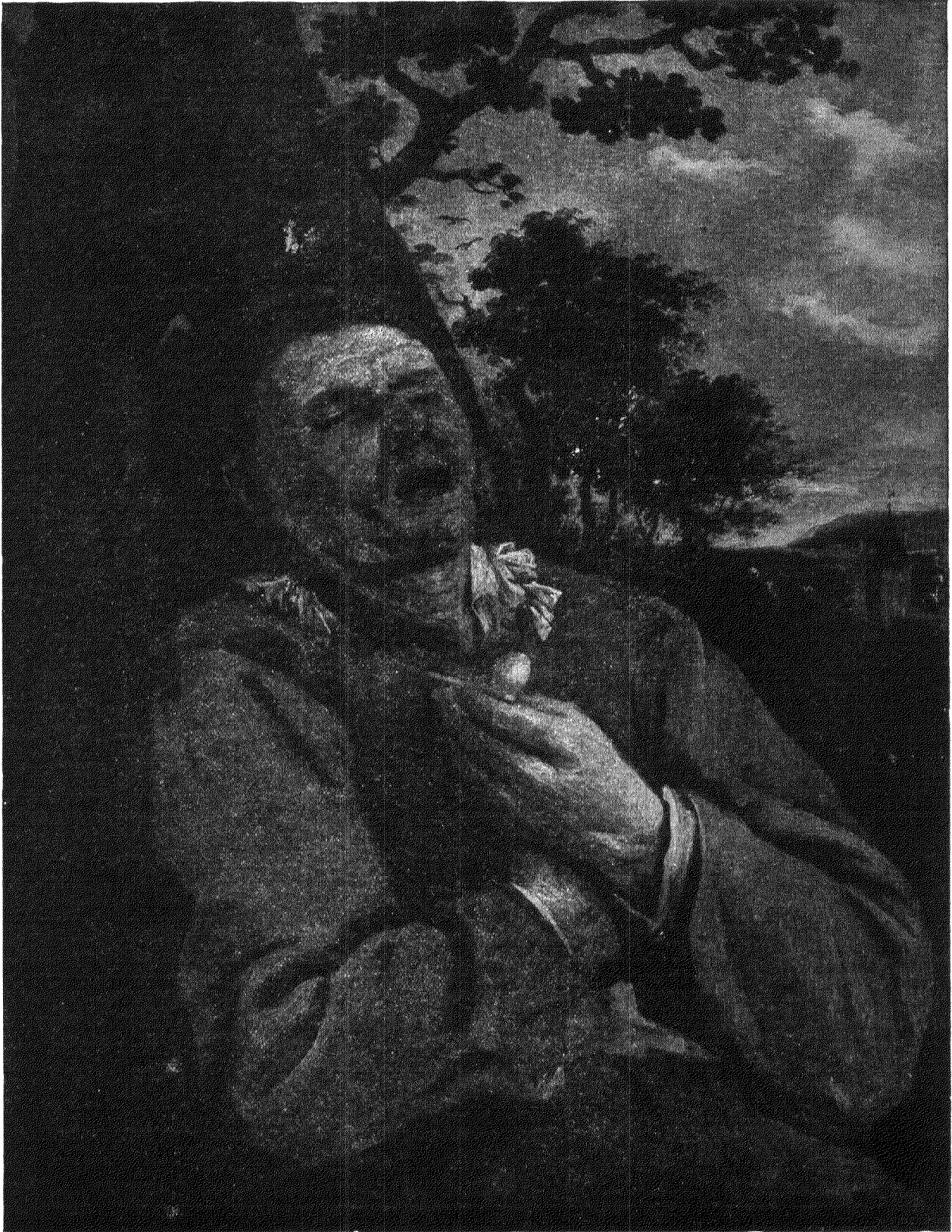
Van de overige moge hier, bij de afbeelding, eerst de aandacht worden gevraagd voor den rooker van *Harmen Hals* (1611—69). Van dezen zoon van Frans Hals bezit geen onzer musea een zoo karakteristiek werk, weshalve ik niet aarzelde, het voor het Mauritshuis aan te koopen, te meer daar het in zijn soort een meesterstukje is.

Een boer is, met een stompje pijp in de hand, achterover tegen een boom in slaap gevallen op een zomerschen avond. Hij ronkt met open mond. In de gelaatstreken en de lichaamshouding, in de loome handen evengoed als in het vermoeide lichaam, is de vaste slaap meesterlijk gekarakteriseerd. In werken als dit kan men zien, hoe Hals' zoons, hoe Hals' leerling Adriaen Brouwer en later Jan Steen door dien genialen leermeester werden aangespoord tot die treffende uitbeelding van karakterkoppen en -figuren in pakkende situaties, waarvan deze Harmen Hals zulk een typisch staal is.

Behalve de figuur is ook het landschap met toewijding behandeld. Het is krachtig

---

1) De Calraet is afgebeeld en beschreven in »Oude Kunst» II, blz. 105 vlg., het damesportret in »Oude Kunst» III, blz. 83.

Afb. 1. Harmen Hals. De slapende Rooker.

Afb. 3. Soutman 1642 (detail).
Portret van Andries Stilte.

Afb. 2. J. Verspronck 1640. Portret van Andries Stilte.

en vlot van schildering, zuiver geobserveerd en zeer goed in den toon. Ook hier denkt men weer aan Brouwer en aan sommige landschap-achtergronden van Harmen's vader. Het schilderij, dat niet gemerkt is, is op paneel, hoog $63\frac{1}{2}$, breed 48 c.M.

In schildertrant, formaat en onderwerp herinnert het stuk het meest aan den Rooker, die, eertijds door Hofstede de Groot ¹⁾ aan Jan Steen toegeschreven, door Bredius als Harmen Hals werd beschreven en afgebeeld in Oud Holland 1907 blz. 196, waarna ook Hofstede de Groot ²⁾ de toeschrijving overnam. — Ook op dezen H. Hals treft een opmerkelijke lucht en geestig gedane boomen en huizen, terwijl de penseelbehandeling in allen deele met die van de schildering in het Maurits-huis overeenkomt.

Andere werken van dezen schilder vermeldt Bredius in zijn boven aangehaald opstel.

Een buitengewoon belangrijke, helaas slechts tijdelijke, aanwinst is *Verspronck's* portret van Andries Stilte. Het gemerkte en 1640 gedateerde doek (103×78 c.M.) stelt hem staande voor, als vaandrig der schutters van den Haarlemschen Cloveniersdoelen. Hij is gekleed in een rose, met kant bezet wambuis, witte handschoenen, een blauw vaandel over den schouder, op het hoofd een zwarten, breedgeranden hoed met witte en blauwe veeren. Met levendige, sympathieke oogen ziet hij ons aan.

In den linkerbovenhoek staat zijn wapen, geschilderd door denzelfden wapen-

Afb. 4. Fransch(?) Meester. Mansportret.

1) Hofstede de Groot, »Kritisches Verzeichnis" I, no. 876.

2) T. a. p. III, blz. 143, noot.

schilder, wiens hand men ook vaak in de wapens op portretten van Frans Hals herkent. Wie dit wel geweest mag zijn?

Dit portret is zonder twijfel een der fraaiste werken van Verspronck en neemt onder de zoo zeldzame »kleurige'' portretten van den meester een allereerste plaats in.

Hoe gracieus, welgekozen in houding, kader en belichting deze beeltenis is, kortom wat er van zulk een gestalte kon worden indien een groot kunstenaar en niet een middelmatig portrettenmaker ze kreeg te conterfeyten, blijkt wel het best uit de vergelijking met het twee jaar later door Soutman geschilderde portret van dienzelfden Stilte in de groep van schutters in het Frans Hals-Museum te Haarlem. Soutman geeft ons geen aantrekkelijken, levendigen, maar een stillen, bedrukten Stilte. Zijn houding is wankelend en gemaakt, zijn haardos overdreven. Het vaandel verleelijkt zijn stand in stede van als welkom verfraaiingsmiddel te dienen.

Ter vergelijking beelden wij de beide portretten hier af.

De laatste tijdelijke aanwinst van het museum is een zeer groot doek (136 × 117 c.M.), welwillend in bruikleen afgestaan door den Heer G. von Osmitz te Pressburg in Hongarije. De determinatie is een puzzle. De opzet en de plaatsing in het kader zijn breed, on-Hollandsch; de techniek echter òf Hollandsch, òf door de Hollandsche beïnvloed. Het schijnt mij werk van een Franschman onder Hollandschen invloed, of van een naar Fransche opvattingen met Hollandsche penseelbehandeling schilderenden meester. De tijd van ontstaan is naar kleeding en techniek op omstreeks 1670 à 80 te stellen.

Dit portret is treffend niet alleen wegens zijn distinctie, maar ook om het arrangement en de bijzonder smaakvolle houding van den afgebeelde.

W. MARTIN.

DE DOOPSHOTEL VAN DE NED. HERV. KERK TE MAKASSER.

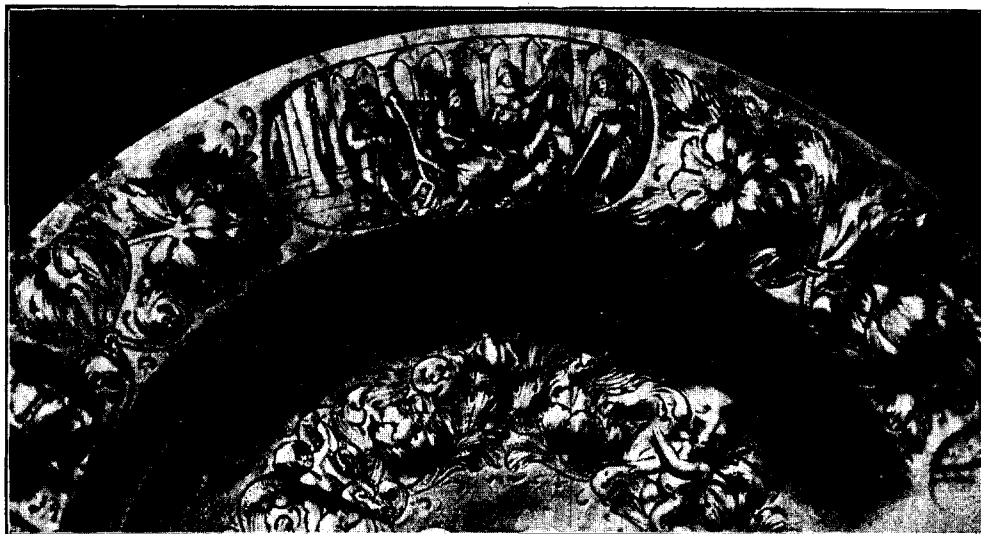
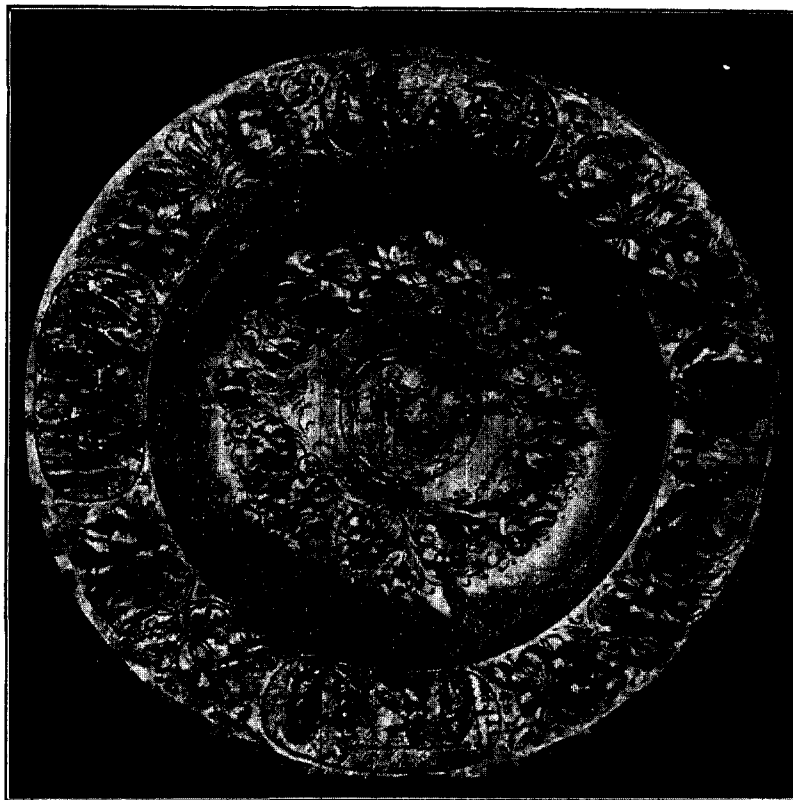
De belangstelling der goeude gemeenteleden in de kerk van hunne woonplaats uitte zich ook in Indië meermalen door geschenken van zilveren voorwerpen voor het H. Avondmaal en den Doop. Te Batavia heeft men zelfs gouden kerksieraden en verschillende kerken bezitten nog zilveren bekers, schotels en doopbekkens, waarvan de schenkers belangrijke plaatsen bekleedden in het bestuur der bezittingen van de Oost-Indische Compagnie. Gewoonlijk is naast de historische waarde de kunstwaarde echter bescheiden en niet hooger dan die van dergelijke voorwerpen in de Hollandsche dorpskerkjes, wanneer daar niet toevallig de ambachtsheer tevens een kunstlievend man was, die niet alleen het geld beschikbaar stelde, maar ook voor de uitvoering van het geschenk de hulp inriep van een der bekwaamste kunstenaars in het vak der edelsmeden.

Twee schotels mogen echter in het bijzonder vermeld worden onder de Indische kerkschatten, en wel die te Menado en te Makasser. De eerstgenoemde behoorde oorspronkelijk aan de kerk te Batavia en is in 1820 aan de kerk te Menado overgedragen.

Men heeft toen te Batavia blijkbaar meer waarde gehecht aan het behoud der pronkerige modernere stukken dan aan dat van den antieken schotel. Later is men de waarde hiervan beter gaan inzien, doch toen was men te Menado niet meer bereid om den prachtigen schotel tegen een modern stuk te ruilen.

De doopschotel van Makasser, waarvan ik hierbij twee afbeeldingen geef, is een zeer fraai stuk drijfwerk uit de tweede helft der 17de eeuw.

De geheele behandeling wijst op een Hollandschen meester, doch een nadere bepaling is moeilijk, daar het archief der kerk te Makasser over de schenking geene gegevens schijnt te bevatten en

de schotel alleen gemerkt is met een s. Andrieskruis tusschen 2 punten ($\cdot \times \cdot$). Het gewicht: $37\frac{3}{4}$ R(eaal) is op den schotel ingegrift.

In het midden is een medaillon gegraveerd met voorstelling van den doop van Jezus door Johannes den Dooper, en hieromheen is een rand gedreven van bloemen en engeltjes. Op den rand van den schotel is een krans van tulpen gedreven en daartusschen vier ovale medaillons met de voorstellingen van de Maria boodschap, de Geboorte van Jezus, de Besnijdenis en de Aanbidding door de drie koningen. De voorstellingen zijn realistisch en vrij van opvatting. Bij de Verkondiging zit Maria aan eene tafel met kleed en met een gothisch vaasje; naast Haar staat een luiermandje en links de Engel in een wolk. Op den achtergrond ziet men een 17de eeuwsch huis. Bij de Geboorte is in het midden een man afgebeeld in 17de eeuwsche kleederdracht en bij de Besnijdenis fungeert een bisschop met mijter. De medaillons schijnen mij terug te gaan op oudere Hollandsche prenten.

De afbeeldingen van den schotel dank ik aan Ds. Kijftenbelt, toentertijd predikant te Makasser.

J. C. OVERVOORDE.

BOEKAANKONDIGING.

MR. DR. J. C. OVERVOORDE, Catalogus der Schilderijen enz. in het Stedelijk Museum »de Lakenhal» te Leiden. 2^e Uitgave 1918.

Met een kort woord zij hier gewezen op de tweede uitgave van den schilderijen-catalogus van het Leidsche Stedelijke Museum, wederom bewerkt door den Directeur Overvoorde. Zij sluit geheel aan bij de uitgave van tien jaar geleden. De oude nummering — aldus het voorwoord — is behouden, teneinde verwarring bij de vermelding der schilderijen te voorkomen, en de aanwinsten zijn met *a* en *b* nummers tusschengevoegd.

Er zijn 33 werken van oude meesters bijgekomen in die tien jaar, een respectabel aantal, dat getuigt van de activiteit van den Directeur. Daarbij zijn werken van G. Dou, J. van Goyen, J. Lievens, F. van Mieris I, F. Post, P. de Ring, K. Slabbaert, J. van der Sluys, P. Steenwijck en J. C. F. van 't Woudt of Woudanus en de portretten van den burggraaf Jan II en van Van Groenendijck. De meeste van deze aanwinsten zijn aankopen. Dat zij ondanks de beperkte middelen van het Museum konden worden gekocht, is te danken aan de belangstelling en den financieelen steun van eenige Leidenaars en andere kunstliefhebbers, aan wie het voorbericht dank brengt.

Onder de aanwinsten van moderne schilderijen valt te wijzen op een stilleven van M. Kamerlingh Onnes, en een in bruikleen gegeven vrouwebeeltenis van Jozef. Israëls.

Het systeem van den catalogus is gebleven gelijk dat van de uitgave van 1908. Hier en daar zijn vergissingen hersteld, terwijl hetgeen de bewerker aan nieuwe vondsten deed, o. a. wat betreft de herkomst, is bijgevoegd. Hierbij gaf ook Dr. C. Hofstede de Groot zeer gewaardeerde inlichtingen.

Er zijn 25 zeer goede autotypieën achter in den catalogus geplaatst. Het geheel is — als zijn voorganger — een museum-catalogus gelijk alle musea van de beteekenis van het Leidsche dien moesten bezitten.

W. MARTIN.

VERSLAGEN.

Vereeniging Rembrandt. Jaarverslag over 1917. — Het Verslag vermeldt het overlijden van twee harer bestuursleden, de heeren Mr. H. A. Elias en H. Ph. Gerritsen. Giften van f250.— en f45.— werden ontvangen en een legaat met vruchtgebruik belast, van f5000.— van wijlen Dr. H. J. Veth. Deze versterking der gelden was dubbel welkom, daar het aantal leden in het afgelopen jaar van 443 tot 420 afnam. Een renteloos voorschot werd aan het Kon. Kabinet van schilderijen verstrekt tot aankoop van een mansportret van ± 1510 door een Brugschen kunstenaar geschilderd: De man met de Simsonmedaille, reeds door Prof. Martin in 1917 in het Bulletin beschreven en afgebeeld. Verder ontving het Gemeente Museum te 's-Gravenhage een voorschot tot aankoop van een zilveren Louis XVI broodmand en werd de 7de termijn van de bijdrage in de kosten van het verwijderen der verflaag, die de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen bedekte, uitbetaald.

Een afbeelding van het door het Mauritshuis aangekochte portret is bij het verslag gevoegd.

Jaarverslag over 1916 en 1917 van de handelingen der Commissie voor het stadschoon te Amsterdam. — Dit goed verzorgde en rijk geïllustreerde boekje geeft een overzicht van de nuttige werkzaamheid dezer commissie op architectonisch en oudheidkundig gebied. Voor wat door haar voor de moderne bouwwerken werd verricht om ontsiering der stad te keeren, kunnen wij hier slechts naar het verslag zelf verwijzen.

Verschillende pogingen om interessante gevels van slooping te redden werden slechts ten deele met een gunstig succes bekroond, doch dit minder bevredigende resultaat is zeker allermint te wijten aan gebrek aan voortvarendheid bij de commissie. Dikwijls werd niet de minste medewerking ondervonden en enkele malen werd, zooals bij den fraaien 17^{den} eeuwschen gevel aan de Korte Prinsengracht 38 »in een onbewaakt oogenblik gesloopt». Slechts de lang verbeide wet tot bescherming van monumenten kan hier verbetering brengen en onderwijl mogen wij dankbaar zijn, dat althans enkele gevels door het optreden der commissie behouden bleven. De bekende gevel Rokin 145 zal, na afbraak, aan de Technische Hoogeschool te Delft worden afgestaan om aldaar te worden geplaatst.

Enkele gevelfragmenten werden aan de commissie geschonken en twee gevelsteen (Haarl. dijk 99 en Prinsengracht 346) werden door haar toedoen in den nieuwen gevel herplaatst.

Ook op andere wijze trachtte de Commissie belangstelling voor de oude bouwkunst te wekken. Twee series prentbriefkaarten werden door haar uitgegeven en van foto's en teekeningen werd eene tentoonstelling gehouden.

De collectie foto's werd uitgebreid en 37 gebouwen werden opgemeten.

Voor andere gemeenten met nog goed behouden oude particuliere gevels kan het verslag tot aansporing strekken om op dergelijke wijze als de Amsterdamsche commissie eene poging te doen om althans te trachten om te behouden, wat zonder monumentenwet nog te behouden valt.

Verslag van den toestand van het Frans Hals Museum te Haarlem over 1917. — De voornaamste aanwinsten bestonden uit een zelfportret van den schilder Gerrit Berckheyde, een fraai stilleven van Floris van Schooten, in het verslag afgebeeld, benevens een pot van Amstelporselein met afbeelding van den snuifmolen te Haarlem, alle ten geschenke aangeboden door de Vereeniging tot uitbreiding der Verzameling van Kunst en Oudheden op het Frans Hals Museum. Door het Gemeentearchief werd afgestaan een aantal miniaturen in waterverf van leden der familie van der Burch (17—19de eeuw).

Verder werden uit het Gemeente Archief naar het Museum overgebracht een aantal naamborden der Haarlemsche gilden, w. o. van het chirurgijngilde, verversgilde, brooddragers- en meelzettersgilde, schoolmeestersgilde, turfdragersgilde enz.

Een zevental schilderstukken werden door het Mauritshuis aan het Museum in bruikleen afgestaan, waaronder een door Jan de Bray voorstellende de overlieden van het Sint Lucasgilde te Haarlem in 1675 en een drietal stukken door Hendrick Goltzius.

Jaarlijksch Verslag der Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior'' te Zaandijk over 1916—1917. — Het verslag vermeldt de verschijning van het aardige boekje *Zaanlandia Illustrata*, op pag. 49 van het Bulletin aangekondigd. De aanwinsten bepaalden zich verder tot een aantal boeken, platen en portretten meest van plaatselijk belang en eenige Zaanse kleederdrachten. De verbouwing van het raadhuis, waarin de verzameling gehuisvest is, wordt betreurd, daar hierdoor dit typische oude koopmanshuis inwendig veel van zijn oud karakter verloren heeft. Ook de aan de Vereeniging toegestane plaatsruimte moest belangrijk beperkt worden, zoodat een aantal voorwerpen, die zeker wel de moeite waren om te worden tentoongesteld, op een zoldertje moesten worden ondergebracht.

Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht. — In het Gildeboek afl. 2, beschrijft de Heer A. E. Rientjes de voornaamste aanwinsten van het museum, welke bij het artikel zijn afgebeeld, met name een levensgroot Christuscorpus in eikenhout, omstreeks 1520, uit Reuthem (O.), een koperen insigne van Dame de Liesse, midden 17de, en een goudleeren kasuifel, midden 18de eeuw.

KORTE BERICHTEN.

Door B. en Ws. van *Alkmaar* is voorgesteld om den molen op het Grootte Bolwerk aldaar aan te koopen voor *f* 12.000, ten einde het behoud van dit gebouw voor het stadsschoon te verzekeren.

Arnhem. — Ged. Staten van Gelderland stellen voor om aan de Ver. tot Restauratie der Grootte of Eusebiuskerk *f* 1500.— subsidie te verleen gedurende 10 jaar. Tot heden is aan de restauratie *f* 232157.59 besteed.

Ned. Herv. Kerk te Borne. — Er heeft zich eene Commissie gevormd (voorz. Ds. A. Goedhart, secr. W. Frost G.zn.) voor de restauratie van de kerk te Borne, uit het begin der 15de eeuw. De kosten worden geschat op *f* 12.000. De kerk is belangrijk als twee-beukige dorpskerk en wegens de kort geleden ontdekte muurschilderingen en de renaissance zandsteen preekstoel.

Volgens de Zwolsche *Courant* blijkt vrijwel de geheele Ned. Herv. kerk te Borne met muurschilderingen te zijn bedekt. In het koor vindt men de Apostelen en daarbij een Christoforus en bij den preekstoel den Boom van Jesse en aan den zuidelijken muur eene voorstelling van Maria met het Kindeken, waarbij Elisabeth en Johannes. De laatste voorstelling heeft de meeste kunstwaarde; de schilderingen zijn gemaakt tusschen 1480 en 1520.

Delft. — Door B. en W. wordt aan de gemeenteraad voorgesteld om niet over te gaan tot het dempen van het Achterom, de Brabantsche Turfmarkt, de Gasthuislaan en de Molslaan.

Een merkwaardige molen, »Ter Laoksmöln» geheeten, staande aan het noordeinde van het dorp *Didam* is dezer dagen afgebroken. Deze is een der molens gebouwd door de Heeren van den Berg, naar men wil, door Graaf Willem II van den Berg, bijgenaamd de Rijke en Vreedzame, die uit de afbraak van de vestingmuren van Gendringen, welke hij in 1444 deed slechten, de molens te Didam, Gendringen en Zeddum deed bouwen. De molen te Gendringen werd voor eenige jaren door brand vernield, zoodat thans alleen de molen te Zeddum over is, en er wellicht nergens meer zulk een type bestaat.

De muren van den molen te Didam hadden beneden een dikte van 2,75 M. en boven van 2 M.

In een der balken stond gesneden:

Om het alleman van pas te maken
En van iedereen te zijn bemind
Dat zijn de onmogelijkste zaken
Die men op de wereld vindt.

Didam.

L. J. v. D. MEIJDEN.

Enkhuizen. — De beide trapgevels van het Peperhuis uit 1625 worden gerestaureerd.

Door B. en Ws. van 's-Gravenhage wordt voorgesteld om een dienst in te stellen voor het beheer der gemeente-verzamelingen van wetenschap en kunst, hiertoe een afzonderlijk fonds te stichten en om het Panorama Mesdag te huren voor een tijdelijk museum van moderne kunst.

Naast de reeds bestaande en het bovengenoemde achten B. en Ws. vereischt een museum voor kunstnijverheid, een plaatselijk historisch museum, een archief met bibliotheek en eene gelegenheid voor tentoonstellingen. Centralisatie in één groot museum wordt ontraden. Zij stellen voor om met ingang van 1 October a.s. tot directeur van den dienst e benoemen Dr. H. E. van Gelder op een salaris van f6000.

Frans Hals-museum te Haarlem. — In de »N. R. Ct.» van 15 Sept. l.l. bespreekt Dr. W. Martin uitvoerig de goedgeslaagde restauratie van de Regenten van het Elizabeths-gasthuis van Frans Hals door D. de Wild. Naar aanleiding hiervan dringt Dr. Martin aan op het restaureeren van de Nachtwacht met opoffering van den »Galerieton».

Maastricht. — De Kerk van het voormalige klooster der Augustijnen te Maastricht is door de gemeente volgens Raadsbesluit van 19 Augustus l.l. verkocht aan de nieuw opgerichte parochie van den H. Jozef, zoodat dit merkwaardig gebouw weder spoedig voor zijne oorspronkelijke bestemming zal worden ingericht. De kerk is in 1660 gebouwd en 27 Mei 1661 ingewijd, doch na de opheffing van het klooster in 1796 is het tot hooipakhuis voor het garnizoen ingericht om daarna voor allerlei profane doeleinden te dienen, welke niet aan het uiterlijk ten goede kwamen. Eene uitvoerige beschrijving van dat kerkgebouw is opgenomen in Het Gildeboek afl. 2.

Het huis met fraaien antieken gevel te *Oudewater*, thans bewoond door den Heer M. A. C. Thier, is aangekocht door de Ver. Hendrik de Keyser.

Wapserveen (Dr.). — 117 stuks zilveren munten, meerendeels besnoeid, afgesleten en door oxydatie beschadigd, werden bij Wapserveen gevonden. De oudste munten zijn uit het laatst der 16de eeuw, de jongste is een Friesche ducaton van 1665. De vondst bestond uit verschillende munten der zeven provinciën, schellingen van Nijmegen, Deventer, Kampen en Zwolle, heele en halve ducatons en vierde patagons van Brabant, een halve ecu van Frankrijk van 1662 te Bayonne geslagen en een viergrosschen stuk van Lithauen. Het beste stuk uit de vondst was een 24 solstuk (2 gulden) van de stad Genève van 1644. Waarschijnlijk is deze kleine schat verstopt in 1672 tijdens de invallen der troepen van de bisschoppen van Munster en Keulen.

Het *Openluchtmuseum* op den *Waterberg* bij Arnhem is 13 Juli l.l. officieel geopend.

Bali. — Bij Gouvernements besluit is aan den Heer P. A. J. Moojen te Batavia opgedragen om, met inachtneming van de hem door den Directeur van Onderwijs voorgeschreven beginselen, werkzaam te zijn in het belang van de herstelling der door aardbeving beschadigde monumenten op Bali en om aan den Resident van Bali en Lombok een voorstel te doen tot klasseering der monumenten.

N. Rott. C., 6 Aug. 1918.

Op de staatsbegrooting voor 1919 is het bedrag voor het bureau van monumentenzorg verhoogd in verband met de uitbreiding van de werkzaamheden der Commissie.

Nieuwe subsidies worden voorgesteld voor de Nieuwe kerk te 's-Gravenhage, het Raadhuis te Eersel, de St. Agneskapel te Utrecht en den Z.O. aanbouw van den Dom aldaar, den toren te Doetichem, den Nieuwstadstoren te Zutphen en de pastorie te Schelluinen. De restauraties van de N. H. kerken te Elburg, Beilen en Naarden worden ook bedacht, doch zullen tot beter tijden worden aangehouden.

Voor de reorganisatie van het Museumwezen zal eene commissie van advies benoemd worden, waarvoor f15.000 wordt noodig geacht.

Voor bijzonderheden verwijzen wij voorloopig naar de Begrooting en naar de later volgende behandeling in het Bulletin.

De Commissie van advies betreffende de bescherming van monumenten in oorlogstijd is thans definitief aldus vast samengesteld: Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Voorzitter; Jos. Th. Cuypers c. i.; Prof. Jhr. Mr. Dr. J. Eysinga; Mr. S. Gratama, gep. gen. majoor; H. R. van Oordt; Prof. Jhr. Dr. J. Six; Prof. Mr. C. van Vollenhoven en Dr. E. J. Hassinghuis, Secretaris.

Rijks-Architectuur Museum. — Bij Kon. besluit is een commissie ingesteld, aan welke zal zijn opgedragen de regeering voor te lichten omtrent de vraag of oprichting van een Rijks-Architectuur Museum gewenscht is en zoo zij deze vraag bevestigend mocht beantwoorden, nadere plannen voor de stichting van zoodanig museum uit te werken.

De Commissie bestaat uit de H.H. Jhr. H. Teding van Berkhout, voorzitter, prof. W. A. E. van der Pluym, secretaris, Jos. Th. J. Cuypers, c. b. i., prof. H. Evers, dr. J. Kalf, J. M. van der Mey, D. F. Slothouwer, en prof. dr. W. Vogelsang.

Te Amsterdam zal 1—31 Mei 1919 in de zalen van de Mij voor Beeldende Kunsten, Heerengracht 495, eene tentoonstelling gehouden worden van Oud en nieuw Edelsmeedwerk uit Nederland en Ned.-Indië.

Vereeniging van vrienden der Aziatische kunst. — Te 's-Gravenhage is eene Vereeniging opgericht, die zich in hoofdzaak ten doel stelt het bevorderen van de waardeering, studie en kennis der Oost-Aziatische, Voor- en Achter-Indische, en Indonesische Kunst

en het bevorderen van het behoud of van verkrijging voor Nederland en Koloniën van voorwerpen van Aziatische kunst.

De Vereeniging tracht dit doel te bereiken o. a. door: het houden van tentoonstellingen, het uitgeven van geschriften, het houden van voordrachten, het houden van bijeenkomsten en excursies, en het inventariseeren der in Nederland en zijne Koloniën aanwezige voorwerpen van Aziatische kunst, benevens het vormen van een archief van afbeeldingen en geschriften.

Het Algemeen Bestuur der Vereeniging bestaat uit de H.H.: Mr. H. K. Westendorp, Voorzitter; Mr. G. J. Verburgt, Onder-Voorzitter; T. B. Roorda, Archivaris; Herman F. E. Visser, Secretaris (Bankastraat 54, den Haag); Dr. N. J. Krom, Gedelegeerd lid.

Het plan is gevormd om te Amsterdam een eerste Tentoonstelling van Oost-Aziatische Kunst te houden.

Door de H.H. Prof. Fabius, Mr. C. P. van Eeghen, Th. Molkenboer en M. P. Voute Jr. is eene circulaire verspreid om middelen bijeen te brengen voor eene wetenschappelijke beschrijving en afbeelding der Nederlandsche nationale kleederdrachten. De commissie, die zich hiervoor de medewerking van den Heer Th. Molkenboer heeft verzekerd, acht voor dit plan gedurende 5 jaar zesduizend gulden per jaar vereischt.

Door Dr. C. Hofstede de Groot is aan B. en W. van Groningen bericht, dat hij bij de toegezegde schenking nog wil voegen een schilderij van Frans Hals en een van Jan van Goyen.

Personalia.

Sinds het verschijnen van het laatste »Bulletin» valt het verlies te betreuren van den Amsterdamschen architect G. van Arkel, bekend wegens de door hem met den Heer A. W. Weissman bewerkte »Noord-Hollandsche Oudheden».

Tot inspecteur bij het Middelbaar Onderwijs (in het bijzonder voor de inrichtingen van kunstnijverheid) is benoemd Dr. A. Pit, oud-directeur van het Nederl. museum voor geschiedenis en kunst.

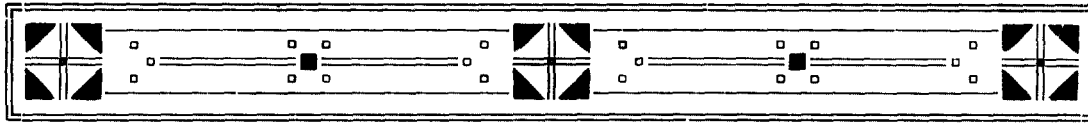

Mej. Dr. E. Neurdenburg, assistente aan het Nederlandsch museum te Amsterdam, is benoemd tot lector in de faculteit der letteren en wijsbegeerte aan de Rijks-Universiteit te Groningen om onderwijs te geven in de moderne kunstgeschiedenis.

Aan Dr. P. J. Cuypers is op zijn verzoek eervol ontslag verleend als algemeen voorzitter der Rijkscommissie voor Monumentenzorg en voorzitter der afdeeling B van deze commissie.

ALGEMEENE VERGADERING TE 'S-GRAVENHAGE.

Algemeene vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond te 's-Gravenhage op Zaterdag 9 November 1918, in „Pulchri Studio”.

Aanwezig: de leden Mr. L. G. N. Bouricius, A. van Erven Dorens, Dr. H. E. van Gelder (Gemeentemuseum 's-Gravenhage), Dr. C. Hofstede de Groot (Die Haghe), Dr. E. J. Haslinghuis, P. Haverkorn van Rijsewijk, G. de Hoog Hz., Dr. J. Kalf, Dr. N. J. Krom, Prof. Dr. R. Ligtenberg, Mr. Dr. J. C. Overvoorde (Lakenhal), Mej. I. C. E. Peelen, Prof. W. van der Pluym, Prof. K. Sluyterman; de corresponderende leden Th. Boelen, H. J. de Groot, P. J. van Harderwijk, Mgr. Prof. A. H. L. Hensen, H. van der Kloot Meyburg, G. Knuttel, C. Meischke, Dr. J. A. Molhuysen, Dr. L. van Puyvelde, Dr. M. P. Rooseboom, Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van IJsselt, W. P. van Stockum Jr., Mr. H. Zillesen.

De voorzitter opent te kwart voor drie de vergadering. Hij deelt mede, dat de aanleiding tot deze vergadering bestaat in de noodzakelijkheid in de vervulling van het presidium te voorzien. De heer Vogelsang, die zich niet bereid had verklaard het voorzitterschap op zich te nemen, is, ook na het votum der vorige algemeene vergadering, bij dit besluit gebleven. Thans dient dus een opvolger van spreker gekozen te worden. Ook de heer van Riemsdijk wenscht niet voorzitter te worden.

Verkiezing van een voorzitter. — Nadat de notulen, die in het Bulletin verschenen zijn, ongelezen zijn goedgekeurd, stelt de heer Bouricius voor den heer van der Pluym bij acclamatie tot voorzitter te kiezen. Deze laatste verlangt echter een schriftelijke stemming. De uitslag hiervan is, dat gekozen wordt de heer van der Pluym met 13 stemmen, tegen 3 op den heer van Sasse, en 1 op den heer Kalf.

De gekozene verklaart nu gaarne de waardigheid te aanvaarden. De heer Overvoorde spreekt zijn vertrouwen uit, dat het den Bond, die tot een lichaam van beteekenis geworden is, onder den nieuwen voorzitter wèl zal gaan. Er zullen zeker in de eerste tijden moeilijkheden, vooral van materieelen aard, te overwinnen zijn. Den wensch uitende, dat dit moge gelukken, overhandigt hij den hamer aan zijn opvolger. Deze dankt voor het gesprokene en voelt zich gedrongen — en hij weet hier ten volle uit naam van de vergadering te kunnen spreken — den scheidenden voorzitter warme erkentelijkheid te betuigen voor het zeer vele, dat deze, sinds de oprichting, voor den

Bond, en in het algemeen voor de Nederlandsche oudheidkunde, gedaan heeft. De vergadering betuigt door luiden bijval haar instemming met deze woorden.

Verkoop van cliché's van het Bulletin. — De heer Overvoorde licht de zaak toe met een herinnering aan het op de vorige ledenvergadering behandelde. De heer van Stockum verzoekt zijn brief aan het bestuur, waarin hij verslag uitbrengt van zijn bemoeiingen in dezen, voor te lezen. Aldus geschiedt. In dezen brief verklaart de heer van Stockum, dat het hem onmogelijk is geweest een juiste schatting van de waarde der cliché's te maken, aangezien de uitgever hiervan geen lijst heeft bijgehouden. Hij geeft in overweging of het gedane bod nu maar te aanvaarden, of wel de cliché's ergens op te slaan, doch dringt er op aan, dat er voortaan nauwkeurig aanteekening gehouden wordt van de aan het Bulletin toebehoorende cliché's. De heer Kalf zou het jammer vinden, als deze verzameling van de hand gedaan werd. Hij is bereid na te gaan, of er in het Rijksbureau voor de Monumentenzorg plaats voor te vinden is. De vergadering keurt goed, voorloopig niet in te gaan op het voorstel van den heer Théonville en het bestuur deze zaak verder met den heer Kalf te laten behandelen. Het bestuur dankt vervolgens den heer van Stockum voor zijn advies.

Onder de ingekomen stukken is een verzoek van het „Comité d'art civique” om de uitgaven van den Bond te ontvangen voor het (tijdelijk in ons land gevestigde) bibliografisch bureau van het Comité. De voorzitter steunt dit verzoek. De heer van Puyvelde wijst op het groote belang, dat erin gelegen is, dat men in België leert kennen, wat in Nederland, bijzonderlijk op het gebied van restaureeren, is geschreven, en beveelt de aanbieding van een exemplaar van het Bulletin aan de Kon. Bibliotheek te Brussel aan. Pater Ligtenberg laat niet na een goed woord voor de Leuvensche Universiteitsboekerij te spreken. Nadat hiertegenover gewezen is op de bezwaren, verbonden aan het kosteloos afstaan van exemplaren, wordt deze zaak aan het bestuur ter beslissing overgelaten.

Een subsidie-aanvraag voor de herstelling der Ned. Hervormde Kerk te Borne wijst de vergadering af, omdat de Bond in beginsel aan zulke restauraties geen geldelijken steun pleegt te verleen.

Eindelijk vestigt de heer Knuttel de aandacht op het gebrek aan tegemoetkoming bij de voogden der Groote kerk te Breda ten opzichte van diegenen, die met een oudheidkundig of artistiek doel dit gebouw herhaaldelijk moeten bezoeken. De heer Overvoorde, vraagt of wellicht aan de omstandigheid, dat het Rijk de herstellingswerken aan deze kerk steunt, geen argument tegen de gedragslijn der kerkvoogdij te ontleenen valt. De heer van Sasse merkt echter op, dat het Rijkssubsidie slechts de *uiterlijke* restauratie betreft, niet die van het inwendige. Hij zelf heeft overigens bij zijn oudheidkundige nasporingen van andere kerkbesturen ook wel eens eene minder coulante bejegening onderhouden. Nu hieruit en uit nog enkele te berde gebrachte ervaringen blijkt, dat het geval-Breda niet alleen staat, besluit de vergadering het bestuur op te dragen ten dezen de noodig geachte maatregelen te nemen. De heer Kalf meent te weten, dat het in het plan ligt van Rijkswege bij het verleen van subsidie zekere voorwaarden te stellen, waardoor

het opkomen van den Bond voor het onderhavige belang in de toekomst vermoedelijk niet vaak meer noodig zal zijn.

Aangezien de aanwezigen nu verlangend zijn te luisteren naar het woord van den heer L. van der Swaelmen, den Belgischen architect, door het bestuur voor deze vergadering uitgenoodigd, sluit de voorzitter de vergadering.

De Secretaris,
E. J. HASLINGHUIS.

LEZING VAN DEN HEER L. VAN DER SWAELMEN.

De heer Van der Swaelmen, die op het laatste oogenblik voor een anderen spreker moest invallen, en daardoor genoodzaakt was het aangekondigde onderwerp: »wederopbouw der door den oorlog verwoeste bouwwerken in België en Noord-Frankrijk" eenigszins te verschuiven, gaf eerst een overzicht van de in België aangerichte verwoestingen, welke vooral Vlaanderen geteisterd hebben. Hij noemde hier een cijfer van 16000 verwoeste huizen, alleen in deze laatste provincie. Vervolgens besprak hij de restauratie-kwestie. In treffende lichtbeelden liet hij ons zien, hoe in zijn land gerestaureerd placht te worden: het Schippers- en het Stapelhuis aan de Graslei te Gent, waarnaast men in 1899 een neo-gothisch postkantoor opgericht heeft, dat alle verhoudingen verstoort; de hallen te Mechelen, waarnaast wederom een postkantoor als spelbreker optrad enz. Hierop gaf spr. eenige voorbeelden van verknoeiing van een stadsbeeld wegens gebrek aan inzicht in de factoren, die op den groei of de gewilde vorming van oude steden invloed gehad hebben. Zoo de amputatie van het Park te Brussel, tengevolge van den nieuwen paleisbouw. Dan richt spr. zijn blik op de toekomst. Leuven en Reims komen hier o. a. ter sprake. Een interessant plan van herbouw der markt van deze laatste stad werd ons vertoond. Moge de moderne idee hierin nog niet sterk spreken, spr. verwachtte, dat men bij den herbouw van geheele steden en complexen modern zal durven zijn. Onmiddellijke en krachtige organisatie is dan echter hoogst noodig. De tracés moeten reeds thans vastgelegd worden. Een dienst als de Civic Development Survey in de Vereen. Staten moet worden ingesteld. Binnen het door dezen dienst getrokken kader kan men de architecten dan vrij laten: enkele buitensporigheden (hetzij in archaïstische, hetzij in anarchistische richting) zullen dan maar weinig kunnen detoneeren. Van belang is het in dit opzicht, dat spr. een stijleenheid, een internationalen modernen stijl, ziet groeien, dien hij, om te suggereeren (dus niet als scherpe karakteristiek) »cubistisch" zou willen noemen. Ook dit trachtte spr. ons aan eenige voorbeelden, zooals het hotel van v. Rijsselberghe, aan te toonen. Hij eindigde met een woord van dank jegens ons land, dat hij staat te verlaten na een »séjour . . . . . presqu'heureux".

De voorzitter betuigde namens de vergadering erkentelijkheid voor het warme en welsprekende woord van den heer Van der Swaelmen en wenschte hem en zijn zwaar beproefde land een gelukkige toekomst.

E. J. HASLINGHUIS.

OFFICIEELE BERICHTEN.

De Commissie, aan welke de samenstelling was opgedragen van een aan de regeering uit te brengen rapport aangaande de voorbereiding eener internationale conferentie ter vrijwaring der monumenten tegen oorlogsgevaar (zie Bulletin 1918, blz. 101), heeft het resultaat van haar arbeid in den vorm van een ontwerp—questionnaire bij het bestuur ingezonden. De commissie was n.l. van oordeel, dat bij de onvoldoende kennis omtrent de werking van de Haagsche verdragsbepalingen in den tegenwoordigen oorlog, allereerst een juist inzicht in die praktijk dient te worden gewonnen, en dat daarom voorloopig maatregelen ter verbetering slechts *vragenderwijs* kunnen worden geopperd. Bij de vragenlijst werd een toelichting gevoegd. Met de redactie dezer beide stukken belastte zich het lid der commissie, prof. van Eysinga.

Bij schrijven van 31 Oct. j.l. heeft het bestuur de vragenlijst en de toelichting aan Z. E. den Minister van Buitenlandsche Zaken aangeboden. Het sprak hierbij de hoop uit, dat Z. E. de stukken in dezen, of althans zich erbij aansluitenden vorm, ter kennis van de andere regeeringen mocht brengen. Was het in het voorjaar nog van meening, dat de beoogde conferentie zich tot de *neutrale* staten zou hebben te beperken, de snelle ontwikkeling der wereldgebeurtenissen nadien, welke een spoedig einde van den oorlog waarschijnlijk maakte, deed het bestuur schromen ten dezen een oordeel uit te spreken; het meende geen advies te moeten geven over de vraag, welke staten uitgenoodigd dienen te worden.

Ten slotte verzocht het bestuur van Z. E. de vrijheid vragenlijst en toelichting te zijner tijd in het Bulletin openbaar te maken.

De Secretaris van den N. O. B.

E. J. HASLINGHUIS.

KOORSLUITINGEN.

I.

Des Körpers Form ist seines Wesens Spiegel.
(GOETHE).

Onder *koorsluiting* verstaan wij hier dat gedeelte van de bouw-constructie eener kerk, hetwelk tot doel heeft de ruimte eener beuk aan haar einde af te sluiten. Elke ruimere beteekenis, die men somwijlen aan dat woord toekent, bij aanwezigheid b. v. van een kooromgang of van een kapellenkrans, blijft buiten beschouwing. Wel zal een kooromgang of een kapellenkrans den vorm der koorsluiting beïnvloed kunnen hebben en daardoor afwijkingen van den normalen vorm hebben veroorzaakt. Doch deze afwijkingen zijn in het algemeen slechts gering en veranderen het karakter en het wezen der koorsluiting niet merkbaar. Verder bepalen wij ons tot *overwelfde* koorsluitingen.

De beuk eener kerk, hetzij hoofd- of nevenbeuk, is eene in de lengte uitgestrekte ruimte. De koorsluiting moet deze ruimte doen eindigen, begrenzen. Zij moet dus geven

Fig1.

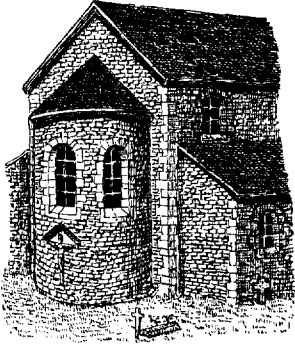

Fig2.

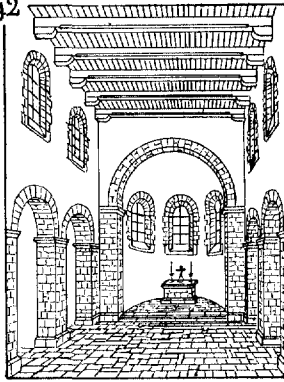

Fig4.

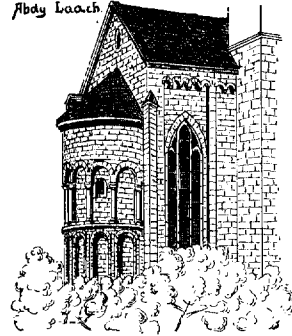

Fig3.

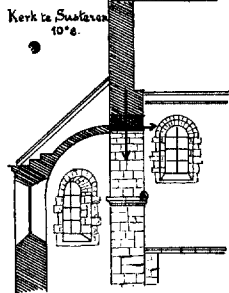

Fig8.

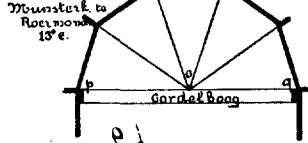

Fig9.

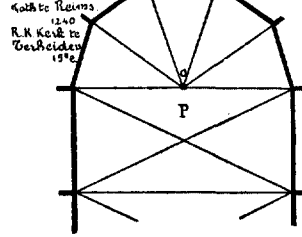

Fig13.

Fig10.

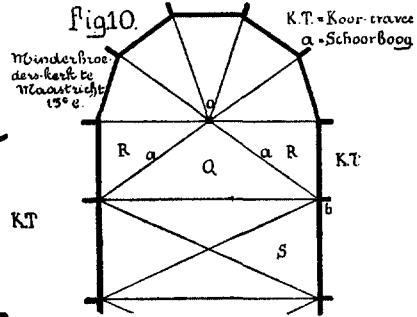

Fig11.

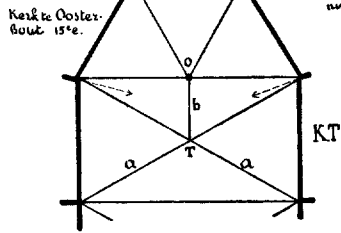

Fig12.

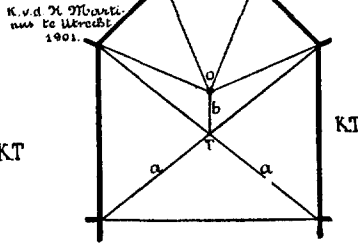

Fig14.

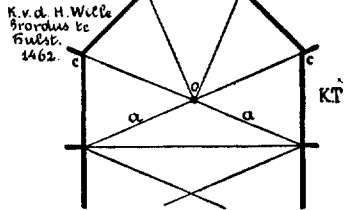

Fig15.

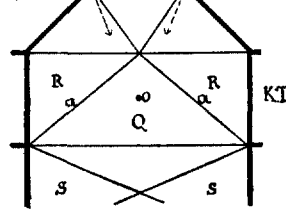
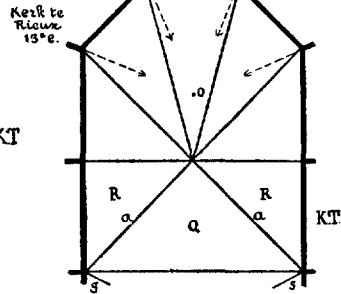

Fig16.

eene zijdelingsche afsluiting en eene afsluiting van boven, d.i. zij zal bestaan uit opgaande muren en eene overdekking. Is de overdekking eene, die slechts eene verticale belasting der muren oplevert, dus een balklaag met platte zoldering, dan is in grondplan elke vorm voor koorsluiting mogelijk. Is de overdekking echter eene, die zijdelingschen druk tegen de opgaande muren uitoefent, eene overwelling derhalve, dan zal de zijdelingsche afsluiting van zoodanigen vorm en zoodanige constructie moeten zijn dat zij aan dien zijdelingschen druk voldoende weerstand kan bieden, wil de stabiliteit van het geheel verzekerd zijn.

De verschillende deelen eener overwelling — meer in het bijzonder de gewelfribben — oefenen echter ook nog drukkingen tegen elkander uit. Wil de stabiliteit verzekerd zijn, dan moeten deze drukkingen elkander vernietigen, met elkander in evenwicht zijn. Wanneer wij dus de overwelling eener koorsluiting beschouwen, dan moeten wij onderzoeken of zij op zich zelve staat òf dat zij met de overwelling van de beuk een geheel uitmaakt. In het laatste geval toch zal ook een statisch evenwicht tusschen beiden moeten bestaan. Dit statisch evenwicht eischt dat elke gewelfribbe een vast, onwrikbaar steunpunt hebbe, hetwelk zij ten slotte, hetzij middellijk of onmiddellijk, slechts vinden kan in de opgaande muren.

Er bestaat dus een noodzakelijk verband tusschen de overwelling en de opgaande muren. Beide vormen met elkander één geheel. De bouwmeester, die eene besloten ruimte ontwerpt en bedoelt deze te overwelven, is verplicht reeds bij den eersten aanzet van den plattegrond te denken aan de gewelven, die de ruimte zullen overdekken. De dikte der muren, de richting der steunbeeren, de plaatsing der vensteropeningen en meer andere dingen zijn afhankelijk van de overwelling. En men heeft wel gelijk als men beweert dat eene gothische kerk begint en eindigt met de gewelven. Begint, omdat de bouwmeester de gewelven eerst moet ontwerpen, al is het alleen in zijne gedachte, vóór dat hij eene lijn van den plattegrond kan teekenen; eindigt, omdat zij het laatst worden uitgevoerd. Binnen de grenzen, welke het noodzakelijk verband tusschen overwelling en opgaand muurwerk stelt, is de bouwmeester geheel vrij. Deze vrijheid is in de gothiek eene groote, want de gothische gewelfconstructie is zeer gewillig. Zij plooit zich, als aan hare constructieve eischen voldaan wordt, bijna naar elken plattegrond en voegt zich naar de meest verschillende, mits verstandige, eischen.

Doch ook aestetische eischen doen zich gelden. En nu komen vaak conflicten voor tusschen de aestetische eischen en de constructieve. Vooral is dit het geval bij koorsluitingen. Deze conflicten zijn somwijlen onoplosbaar. Want de constructieve eisch der stabiliteit geeft niet toe en kan dat ook niet. Dus moet de aestetische eisch toegeven.

Wij stellen nu hier nog de vraag: tot hoever strekt zich eene koorsluiting uit? Ons antwoord is: Tot dààr, waar, in aansluiting met de overwelling van de beuk, de stabiliteit van de kooroverwelling verzekerd is. Wij zullen zien dat zeer dikwijls ééne travee, eene enkele maal twee travées, die een oppervlakkige beschouwer tot de beuk zoude rekenen, tot de koorsluiting behooren.

De eenvoudigste koorsluiting is de rechte. Zij is de begrenzing van de laatste travée der beuk door een muur loodrecht tot de lengte-as. De stabiliteit is verzekerd door steunbeeren op de hoeken. Bij Cisterzienserkerken was zij volgens Reusens nog al in gebruik. Er zijn betrekkelijk weinige kerken, die zoodanige koorsluiting hebben, reden, waarom wij er niet verder over zullen spreken. Wij noemen als enkele voorbeelden in Nederland: de Kerk te Zuidbroek, XIIIde eeuw, een Cisterzienserkerk; de voormalige Markendaalsche kerk te Breda, XVde eeuw; de Walburgiskerk te Arnhem, 1422; de N. H. Kerk te Poortugal, XVde eeuw; de kerk te Abbenbroek, XIVde eeuw; het Z.O. koor der kathedraal te Roermond, XVde eeuw.

Om omschrijvingen te vermijden zullen wij in het volgende steeds veronderstellen dat de kerken geörienteerd zijn.

De oudste vorm van koorsluiting, die in Christelijke kerken werd toegepast is de halfcirkelvormige absis, overdekt met bolvormig koepelgewelf. Zij werd bijna uitsluitend aangebracht in de oud-christelijke, de byzantijsche en de romaansche kerken. Toch zijn er ook in ons land enkele romaansche kerken met veelhoekige koorsluiting. Zoo het kerkje te Walsum bij Dokkum; de oude St. Pieterskerk te Utrecht, 1027—1054; de kerk te St. Odiliënberg, XIIde eeuw.

De halfcirkelvormige absis is overgenomen uit Romeinsche gebouwen. Zij was daar aangevoegd aan eene der zijden, meestal der smalle zijde van de rechthoekige ruimte en was minder hoog en minder breed dan deze. Zoo was het ook bij de eerste vlak gedekte romaansche kerken. De absis werd van buiten tegen de smalle, oostelijke zijde van de beuk aangebouwd, zij was eene aanvoeging (Fig. 1). Dit was sterk sprekend bij het uiterlijke der kerk, de absis was smaller dan de grensmuur van de beuk en het kegelvormige dak was aanmerkelijk lager dan dat der kerk. Ook inwendig was het karakter van aanvoeging zichtbaar doordat de groote boogopening tusschen absis en beuk kleiner was dan de breedte der beuk en haar boog niet tot aan de zoldering reikte, zoodat tusschen den boog en de zoldering een vlak gedeelte muurwerk zichtbaar bleef. (Fig. 2). De stabiliteit van het koepelgewelf was door deze constructie verzekerd. De verbinding tusschen beuk en absis was eene groote opening in den oostelijken muur der beuk. Deze opening was afgedekt door een breed half cirkelvormigen boog, bestemd om den zwaren, oostelijken muur der beuk en zijn gevel te dragen. Tegen dezen boog rustte de voorkant van het koepelgewelf, hetwelk een horizontalen druk uitoefende tegen den bedoelden boog of tegen den muur. Doch het zware gewicht van den op den boog rustenden muur belette volkomen dat boog en muur op zijde gedrukt zouden worden en tot kanteling zouden komen. (Fig. 3). Zoolang men dus den oostelijken gevel behield, was de stabiliteit verzekerd. Bij dezen muur was dus het einde der koorsluiting. Elke overdekking van de beuk, hetzij door een platte zoldering, hetzij door overwelling kan aan deze koorsluiting aangevoegd worden. —

Toen men nu de beuk begon te overwelfen en de gewelven om constructieve

en andere redenen — o. a. ter verlichting van de middenbeuk door de vensters boven de daken der zijbeuken — hoog opvoerde, moest noodzakelijk de aandacht vallen op den vlakken muur tusschen beuk en absis. Het karakter »aangevoegd” van de absis trad nu nog méér op den voorgrond. Er was in het inwendige der kerk geene eenheid. Zelfs al werd aan de absis eene breedte gegeven gelijk aan die van de beuk, dan verbrak de vlakke muur boven den boog der absis toch nog altijd de eenheid. De overwelfing der beuk en die der absis waren nog *twee* dingen en de aestetische eisch was: *ééne* overwelfing. Men trachtte deze eenheid te verkrijgen door den boog vóór de absis op de zelfde hoogte aan te leggen als de gordelbogen van de beuk. Men maakte m. a. w. den boog, waartegen de koepel rustte, tot meest oostelijken gordelboog. Aan de buitenzijde bleef echter de absis nog altijd »aangevoegd”. Wij bedoelen dat het dak der absis altijd

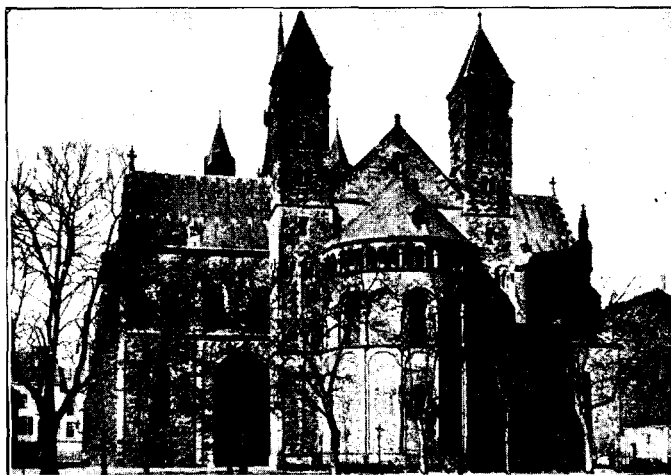

Fig. 5. St. Servaaskerk te Maastricht.
Koor. 2de Ged. der XII^{de} eeuw.

lager lag dan dat der berk. Daardoor bleef de oostelijke gevelmuur der beuk bestaan en met dezen de stabiliteit van de absis.—

Er was inwendig dus wel eenheid verkregen tusschen schip en absis, doch nu traden inwendig andere bezwaren op, die bij de vroegere constructie niet zoo voelbaar waren.

In de absis toch konden de vensters niet hooger oprijzen dan tot aan de geboorte van het koepelgewelf. Zouden ze hooger reiken, dan moesten boven de vensterbogen steekgewelven worden aangebracht.

Eenerzijds nu zijn dergelijke steekgewelven zeer onaestetisch, anderzijds is hunne doordringing met het koepelgewelf een zeer moeilijk constructief probleem. De self-made romaansche bouwmeesters, die nog altijd moeite hadden om hunne zware gewelven te doen »houden”, hebben wel opgezien tegen de uitvoering dezer moeilijke en overigens zoo leelijke steekgewelven. Iet of wat heeft men de vensters dikwijls tòch in de koepel laten reiken. Of wel men liet de voorzijde van den vensterboog samenvallen met het binnen-welfvlak van den koepel, òf men hielp zich met andere middelen. Het werd eene kwestie van geven en nemen.

Een bezwaar van practischen aard was de slechte verlichting van de absis en vooral van de hoog liggende en groote koepelruimte. De lezer lette eens bij het bezoek eener romaansche kerk op het sterke contrast (zie fig. 7) tusschen den duisteren koepel en de goed verlichte gewelven der beuk. Dat bezwaar heeft de romaansche bouwmeester ook gekend en hij heeft getracht het te verhelpen.

De oude St. Pieterskerk te Utrecht heeft in de absis twee rijen vensters boven elkander, van welke de bovenste op gelijke hoogte ligt als de vensters der — vlak gedekte — middenbeuk. Wij besluiten daaruit dat de absis insgelijks vlak gedekt is geweest. Onze meening wordt bevestigd door de afwezigheid van steunbeeren. De op de hoeken aanwezige steunbeeren reiken niet hooger dan tot aan den bovenkant van de gewelven der krypta.

De betrekkelijk lage ligging der koorvensters verplichtte den bouwmeester om het dak der absis lager te leggen dan dat van de beuk. Vooreerst noopte hem daartoe de finantieele zijde van het vraagstuk, die in de middeleeuwen toch ook wel eene rol zal gespeeld hebben. Terwijl toch de beuk gedekt moest worden met een dakstoel, wiens bintbalken boven de gewelven en dus hoog moesten liggen, kon bij de absis het houtwerk, dat de beplanking van het dak droeg, onmiddellijk boven den koepel worden aangebracht. Zoodoende werd een dakstoel gespaard en de opgaande muren der absis behoeften niet onnoodig hoog te worden opgetrokken.

Zelfs indien het dak onmiddellijk op den koepel werd gelegd moest aan de buitenzijde noodzakelijk boven den bovenkant van de vensters tot aan de kroonlijst een volstrekt ongeleed muurvak ontstaan. Dat was een aestetisch bezwaar, waartegen de bouwmeester toch wel bedenking moest hebben. Het aanbrengen der bekende dwerggalerij aan de absiden, zooals die zooveel aan de Rijnsche kerken en ook aan de St. Servaas te Maastricht en het Munster te Roermond voorkomt, is een der middelen, zoo niet *het* middel geweest om aan dit bezwaar eene voldoende aestetische oplossing te geven. Men vergelijke met elkander het koor van de Abdijkerk Laach, en dat van St. Servaas te Maastricht. (Fig. 4 en 5).

Het was dus zaak om de vensters der absis hooger te maken. Maar dan moest men er toe komen om den koepel te wijzigen. En dat is ook geschied. Eene mooie oplossing van het probleem vinden wij in de ruïne van de kerk van Heisterbach in het Zevengebergte. (Fig. 6). Daar heeft men boven elk der vrij hoog geplaatste vensters laten oprijzen een eigenaardig, halfcirkelvormig, spits toeloopend en gebogen gewelf. Die zeven gewelven — wij zullen ze cellen noemen — komen samen in den top van den gordelboog en vormen met elkander den koepel. De naast elkaar liggende cellen sluiten met scherpe kanten aan elkander.

Intusschen was de gewelfconstructie langzamerhand veranderd. Wij zullen zeggen door evolutie. De spitsboog had geheel of gedeeltelijk den half-cirkelvormigen boog

Fig. 6. Ruïne der Abdijkerk Heisterbach in het Zevengebergte. Begin XIII^{de} eeuw.

verdrongen. Dit is echter voor ons op 't oogenblik van minder belang. Van meer beteekenis is dat de zware, romaansche gewelven vervangen werden door een stelsel van steunbogen, waartusschen, tot sluiting der ruimten, lichte, kleine gewelkappen aangebracht werden, die op die bogen en op de muren rustten. Denken wij in de kerk van Heisterbach de scherpe kanten tusschen de cellen vervangen door steenen bogen dan werd de koepel saamgesteld uit een geraamte van ribben, waartusschen lichte gewelkappen. Die gewelfribben

Fig. 7. Munsterkerk te Roermond. Begin XIII^{de} eeuw.

kwamen dan samen in den top van den koepel en oefenden daar gezamenlijk een druk uit tegen den gordelboog, welke druk voldoende werd geneutraliseerd door de werking van het gewicht van den gevelmuur der beuk.

Een voorbeeld eener dergelijke koepelconstructie vinden wij in het Munster te Roermond; voor zooverre mij bekend, de eenige romaansche kerk in Nederland, bij welke het nieuwe stelsel werd aangewend. Bijgaande photo (fig. 7) geeft een beeld der hoofdabsis. De koepel bestaat uit drie cellen, gevormd door drie half-cirkelvormige in den top samenkomende gewelven, welke rusten op den gordelboog en op twee gewelfribben. Elke cel is door eene nok-ribbe verdeeld in twee helften, door welke echter haar vorm niet gewijzigd wordt. In de middelste cel zijn drie vensters, van welke het middelste hooger is, in de zij-cellen twee vensters. De stabiliteit is verkregen door de belasting van den

gordelboog door den gevel. Het grondplan der hoofdabsis is half cirkelvormig. —

De nieuwe methode van kooroverwelling bracht al dadelijk eene vereenvoudiging in de constructie te weeg. Wanneer men eens had afgezien van den bolvormigen koepel en de kooroverwelling liet bestaan uit cellen, dan was het ook niet meer noodig de gewelven der cellen bij hunne aansluiting van den zijmuur der absis te laten steunen tegen een *gebogen* muur. Een *rechte* muur kon even goed dienen en gaf zelfs aanmerkelijke vereenvoudiging in de constructie van het metselwerk, van de vensters en hunne over-

dekkende bogen, van de gewelven en van de dakconstructie. Men maakte derhalve de muurvakken tusschen de gewelfribben van den koepel — wij behouden dezen naam nog — recht, m.a.w. de half-cirkelvormige koorsluiting werd vervangen door eene polygonale. De uiterlijke vorm van de absis werd daardoor wel rijker, maar de constructie werd eenvoudiger.

In platten grond moeten de gewelfribben de hoeken van den veelhoek midden door deelen. Dat is een aestetische eisch. Men zie slechts eens het inwendige eener koorsluiting goed aan, bij welke aan dezen eisch niet is voldaan. Zij voldoet niet, zij hindert ons. Daarbij komt nog dat de gewelf-constructie alsdan eigenaardige moeilijkheden oplevert.

Van den anderen kant moeten de gewelfribben samenkomen in het toppunt van den gordelboog. Zie fig. 8 de platte grond eener veelhoekige romaansche koorsluiting. Het snijpunt O der gewelfribben ligt in het midden tegen den gordelboog, dus in het midden van $p q$ en deze lijn is derhalve eene middellijn van den halven cirkel, binnen welken de veelhoek beschreven is. Wil men nu vasthouden aan de volgende twee aestetische eischen, die ook steeds verwezelijkt zijn, n.l. 1°. dat een muurvak, venster, zijde van den veelhoek, steeds in het midden der absis ligge; en 2°. dat alle muurvakken gelijk zijn, dan moet tusschen a en p , even als tusschen b en q een *geheel* en evengroot aantal zijden liggen. Wat hierop neerkomt dat in den *halven* cirkel tusschen de punten p en q moet voorkomen een *oneven* aantal zijden. Dat aantal kan slechts zijn 3, 5, 7 . . . . De koorsluiting kan dus slechts bestaan uit een halven regelmatig zeshoek, tienhoek, veertienhoek. Andere veelhoeken kunnen bij vasthouding aan genoemde twee aestetische eischen niet voorkomen.

Het Munster te Roermond heeft een transept, dat aan zijne einden, ten N. en ten Z. gesloten is door eene veelhoekige absis nl. door een halven regelmatig tienhoek. De kathedraal te Doornik is gesloten door een halven regelmatig veertienhoek.

Eene merkwaardigheid van het Munster te Roermond is dat de oostelijke absis half-cirkelvormig is, de absiden van het transept echter polygonaal. Toch zijn zonder twijfel het transept en het oostelijk koor gelijktijdig gebouwd. Vanwaar het verschil? Wij meenen dat het oostelijk koor gebouwd is op de gebleven fundeering eener vroegere kerk — fundeeringen toch worden niet weggebroken — en dat de opbouw van het koor en het transept nieuw en gelijktijdig is. Voor het bestaan dezer oudere kerk zijn nog in het gebouw talrijke aanwijzingen. Wij meenen zelfs dat van die oudere kerk nog groote gedeelten in het tegenwoordige gebouw bestaan.

De kerk van Odiliënberg heeft eene koorsluiting in den vorm van een halven regelmatig achthoek, doch daarin is aangebracht eene bolvormige koepel. —

Zoolang men echter vasthield aan half-cirkelvormige of gedrukte spitsbogen bij den aanvang der cellen, bleef de moeilijkheid van de lage vensters der absis bestaan. Doch geen monnik en geen poorter, die er aan dacht om het op te geven de vensters van de absis hooger te maken. Het koor, het middelpunt van het kerkgebouw, de plaats van het altaar, waar de H. Geheimen in conspectu omnium gevierd werden, moest en zou stralen in licht. De bouwmeester gaf het niet op. Hij had nu den spitsboog ter

beschikking, door welken bijna alle verhoudingen tusschen breedte en hoogte overspannen konden worden. De gewelfribben, laatste resten van den koepel, bleven behouden, terwijl de cellen tusschen de gewelfribben hooger en hooger werden opgevoerd totdat de vensters daarin ten slotte de hoogte bereikten van de vensters der beuk. Maar daarmede ging ook het dak der absis de hoogte in en kwam ten slotte op gelijke hoogte met dat der beuk, waarmede het nu tot ééne dakbedekking samenvloeide. Het gevolg was dat de zware gevelmuur, waarvan boven zoo dikwijls sprake was, als overbodig verdween en . . . met hem de stabiliteit der koorsluiting.

Daarin moest worden voorzien. De zware romaansche gordelbogen in de beuk waren al reeds grootendeels verdwenen toen de massieve vroeg-romaansche gewelven vervangen waren door lichtere gewelfvakken. Alleen de breede gordelboog bij de koorsluiting, die den gevelmuur moest dragen, was gebleven. Nu deze muur echter verdween kon ook hier de gordelboog aanmerkelijk lichter worden en gelijk aan de gordelbogen der beuk. Zoo was tevens eene grootere eenheid verkregen tusschen de overwelling van het koor en die van de beuk. De gewelfribben van het polygonale koor kwamen samen in één punt. De gezamenlijke druk dier ribben veroorzaakte in dat punt eene kracht, een druk, gericht volgens de asrichting der beuk in oost-westwaartschen zin. De niet belaste en lichte gordelboog door dat punt, zoo hij aanwezig was, kon den noodigen weerstand tegen dien druk niet opleveren. Hij zou kantelen. Evenmin kon zulks de lichte gewelfkap *P* (fig. 9) ten *W.* van dat punt. Het gothische gewelfsysteem vond zijne sterkte in de gewelfribben en beschouwde de gewelfkappen slechts als vullingen. Die gewelfkappen zijn dan ook van geringe dikte — in onze Nederlandsche kerken een halve steen bij baksteen, en omstreeks 10 c.M. bij mergel —. Zij zijn ook dikwijls aanmerkelijk bol, veel boller dan men wel van uit de kerk kan beoordeelen. Een sprekend voorbeeld van de geringe medewerking, welke de gewelfkappen uitoefenen bij het evenwicht der overwelling vonden wij bij eene kerk te Cornelimünster bij Aken, vóór hare herstelling. De gewelfkappen waren bijna alle ingestort doch de gewelfribben ongedeed gebleven. Het spreekt dat men door de gewelfkap ten *W.* van den sluitsteen der koorsluiting, *P* (fig. 9) voldoende zwaar te maken de stabiliteit kan verzekeren en dit heeft men ook enkele malen gedaan zoowel in de middeleeuwen als in de moderne tijden. Zoo b. v. bij de kathedraal te Rheims, 1240; Notre Dame du Lac te Tienen, XVe eeuw; de R. K. Kerk te Terheiden, XVe eeuw, de Kerk van het H. Hart te Nijmegen, 1899. Doch deze constructie is eene afwijking van het gothische systeem. Het is een hinken op twee gedachten.

Het eenige rationeele middel dat men kon aanwenden, en dan ook werkelijk aanwendde was het aanbrengen van twee schoorbogen *a.* (fig. 10), die hunnerzijds hunne vaste steunpunten vonden tegen de zijmuren van de beuk. Die steunpunten moesten meer westwaarts liggen en het was natuurlijk dat men ze aanbracht bij *b.*, de geboorte van den gordelboog der tweede travee. Deze schoorbogen zijn dus altijd — behoudens wellicht eene enkele uitzondering — gelegen in de travee, die onmiddellijk aan de absis

voorafgaat. Deze travee behoort dus genetisch tot de koorsluiting en met haar is de stabiliteit der kooroverwelling verzekerd. Wij zullen haar noemen: de »koor-travee". Aan haar kan zich de overwelling van de beuk zonder verdere voorzorgen aansluiten. Wij willen hierbij opmerken dat wij stergewelven e. d. buiten beschouwing laten, omdat bij deze de oplossing van het evenwichts-probleem dikwijls ingewikkeld en gezocht kunstmatig is. Behoudens enkele uitzonderingen bestaat derhalve de koorsluiting in de gothiek uit: *absis plus koortravee*. Strikt genomen zou één steunboog in het snijpunt der gewelfribben van het koor het evenwicht kunnen verzekeren. Deze zou dan de richting O.W. moeten hebben, en zou dan in die richting een steunpunt moeten aantreffen. Zoo wordt in fig. 11 en 12 de druk der gewelfribben van de koorsluiting tegengegaan door den korten, slechts zeer weinig gebogen boog *b*, die zijnerzijds een steunpunt vindt in het kruispunt *T* van de kruisribben der aansluitende travee, en daar in evenwicht wordt gehouden door de twee bogen *a*, de helften der kruisribben. De bogen *a* zijn dus in dit geval de schoorbogen.

In het snijpunt van de gewelfribben der koorsluiting kwamen een betrekkelijk groot aantal ribben samen. Om hun onderling verband goed te verzekeren werd in dat punt een zware steen geplaatst: de sluitsteen. De ligging van dat snijpunt en dus van den sluitsteen bepaalt het constructieve beginsel der koorsluiting. Uit zijne ligging in den plattegrond der koorsluiting kan men meestal de overwelling in haar geheel beoordeelen.

Doch er is nog één kenteeken, waarnaar men in vele gevallen tot de overwelling der koorsluiting kan besluiten, n.l. de richting der steunbeeren.

In de bij dit artikel gevoegde schetsen is de richting der steunbeeren steeds aangegeven door korte streepjes.

Dit middel kan somwijlen dienen bij oude kerken tot reconstructie der kooroverwelling, zoo deze verdwenen mocht zijn. Het is de eisch eener goede constructie dat bij eene koorsluiting, waar toch tegen elken steunbeer slechts ééne gewelfribbe komt, de hartlijn van den steunbeer in platten grond in het verlengde moet liggen van de ribbe, waaraan hij tot steun moet dienen. Omgekeerd kan dus uit de richtingen der steunbeeren besloten worden tot de richtingen der gewelfribben en uit deze tot de koorsluiting. Wij dienen hier echter te wijzen op de mogelijkheid dat dit »omgekeerd" niet altijd volle zekerheid geeft. Het kan namelijk dat hartlijn van steunbeer en richting der ribbe een hoek met elkander maken zonder dat de stabiliteit gevaar loopt (fig. 13). Wanneer de verlengde ribbe slechts den zijkant van den steunbeer niet snijdt — dus aan de achterzijde uittreedt — is de stabiliteit verzekerd, hoewel de constructie minder goed is. Daar nu de steunbeer altijd eene zekere breedte heeft is een zeer stompe hoek tusschen hartlijn-steunbeer en richting der ribbe mogelijk. Dit komt werkelijk voor, wanneer n.l. om constructieve reden eene gewelfribbe den uitspringenden hoek der polygonale koorsluiting niet juist middendoor deelt, terwijl om aestetische reden aan de buitenzijde de steunbeer zóó is geplaatst dat zijne hartlijn den inspringenden hoek wél middendoor deelt. Zie fig. 16.

Ter beoordeeling eener koorsluiting is in het vervolg voldoende: aandachtige

beschouwing van den platten grond, omdat uit dezen al het overige der constructie kan gelezen worden. »Sicut stat a fundo informatum,» aldus in 1152 de schrijver van de annalen der abdij Kloosterrade — Rolduc — sprekende over den bouw van het koor. Deze woorden zijn ook toepasselijk op het grondplan van elk gothisch koor. Bij het onderzoek eener koorsluiting dient men zijne aandacht te vestigen op drie dingen:

1. de veelhoek, die het koor sluit,
2. de ligging van den sluitsteen,
3. de koor-travee.

Ad 1. Bijna altijd is de koorsluitende veelhoek een deel van een regelmatigen; van een veelhoek dus, die in een cirkel kan beschreven worden en die derhalve een middelpunt heeft. Eene zijde van den veelhoek ligt steeds in het midden en dus loodrecht tot de as der beuk, behoudens eene enkele uitzondering. Alle zijden van den veelhoek zijn gelijk.

Ad 2. Ligt de sluitsteen in het middelpunt van den veelhoek, dan deelen de gewelfribben de hoeken van den veelhoek middendoor; ligt de sluitsteen buiten het middelpunt dan geschiedt zulks niet.

Ad 3. De lengte van de koortravee, gemeten in de richting van de as der beuk, wordt bepaald door den stand der schoorbogen. Hoe kleiner hoek zij met elkander maken, hoe beter zij steunen, maar hoe grooter wordt ook de lengte der koortravee en omgekeerd.

Indien nu de beide lengte-zijden der koortravee samenvallen met, en gelijk zijn aan de zijden van den veelhoek in platten grond, moeten dan die zijden al dan niet aangezien worden als zijden van de polygonale absis? Hierop antwoorden wij: Ja, indien die zijden ook werkelijk *constructief* bij de polygonale absis behooren, d. i. als de schoorbogen stralen zijn van den veelhoek (fig. 14); neen in het tegenovergestelde geval (fig. 15). Het onderscheid in constructie van fig. 14 en 15 is ook van buiten zichtbaar aan de richting der steunbeeren.

Wil men ter vereenvoudiging eene notatie invoeren in den vorm eener breuk, waarvan de teller is het aantal werkelijk aanwezige zijden, en de noemer het totale aantal zijden van den volledigen veelhoek, dan kan de koorsluiting fig. 14 aangeduid worden als $\frac{5}{8}$, terwijl die in fig. 15 beslist moet aangeduid worden als $\frac{3}{8}$. Van fig. 14 zijn talrijke voorbeelden. Van fig. 15 is ons geen voorbeeld bekend. Deze is dan ook slechts de schets eener mogelijke koorsluiting tot illustratie van het voorgaande. Fig. 16 zou *uiterlijk* te oordeelen, o. a. naar de richting der steunbeeren door $\frac{5}{8}$ moeten aangeduid worden, inwendig is echter de richting der gewelfribben met deze notatie in tegenspraak. —

De aanwezigheid der koortravee is zeer dikwijls de oorzaak eener aestetische onvolmaaktheid, die zoowel aan het uitwendige als aan het inwendige van het gebouw duidelijk waarneembaar is. Tusschen de breedte der beuk en de lengte harer travees moet eene zekere verhouding bestaan. De travees mogen niet te kort worden in verhouding tot de breedte, wil niet de constructie van de gewelven eigenaardige moeilijkheden opleveren. Men wilde deze vermijden, evenals de aanzienlijk meerdere kosten, die het vermeerderen van het aantal travees met zich bracht. Nu heeft men wel altijd het koor achter

de beuk, en niet de beuk vóór het koor gebouwd. Wij bedoelen dat de bouwmeester wel altijd de beuk het eerst *ontworpen*, op het perkament *getraceerd* heeft en de lengte harer travees heeft bepaald; daarna echter eerst de koorsluiting op de tekening er heeft aangepast. Bij den *bouw*, de *uitvoering*, werd echter meest altijd met het koor begonnen.

Van den anderen kant waren de zijden van den sluitenden veelhoek betrekkelijk klein. Vooral was dit het geval bij grootere kerken, bij welke de veelhoek zelden een achthoek, maar meestal een tienhoek, twaalfhoek, ja een veertienhoek was. Over het algemeen toch is een koorsluiting met vele zijden en dus vele lange smalle vensters mooier en meer bevredigend. Tusschen beiden, absis en beuk lag de koortravee met hare smalle zijden in het verlengde der zijmuren van de beuk.

Zij deed zich dus inwendig, doch vooral uitwendig voor als de laatste, de meest oostelijke travee van deze. Maakte de bouwmeester de zijde der koortravee gelijk aan de zijde van den veelhoek dan werd de hoek tusschen de schoorbogen zeer stomp, wat ongunstig was voor de steunende functie dier bogen, vooral indien het aantal in den sluitsteen samenkomende ribben aanzienlijk en dus de druk, dien zij uitoefenden, groot was. Maakte hij die zijde gelijk aan de zijden van de travees der beuk, dan werden de schoorbogen buiten verhouding lang en dientengevolge zwakker. Dan werd ook nog de overwelfing van de koortravee moeilijk en leelijk. Deze toch is verdeeld in slechts *drie* gewelkappen van welke de middelste *Q*, fig. 10, 15, 16, eene breedte heeft gelijk aan de volle zijde van de koortravee. Deze zoude zoo de dubbele breedte verkrijgen van de overeenkomstige gewelkappen der beuk. Afgezien van de mindere sterkte van zoodanig breede gewelkappen, zoude zij juist door hare breedte een niet bevredigenden indruk maken tusschen de gewelven der beuk en de overwelfing van de absis.

De twee zijgewelven *R* der koortravee zijn spits toeloopende, ongeveer kegel-

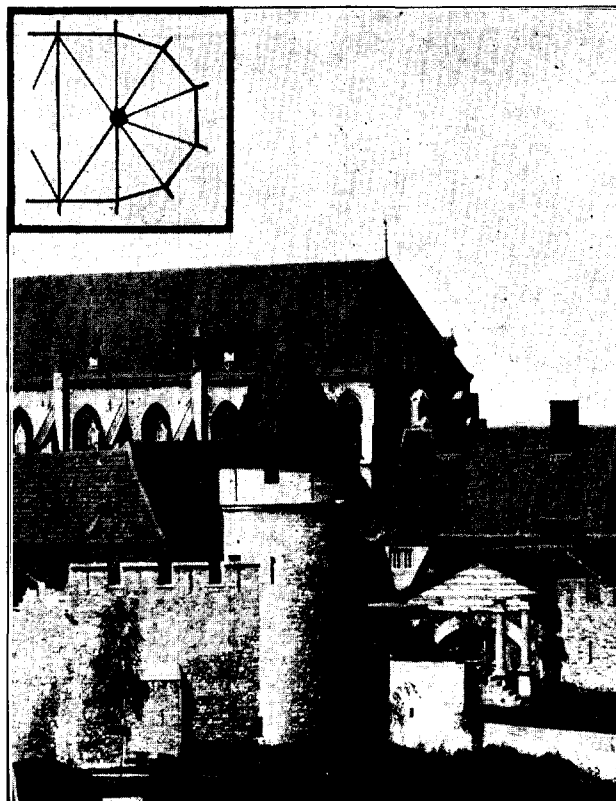

Fig. 17. Minderbroederskerk — thans Rijksarchief — te Maastricht. Begin XIV^{de} eeuw.

vormige gewelven even als die van de overwelling van de absis. Doch terwijl die van de absis, *S*, *recht* kegelvormig zijn; zijn die van de koortravee, *R*, *scheef* kegelvormig, en de zonder overgang naast elkander plaatsing dier verschillende gewelven maakt ook geen aangename indruk. Deze indruk wordt nog ongunstiger wanneer naast een contrast in vorm ook nog een contrast in grootte komt, wat het geval is, wanneer de koortravee eene aanmerkelijk grootere lengte heeft dan de zijde van den veelhoek. Meest altijd is de zijde der koortravee kleiner dan die van de travee der beuk en grooter dan de zijde van den veelhoek, zelfs bij de grootste domkerken. De middel-eeuwsche bouwmeesters en de moderne eveneens hebben talrijke middelen aangewend om alle moeilijkheden gezamenlijk tot eene bevredigende oplossing te brengen. Doch iets hapert altijd, zie fig. 17.

»Bij de zeer verschillende koorramen is de overgang van het rechte tot het polygonale deel storend. Reeds vroeger werd dit gebrek aan de Fransche kathedralen opgemerkt.» Aldus Prof. Evers. De constructief noodige koortravee is en blijft aestetisch een vreemde invoeging tusschen absis en beuk, zoowel inwendig als uitwendig. Er is dus hier een onoplosbaar conflict tusschen den constructieven eisch en den aestetischen. En daar de constructieve niet kàn, moet de aestetische toegeven. Er is slechts één geval, bij welke eene in alle opzichten bevredigende oplossing mogelijk is doch dit komt slechts voor bij kleinere kerken. Wij zullen er nog nader op wijzen.

Zijn de aangegeven moeilijkheden wellicht de oorzaak geweest dat vele moderne bouwmeesters teruggegaan zijn tot een aangevoegd koor? Wij hebben toch een aantal moderne kerken aangetroffen bij welke, of wel de absis alleen, of wel de absis en een of twee travees, met lagere overwelling en lager dak, aangevoegd waren tegen eene beuk met oostelijken gevelmuur. Uiterlijk mag zoodanige kerk een eenigzins rijkere geleding, een mooier silhouette vertoonen; inwendig is de eenheid verbroken en blijft het aangevoegd zijn van het koor altijd min of meer stootend. Het toppunt van inconsequentie echter vertoont eene mij bekende, overigens niet onverdienstelijke, moderne kerk. Uitwendig zijn absis en hoofdbeuk onder één doorlopend dak, doch inwendig zijn de gewelven van het koor hooger dan die van de middenbeuk. Dat is toch waarlijk eene te ver gedreven en onoordeelkundige nabootsing van middeleeuwsche kerken, bij welke wij herhaaldelijk vinden dat een herbouwd koor hooger is opgetrokken met het blijkbare doel om naderhand de middenbeuk te laten volgen.

Maastricht, Nov. 1918.

L. A. J. KEULLER.

DEENSCH WET OP DE BESCHERMING VAN MONUMENTEN
VAN 27 FEBRUARI 1918.

Deze nieuwe wet, welke gelijk met de afkondiging in werking trad, bevat in het kort de navolgende bepalingen.

De wet geldt voor alle niet-kerkelijke gebouwen en onderdeelen, met inbegrip der vestingen, onverschillig of deze aan den Staat toebehooren of aan particulieren. De minister

laat een lijst vaststellen der gebouwen en onderdeelen, die minstens 100 jaar oud zijn en voor bescherming in aanmerking komen. Deze lijst wordt elke 5 jaar herzien en op elk oogenblik kan zij worden aangevuld.

De wet onderscheidt twee groepen A en B naar mate van de belangrijkheid. Over de indeeling beslist de minister zonder beroep. Er wordt eene speciale commissie van 5 personen (Bygnengsyn) ingesteld voor deze wet, welke door den minister wordt benoemd. Hiertoe behooren de directeur der 2de afdeeling van het National-Museum, die reeds ambtshalve met de monumentenzorg is belast, een door de kunstacademie voorgesteld architect en een rechtskundige.

Van de opname in de lijsten wordt kennis gegeven aan den eigenaar, het plaatselijk bestuur, het »Bauamt'', de politie en den hypotheekbewaarder, die hiervan aanteekening houdt in de registers en bij eigendomsovergang moet kennis geven.

Voor de monumenten in lijst A geldt, dat de eigenaar als hij wil afbreken hiervan 6 maanden te voren kennis moet geven aan de commissie. Deze kan het gebouw dan in overleg met den minister aankopen of onteigenen en onderwijl moet dit ongeschonden blijven. Bij verbouwingen is aangifte verplicht en 8 weken wachten, om de commissie tijd voor eene beslissing te geven. Deze kan andere voorstellen doen; worden daardoor de kosten verhoogd, dan moet eerst de toestemming van den minister gevraagd worden. De extra-kosten komen dan voor rekening van den Staat, voor zooverre deze niet de waarde van het gebouw verhoogen. Bij de verbouwing behoudt de commissie recht van toezicht en goedkeuring.

Monumenten kunnen ook met toestemming van den eigenaar onder bescherming en medeïgendom van den Staat geplaatst worden. In dat geval komen alle kosten van onderhoud voor den Staat.

Bij eigenmachtig optreden kan de commissie de gevolgen op kosten van de daarvoor aansprakelijke personen verhelpen en bij verwaarloozing kan de commissie met machtiging van den minister het noodige bevelen of dit na bepaalden termijn zelf doen uitvoeren. Het gedeelte, dat het noodzakelijk onderhoud te bovengaat, komt dan ten laste van den Staat.

Bij de monumenten in lijst B is slechts mededeeling te doen bij voorgenomen afbraak of ingrijpende verbouwing en is 8 weken tijd te laten voor onderzoek en bespreking. Verdere middelen geeft de wet niet, doch de steeds mogelijke overbrenging naar lijst A geeft hier gelegenheid tot verdere bescherming.

Bij brandschade of dergelijk ongeval is zoowel bij lijst A als bij B de medewerking der commissie in te roepen; bij geschil over het door den Staat te betalen bedrag beslist een door den rechter te benoemen scheidsgerecht.

Overtredingen worden met boeten tot hoogstens 10.000 kronen gestraft en als politiezaken behandeld.

Jaarlijks wordt over de werkzaamheid der commissie bericht gezonden aan den Rijksdag en aan den minister.

Lijst A is reeds vastgesteld en bevat 358 gebouwen, waaronder voor Kopenhagen

en omgeving 36 Rijks- en 46 andere gebouwen. De lijst vermeldt alleen plaats, aard, ouderdom en eigenaar. Lijst B is nog in bewerking.

Uit bovenstaand kort overzicht, dat ik ontleen aan die Denkmalpflege 1918 blz. 47 en 48, blijkt, dat de wet slechts een bepaald gebied der monumentenzorg omvat, en wel alleen de gebouwen, waarbij nog de kerkelijke gebouwen er geheel buiten vallen.

De eenvoudige werking der wet schijnt mij echter op dit gebied ernstige overweging te verdienen, wanneer ook in Nederland dit onderwerp geregeld zal worden. Met ons nieuw ministerie van O. K. en W. hopen wij, dat daartoe spoedig het tijdstip moge aanbreken.

J. C. OVERVOORDE.

DE PRUISISCHE WET OP OPGRAVINGEN ¹⁾.

Naar Renard in die Denkmalpflege van Mei 1918 bericht, is kort geleden bovenstaande wet voor het eerst toegepast naar aanleiding van een in het laatst van October 1915 op het Kerkhof te Moselkern (Kreiz Kochem) gevonden Merovingischen grafsteen, die bij het ontgraven beschadigd werd. De directie van het Provinzialmuseum te Bonn vorderde den grafsteen op, doch ontmoette hierbij tegenstand van het plaatselijk bestuur te Moselkern, dat hierop als »Erwerbsgerechtigter» aanspraak maakte.

Na verschillende instanties werd de steen aan het museum toegewezen, daar de groote algemeene wetenschappelijke waarde van de vondst het belang van dat der toevallige vindplaats verre overtreft en de plaatsing in het museum te midden van andere vondsten uit den Merovingischen tijd belangrijker voor de wetenschap is dan de afzonderlijke opstelling in het afgelegen dorpje Moselkern.

De waarde werd op 500 Mark bepaald en het museum werd daarenboven verplicht om een afgietsel te leveren en de kosten van den deskundige (hier slechts 19.48 Mark) te betalen.

Renard wijst er op, dat dit de eerste toepassing is in 3½ jaar, — wel een bewijs, dat de vrees voor vele onteigeningen tengevolge van de wet overdreven was. De oorlogstijd toch was hierop niet van grooten invloed. Wetenschappelijke opgravingen werden daardoor wel verhinderd, doch niet de toevallige vondsten, al kan ook hierop de mindere bedrijvigheid in de bouwvakken van eenigen invloed geweest zijn. Daarentegen leidden juist de ontgravingen voor militair doel in het Rijnland tot de ontdekking van een Romeinsch graf met belangrijken inhoud.

Het verzwijgen van vondsten maakt echter de wet dikwijls illusoir en hiertegen schijnt niet voldoende gewaakt te kunnen worden.

J. C. O.

---

1) Wet van 26 Maart 1914, zie die Denkmalpflege 1915 blz. 105.

DE SCHOONMAAK VAN DE »REGENTEN VAN HET ST. ELISABETH'S GASTHUIS" VAN FRANS HALS.

Het schoonmaken van de schilderijen van Frans Hals is, van mijn indiensttreding als Directeur van het Frans Hals museum af, steeds het onderwerp van mijn gedachten geweest. Naast het beheer met zijn dagelijks wederkerende beslommeringen werd mijn geest beziggehouden met de zorg, hoe al het hinderlijke vuil van de meesterwerken van Haarlem's grootsten meester te verwijderen was. Als schilder zag ik er tegenop de hand te slaan aan wat de tijd ons heeft gelaten, aan wat deze gedaan heeft aan de prachtwerken van dit onvolprezen schildersgenie; als Directeur kon ik het niet aanzien hoe, steeds meer en meer, de schilderijen achteruit gingen, hoe de toestand, waarin zij verkeerden, steeds erger en erger werd.

Huiverig was ik een tip op te lichten van het geheimzinnige dat deze schilderijen bedekte, wetend dat een onbevoegde hand ontzaggelijke aesthetische schade zou kunnen aanrichten. De operatie verontrustte mij. En toch, zóó konden zij niet blijven. Meer en meer gingen de schilderijen achteruit. De dikke vernislagen werden maar donkerder en donkerder, bruiner en bruiner, groezelig hier en daar, in het laatst zoo erg, dar het leek of men de schilderijen door een vuil gekleurd glas aanschouwde.

Talrijke barsten waren de oppervlakte der kunstwerken als met een netwerk komen bedekken; craquelures van de verf en van de vernis kruisten elkaar met zwarte en witte arabesken, waarop het licht talrijke lichtende sporen trok. Sommige plekken van de vernislagen waren blind geworden en lieten van wat zij bedekten niets meer aanschouwen. Slechts nog vaag waren de vormen te raden op wat eens een duidelijk zichtbaar Regentenstuk of een Schuttersfeest was geweest. Vormloos waren de gewaden, plooieloos de mantels geworden van de Regenten van het St. Elisabeth's gasthuis, die in een bruinachtig waas om de tafel waren gezeten. Geen afscheiding tusschen hen was meer te bespeuren. Zij kleefden aan elkaar, hunne lichamen gingen ongemerkt in elkaar over, ze vervloeiden in den fond door de nivelleerende, egaliseerende vernislagen, die er in vele jaren opgesmeerd waren. Zij leefden verder als spoken in een mistige atmosfeer, schimmen van wat weleer stoere mannen uit Holland's gouden eeuw waren geweest.

Wat niet een raad werd mij gegeven door enthousiaste voorstanders van een richtige schoonmaak, door zelotische fanatici, dweepers met den ouden goudtoon. Welk een theoriën werden mij niet over dien toon verkondigd, die een gevolg van Hals' glaceeren moest zijn geweest. Bezwoeren werd mij door de voorstanders van schoonmaken toch niet langer te wachten met de reiniging, gesmeekt mij van andere zijde het niet te doen, niet te raken aan wat Hals' genie had gewrocht, geen majesteitschennis te plegen.

Mijn eerste werk werd het, mij grondig op de hoogte te stellen van het restaureeren van oude schilderijen, het voor en tegen er van te leeren kennen en vervolgens te weten te komen wien deze moeilijke kunstbewerkingen het best toe te vertrouwen waren.

Een der regentenstukken van Frans Hals, de Regenten van het Oude-Mannenhuis

werd reeds in 1910 hersteld, op zeer goede wijze. De restaurateur de heer C. F. L. de Wild, oudleerling van Prof. Hauser te Berlijn vertrok echter naar Amerika, en een opvolger liet zich niet zoo gemakkelijk aanwijzen. Zijn arbeid was mij het beste bewijs dat een schoonmaak, mits aan alleszins bevoegde handen toevertrouwd, geen gevaar voor het schilderij oplevert, dat dit integendeel er zeer door wint, wijl de kleuren en de vormen, de toets en de teekening er weder in eere door worden hersteld.

Wat er met de overige werken van Hals geschieden moest is te lezen in een lijvig rapport dat de heer C. F. L. de Wild aan de Commissie van Toezicht op het Stedelijk Museum van Haarlem in 1909 had uitgebracht en dat in zijn geheel in het

Fig. 1. Plaatsen met wit aangegeven door C. F. L. de Wild in 1909, waar overschilderingen onder de vernis waren te bespeuren.

Bulletin van den Oudheidkundigen Bond van het jaar 1910 werd gepubliceerd. Daaraan had ik dus een zeker houvast.

Verschillende herstellere werden in den loop van de 5 jaren van mijn directeursschap in de gelegenheid gesteld hun talenten te toonen. De een bleek uitstekend te kunnen verdoeken, de ander prachtig over te brengen van hout op doek, tot eindelijk in den Heer D. de Wild de man werd gevonden, wien de reiniging van het Regentenstuk van het St. Elisabeth's gasthuis, hetwelk in den slechtsten toestand van alle Halsen verkeerde, kon worden opgedragen. Hij is een broeder van den naar Amerika vertrokkenene, had onder diens leiding geholpen bij de schoonmaak van de Regenten van het Oude-Mannenhuus

en was nadien jaren lang op het Mauritshuis werkzaam geweest, waar hij enkele Halsen zeer goed had hersteld. De Heer D. de Wild is in het bezit van de voortreffelijke vernis, waarmee zijn broeder het Regentenstuk, door dezen gereinigd, had gevernist, welk schilderij nimmer blauw aanslaat, kortom hij scheen de aangewezen persoon, om wat de Heer C. F. L. de Wild in zijn rapport had aangegeven en waarmee hij zich geheel kon vereenigen, uit te voeren.

De diagnose in dit rapport gesteld, luidt als volgt:

In het algemeen vertoont dit stuk de sporen eener oude, onoordeelkundige restauratie, waarbij de dun geschilderde partijen, b.v. de mantels, het tafelkleed en de

Fig. 2. Geheel schoongemaakt.

achtergrond het zwaar te verantwoorden hebben gehad. Op enkele plaatsen, als in het haar van Dirk Del en Sivert Sem Warmond¹⁾ is de verf tot op de onderschildering verpoetst. Men heeft ook hier den betreurenswaardigen misslag begaan, de geheele schilderij in een dikke laag olie — lees olieverniss — te zetten. De groenig bruine kleur en de sluiering, vooral duidelijk zichtbaar op het zwart der mantels en hoeden, zijn daarvoor de bewijzen.

Voorts komen hoofdzakelijk in de donkere partijen talloze vrij breede barsten voor, die door de gedeeltelijke blindheid der olielaag niet zoo duidelijk spreken. De meest hinderlijke zijn bovendien vroeger reeds bijgeschilderd. In het vernis der laatste jaren,

---

1) Dirk Del is de tweede figuur van rechts, Warmond de eerste van links.

een verdunde copaivabalsem, vertoont zich dezelfde pareling, hoewel sporadisch, als op No. 120, de Officiëren en Onder-officiëren van den St. Jorisdoelen.

De remedie bestond daarin, dat alle vernislagen moesten worden afgenomen langs den natten weg, met alcohol, dat overschilderingen door hem op een speciale foto met witte verf aangegeven (fig. 1), moesten worden verwijderd, dat kale plekken zoo noodig moesten worden bijgestipt en dat het geheel opnieuw behoorde gevernist te worden, precies zóó als met het Regentenstuk van het Oude-Mannenhuis was geschied.

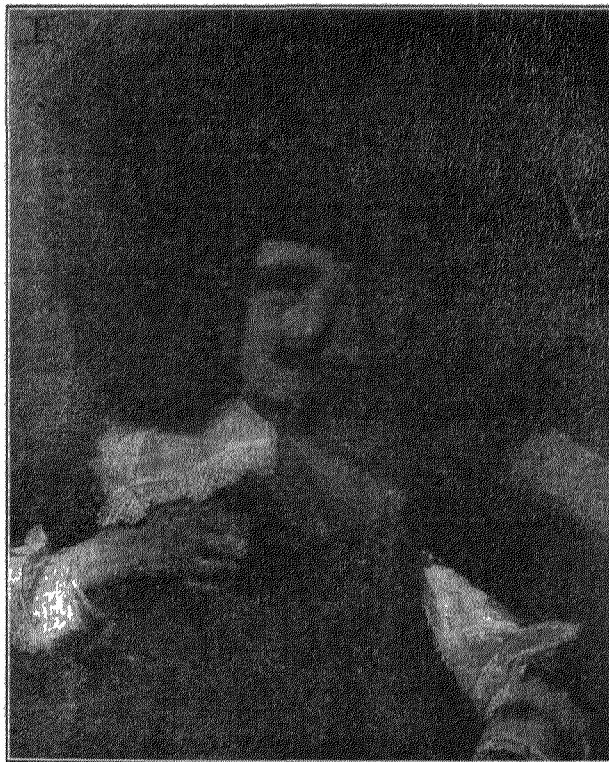

Fig. 3. Voor de schoonmaak.

de olievernissen die er op zat. Verzeepen met amonia zou veel gevaarlijker zijn dan het gebruiken van alcohol. Op dit Regentenstuk was met recht van toepassing wat Von Frimmel schrijft:

»Nur all zu dicke Firnislagen, die in mehreren Schichten übereinander unpractischerweise vor Zeiten angestrichen worden sind und in keiner Weise mehr durchsichtig gemacht werden können, wird man abnehmen.»

In het rapport van den Heer C. F. L. de Wild wordt melding gemaakt van een vroegere onoordeelkundige behandeling van het schilderij. Bij de schoonmaak later is gebleken, dat deze goed had gezien. Toen kwam uit dat het schilderij, ongeveer een 60 of 70 jaar geleden,

Angst dat daarbij wellicht glacies zou worden weggenomen behoefde niet te bestaan, daar bij voorzichtige behandeling deze niet door alcohol wordt aangetast, omdat terpentijn en olie gemakkelijk de werking van den alcohol kunnen verminderen.

Daar bij regeneratie de glaceeringen nimmer door elkaar vloeien na het blootstellen aan de alcohol-dampen, is aan te nemen dat deze weinig of geen terpentijnvernissen maar wel olie bevatten. (Zie het Manuscript van Mayerne, waarin op het gebruik van olie in de vernissen bij het uithalen en glaceeren wordt gewezen).

Nogmaals regenereren, wat vroeger reeds meermalen geschiedde, werd ontraden, omdat dit niet afdoende is, daar de vernislaag spoedig weder blind wordt en het schilderij zijn oude aspect weder zou verkrijgen. Ook zouden de nagedonkerde retouches het schilderij een vlekkelig aspect geven. Afpoeieren ging niet vanwege

totaal van alle vernis ontdaan was, doordat er retouches onder de vernis werden gevonden, die zich gemakkelijk lieten verwijderen. De oude vernis uit den tijd van Hals zat er dus niet meer op, wat trouwens ook niet denkbaar is. Beschadigd is het schilderij vroeger wel, door het gebruik van te scherpe poetsmiddelen, hetgeen ik straks hoop aan te toonen.

Door den Raad der Gemeente Haarlem, werd dit jaar op mijn voorstel en op advies van de Commissie van Toezicht op het Frans Hals Museum besloten de Regenten van het »St. Elisabeth's gasthuis'' van Frans Hals, door den Heer D. de Wild geheel te doen schoonmaken voor *f*2000.—, nadat de tegenwoordige beheerders van het Gasthuis, dat het in bruikleen aan het Museum had afgestaan, er hun toestemming toe hadden gegeven.

De machtiging om dit uit te voeren aan den Directeur van het Museum luidde, dat het schoonmaken werd opgedragen aan den Heer D. de Wild te 's-Gravenhage onder de verplichting, dat mocht bij hem of bij den Directeur (onder wiens toezicht restauraties op het Museum volgens verordening geschieden) verschil van opvatting omtrent de schoonmaak heerschen, zij het advies moesten inroepen van Dr. C. Hofstede de Groot, lid van de Commissie van Toezicht.

Den 21sten Mei 1918 werd in tegenwoordigheid van Dr. C. Hofstede de Groot begonnen met het schilderij door olie uit te halen, waarna het vergeleken werd met de foto, waarop de heer C. F. L. de Wild, indertijd had aangegeven waar zich overschilderingen onder de vernis bevonden. Deze waren door de vuile vernis niet meer te zien.

Daar het onmogelijk bleek het geheele schilderij door de vele glimlichten te fotografeeren, werd alleen de kop van Siwert Sem Warmond (fig. 3) genomen, daar bij dezen de verschillende barsten het sterkst uitkwamen en op afpoeieren stonden.

Met schoonmaken werd daarop een aanvang gemaakt en met alcohol, waarin een weinig xylol was gedaan, het gelaat, een deel van de figuur en de kraag van »Warmond'', met behulp van terpetijn gereinigd tot het weder blank naar voren kwam. Van glaci

Fig. 4. Gedeeltelijk schoongemaakt.

werd niets bespeurd, daar aan de watten, waarmede de schoonmaak plaats had geen verf werd gevonden.

Het resultaat was een ware verrassing. Nu konden de roode gelaatskleuren en de groenachtige schaduwen in den kop weder worden gesavoureed, was de kraag weder wit en geleken de nog niet schoongemaakte figuren als in oranje jekkers gekleed, de gezichten sterk geel-rood ten opzichte van den schoongemaakten »Regent», die als door een opening in een vuil bruin-groene laag machineolie naar buiten keek. Vormen en kleuren kwamen voor den dag, de penseelvoering van Hals viel weer te bestudeeren, plooiën, nimmer gezien, vertoonden zich weder, die als uit een dikken vetten zalf opdoken, terwijl de rest van de figuur er nog in achterbleef.

Een nieuwe fotografische opname werd nu genomen van den kop van »Warmond» (fig. 4), om ook in de toekomst het verschil met vroeger te kunnen aantonen.

Koppen en handen der overige regenten kwamen de volgende dagen aan het daglicht, waarbij vele bijzonderheden werden ontdekt, welke getrouw werden geboekt om later het proces-verbaal vollediger te maken ¹⁾.

De geheele vernislaag liet zich vrij gemakkelijk verwijderen (waarschijnlijk door het feit, dat door dikwijls regenereren en het aanbrengen van vele lagen copaivabalsem, door den restaurateur Vos vroeger gedaan, de daaronder liggende olievernislaag week was geworden). Onder deze laag bevond zich nog een laag terpentijnverniss.

Besloten werd geen geheimzinnigheid bij de schoonmaak te betrachten, en een ieder, die zich er voor interesseerde in de gelegenheid te stellen deze bij te wonen. Daardoor verkreeg men getuigen, en bande men lasterpraatjes.

Vele autoriteiten onder wie de Heeren Mr. M. I. Duparc, F. Schmidt Degener, Dr. A. Pit, Prof. Dr. W. Martin, Dr. H. E. van Gelder, Dr. A. Bredius, Prof. Dr. W. Vogelsang werden uitgenoodigd een kijkje bij het herstellen te komen nemen, aan welke uitnoodiging zij voldeden. De schilders Th. van Lelyveld, Jac. van Looy, C. Spoor, H. Buisman, A. L. Koster, en de schilderes Rie Cramer toonden hun belangstelling, evenals de Heeren H. P. Bremmer en A. Plasschaert, terwijl Mej. Dr. E. Neurdenburg, de Heer Gustaaf van Kalcken en Prof. Dr. J. Six, onder de velen behoorden, die het schilderij gedeeltelijk schoongemaakt aanschouwden.

Zij allen gaven hun goedkeuring over de reiniging, sommigen hun bewondering over wat zij zagen, ten gehoor, terwijl Van Lelyveld in de Loods, Martin in het Vaderland, de Nieuwe Rotterdamsche Courant en in Oude Kunst, Spoor in Stad en Lande en Plasschaert in de »Oude Groene» en het Vaderland, daarvan in geschrifte getuigden.

Verschillende kieken werden nog genomen naarmate het werk vorderde (fig. 2). Nadat het geheel gereinigd was, waarbij alle overschilderingen op en onder de

---

1) Op den achtergrond kwam een lichtstraal te voorschijn, en bleek de kaart, daar opgehangen, er een van Vlaanderen te zijn. Waarschijnlijk door Hals, die zich steeds »van Antwerpen» teekende, uit zijn atelier of woning gehaald, om den achtergrond er mee te vullen. Tusschen de Regenten van het gasthuis, die niets uit te staan hadden met Vlaanderen, en de kaart bestaat geen verband.

vernis waren verwijderd, kwam de quaestie op het tapijt of alle barstjes zouden moeten worden geretoucheerd.

Daartegen heb ik mij, en Dr. Hofstede de Groot was het gelukkig hierin met mij eens, verzet, 1°. omdat het vele bijstippen een schilderij een saai uiterlijk geeft, 2°. omdat de kleine barsten absoluut niet hinderen en 3°. omdat de retouches vrij zeker nadonkeren.

Dit toch doet zich voor bij de »Regenten van het Oude-Mannenhuys», waarop elke barst was bijgetipt, en dat nu, na 8 jaar, wemelt van donkere stippen.

Alleen de ergste beschadigingen, door het barsten der verf veroorzaakt, toen deze het krimpen en uitzetten van het doek niet meer kon volgen en in schilfers opstond, werden bijgestipt. De schilfers bleken goed vast te zitten, waardoor verdoeken, hetgeen 10 jaar geleden door den Heer Heydenrijk, den bekenden Amsterdamschen hersteller was geschied, niet noodig was.

Op een foto, na de schoonmaak vervaardigd, en op die van verschillende fragmenten kan men de barstjes zeer goed zien.

Behalve deze barstjes werden nog andere beschadigingen aangetroffen. Het bleek namelijk dat het schilderij bij vroegere restauratie geleden had door het bezigen van een te scherp poetsmiddel, waarschijnlijk groene zeep, waardoor de mantel van »Warmond» was beschadigd en plekken boven den kop van »Wouters»¹⁾ in den achtergrond waren uitgebeten, die ook op de foto's, vóór de schoonmaak van dit schilderij vervaardigd, te bespeuren zijn.

Enkele repentirs kwamen voor den dag. Deze zijn blijven staan en werden niet bijgeschilderd, zooals restaurateurs van de oude school maar al te graag deden. Ook de mantel van »Warmond» en de kale plekken boven »Wouters» werden niet met verf bedekt.

Behalve de meest hinderlijke barsten in de verf, werden nog bijgestipt die plaatsen op de schilderij waar deze beschadigd was door latten, welke vroeger in het raam hadden gezeten.

Al deze verrichtingen werden op een foto met witte verf aangegeven.

Het bijstippen geschiedde eerst nadat het schilderij met de hand gevernist was. Daarvoor werd gebruikt terpentijnvernis, hoofdzakelijk uit mastiek bestaande, waarna het bijstippen op de vernislaag met eiwitverf, verdund met terpentijn plaats had. Nadat dit goed gedroogd was, werden nog twee couches vernis op het schilderij gebracht, waardoor wat bijgestipt werd tusschen de vernislagen inzit en bij het blind worden van deze lagen met de vernis weggenomen kan worden.

De vernis werd niet getoond, nóch op de gezichten, nóch op de kragen, zooals bij de »Regenten van het Oude-Mannenhuys» had plaats gehad, omdat het kunstmatig oud doen schijnen van schilderijen een inconsequentie is, die niet langer getolereerd mag worden. Deed men dit vroeger als een tegemoetkoming aan den heerschenden smaak, de tegenwoordige Directie van een Museum moet daar niet door geleid worden, maar

---

1) De eerste figuur van rechts.

zelf leiding geven in zaken waarvan het groote publiek geen verstand heeft, en ongemoeid laten wat zij vond. Het recht het werk van een groot kunstenaar te corrigeeren heeft zij niet. Het kwam Dr. Hofstede de Groot en mij dan ook voor als een beleediging, den meester aangedaan, zoo wij dit deden door het aanbrenge van een geelachtig vernis. Het schilderij voor verder verval te behoeden, het voor de toekomst te behouden is het doel van deze schoonmaak geweest.

Nu die schoonmaak zoo schitterende gevolgen heeft gehad, komt de lust bij mij boven, ook andere kunstwerken in hun ware gedaante te zien.

Wat niet een bron van ongekend genot, van vruchtbare studie geeft de reiniging van deze «Hals», wat niet een openbaringen kunnen nog andere schilderijen geven, niet alleen de overige vuile «Halsen» maar ook de vergroezelde, goor er uitzierende kunstwerken in andere Musea.

Moge bij alle het daglicht spoedig schijnen, opdat de leugen van het verleden eindelijk plaats make voor de waarheid van het heden, en de schilderijen er weer schitteren met hun eigen kleurenpracht, niet met de geleende verven, welke de tijd er door de vergeelde vernis op tooverde. Valsch is hun aspect, onjuist zijn de copieën er naar gemaakt, verkeerd de conclusies uit hun uiterlijk getrokken.

Mogen wij het nog eenmaal beleven, dat, wat de tijd en het verkeerde inzicht aan onze schilderijen misdeden, zal zijn weggenomen, en de kunst van onze groote voorvaderen zal uitblinken in eigen gedaante, niet verborgen onder korsten vuil van jaren her.

Dan eerst zullen de musea aan hun doel beantwoorden en met recht sanctuariën zijn, waar de grootsche scheppingen van het voorgeslacht levend worden bewaard.

G. D. GRATAMA.

PRINCIPAEL.

Met aandacht heb ik gevolgd hoe de Heer E. W. C. Six de bekende gegevens omtrent Willem Daniëlsz. van Tetrode nog eenmaal uitvoerig behandelde in de hoop dat daarbij zekerheid zou verkregen worden omtrent eenig werk van den meester. Dit toch is het eenige wat ons een kunstenaar kan doen kennen.

Zeker zal ik de laatste zijn om er mij tegen te verzetten dat bij zulk een onderzoek de overgeleverde getuigenissen ten scherpste onderzocht worden om er iets meer uit te persen dan tot nu toe mocht gelukken. Zal dat getuigenverhoor tot erkenning der waarheid leiden, dan moet hun taal niet misverstaan worden en ik meen te moeten waarschuwen dat dit hier geschiedt. »Lieven Heer printzipael» en »ein Bisschop S. Loey principael» wijzen geenzins op een hoofdaltaar, waarvan zij afkomstig zouden kunnen zijn, maar »principael» beteekent hier niet anders dan thans »origineel» d. w. z. geen copie. Wil men een voorbeeld uit vele, men sla Van Mander op, Fol. 162, waar hij vertelt van denzelfden Aper Francen van der Hoeven die bovengenoemde werken bezeten heeft, den leerling van Frans Floris, die niet meer schildert maar bier brouwt: *Aper Francen van Delft / die de Const niet en oeffent: Maer is een goet beminder / zyn dinghen*

toe hebbende ghestelt in zeer schoon orden / en is een Conterfeuter van Bacchus, oft den Godt en Mensch verblijdenden Wijn / welcken hij daeghlijckx nae copieert / daer menigh hem mede vermaecht / en zoo goedt behaghen in heeft / als in het principael.

J. SIX.

VERSLAGEN.

Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst.

Rijks Museum van Schilderijen. — De voornaamste aanwinsten aan schilderijen waren: De Forellenvisscher door J. Both, door den heer J. Goudstikker ten geschenke aangeboden, een stuk van J. H. Maris: Bomschuit op het Scheveningsche strand, door Mevrouw de Wed. Prof. Mr. H. L. Drucker geb. De Koning en kinderen geschonken, verder een drietal portretten n.l. van Dr. J. A. Zoutman en A. M. de Peteum, ouders van den vice-admiraal J. A. Zoutman, door den heer N. S. Rambonnet aangeboden, benevens het door J. H. Neuman geschilderde portret van den dichter Jacques Perk, door de erven van Ds. M. A. Perk aan het Museum afgestaan. In bruikleen werden ontvangen een 16-tal moderne schilderijen w.o. werken van Vincent van Gogh, Mondriaan, Toorop, Verster en Monnikendam.

Aan het Prinsenhof te Delft, het Rembrandthuis en de Stadsschouwburg te Amsterdam werden schilderijen in bruikleen afgestaan; een 7-tal stukken werden verdoekt.

Het *Prentenkabinet* verkreeg als voornaamste aanwinsten door aankoop een studie door Rembrandt: naakte liggende vrouw, een 30-tal teekeningen door Nelly Bodenheim en twee schetsboeken met 86 teekeningen door Anton Mauve. Een aantal prenten en teekeningen, waaronder van A. Mauve, Th. van Hoytema, W. Paerels, etsen van H. Goltzius, M. Maris, P. Dupont, W. Witsen en ruim 500 portretten kwamen de verzamelingen verrijken.

Het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst werd verrijkt met een wandtafel (style régence), een kleine kandelaar van goud-robijn glas, gemonteerd met verguld zilver, een groot lederen behang en twee gepolijst bronzen geciseleerde en begraveerde kandelaars Louis XIV, alles aangeboden door eenige vrienden van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. Een bordje van Perzisch aardewerk en een verzameling van 54 tegels van 17de-eeuwsch Nederlandsch fabrikaat werden door ruiling verkregen.

Het *Kon. Kabinet van Schilderijen* (Mauritshuis) werd vermeerderd met het portret van den man met een anjer in de hand en een muts op, waaraan een penning met Simson en den leeuw bevestigd is¹⁾. Een portret van Andries Stilte, door den Haarlemschen schilder Cornelis Verspronck in 1640 geschilderd²⁾, ontving het Museum in bruikleen.

Het *Kon. Penningkabinet* verkreeg als voornaamste aanwinst door aankoop de verzameling Nederlandsche legpenningen, bijeengebracht door den heer P. J. van Dijk

---

1) Zie »Bulletin" 1917, pag. 214.

2) Zie »Bulletin" 1918, pag. 216.

van Matenesse en eenige fraaie en zeldzame 16de en 17de-eeuwsche penningen, w. o. portretpenningen van Granvelle (1562), den graaf van Hoorn (1566) en Jean Baptist Houwaert, dichter en historie-schrijver te Brussel (1571). Een 8-tal Romeinsche munten, waaronder vooral de fraaie grootbronzen van de keizers Claudius en Nero vermelding verdienen, werden aangekocht. De voornaamste aanwinst onder de Nederlandsche munten was de proef op dubbele zwaarte van den leeuwendaalder van Holland van 1589.

Het museum »Huis Lambert van Meerten» ontving in bruikleen van de Commissie der Nederduitsch Hervormde Gemeente te Rijswijk (Z. H.) een zilveren schaal, door Paul van Vianen in 1607 gedreven met mythologische voorstelling; verder stond de heer I. P. van der Schilden te Rotterdam een stilleven van Heda af.

Door den heer I. R. Jedeloo te 's-Gravenhage werd gelegateerd een zeer fraai Delftsch tegelpaneel: vaas met bloemen en vogels in kleuren. Verder verdient de reeks oude Delftsche tegels vermelding.

Het museum van Oudheden te Leiden verkreeg geen aanwinsten van veel belang, slechts eenige oudheden te Emmen, Valkenburg en Swalmen gevonden worden vermeld.

Het Ethnographisch Museum te Leiden verwierf, naast talrijke meest moderne ethnographica, o. a. eene verzameling Chineesch porselein en een belangrijk speksteenen beeldje, een mythisch wezen vermoedelijk Hwang Shik Kung voorstellende.

Het Prinsenhof te Delft vermeldt als eenigen aankoop een hoogst zeldzaam boekje getiteld: »*Waerschovinghe des prinsen van Oraengien aende ingheseten ende ondersaten van den Nederlanden*», in 1568 gedrukt.

Jaarverslag der Vereeniging »Haerlem» over 1917-'18. — Het bestuur dezer Vereeniging heeft in het afgelopen jaar niet stil gezeten: het heeft het plan opgevat, en is reeds met de uitvoering er van begonnen, om in aansluiting en ter aanvulling van den stedelijken atlas, in fotografie een legger te vormen van hetgeen in de stad aan oude gevels en andere bouwwerken reeds verdwenen is of weldra onder de handen van den sloopster zal vallen en tracht ook te verzamelen afbeeldingen van reeds vroeger verdwenen gebouwen.

Verder gaf zij uit de beide volgende werkjes, van lokaal belang voor de Haarlemsche geschiedenis: »*de Meester van den Scherpen Zwaarde*», bijdrage tot de geschiedenis der lijfstraffelijke rechtspleging door C. J. Gonnet en »*de Geschiedenis der Joden te Haarlem*» van 1600—1815 door Dr. M. Wolff.

Voor de leden werd verder eene kunstbeschouwing gehouden uit den stedelijken atlas, bezoeken werden gebracht aan het Museum van Teijler's Stichting ter bezichtiging der teekeningen van Roeland Roghman en van de verzameling munten en penningen en aan de kerk der Oud-Katholieken, waar het oude zilverwerk, de meubelen en kerkkronen bewonderd werden.

Het Verslag eindigt met een warm woord van hulde aan de nagedachtenis van het bestuurslid E. A. von Saher.

West-Friesch Museum te Hoorn. Verslag over 1917. — Weinig talrijk zijn de aanwinsten in het afgelopen jaar ontvangen. De belangrijkste zijn eenige gevelsteenen en een drielichtkozijn, afkomstig uit een gesloopten gevel, een model van een 17de-eeuwsch oorlogsschip, en een 6-tal fraaie hellebaarden, ontvangen van het gemeentebestuur van Medemblik.

Verder werden een aantal jaarverslagen en boekwerken ontvangen, terwijl een tweetal schilderijen gerestaureerd werden.

Verslag van het Stedelijk Museum »De Lakenhal» te Leiden gedurende 1917. — De voornaamste aanwinsten bestonden in een stilleven van M. Kamerlingh Onnes en een weidandschap met molen van M. W. van der Valk; eerstgenoemd stuk door Mevr. de Wed. Dr. W. N. du Rieu aangeboden, 't schilderij van Van der Valk geschonken namens eenige vrienden van den kunstenaar bij gelegenheid van zijn 60^{en} geboortedag.

Voor de geschiedenis der Leidsche lakenindustrie zijn van belang de verschillende verkregen verfloeden der lakens, met de namen der lakenververs.

Met het drukken van den nieuwen catalogus der schilderijen werd begonnen, terwijl door den Directeur een afzonderlijke catalogus samengesteld werd van de belangrijke verzameling Brouwer's aardewerk in het Museum aanwezig.

Verslag van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië. — In het laatste hier te lande ontvangen verslag loopende over het vierde kwartaal van 1917, komen een paar mededeelingen voor, die ook voor de lezers van het Bulletin van belang zijn.

Vooreerst werd in verband met noodig gebleken herstellingen van het dwangarbeiderskwartier in *Fort Vredenburg* te Makassar van de zijde van den Waterstaat voorgesteld, de oude sterkte te doen afbreken. Daartegenover was de Gouverneur van Celebes van oordeel, dat Vredenburg behouden moest blijven en voor de arbeiders bijgebouwen konden worden opgetrokken, zoodat er tevens gelegenheid zou zijn om het fort in zijn historischen vorm te herstellen. De beslissing der regeering was nog niet bekend.

In zake de Hindoe-monumenten werden een tweetal belangrijke besluiten genomen. Aan de nabij Jogjakarta gelegen *Tjandi Kalasan* dreigde reeds lang gevaar voor den Zuidelijken gevel, den eenigen, welke nog gespaard is gebleven. Redding bleek alleen mogelijk door zeer krasse maatregelen: het dichtmetselen van den zich in dien gevel bevindenden toegang tot één der kapellen, en het bouwen van een steenen steunbeer. Ongetwijfeld zal daardoor aan de schoonheid van het monument afbreuk worden gedaan; vergeleken met het algeheel prijsgeven van den gevel heeft men het echter klaarblijkelijk toch het minste van twee kwaden geacht en is dus tot de uitvoering dezer maatregelen overgegaan.

Te *Panataran* bij Blitar brachten de ontgravingen bij een op het tempel terrein

gelegen soubasement, welks bovenbouw geheel verdwenen was, zooveel fragmenten van dien bovenbouw aan het licht, dat het mogelijk bleek uit die fragmenten met tusschenvoeging van nieuwe steenen het gebouw grootendeels (d. w. z. behalve het dak) weer op te trekken. Het bijzondere karakter van het gevondene, zoowel in aesthetisch als kunsthistorisch opzicht, gaf aanleiding dien herbouw te doen plaats hebben, welke in het afgelopen kwartaal gereed kwam. Het sinds de oprichting van den Oudheidkundigen Dienst gevolgde principe, om met restauratie-maatregelen niet verder te gaan dan behoud van het nog aanwezige en het tegengaan van verder verval, is daarmee losgelaten.

Jaarverslag van het Museum te Zutphen. 1917. — Grooter dan andere jaren was het bezoek aan dit museum, het aantal belangstellenden bedroeg 2051. De verzameling werd met een aantal portretten, boeken, platen enz. op Zutphen en omstreken betrekking hebbende vermeerderd, w. o. een tweetal zegelstempels van Vorden uit den Franschen tijd de voornaamste zijn.

□ KORTE MEDEDEELINGEN. □

Het Paleis op den Dam te Amsterdam. — Het is bij de voortzetting van het onderzoek gebleken, dat van de meeste gebreken aan de wanden en de kap van het Koninklijk Paleis op den Dam te Amsterdam de oorzaak moet worden gezocht in den zeer ongunstigen staat van de goot van het gebouw. Op de dringend noodige vernieuwing of vervanging der goot bleek evenwel in den loop van het jaar 1918 niet meer te kunnen worden gerekend.

Van een aanvankelijk gerezen denkbeeld, om een papieren goot te doen aanbrengen, is afgezien, wyl zoodanige voorziening slechts voor een kort aantal jaren zou kunnen strekken.

Met de werkzaamheden en leverantiën, zijn de kosten geraamd op pl.m. f65,000.

Het desbetreffend artikel der begrooting voor 1919, thans uitgetrokken voor f 15,000, wordt op grond van het bovenstaande nader vastgesteld op f 50,000.

N. R. Crt. 6 Nov.

Dordrecht. — Onze goede oude stad zal een van haar eigenaardigste »dochters» moeten missen. De »Dortse Maagt», de bekende molen, aan den Bleekersdijk, is verkocht aan den sloopster. Omtrent haar levensgeschiedenis kunnen wij besluiten met de woorden op den molen: Den stigter is Jan Bax. Den eersten steen gelegen door Cornelis Bax den 15 Maart 1762. Van outs genaamt den Hoog Mole maar nu de »Dortse Maagt».

Dordr. Ct. 15 Oct. 1918.

Drouwen (Drente). — Over de Hunnebedden bij Drouwen vindt men een feuilleton in het «Nbl. v. h. Noorden.» Onder de auspiciën der Hoogeschool te Groningen, met milde bijdragen van particulieren, heeft Dr. E. van Giffen te Havelte, Emmen, Exloo en Drouwen onderzoekingen gedaan.

«Het is daar ten Oosten van den Zuid-esch aan den zoogenaamden Hoogen weg

tusschen Drouwen en Borger aan den Bronniger kant een waar hunnebeddennest. Er liggen daar vijf in een betrekkelijk kleinen kring, waarvan drie in elkanders onmiddelijke nabijheid op ongeveer 20 Meter boven A. P. op den Hondsrug. Van deze drie heeft Dr. Van Giffen nu het westelijkste geheel uitgegraven en doorzocht."

Dr. Van Giffen meent dat de kelder voor verscheidene geslachten moet hebben gediend. De lijken, die er in begraven werden, werden telkens onder een bedekking van steenen gelegd en vergingen in dien hoogen, drogen grond natuurlijk spoedig, zoodat de bedekking zakte en een vloer vormde voor een nieuwe laag. Ook de in het hunnebed gevonden voorwerpen wijzen hierop.

»Het vermoeden is sterk, dat opeenvolgende geslachten van denzelfden grafkelder hebben gebruik gemaakt, dat de latere geslachten, door de omstandigheden gedwongen, waarbij misschien ook wel gebrek aan het noodige steenenmateriaal kwam — want de hunnebedden hebben zowat alle dikke keien in Drente verbruikt — zich moesten aanpassen aan wat zij vonden. Zij hebben de vroegere lijken onaangeroerd gelaten, maar er bovenop «begraven" en het hunnebed minder als (nagemaakt) rotsgraf en meer als kelder gebruikt."

Havelte. — Ernstige pogingen worden in het werk gesteld om het oude kerkgebouw te Havelte, dateerende uit de 12de eeuw, grondig te restaureeren. Een bedrag van f21.000 is voor dat herstel noodig en bijna bijeen.

N. R. Ct., 25 Oct. 1918.

Hoorn. — Nauwelijks is de molen aan den Westerdijk bij de Zuiderzee verdwenen, of het verluidt, dat een andere (die aan het «Pelmolenpad") in sloopers handen is overgegaan.

N. R. Ct., 2 Nov. 1918.

Monferland. — Onder leiding van Dr. J. H. Holwerda uit Leiden zijn op en aan Monferland tal van opgravingen gedaan om te onderzoeken, welke bestemming deze heuvel oorspronkelijk heeft gehad.

De meening, dat het Monferland een opgeworpen heuvel is, bleek ten eenenmale onjuist, daar men bij het graven terstond op vasten grond stootte. Wel is het plateau afgeplat om er op te kunnen wonen. Daarbij heeft men een wal laten staan, die thans op een paar plaatsen is teruggevonden. Op één punt, aan de zijde van het hooge land, is duidelijk te zien, dat deze wal heeft ontbroken. Daar is blijkbaar de opgang geweest.

De opgravingen aan den voet van den heuvel hebben deze zienswijze bevestigd, want daar ontbreekt, juist in het zuiden, buiten de gracht de zeer zware en sterke palissadeering, die den geheelen heuvel overigens omgeeft. Deze ingang was 10 M. breed en is geheel blootgelegd. De palissadeering loopt daar naar binnen.

Aan de Noordzijde heeft men een halvemaanvormige gracht blootgelegd, die den lagen burcht heeft omsloten. Op één punt is ook deze gracht onderbroken.

Het vrij groote aantal scherven toont aan, dat deze sterkte dagteekent uit de 9de eeuw. Wij hebben hier dus te doen met een Karolingischen burcht.

De vroegere meening, dat het Monferland een oude Romeinsche versterking was, is door de onderzoekingen van thans geheel gelogenstraft. Noch de aanleg, noch het gevondene geven reden om aan een Romeinsche nederzetting te denken.

N. R. Ct., 30 Aug. '18.

Dom te Utrecht. — Aan het verslag van de werkzaamheden betreffende de herstellingen van den Domtoren te Utrecht over 1917 is het volgende ontleend. In het muurwerk van den traptoren bleek eenige werking te bestaan, waarvan een nader onderzoek slechts kon geschieden door de er voor hangende wijzerplaat te sloopen.

Daartoe moest de steiger ook langs den traptoren worden uitgebreid tot het reeds in 1914 gerestaureerde muurwerk. Het bleek toen, dat men achter deze wijzerplaat, mede ter bevestiging daarvan, het metselwerk op zeer onoordeelkundige wijze had ingebroken en verzwakt en de toestand aldaar een onmiddellijk ingrijpen noodig maakte, zoodat het werkplan in zooverre moest worden gewijzigd. Nadat schoorwerken waren aangebracht, werd met de herstelling van den trapmuur begonnen, welk werk slechts tot de hoogte van den eersten steigervloer werd voortgezet, daar reeds gemaakt werk eerst moest versteenen alvorens hoogerop kon worden voortgegaan. Gelijkzeitig werd verder het geheele besteigerde gedeelte van het middenvierkant onderhanden genomen, bestaande uit het oostelijk vak van den noodgevel, den geheelen oostgevel en het grootste gedeelte van den zuidgevel.

Bij de wegneming van later aangebracht metselwerk, noodig om weer tot de oorspronkelijke vormen te kunnen komen, werd ook in den oostelijken gevel een grootere scheur blootgelegd, echter van minder beteekenis dan die, welke in het voorgaande jaar aan den noordgevel werd vermeld. Ook hier is de oorzaak vermoedelijk te zoeken in de uitzetting van een roestig geworden zwaar ijzeren anker. Voorts werden nog zeer ernstige scheuren blootgelegd in den westelijken traptorenmuur, die, in verband met den genoemden zuidelijken voormuur, aan een grondige herstelling zullen moeten worden onderworpen en waaruit reeds bleek, hoe zeer eene schoring van dit gedeelte noodig was. Veel bezwaar werd ondervonden bij den aanvoer van gehouwen steen, zoodat men zich met eene tijdelijke afdekking zal moeten vergenoegen; voor het ontbrekende materiaal werd Oberkirchner-zandsteen gekozen. Tufsteen van het Rijngebied kon steeds in voldoende hoeveelheid worden aangevoerd.

Aan de restauratie van den toren werd dit jaar f23.994 verwerkt.

N. R. Ct., 6 Nov. '18.

Zutphen. — De Raad heeft besloten van den R. K. kerktoren voorloopig alleen de spits te restaureeren. De toren zal dan weer zijn bekroning krijgen, den koepel. Bovendien zullen de leibedekking en de bebording van de spits worden vernieuwd. De kosten van dit herstel worden geraamd op f8700. Daarvan zullen het Rijk en de R. K. parochie onder zekere voorwaarden ieder een derde gedeelte bijdragen.

N. R. Ct. 2 en 5 Nov. 1918.

In plaats van Dr. P. J. Cuypers, die als zoodanig had bedankt, is tot algemeen Voorzitter van de Rijkscommissie voor monumentenzorg gekozen Mr. S. Gratama en tot lid de heer B. C. B. Posthumus Meyes, architect te Huis ter Heide.

Aan den Heer A. le Comte is op zijn verzoek eervol ontslag verleend als directeur van het Museum Lambert van Meerten te Delft. In zijne plaats is met ingang van 1 December 1918 als directrice benoemd Mej. I. C. E. Peelen, adj. directrice van het Gemeente-Museum te 's-Gravenhage.

De October-aflevering van het Gildenboek bevat o. a. een artikel van kapelaan L. A. Rooyen over een beeld van O. L. Vrouw ter Nood uit de 2de helft der 15de eeuw, waarschijnlijk de bekende O. L. Vrouw van Hoorn, bij Velius bl. 49 en 50 vermeld, en een artikel van kapelaan A. Welkers over een kasuifel uit het jaar 1574 in de kerk te Echt, beide met afbeeldingen.

Herdenking van de stichting van Batavia. — Onlangs is reeds melding gemaakt van het voornemen van de Vereeniging »Koloniaal Instituut» te Amsterdam om, ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van Batavia, eene tentoonstelling te houden in het Stedelijk Museum te Amsterdam, welke een beeld zou geven van de ontwikkeling van dien door onze vaders gestichten zetel van bestuur.

Voor de uitvoering van dat plan is eene commissie gevormd, bestaande uit de heeren J. W. Yzerman, voorzitter, C. W. H. Baard, A. de Braconier, Ed. Cuypers, Prof. J. C. van Eerde, G. B. Hooyer, D. F. W. van Rees, J. F. L. de Balbian Verster en Dr. F. C. Wieder. De commissie mocht van bekende instellingen, genootschappen en eigenaars van particuliere verzamelingen reeds de toezegging tot medewerking ontvangen.

Daarmede zal echter niet kunnen worden volstaan om het gewichtig historisch feit van de stichting van Batavia op passende wijze te herdenken. Hiertoe is meer noodig, allereerst de medewerking in veel ruimeren kring, door tijdelijke beschikbaarstelling van al hetgeen kan strekken om het met de tentoonstelling beoogde beeld aan te vullen of te verduidelijken.

De Commissie neemt de vrijheid zich te wenden tot allen, die bereid mochten zijn op eenigerlei wijze tot het welslagen der tentoonstelling bij te dragen, en deze dringend te verzoeken daarvan mededeeling te willen doen aan het Algemeen Secretariaat van het Koloniaal Instituut, Sarphatistraat No. 36 te Amsterdam.

Nieuwe boeken. — F. Lugt, Het redderen van den nationalen kunstboedel. Amsterdam, October 1918.

I. H. Gosses en N. Japikse, Handboek tot de staatkundige geschiedenis van Nederland. Aflevering V. 's-Gravenhage, 1918.

Daarin: De Romeinen in Nederland.

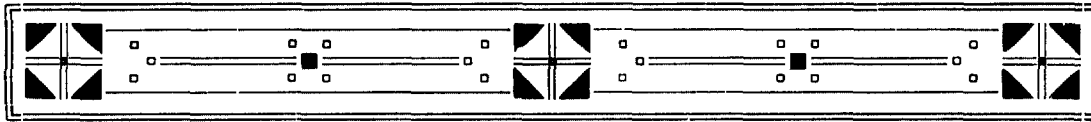
Willem van der Pluym, Kunstgeschiedenis in verband met het academisch onderwijs aan beeldende kunstenaars. Rede, uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Rijksacademie van beeldende kunsten te Amsterdam. Amsterdam, 1918.

Elisabeth Neurdenburg, Nog eenige opmerkingen over het onderwijs in de kunstgeschiedenis. Openbare les, gehouden bij den aanvang van haar lessen als lector in de moderne kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen. Groningen, 1918.

A. le Comte, Afscheidswoord aan Zijne Excellentie den Minister van Kunsten en Wetenschap, 1918.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Rijksmuseum te Amsterdam, 95, 189, 253; van het Prentenkabinet, 95–96, 253; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 96, 253; van het museum »Huis Lambert van Meerten« te Delft, 254; van het Prinsenhof, 254; van het Kon. Kabinet van Munten enz. te 's-Gravenhage, 51, 96, 253; van het Kon. Kabinet van Schilderijen, 96, 214–218, 253; van het Museum te Groningen, 226; van het Frans Hals-museum te Haarlem, 222; van het Westfriesch Museum te Hoorn, 255; van het Friesch Museum te Leeuwarden, 203–207; van het Stedelijk Museum te Leiden, 48–49, 190, 255; van het Rijksmuseum van Oudheden, 97, 254; van het Rijks Ethnographisch Museum, 97, 254; van het Museum te Nijmegen, 52; van het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, 222; van de Zaanlandsche Oudheidkundige verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior« te Zaandijk, 222; van het Museum te Zutphen, 256.
- Aardewerk, 48–49, 50, 52, 53, 79, 96, 97, 99–100, 103, 104, 106–112, 117, 119, 120, 121, 124, 164, 222, 253, 254.
- Adrichom (Christiaan Adriaansz.), letterkundige, 161.
- Aertsen (Pieter), Altaarvleugel, 153.
- Albrecht van Beyeren, ruwaard, 127, 128, 131, 142.
- Aldegonde (Marnix van St.), 147.
- Alff (Paul van), Litho's, 96.
- Alkmaar, Restauratie van de Grootte kerk, Verkoop van de schilderij: de Zeven werken van Barmhartigheid, Beschadiging door brand van den trapgevel van 1623 aan het Fnidsen, 189; Aankoop door de Gemeente van een molen, 223.
- Allacci (Leone), 54.
- Amersfoort, Restauratie van den O. L. V.-toren, 34.
- Amsterdam, Oprichting der vereeniging »Hendrick de Keyser«, 93–94; Aanwinsten van het Rijksmuseum, 95, 189, 253; van het Prentenkabinet, 95–96, 253; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 96, 253; Behoud van het historisch karakter der Portugeesche synagoge, 98; Slooping van het perceel Keizersgracht hoek Westermarkt, 189; Verslag der Commissie voor het Stadsschoon, 221–222; Voorzieningen aan het Paleis op den Dam, 256; Tentoonstelling ter herdenking van het 300-jarig bestaan van Batavia, 259.
- Andreas (Valerius), 211.
- Andriessen (Jur.), Portretten, 96.
- Anthonissen (Arnoldus van), Landschappen, 96.
- Appingedam, Afgraving der terp Wierhuizen, 52–53.
- Archieven. Zie: Musea.
- Architectuur-museum, 39–40, 225.
- Arkel (G. van), Zijn overlijden, 226.
- Arnhem, Restauratie van de Grootte kerk, 34, 223; Opening van het Openluchtmuseum, 224.
- Asselt, Restauratie van de R.-K. kerk, 36.
- Assendelft (Nicolaas van), beeldhouwer, 153.
- Avenhorn, Restauratie van den toren, 38.
- Bali, Restauratie en klasseering der monumenten, 225.
- Batavia, Herdenking van het 300-jarig bestaan, 259.
- Batenburg, Restauratie van de N.-H. kerk, 98.
- Bax (Jan), molenbouwer, 256.
- Beaumont, Wapen van het geslacht —, 174.
- Beaumont (Cornelis Pietersz.), 213.
- Beeldhouwwerk, Schoonmaken van gipsafgietsels, 55–56.
- Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 96; Zandsteen preekstoel, in de N.-H. kerk te

- Borne, 223; Beeldhouwwerken te Delft, 146–149, 153–154, 157, 158, 160–162, 164, 165, 167, 168, 170, 173, 174, 176–184, 186, 187, 209–213; Beeld van O. L. Vrouw ter Nood =? O. L. Vrouw van Hoorn, 259; De Karolingische kapiteelen van het voormalige Karels-paleis te Nijmegen, met afb., 70–76; Christuscorpus in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, 222; Een stukje beeldhouwwerk, afkomstig van het voormalige Karmelieten-klooster te Woudsend, met afb., 203–207.
- Belasting op kunstvoorwerpen van de baan, 188–189.
- Berckel (Van), pater, 213.
- Berckheyde (Gerrit), Haagsche stadsgezichten, 214; Zijn zelfportret, 222.
- Berckhoven (Hadrianus van), Zijn epitaaf, 154.
- Berensteyn (Paulus van), Epitaaf van — en zijne vrouw, 154.
- Berg (Graaf Willem II van den), bouwt molens te Didam, Gendringen en Zeddum, 223.
- Berichten. Zie: Mededeelingen.
- Berlikem (Hermannus de), prior, 204.
- Bertelman (Jan), Studiebladen, 95.
- Bleyswyck (Van), Wapen van het geslacht —, 174.
- Bleyswijck (Dirck van), 209.
- Bloemaert (Cornelis), 54.
- Bloemen (Jan Frans van), 53.
- Blooteling (Abr.), Ruitportret van schout Muilman, 96.
- Bodenheim (Nelly), Teekeningen, 253.
- Boekaankondiging, 48–51, 124, 188, 220–221.
- Borne, Muurschilderingen in de N.-H. kerk ontbloot, 98, 189, 223; Restauratie dezer kerk, 223.
- Both (J.), Forellenvisscher, 253.
- Bouricius (L. G. N.), Korte geschiedenis der stad Delft, met afb., 125–134.
- Bramer (Leonard), Plafondschildering, 161.
- Bray (Jan de), Overlieden van het St.-Lucas-gilde te Haarlem in 1675, 222.
- Breda, Restauratie van de N.-H. kerk, 34.
- Brielle, Restauratie van de Grootte kerk, 34.
- Bronchorst (Pieter van), Salomo's oordeel, 173.
- Brons, 52, 97, 103, 109, 119, 120, 121, 253.
- Brouwer (Adriaen), 214, 217.
- Brouwer's aardewerk in het Stedelijk Museum te Leiden, bespr., 48–49.
- Bruggen (Hendrick ter), Heraclitus en Democritus, 95.
- Bruyn de Jongere (B.), Man en vrouw op hun doodsbed, 95.
- Buchell (Arent van), 135, 212.
- Burch (Van der), Miniatuurportretten van de familie —, 222.
- Burch (Jac. van der), bouwmeester, 150.
- Burmania (Douwe), 204.
- Busers (Alyt en Aechte), 154, 155.
- Bije (Gerrit Dircksz. de), glasschilder, 153.
- Bye (De), Portretten van het echtpaar —, door Jac. G. Cuyp, 96.
- Bijvanck (A. W.), Nijmegen in Romeinschen tijd, met afb., 76–92, 101–118; De nieuwe Nederlandsche afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 118–121.
- Cal (Jan), uurwerkmaker, 151.
- Calker (B. Chr. van), medailleur, 52.
- Calraet (A.), Stillevens, 96, 214.
- Campen (Jacob van), Ontwerper van het praalgraf van M. H. Tromp, 148.
- Cannegieter (Hendrik), geleerde, 90.
- Canova, Marmorreliëf, 154.
- Carree (Frans), 124.
- Colman (Johannes), Zijn portret, door Maerten van Heemskerck, 160.
- Coster (H. P.), Nog eens: de St. Catharina- of Kruiskerk te 's-Hertogenbosch, met afb., 41–45.
- Cosway (R.), Damesportret, in prent door L. Schiavonetti, 96.
- Couwenberg (H. W.), Portretten, 96.
- Cressant (J. C.), beeldhouwer, 162.
- Crous = Cruse (Thomas), zilversmid, 211.
- Cruys van Delft. Zie: Chr. A. Adrichom.
- Cuperus (Gisbert), hoogleeraar, 89.
- Cuyp (A.), Stillevens, 96.
- Cuyp (Jac. G.), Portretten van het echtpaar De Bye, 96.
- Cuypers (P. J.), eervol ontslagen als algemeen voorzitter der Rijkscommissie voor Monumentenzorg en voorzitter der afdeling B van die commissie, 226.
- Del (Dirk), Zijn portret, 247.
- Delden, Muurschildering ontbloot in de N.-H. kerk, 189–190.
- Delft (J. G.), Schutterstuk, 173.
- Delft, Restauratie van de Nieuwe kerk, 36; Adres tegen het dempen van stadsgrachten, 57; Vergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 57–58, 191–203; Prijzsvraag van het fonds Gijsberti Hodenpijl, 94–95; Korte geschiedenis

der stad, met afb., 125—134; Oude gebouwen, met afb., 135—187; Voorstel om niet over te gaan tot het dempen van enkele grachten, 223; Aanwinsten van het museum »Huis Lambert van Meerten«, 254; van het Prinsenhof, 254.

Delft (Rochus), Schutterstuk, 173.

Denekamp, Opgraving, 97.

Deventer, Restauratie van de St. Lebuinus, 34, en van de Bergkerk, 36.

Didam, Afbraak eener molen, 223.

Dierckxz. (Frans), 213.

Doesburg, Restauratie van de N.-H. kerk, 36.

Doetichem, Restauratie van den toren, 225.

Dongen, Restauratie van de N.-H. kerk, 36.

Dordrecht, Restauratie van de Grootte kerk, 34; Aanvraag om gemeentesubsidie met het oog op de aanstelling van een directeur voor het Museum, 190; Verkoop van de molen de »Dortse Maagt«, 256.

Dorpius (Martinus), 161.

Dou (G.), 220.

Drouwen (Dr.), Onderzoek van hunnebedden, 256—257.

Druifj (Dirck), Portret, 95.

Duiven, Restauratie van de R.-K. kerk, 36.

Dupont (P.), 253.

Dussen (Jac. van der), Zijn epitaaf, 149.

Dussen (Jan van der), burgemeester van Delft, 167.

Eelde (J. C. van), Penningen vereerd aan —, 96.

Eenhoorn (Wouter van), plateelbakker, 164.

Eersel, Restauratie van het raadhuys, 225.

Elshout, Afbraak van het oude waterschapshuis, 55, 98.

Enkhuizen, Schilderingen in de kap van de Zuider- of St.-Pancraskerk, 34, 68—70; Restauratie der trapgevels van het Peperhuys, 224.

Eppo, Zijn grafsteen, 206, 207.

Fabricius, 133, 134; Wapen van het geslacht —, 174.

Faetet. Zie: Tollet.

Florisz. (Frans), 153, 211, 252.

Fonds Gijsberti Hodenpijl, Pijlsvraag betreffende den aanleg eener electriche tram door Delft, 94—95.

Francen (Apert). Zie: A. Franssen van der Hoeve.

Franeker, Raadsbesluit tot afgraving van een deel der bolwerken ingetrokken, 55.

Gallaeus (Philippus), 211.

Geefs (W.), Grafmonument van koning Willem I, 154.

Geertruidenberg, Restauratie van ouden gevel aan de Markt, 98.

Genestet (P. A. de), 134.

Gerrits (Jacob), 127.

Gevelsteenen, 129, 166, 221, 255.

Giessen (G. v. d.), beeldhouwer, 149.

Giessen (Jan), priester, 138.

Gips (Cath. M. A.), Oude gebouwen in Delft, met afb., 135—187.

Glas, 119, 253.

Glasschilderkunst, 98, 146, 153.

Godfried met den Bult sticht Delft, 125.

Goes, Restauratie van de Grootte kerk, 35.

Gogh (Vincent van), 253.

Goltzius (Hendrick), 222, 253.

Gorinchem, De munt aldaar, 52.

Gouda, Restauratie der St.-Janskerk, 33—34.

Goudsmidswerk, 120, 218—220, 221, 225, 253, 254.

Goyen (Jan van), 220.

Granvelle, Penning te zijner eere, 96, 254.

Gratama (G. D.), De schoonmaak van de »Regenten van het St.-Elisabeth's Gasthuys« van Frans Hals, met afb., 245—252.

Gratama (S.), benoemd tot algemeen voorzitter der Rijkscommissie voor monumentenzorg, 259.

's-Gravenhage, Brand van de N.-H. (Nieuwe)kerk, 33; Restauratie van die kerk, 225, en van de St.-Jacobs- en de Kloosterkerk, 34; Aanwinsten van het Kon. Penningkabinet, 51, 96, 253; van het Kon. Kabinet van Schilderijen, 96, 214—218, 253; Instelling van een dienst voor het beheer der gemeenteverzamelingen van wetenschap en kunst, 224; Algemeene vergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 227—229.

Grebber (Pieter Fransz. de), Portret van A. Fr. Uittenhage van Ruyven, 167.

Groenendijck (Van), Zijn portret, 220.

Groningen, Geschenk van dr. C. Hofstede de Groot aan het Museum, 226.

Groot (Hugo de), 134; Zijn grafmonument, door H. van Zwol, 154.

Guyot (P. C. G.), 91.

Haarlem, Restauratie der St. Bavo, 35; Geschiedenis der joden te —, door M. Wolf, bespr., 50; Aanwinsten van het Frans Halsmuseum, 222; Verslag der vereeniging »Haarlem«, 254.

- Hals (Frans), Mansportret, 95; Portret van Nic. Stenius, 96; Restauratie van de Regenten van het St.-Elisabeth's Gasthuis, 190, 224, met afb., 245-252.
- Hals (Harmen), Slapende rooker, met afb., 214-217.
- Halsteren, Restauratie van het raadhuis, 37.
- Harington (James), Grafmonument voor hem en zijne vrouw, 148.
- Haslinghuis (E. J.), Jaarverslag van den Nederl. Oudheidk. Bond, 199-203.
- Havelte, Restauratie van de kerk, 257.
- Heda, Stilleven, 254.
- Heemskerck (Maerten van), 146, 153, 173, 211; Vleugels van een Driekoningen-triptyk, Graflegging, Portret van Johannes Colman, 160.
- Hein (Piet), Zijn grafmonument, door Pieter de Keyzer, 148.
- Hemony, 122, 151, 173.
- 's-Hertogenbosch, Restauratie van de St.-Janskerk, 34; Nog eens: de St.-Catharina- of Kruiskerk, met afb., 41-45; Catalogus der archaeologische verzameling van het Prov. Genootschap in Noord-Brabant, bespr., 50-51.
- Heuyter (Jan de), schout van Delft, 176.
- Heyden (Jan van der), Gezicht op de Oude kerk te Delft, 140.
- Heyricksz. (Jan), 213.
- Hoeve (Apert Franssen van der), verzamelaar, 212, 252.
- Holstein (Lucas), 54.
- Holwerda (J. H.) en J. P. W. A. Smit, Catalogus der archaeologische verzameling van het Prov. Genootschap in Noord-Brabant, bespr., 50-51.
- Honig (J. J.), Zaanlandia illustrata, bespr., 49-50.
- Honig Jsz. Jr. (J.), Zijn portret, 50.
- Honthorst (Gerard), Altaarstuk, 53.
- Hoogewerff (G. J.), Zorg voor monumenten en kunstschaten in oorlogstijd, met afb., 12-23.
- Hoogh (Pieter de), Binnenplaatsje, 185.
- Hoorn, Vereeniging »Oud-Hoorn« koninklijk goedgekeurd, 55; Oprichting eener bouwplan-commissie, 57; Verslag van het Westfriesch Museum, 255; Verkoop van molens, 257.
- Hoorn (Van), Portretpenning van den graaf -, 254.
- Horszen, Restauratie van de R.-K. kerk, 36.
- Houwaert (Jean Baptist), Portretpenning van -, 253.
- Hoytema (Th. van), 253.
- Hudig (F. W.), benoemd tot onderdirecteur v.h. Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 56.
- Huss (Johannes), Penning op het verbranden van -, 96.
- In de Betouw (Johannes en G. C.), rechtsgeleerden en verzamelaars, 89, 90, 91, 102.
- Innocentius IV neemt de proosdij Koningsveld bij Delft in bescherming, 138.
- Israëls (Jozef), Vrouwenbeeltenis, 220.
- Italië, Zorg voor monumenten en kunstschaten in oorlogstijd, met afb., 12-23; Verslag over 1916 van het onderzoek in - betr. de Nederl. kunst- en geleerdengeschiedenis, 53-54.
- Jacob Jan, vice-cureit der Delftsche parochiekerk, 155.
- Jan II, burggraaf van Leiden, Zijn portret, 220.
- Janszoon (Pouwel), bouwmeester, 150.
- Jelgersma (T.), Ontwerp van het gedenkteeken voor Anthoni van Leeuwenhoek, 149.
- Jong (Germ. de), Litho's, 96.
- Josselin de Jong (P. de), Portret, 95.
- Junius (Hadrianus), 209.
- Jut (Vrouw), 127.
- Kam (G. M.), Zijn verzameling Romeinsche oudheden, met afb., 92, 105-111, 117.
- Kampen, Oprichting der vereeniging »Campen«, 55.
- Keldermans (Antonis), bouwmeester, 145.
- Kerkelijke kunst, 54, 146, 153, 165, 218-220, 222, 223, 254, 259.
- Keuller (L. A. J.), Koorsluitingen, met afb., 230-242.
- Keurenaer, 134.
- Keyzer (Hendrik de), 148, 157, 158; Praalgraf van prins Willem I, met afb., 153-154, Raadhuis van Delft, met afb., 167-173.
- Keyzer (Pieter de), 154, 157; Grafmonument van Piet Hein, 148.
- Keyzer (Willem de), Grafmonument van M. H. Tromp, 148.
- Kleederdrachten, Wetenschappelijke beschrijving en afbeelding van -, 226.
- Kleynoven (Quirijn Aldersz. van), plateelbakker, 164.
- Klokken, 121-124, 150, 151, 160, 173.
- Koek (Harmen), 127.
- Kollwitz (Käthe), Etsen, 96.
- Koot (Laurens van), glasschilder, 146.
- Kunstgeschiedenis, Doctoraat in de -, 57.
- Lamberto, tapijtwever, 54.
- Lannoy (Robert de), 96.
- Lauwers (Filips), Muurschildering, 54.

Le Comte, eervol ontslagen als directeur van het museum »Lambert van Meerten« te Delft, 259.

Ledenlijst Nederl. Oudheidk. Bond, 1-8.

Leeuwarden, De oude standaard-molen van Rottevalle aan — aangeboden ter plaatsing, 55; Aanwinsten van het Friesch Museum, 203-207.

Leeuwenhoek (Anthoni van), 134; Zijn grafteeken, 148-149; Plaque met zijn beeltenis, 163.

Leeuwenhoek (Maria van), 148.

Legpenningen, 253.

Leiden, Restauratie van de St.-Pieterskerk, 34; Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 48-49, 190, 255; Aanwinsten van het Rijksmuseum van Oudheden, 97, 254; van het Rijks Ethnografisch Museum, 97, 254; De nieuwe Nederlandsche afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden, 118-121; Geschenk van mr. C. P. D. Pape ter uitbreiding van het Stedelijk Museum, 190; Catalogus der schilderijen enz. in dat museum, door J. C. Overvoorde, bespr., 220-221.

Lely (W. van der), Teekening van den ingang der v.m. Saaihal te Delft, 157.

Lennep (Peter ter Layn von), 208.

Lievens (J.), 220.

Lodensteyn (Joh.), Epitaaf voor — en zijne vrouw, 149.

Longus (Petrus), 211.

Maastricht, De v.m. Augustijnenkerk na restauratie weder voor den eeredienst bestemd, 98, 224.

Made (Bartholomeus van der), stichter van de St.-Bartholomeuskerk te Delft, 126, 138, 140, 142.

Makasser, Doopschotel van de N.-H. kerk, met afb., 218-220.

Man (K. de), kunstschilder, 161.

Mander (Karel van), 212, 252.

Maris (J. H.), Bomschuit op het Scheveningsche strand, 253.

Maris (M.), 253.

Martin (H.), Een stukje beeldhouwwerk, afkomstig van het voormalige Karmelieten-klooster te Woudsend, met afb., 203-207.

Maurik, Opgraving, 97.

Mauve (Anton), Schetsboeken met teekeningen, 253.

Mededeelingen (Korte), 55-56, 97-100, 188-190, 223-226, 256-260.

Mededeelingen (Officieele), 57-58, 101, 230.

Meerman (Dirk), burgemeester van Delft, 177.

Meerman (Johan), 210, 213.

Megen, Restauratie van den Gevangentoren, 37, 38.

Meubelen, 161, 253.

Middelburg, Restauratie van het raadhuis, 33, 35; De voormalige rederijkerskamer »het Bloemken Jesse«, 51-52; Trappewelfje in de Segeerstraat behouden, 99.

Mierevelt (Michiel van), Portretten van leden van het huis van Oranje, Schutterstuk, 173.

Mierevelt (Pieter van), Anatomische les, 163-164.

Mieris I (Frans van), 220.

Mol (Jan), 127.

Molens, 55, 223, 256, 257.

Mondriaan, 253.

Monferland, Opgravingen op en aan —, 257-258.

Monnikendam, Restauratie van de N.-H. kerk, 37.

Monnikendam (Martin), 253.

Montfoort genaamd Blocklandt (Anthonis van), 146, 153.

Monumenten, Zorg voor monumenten en kunstschatten in oorlogstijd, met afb., 12-23, 58-68, 101, 225, 230.

Staatsbegrooting, 23-41, 225; Rijkscommissie voor de monumentenzorg, 23-32, 97, 226, 259; Rondschrijven van het Prov. College van toezicht op het beheer der kerkgebouwen enz. van de Herv. gemeenten in Zuidholland, met het oog op het brandgevaar, 188.

Restauratie van de Groote kerk te Alkmaar, Beschadiging door brand van den trapgevel van 1623 aan het Fnidsen, 189; Restauratie van den O. L. V.-toren te Amersfoort, 34; Oprichting der vereeniging »Hendrick de Keyser« te Amsterdam, 93-94; Behoud van het historisch karakter der Portugeesche synagoge, 98; Slooping van het perceel Keizersgracht hoek Westermarkt, 189; Verslag der Commissie voor het Stads-schoon, 221-222; Voorzieningen aan het Paleis op den Dam, 256; Restauratie van de Groote-of Eusebiuskerk te Arnhem, 34, 223; van de R.-K. kerk te Asselt, 36; van de N.-H. kerk te Batenburg, 98; der N.-H. kerk te Borne, 223; van de N.-H. kerk te Breda, 34; van de Groote kerk te Brielle, 34; van de Nieuwe kerk te Delft, 36; Oude gebouwen aldaar, met afb., 135-187; Restauratie van de St. Lebuinus te Deventer, 34, en van de Bergkerk, 36; van de N.-H. kerk te Doesburg, 36; van den toren te Doetichem, 225; van de N.-H. kerk te Dongen, 36; van de Groote kerk te Dordrecht, 34; van de R.-K. kerk te Duiven, 36; van het raadhuis te Eersel, 225; Afbraak van het oude waterschapshuis te Elshout, 55, 98; Restauratie der

trapgevels van het Peperhuis te Enkhuizen, 224; Raadsbesluit tot afgraving van een deel der bolwerken van Franeker ingetrokken, 55; Restauratie van ouden gevel aan de Markt te Geertruidenberg, 98; van de Groote kerk te Goes, 35; van de St.-Janskerk te Gouda, 33-34; Brand van de N.-H. (Nieuwe) kerk te 's-Gravenhage, 33; Restauratie van die kerk, 225, en van de St.-Jacobs- en de Kloosterkerk, 34; van de St. Bavo te Haarlem, 35; van het raadhuis te Halsteren, 37; der kerk te Havelte, 257; van de St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, 34; Nog eens: de St.-Catharina- of Kruiskerk, met afb., 41-45; Restauratie van de R.-K. kerk te Horssen, 36; van de St.-Pieterskerk te Leiden, 34; De v.m. Augustijnenkerk te Maastricht na restauratie voor den eeredienst bestemd, 98, 224; Restauratie van den Gevangentoren te Megen, 37, 38; van het raadhuis te Middelburg, 33, 35; Trapgewelfje in de Segeerstraat aldaar behouden, 99; Restauratie van de N.-H. kerk te Monnikendam, 37; De Karolingische kapiteelen van het voormalig Karelspaleis te Nijmegen, met afb., 70-76; Restauratie van de N.-H. kerk te Oegstgeest, 37; Huis met antieken gevel te Oudewater, gekocht door de vereeniging »Hendrick de Keyser«, 224; Restauratie van den toren te Poortugaal, 37; van het oxaal in de Cunera-kerk van Rhenen, 100; van het raadhuis te De Rijp, 36; van de pastorie te Schelluinen, 38, 225; van de R.-K. kerk te Schinnen, 37; Verkoop van het ijzeren hek met hardsteenen pijlers van het v.m. slot Keenenburg te Schipluiden, 190; Restauratie van de Groote kerk te Steenwijk, 34; van de N.-H. kerk te Ulrum, 37; van de St.-Agneskapel en van den zuidoost aanbouw van den Dom te Utrecht, 225; Verslag omtrent de herstellingen van den Domtoren, 258; Restauratie van de N.-H. kerk te Vlissingen, 35; van »Hofwijck« te Voorburg, 55, 95; van de kerk te Voorhout, 37, 38; van den kerktoeren te IJsselstein, 38; van de St.-Walburgskerk te Zutphen, 34; van den Nieuwstadstoren, 225; van den R.-K. kerktoeren aldaar, 258; van het Reventer te Zwolle, 35.

Het restaureeren in België, 229; Deensche wet op de bescherming van monumenten, 242-244.

Morgan (Elizabeth), Haar praalgraf te Delft, met afb., toegeschreven aan Nicholas Stone, 147-148.

Morus (Antonius), 211.

Muilman, schout, Zijn ruiterportret, door Abr. Blooteling, 96.

Munten, 51, 52, 79, 96, 100, 103, 104, 109, 224, 253, 254, 256.

Musea, Staatsbegrooting, 38-41, 225; Archieven en musea, naar aanleiding van het verslag van het Drentsche Rijks-archief, 45-49.

Musius (Corn.), 146, 155, 160, 161, 209; Zijn portret, 165.

Muur-, gewelf- en plafondschilderingen, 34, 54, 68-70, 98, 146, 153, 161, 189, 223.

Naarden, Plannen omtrent ontmanteling, 99.

Neuman (J. H.), Portret van Jacques Perk, 253.

Neurdenburg (E.), benoemd tot lector aan de Universiteit te Groningen, 226.

Nijmegen, Verslag van het Museum, 52; De Karolingische kapiteelen van het voormalige Karelspaleis, met afb., 70-76; Nijmegen in Romeinschen tijd, met afb., 76-92, 101-118.

Oegstgeest, Restauratie der N.-H. kerk, 37.

Olst, Muntvondst, 51, 96.

Onnes (M. Kamerlingh), Stilleven, 220, 255.

Opmeer (Pieter van), 209, 211.

Orgels, 121-124.

Orsini (Gianfrancesco), 208.

Oudewater, Huis met antieken gevel aangekocht door de vereeniging »Hendrick de Keyser«, 224.

Oudheden, Verslag der Provinciale Groningsche archaeologische commissie, 93; Oprichting eener provinciale archaeologische commissie in Noord-Brabant, 55, 92-93; Catalogus der archaeologische verzameling van het Prov. Genootschap in Noord-Brabant, bespr., 50-51; Jaarverslag der Vereeniging voor terpenonderzoek, 52-53.

Onderzoek van hunnebedden nabij Drouwen (Dr.), 256-257; Aanwinsten van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 97, 254; De nieuwe Nederlandsche afdeling van dit museum, 118-121; Opgravingen op en aan Monferland, 257-258; Aanwinsten van het Museum te Nijmegen, 52; Nijmegen in Romeinschen tijd, met afb., 76-92; 101-118; Opgraving grafheuvel boven Renkum, 99-100; Oudheidkundig onderzoek nabij Zeijen (Dr.), 188.

Restauratie en klasseering der monumenten op Bali, 224; Verslag van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch-Indië, 255-256; Oprichting eener vereeniging van vrienden der Aziatische kunst, 225.

Pruisische wet op opgravingen, 244.

Overvoorde (J. C.), Archieven en musea, naar aanleiding van het verslag van het Drentsche Rijks-archief, 45-49; Brouwer's aardewerk in het Stedelijk Museum te Leiden, door —, bespr., 48-49; Monumentenbescherming in oorlogstijd, 58-68; Openingsrede ter gelegenheid van de algemeene vergadering te Delft, 195-199; De doopschotel van de N.-H. kerk te Makassar, met afb., 218-220; Catalogus der schilderijen enz. in het Stedelijk Museum te Leiden, bespr., 220-221; Deensche wet op de bescherming van monumenten, 242-244; De Pruisische wet op opgravingen, 244.

Paerels (W.), 253.

Pauw (Elysabeth), 167.

Peelen (I. C. E.), benoemd tot directrice van het museum »Lambert van Meerten« te Delft, 259.

Perk (Jacques), Zijn portret, door J. H. Neuman, 253.

Personalia, 56, 226.

Peteum (A. M. de), Haar portret, 253.

Philips de Goede, geeft Delft toestemming tot den bouw van waltorens, 137.

Philips II, Kunstkastje aangeboden aan — door G. Orsini, 208, 209.

Picart (B.), Studiebladen, 95.

Pietersz. (Pieter), 213.

Pit (A.), benoemd tot inspecteur van het middelbaar onderwijs, 226.

Poortugaal, Restauratie van den toren, 37.

Poot (H. C.), Memoriesteen voor —, 149.

Post (F.), 220.

Post (Pieter), 185.

Pot (H.), Damesportret, toegeschreven aan —, 214.

Proot (Cornelis Evertsz.), 213.

Ramsz. (Hase Dirck Jan), 161.

Rembrandt, Naakte liggende vrouw, 253.

Renkum, Opgraving van een grafheuvel, 99-100.

Rhenen, Restauratie van het oxaal in de Cunera-kerk, 100.

Richier (Ligier), Graflegging, 60.

Ring (P. de), 220.

Roghman (Roeland), Teekeningen, 254.

Rossum, Romeinsche outheden, 79, 80.

Rottevalle, Oude standaardmolen van — aangeboden aan Leeuwarden, 55.

Ruyven (Elizabeth van), Haar portret, 166.

Rijp (de), Restauratie van het raadhuis, 36.

Saher (E. A. von), overleden, 56.

Sasbout (Pieter Pietersz.), burgemeester van Delft, 166.

Schelluinen, Restauratie van de pastorie, 38, 225.

Schevichaven Sen. (H. D. J. van), 91.

Schiavonetti (L.), Damesportret, naar R. Cosway, 96.

Schilderijen (Onbenoemde), 54, 95, 96, 165, 167, 186, 214, 220, 221, 253.

Schinnen, Restauratie van de R.-K. kerk, 37.

Schipluiden, Verkoop van het hek met hardsteenen pijlers van het v.m. slot Keenenburg, 190.

Schley (J. van der), Studiebladen, 95.

Schooten (Floris van), Stilleven, 222.

Schwartz (Thérèse van Duyl-), Portret, 95.

Scorel (Jan van), 146, 153.

Six (E. W. C.), Willem Daniëlsz van Tetrode, 207-214. Zie ook: 252-253.

Six (J.), Zesde voorloopig verslag omtrent de schilderijen in de kap van de Zuider- of St.-Pancraskerk te Enkhuizen, 68-70; Principael, 252-253.

Slabbaert (K.), 220.

Sluys (J. van der), 220.

Sluyters (Jan), Damesportret, 95.

Smit (J. P. W. A.). Zie: J. H. Holwerda.

Smith, genaamd Smetius (Johannes), predikant, 88, 89, 90, 92, 102.

Snecke (Theodoricus de), prior, 204.

Soutman (Pieter Claesz.), Schutterstuk, 218.

Spaerwoude (Clara van), Haar epitaaf, 149.

Spierinx (Franchoys), tapijtwever, 173.

Splinter (Everardus), klokkengieter, 160.

Spruyt, Diana bij Endymion, 186.

Staatsbegrooting, 23-41, 225.

Steelink (W.), Zijn portret, door N. van der Waay, 95.

Steenwijk, Restauratie van de Groote kerk, 34; Muntvondst, 100.

Steenwijck (P.), 220.

Stein (L.), Ontgraving van een graf, 97.

Stenius (Nicolaus), Zijn portret, door Frans Hals, 96.

Stilte (Andries), Zijn portretten, door J. Verspronck en P. Soutman, met afb., 214.

Stone (Nicholas), beeldhouwer, 148.

Stoop, Wapen van het geslacht —, 174.

Swaelmen (L. van der), Lezing over de restauratie in België, 229.

Swalmen, Ontgraving van een Frankisch grafveld, 97.

Tentoonstellingen, 225, 259.
 Terpen, 52-53, 119.
 Tetrode (Willem Danielsz. van), beeldhouwer, 146, 207-214, 252-253.
 Thooff (Joost), plateelbakker, 164.
 Tollet (Thomas), bouwmeester, 209.
 Toorop, 253.
 Trier (Henrick van), klokkengieter, 173.
 Tromp (Maarten Harpertsz.), Zijn grafmonument, 148.
 Troost (Corn.), Romeinsche rechtspraak, 96.
 Tybaut (Willem Willems), glasschilder, 146.

Ubbergen, Opgraving, 97.
 Uittenhage (Dirk), brouwer, 166.
 Uittenhage van Ruyven (Adriaan Frederiksz.), Zijn portret, door Pieter Fransz. de Grebber, 167.
 Ulrum, Restauratie van de N.-H. kerk, 37.
 Utrecht, Aanwinsten van het Aartsbisshoppelijk Museum, 222; Restauratie van de St.-Agneskapel en van den Z.-O. aanbouw van den Dom, 225; Verslag omtrent de herstellingen van den Domtoren, 258.

Valk (M. W. van der), Weidelandschap met molen, 255.
 Veldheer (J. G.), Prenten, 96.
 Vereenigingen, 51-54, 92-95, 121-124, 221-222, 225, 254.
 Vergaderingen van den Nederl. Oudheidk. Bond, 9-12, 57-58, 191-203, 227-229.
 Verhaghen (Pieter Jozef), Episoden uit het leven van Jezus, 41.
 Ver Huell (A.), Portretten, 96.
 Verhulst (Rombout), Praalgraf van M. H. Tromp, 148.
 Vermeer (Jan), 134.
 Verslagen, 51-54, 92-95, 121-124, 221-222, 253-256.
 Verspronck (J.), Portret van Andries Stille, met afb., 214.
 Verster, 253.
 Vianen (Paul van), Drijfwerk, 254.
 Vlissingen, Restauratie der N.-H. kerk, 35.
 Volkerus, wijbisschop, 149.
 Vonck (C. V.), burgemeester van Nijmegen, 90.
 Voorburg, Restauratie van »Hofwijck«, 55, 95.
 Voorhout, Restauratie van de kerk, 37, 38.
 Vosmeer (Michaël), 209.

Waay (N. van der), Portret van W. Steelink, 95.
 Wael (Winoch de), glaswerker, 54.
 Walraven (J.), Studiebladen, 95.
 Wapenen, 97, 255.
 Wapserveen, Muntvondst, 224.
 Warmond (Sivert Sem), Zijn portret, 247, 249-251.
 Weefkunst, 54, 165, 173, 259.
 Weve (J. J.), De Karolingische kapiteelen van het voormalige Karels-paleis te Nijmegen, met afb., 70-76.
 Wiel (Jan), Muurschildering, 54.
 Wiele (Stalpaert van der), Zijn portret, 165.
 Willem I, 155, 156, 209; Praalgraf van prins -, met afb., 153-154.
 Willem I, Praalgraf van koning -, door W. Geefs, 154.
 Witsen (W.), 253.
 Wolff (M.), De geschiedenis der joden te Haarlem, bespr., 50.
 Woudsend, Een stukje beeldhouwwerk, afkomstig van het voormalige Karmelietenklooster, met afb., 203-207.
 Woudt (J. C. F. van 't), 220.
 Wouters (Rik), Teekeningen, 96.

Xanten, Beschrijving der nederzetting -, met afb., 85-87.

IJsselstein, Restauratie van den kerktoren, 38.
 IJzer, 52, 109, 162, 177, 179, 183, 208.

Zaandijk, Verslag der Zaanlandsche Oudheidkundige verzameling »Jacob Honig Janszoon Junior«, 222.
 Zaanlandia illustrata, door J. J. Honig, bespr., 49-50.
 Zeijen (Dr.), Onderzoek van de z.g. Romeinsche legerplaats en het aangelegen grafheuveld, 188.
 Zoutman (J. A.), Zijn portret, 253.
 Zutphen, Restauratie van de St.-Walburgskerk, 34; van den Nieuwstadstoren, 225; Verslag van het Museum, 256; Restauratie van den R.-K. kerktoren, 258.
 Zwol (H. van), Grafmonument van Hugo de Groot, 154.
 Zwolle, Restauratie van het Reventer, 35.